

Kiss Z. Géza

Ormánsági változások

Fejezetek a 18 – 19. századi társadalom történetéből

Kiss Z. Géza

Ormánsági változások

Kiss Z. Géza

Ormánsági változások

Fejezetek

*a 18—19. századi társadalom
történetéből*

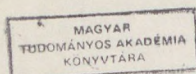

Akadémiai Kiadó, Budapest 1991

**MTA
KIK**

681369

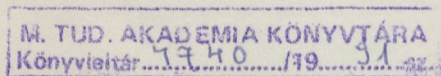
ISBN 963 05 5607 3

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1991

© Kiss Z. Géza 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

I. Az önmagunk-kérdés felvetése	9
II. A család kérdése	21
1. A házasság	21
2. A házasság felbontása	22
3. A házasság újraszervezése	23
4. A házasság felbontása	24
5. A házasság felbontása	25
III. A család felépítése	26
1. A család felépítése	26
2. A család felépítése	27
3. A család felépítése	28
4. A család felépítése	29
5. A család felépítése	30
IV. A család felépítése	31
1. A család felépítése	31
2. A család felépítése	32
3. A család felépítése	33
4. A család felépítése	34
5. A család felépítése	35
V. A család felépítése	36
1. A család felépítése	36
2. A család felépítése	37
3. A család felépítése	38
4. A család felépítése	39
5. A család felépítése	40
VI. A család felépítése	41
1. A család felépítése	41
2. A család felépítése	42
3. A család felépítése	43
4. A család felépítése	44
5. A család felépítése	45
VII. A család felépítése	46
1. A család felépítése	46
2. A család felépítése	47
3. A család felépítése	48
4. A család felépítése	49
5. A család felépítése	50

Tartalom

I. Az Ormánság-kutatás változásai	9
II. A vizek változó világa	21
1. Az ősi vízi világ	21
2. A drávai árvizek krónikája	34
3. Ormánsági árvízvédelem	38
4. A Feketevíz-rendszer szabályozása	40
5. A mocsárvilág „kettős” funkciója	47
III. Uradalmak a régi Ormánságban	52
1. Az uradalmak kialakulása	53
2. Az uradalmak szervezete	56
3. A földesúri jog hasznosítása	62
4. Az uradalmak gazdálkodása	67
5. A feudális járadék különböző formái	76
IV. Jobbágyságok a 18. század első felében és az 1767. évi úrbérrendezés	86
1. A szabadságtudat gyökerei a 18. században	86
2. Az úrbérrendezést megelőző politikai harcok	96
3. Az 1767. évi úrbérrendezés	101
V. A hagyományos jobbágyszabályozás a feudalizmus utolsó évtizedeiben ..	112
1. A földművelés	112
2. Az állattartás	122
VI. A feudális kor települései	135
1. Falvak a tájban	135
2. Jobbágyporták — jobbágyházak	139
3. A középületek története	147
4. A templomok festése és berendezése	155

VII. A községek társadalma	165
1. A községek társadalmi és politikai szervezete	165
2. A társadalmi szerkezet változásai a statisztika tükrében	174
3. Az ormánsági nagycsalád	179
4. Az elváltakozás problémái	187
5. A hagyományos társadalom munkaerőgondjai	189
6. A mai Ormánság történeti gyökerei	201
VIII. Az ősi civilizáció gazdasági alapjának összeroppanása	209
1. Határszabályozások és erdőregulációk a 18—19. század fordulóján	209
2. A legelőelkülönözések	224
3. A korai örökváltsági szerződések	231
4. A paraszti és úri birtok végleges elkülönítése	232
Függelék	241
Rövidítések	243
Irodalom	244
Egyes kifejezések magyarázata	250
Régi mértékegységek	254
Képek jegyzéke	255
Helynév-, név- és tárgymutató	257

I. Az Ormánság-kutatás változásai

Az Ormánság-kutatás gyökereivel visszanyúlunk egészen a 18. századba. A táj nevét ugyan senki sem használja még akkoriban, de a mélyén ülő falvak sokáig domináló jellegzetességeit már megtaláljuk Vályi András kétkötetes munkájában.¹

A közel két évszázad alatt felhalmozódott „néptudományi irodalom” részletes ismertetésének terhes munkáját Kodolányi János (ifj.) elvégezte helyettünk² amikor gondos munkával számba vette a vonatkozó irodalom legfontosabb darabjait, a néprajztudomány szempontjából. Mi ezen a helyen most megengedhetjük magunknak, hogy bevezetés címén csupán két kérdést tárgyaljunk. Ezek közül az első az Ormánság iránti nagy érdeklődés okait kívánja megvilágítani, a másik pedig az idők során rendre felbukkanó témaköröket.

A sokirányú érdeklődés egyidős a Herder nyomán kibontakozó hazai honismereti irodalommal, de különös intenzitását mégis az magyarázza, hogy amikor a 18. század végén mindenfelé kőből, téglából, vályogból, a kor nyelvén „szolid anyagokból” kezdtek építeni a lakóházakat, a protestánsok pedig ezen túlmenően a *Türelmi Rendelet* adta lehetőségeket is felhasználva, karcsú tornyú ékes templomot emeltek Istennek, kényelmes otthont szolgálának, akkor itt még középkori körülmények között élt a falvak népe, s talán csak méretében volt nagyobb a lelkész vagy a módosabb jobbágy házában a fából-sárból rakott „talpasszentegyház” is. A házban és a ház körül szélesen terpeszkedett a fából való ősi eszközvilág. Az asszonyok-lányok maguk szőtte kurta vászonszoknyában, biklában, s mezítláb jártak, a férfiak meg gatyában, borjúszerű ingben, egyenes hátú szűrben, s gazdagnak számított az, akinek nem hárskéreg, hanem bőrbocskor került a lábára. Különösek voltak a társadalmi szokások, s letűnt évezredekett idéztek a szokatlan muzsikájú nyelven előadott dalok, mondák, babonás történetek.

Ez a nagyon összetett néprajzi specifikum azonban csak akkor ad magyarázatot a 19. század sokféle tudósítására, ha összekapcsoljuk egy társadalmi jellegzetességgel. Arról a forradalom koráig érvényes, nehezen magyarázható gyakorlatról van szó, amely szerint a 18—19. század ormánsági magyarja semmi más nem kívánt lenni e földi életében, csak az ősi juszt birtokló „pógár”, akinek sovány kenyeret adott ugyan rendszerint a töredékes jobbágytelek, de tartozásainak levonása után mégis a szabadság hamis illúzióját dédelgethette a maga mikrovilágában. Ebből ugyanis nemcsak az következik, hogy maga nem vállalt hosszú ideig semmi bér munkát, de a

¹ VÁLYI A. 1796—1799. I—II.

² KODOLÁNYI, J. (Ifj.) 1962.

fiát sem taníttatta, s II. József jobbagyrendelete után sem küldte ipari vagy értelmiségi pályára. Így azután a 19. századra már növekvő számú, írástudó értelmiség (papok, tanítók, jegyzők, uradalmi tisztek stb.) idegenből jött (Jeremiás Sámuel Veszprémből, a Munkácsy Beregből, a kákicsi Kissek Tolnából, a Munkácsy Albert nekrológiát közlő Morvay Ferenc pedig egyenesen Szilágyból stb.), s legjobbjait ez a különös világ arra ösztönözte, hogy élményeiről másnak is beszámoljon a 19. század elejétől növekvő számban megjelenő országos lapok hasábjain.

Az ormánsági tudósítások első darabja, a *Hazai Tudósítások* 1806. évi számában, aláírás nélkül megjelent *Szokások és öltözetek* című írás³ ráirányítja már az olvasók figyelmét a két legfontosabb ormánsági specifikumra, a nyelvre és a viseletre, a következő bő másfél évtized kedvelt témáira. Ez az Ormánság keleti szomszédságából, az azóta is vitatott hovatartozása Szavából küldött 33 soros írás előbb arra hívja fel a figyelmünket, hogy itt a 19. század elején még javában uralkodik a naturalitás: „... az Asszonyi Nemnek viselete olyan, hogy mikor legtsinosabban fel öltözik, pénzen vett ékességet nem mutathatna magán 15 garas árút”, azután meg arra, hogy „... mely ékessen beszélnek a' Baranyaiak...”. Itt fogalmazódik meg először a 19. század első felére érvényes módon a baranyai tudósítások célja is: „Ezen példát (Szavából K. Z. G.) olly reménységgel közlöm, hogy általa többen felgerjedvén, más tájaknak leírásokra szánják tollokat.”

A húszas évek második felében a tájnyelv kerül az érdeklődés középpontjába. 1826-ban írja Tobi Antal siklói könyvkereskedő, „... a' maga körében Nemzeti Literaturánknak nagy Előmozdítója” *Baranyai Szótár* című tudósítását a *Tudományos Gyűjteménynek*,⁴ abban a reményben, hogy elősegítse egy olyan „Szó-tár” készítését, „... a' mely akármínemű kifejezésekre elégséges volna”. Ezt egészíti ki a nyugati egyetemeket járt, kitűnő nyelvismeretéről híres, tudós vajszlói lelkész, Jeremiás Sámuel az ormánsági tájnyelv sajátosságainak megfogalmazásával, valamint a provincializmus és a dialektus fogalmainak tisztázásával.⁵

Az ormánsági tájnyelv kérdése csak a kérdés specialistái által áttekinthető gazdagságban kavargott tovább,⁶ s szorgalmas gyűjtők szedték össze egyes szavait, amatőr és hivatásos nyelvészek magyarázták törvényszerűségeit. A kötetünkben közölt gazdag ormánsági bibliográfiának sok darabja érinti valamilyen vonatkozásban a nyelv kérdését. E művek közül az *Ormánysági Szótár*⁷ a múltat kutató történész egyre nélkülözhetetlenebb segédeszköze, de sok haszonnal forgathatjuk a baranyai földrajzi nevek 1982-ben megjelent két hatalmas kötetét is.⁸

A gazdag könyvészeti anyag biztonsága szerint különböző felkészültségű és világnézetű szerzők igyekeztek kiválasztani már a 19. század elejétől azokat a jegyeket, amelyekkel az Ormánságot el lehetne határolni a körülfekvő tájaktól s a bennük élő népcsoportoktól. E szerzők legnagyobb része a legegyszerűbb megoldást választva, földrajzi egységnek tekintette az Ormánságot, és frappáns meghatározások formájá-

³ Hazai tudósítások. III. 1806. 4—5.

⁴ TOBI A. 1826. 2. k. 38—48.

⁵ JEREMIÁS S. 1828. 10. k. 63—72.

⁶ LŐRINCZE L.—BENKŐ L. 1951.

⁷ KISS G. Ormánysági szótár. 1952.

⁸ Baranya földrajzi nevei. 1982. I—II.

ban rögzítette véleményét. Első leírója, Tobi Antal⁹ azt állítja, hogy a Baranya megye Siklói járásában fekvő Ormánság, Vajszlótól a megye nyugati szélén fekvő Bogdásáig tart. Jeremiás Sámuel szerint¹⁰ az Ormánság Baranya vármegyének a siklói járásban lévő részét alkotja, amely „... a' Kémesi határban lévő Laki-hídtól fogva a' vármegye csutksáig, Bogdásáig a' Dráva mentiben terjed”. Ezen a területen található Vajszló mezőváros és 22 község, összesen tehát 23 település. Csukás Elek¹¹ az „Ormányról” szólva, Baranya Somogy felé eső Dráva menti részére gondol, „hol a pompás, dombtalan síkságot sűrűen borítják a falvak”. Hőke Lajos óta¹² egyre növekszik az Ormánság területe. Ő az Ormánd, Ormány, Ormánság nevű területről szólva már utal a Dráva, az Okor és az Almás között elterülő, hajdan erdős vidékre Siklós és Sellye között, és azt is tudni véli, hogy e terület harmincöt falujában tizenhatezer ember él. Pesty Frigyes is, Hőkéhez hasonlóan a Dráva és az Okor között, az Almás patak által kettészelt területet tartja Ormánságnak, de egyébként a Jeremiás-féle meghatározást fogadja el.¹³ Baksay Sándor¹⁴ ugyancsak 1888-ban megjelent tanulmányában már 40-50 falut emleget a Szigetvártól Siklósig nyúló Ormánság területén. Baranya vármegye monográfiájában¹⁵ viszont azt olvashatjuk, hogy Baranyában az Ormánság a legnagyobb sík föld, „... mely a Mecsek hegység végnyúlványainak elsimultával kezdődik s kiterjed keleten a siklói hegyek lábáig, délen a Dráváig, nyugaton Somogy vármegye széléig”. Ugyancsak e munka megállapítása szerint¹⁶ az Ormánság területe 794 négyzetkilométerre tehető.

A századfordulón Bátky Zsigmond¹⁷ hozzávetőlegesen negyvenre teszi a községek számát, majd két év múlva Lukácsy Imre, a dióviszlói gyülekezet tudós lelkésze¹⁸ felsorolja azt a 44 falut, amelyet azóta is alapnak tekintenek a tájegységgel foglalkozó néprajzi, nyelvjárási és történeti munkák.¹⁹

A fenti szerzőket mindenekelőtt a Dráva lapályán elhelyezkedő Ormánság községeinek száma érdekelte, de a földrajzi megfigyelés számára pontosan is utalnak a táj arculatát meghatározó vizekre (Dráva, Okor, Almás), a lecsapolás előtti táj nagy részét uraló erdőkre és a szertelenül kanyargó morotvákra.

A rendszerint befelé forduló helyi kutatókkal szemben a tágabb földrajzi összefüggésekre irányítja a figyelmet Gunda Béla, aki ifjú korától kezdve ismételtlen foglalkozott ormánsági témákkal. Ő az első, aki az Ormánságra mint a magyar táj szerves részére tekintve írja: „Az Ormánság a Dráva alsó szakasza árterének hátságok, teraszok és hegylejtőktől körülzárt kiszélesedése, amely egy kapun, Eszéken át

⁹ TOBI A. 1826. 2. k. 39.

¹⁰ JEREMIÁS S. 1828. 10. k. 65.

¹¹ CSUKÁS E. 1858. 138.

¹² HŐKE L. 1872. 215.

¹³ PESTY F. 1888. I. k. 237.

¹⁴ BAKSAY S. 1888. 403.

¹⁵ VÁRADY F. 1896. I. 10.

¹⁶ VÁRADY F. 1896. 16.

¹⁷ BÁTKY ZS. 1905. 210.

¹⁸ LUKÁCSY I. é. n. (1907) 24.

¹⁹ KISS G. Ormánság. 1937. 9—10. — HIDVÉGI J. é. n. 45. — KODOLÁNYI J. (íjf.) 1960. — RÚZSÁS L. 1964. 46 községet sorol fel, külön említve a Gyöngyfáva egyesült Hernádfát és Rónádfát, és öt követtük kandidátusi disszertációnkban mi is.

csatlakozik az Alföldhöz, illetve a Dráva árteréhez.”²⁰ Az eddig zárt egységben elképzelt terület az ő felfogásában egyik oldalon része a Dráva árterületének, s ezúton mintegy részese a Dráva által felfűzött, mindkét oldalon megtalálható kultúráknak, a másik oldalon pedig a délföldi tájnak, amellyel nemcsak nyelve, de a messzi középkori századokra visszanyúló története is rokonítja. Bár az ormánsági néptudományi kutatások első művelői óta napjainkig sokan vannak, akik csak a Vajszló—Vejeti vonaltól nyugatra eső területet tekintik „igazi” Ormánságnak, már az *Ormánság* szerzője három részről beszélt, megkülönböztetve a nyugati Okor-vidéket, a keleti Bőközt és a közbülső Ormánságot. Mi örömmel láttuk, hogy a történeti forrásokkal összhangban Gunda Béla a nyugati oldalt (itt együtt szerepel az Okor-vidék és az Ormányköz) tekinti archaikusabb kulturális vonások hordozójának.²¹ Ezt a megállapítást közlekedésföldrajzi szempontokkal húzza alá Kodolányi János (ifj), amikor rámutat arra, hogy a nyugati rész útjai (Sellye—Kákics—Okorág—Szentlőrinc; Nagycsány—Magyarmecske—Szentlőrinc; Vejeti—Vajszló—Páprád—Baksa—Pécs) a 19. század derekáig az év tekintélyes részében járhatatlanok (helyi szóhasználatul „igen vonyósak”) voltak, a keleti oldal viszont jobban hozzáférhető a táj legfontosabb útjához, a mindig járható, egykor szlavóniai útnak nevezett Harkány—Pécsi úthoz.²²

A közlekedésföldrajznál mélyebb okokra utalnak különböző morfológiai kutatások, amelyek hangsúlyozzák, hogy bár az Ormánság egésze (a Dráva-völgy vándorlása során) azonos körülmények között keletkezett, de a lecsapolásokig Kelet és Nyugat mégis külön táj, mert a Kelet felszínét lösz egyengette el, ezért itt kisebb az ártéri jelleg, kevesebb a holtág. A történeti kutatások szempontjából is hasznos arra gondolnunk, hogy csak az ormánsági élet egészét átformáló lecsapolásokkal szűnt meg Kelet és Nyugat tájképi ellentéte és kínálkozott immár természetes lehetőség a két táj egyesítésére Ormánság elnevezés alatt. A bőközi oldalon eredetileg szárazabb volt a talaj, nem voltak belvizek, nem keletkezett jelentős lápi vegetáció, és itt mindig könnyebb volt az élet, s — tegyük hozzá — gyorsabban halványodtak el a patriarchális vonások. A nyugati oldal viszont teljes egészében a Dráva ártere volt, s csak kiemelkedő hátaikon (ormókon) lehetett állandó emberi település. A vizek lecsapolásával a szigetek szárazra kerültek, s így ez az ősi terület beleolvadhatott a környező táj ligetekkel tarkított rónájába.²³

Az interdiszciplinaritás szükségességét hangsúlyozó modern kutatás számára adhat hasznos támpontot Viski Károly, amikor az ormánsági táj vízföldrajzi jellemzőinek rögzítése után arra figyelmeztet, hogy „... olyan kisebb, vagy nagyobb etnikai egységet (csoportot) sem a történelem, sem a néprajz nem ismer, amelynek teljes (tárgyi és szellemi) műveltségállománya kizárólag az övé volna... Tehát valamely embertömeg életéhez tartozó halászat, tűzhely, nyelvjárás, népköltés, népzene, jogszokás egésze nem sajátja valamely etnikumnak, hanem mindezeknek csupán valamely etnikumbeli vagy alkati része...”²⁴ A különös ismertetőjelek mellett tehát

²⁰ GUNDA B. 1938. 35.

²¹ GUNDA B. 1935. 6.

²² KODOLÁNYI J. (ifj.) 1958. 16—17.

²³ SZABÓ E. J. 1937. 4—5.

²⁴ VISKI K. 1938. 21—24.

gondolnunk kell az általános összefüggésekre is. Az Ormánság elnevezés ma uralja az egész területet, de a 13. század derekán még csak az Alma (ma Almás) és Okor folyók vidékén, Szigetvár tágabb környékén elterülő erdős hátság viselte az Ormán nevet. Ekkor még az Ormán-vidék és a Dráva között elterülő erdős, vízjárta síkság volt az Ormánköz és ennek kelet felé való folytatását nevezték Bőköznek.²⁵ Az Ormánköz és Bőköz azután a velük nyelvjárási egységet alkotó Okor-vidék és a drávai síkságtól északra fekvő Hegyföld néhány falujával kiegészülve az újkortól viseli az Ormánság nevet.²⁶

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az e tájon élt emberek vagy hivatalos közegek használták volna az Ormánság nevet. Az Ormánság törzsökös lakói ugyanúgy nem éltek vele, mint a göcsejiek a magukéval. Megjelentek már rendre az *Ormánság-Ormányság* nevet viselő vagy azzal foglalkozó munkák,²⁷ amikor talán a népi írók által felkavart egykekérdés hatására az Ormánság népe is elfogadta szülőföldje ősi-új nevét. Nem használta ezt az elnevezést a helytartótanács, a vármegye vagy a jobbágyok alsó fokú közigazgatási hatósága, az uradalom sem. Ha felülről jött az írás, akkor a vármegyét említik és a községet, ha megyei vagy úriszéki akta kerül elénk, akkor a jobbágy neve előtt jelzőként a község nevét találjuk (kákicsi Vas István, vajszlói Váczi Péter, kemsei Dávid Ander stb.).

Nem jutottak el a nép közé azok a viták sem, amelyek során nyelvészek és néprajzosok vitatták e táj nevének hangalakját (Ormánság-Ormányság), török vagy finnugor eredetét. Kezdetül fogva azok voltak többségben, akik azt vallották, hogy az Ormánság neve az erdő jelentésű urman-orman török szóból származik. A másik tábor, élén Mészöly Gedeon neves nyelvészünkkel, finnugor eredetűnek vallja az Ormányságot, amelynek alapszava az ormágy, ormány szó, amely a vízjárta síkságból kiemelkedő szigetet, élő földet jelent.

Az Ormánság-kutatás legerősebb ága mindenkor a néprajz volt, s az utolsó száz évben olyan nevek adtak tekintélyt a néprajzi szempontnak, mint Baksay Sándor, Lukácsy Imre, Kiss Géza (kákicsi), Kodolányi János (íjf), Zentai János, Zentai Tünde stb.

Baksay 1888-ban megjelent tanulmányában²⁸ még csak magyarázatképpen írja a Szigetvár és Siklós között elhelyezkedő községekről, hogy ott a nép fehérben jár, de két évtizeddel később Lukácsy Imre²⁹ már azért kívánja az Ormánság pontos körülhatárolását, mert annak népe „... nyelvében, ruházatában, szokásaiban, életmódjában”, minden életmegnyilvánulásában eltér a körülötte élő népességtől.

A kákicsi Kiss Gézánál már teljesen uralomra jut a néprajzi szempont és a rá jellemző szenvedéllyel írja: „Az Ormányság elsősorban és mindenekfölött néprajzi és csak másodsorban földrajzi fogalom.” Az ormánsági községekhez teljesen hasonló természeti viszonyok között élő három horvát község (Sztára, Révfa, Keresztúr)

²⁵ GYÖRFFY GY. 1963. 248.

²⁶ TEMESI M. 1965. 141—143.

²⁷ LUKÁCSY I. 1907.—RÉVAI S. 1907.—ELEK P.—GUNDA B. 1936.—Ormánság. 1937.—HIDVÉGI J. é. n. 1938.

²⁸ BAKSAY S. 1888. 403.

²⁹ LUKÁCSY I. 1907. 5—6.

szerinte nem tartozhat az Ormánységhez, „... mert nyelve más, viselete más, eredete más”.³⁰

A magyar néprajztudomány történetében kitűnő helyen álló könyve nem egyetlen szempont a régiókutatás történetében, hanem maga az „Ormánység”, a nagyközönség számára készített „tudományos monográfia”. Szerintem a magyar táj- és népleírás remeke, színes virágokkal díszített, gyökereivel a 16. századból sarjadzó, csodálatos próza. A *Múlt és Jelen* című zárófejezete pedig, amelyből többek között az derül ki, hogy szerzője a statisztikai prognózis kiváló művelője is, korántsem csak társadalomtörténeti összegzés, hanem alapos történeti tudással megírt vádirat, amelynek szerzője Ézsaiással vallja: „Sionért nem hallgatok és Jeruzsálemért nem nyugszom”, s mire polgári forradalmunk merész bírálatahoz ér, már kihalljuk soraiból a nagyapának, Munkácsy Albertnek, Táncsics munkatársának a hangját, akit 1848 nyarán a Baranya megyei ügyész „communisticus nézetei miatt” marasztalt el.

Azok közül a néprajzi szerzők közül, akik célul tűzték ki az ormánysági régió határainak pontosítását, meg kell még említenünk ifjú Kodolányi Jánost, aki a régiókutatás modern eszközeivel tett kísérletet 1958-ban az ormánysági etnokulturális terület leírására,³¹ valamint kákcisi Kiss Géza néhai tanítványát és barátját, Zentai Jánost, aki az ormánysági községek házassági kapcsolatai alapján arra az eredményre jutott, hogy az endogámia elfogadható ismérv az etnikus csoportok határainak meghatározásánál.³²

Az elméleti kérdések tisztázásán túl kitűnő segítséget kaptam a történeti népelet vizsgálatához is Gunda Bélától, akinek haszonnal forgattam *Az Ormánység múltjából c.* munkáját, amelynek az ormánysági nép gyűjtőgető életmódjára, a halászat-madarászat fogásaira, a mezőgazdasági munkák mikéntjére vagy éppen a ház és a tűzhely kapcsolatainak kérdésére vonatkozó megállapításai arra figyelmeztettek, hogy a kutatónak nem szabad megfeledezni tárgyának marginális vagy annak vélt területeiről sem.

Régi és újabb fáradozások eredményeként így alakult ki az ormánysági régió területe, amelyet elfogad napjaink tudományossága is. Tudnunk kell azonban róla, hogy alapját a századfordulón az a Lukácsy Imre rakta le, aki aszerint válogatta össze 44 ormánysági községét, hogy azok megfelelnek-e a hármass követelménynek, amely szerint csak olyan község tartozhat e tájhoz, amelynek „Nyelve magyar, vallása református, női viselete pedig a kebél”, azaz a bikla néven jobban ismert rövid vászonszoknya.³³ Az Ormánységnek ez a hármass ismérve, a későbbi kutatók tekintélye által megerősítve, annyira elterjedt a köztudatban, hogy igen nehéz megkérdőjelezni.

A történész — bármennyire tiszteli is elődei munkáját — gyorsan megérti, hogy ezeknek a hagyomány által szentesített ismérveknek is a változás a sorsa, mint minden történeti kategóriának, s bár kutatásai tárgya a forráshelyzet miatt nem lehetett más, mint a hagyományos régió 18—19. századi társadalma, azok előrehaladtával egyre erősebben érezte a térbeli határoeltság korlátait. Ma már szilárd meggyőződése, hogy a történeti kutatás csak úgy szabadulhat a gyakran misztikus nézetek hatása alól, ha

³⁰ Ormánység. 1937. 9.

³¹ KODOLÁNYI J. (ifj.) 1958.

³² ZENTAI J. 1966. 83.

³³ LUKÁCSY I. 1907. 6.

időben visszanyúlhat a magyar múlt korábbi századaiba, a térben pedig megkeresi azt a nagyobb tájat, amelynek természeti viszonyai és történeti adottságai egyaránt befolyásolják minden lakójának életét. Az Ormánság esetén, amely a somogyi dombok, a Zseliz-, a Mecsek-, és a Villányi-hegységtől koszorúzott baranyai síkság déli szegélyén, legmélyebb pontján maradt meg az odafutó vizek jóvoltából, ilyen egység csak a *Dráva-völgy* lehet. A Dráva ugyanis az ember akaratából elválasztott ugyan tartományokat és országokat, de a természet parancsából azonos körülményeket teremtett a partjai mentén lakók számára nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül. Azok a meglepő párhuzamok, amelyek fellelhetők a verőcei Podravina és az Ormánsággal szomszédos délnyugat-somogyi községek horvátjainál, eddig is több ormánságinak vélt specifikum értelmezésénél segítettek, pedig a Dráva-völgy kutatásának még csak a kezdetén vagyunk.

A drávai kultúrák közé tartozik természetesen az Ormánságot is magában foglaló dél-baranyai síkság is, amelynek népét igen sok vonatkozásban egységesnek mutatja az a hatalmas forrásanyag, amely a Duna melléki református egyházkerület szuperintendenseinek kezdeményezésére 1817-ben és 1885-ben keletkezett és amely e nagyobb táj sok évszázados egyházi szervezetének, a felső-baranyai református egyházmegyének viszonyait tárja elénk.³⁴ Ezt a véleményünket erősíti az is, hogy az Ormánságtól északra fekvő Okor-vidék és a Hegyföld Ormánsághoz nem tartozó katolikus községei is (16 unitárius községet rekatolizált itt a pécsi püspök a 17. század végén) részben az ormánsági nyelvjárást beszélnek, sőt vannak olyan nyomok is, amelyek az Almás folyó vidékén lévő középkori Ormán, illetve a délszláv környezetben is ősi nyelvjárásukat őrző Gordisa, Matty stb. irányába mutatnak.

Az ormánsági társadalom életének mélyebb megértéséhez jelentős segítséget kaptam két nagyszerű orvostól, akiket pedig egy teljes évszázad választ el egymástól. Az egyik közülük Hölbling Miksa (1811—1901), aki 1830-ban, a kolerajárvány idején Szentlőrincen volt járási, majd Baranya vármegyében megyei tisztiorvos. Nevét az Orvosok és Természetvizsgálók 1845-ben, Pécsen tartott vándorgyűlése alkalmával végzett szervező munkája tette országosan ismertté, de a helyi kutatók mindenekelőtt a *Baranya vármegyének orvosi helyirata* című munkájáért tisztelik. Számomra ő elsősorban a feudalizmus utolsó évtizedeinek kiváló megfigyelője, a nyugat-baranyai etnikumnak talán legjobb ismerője. Ő az egyetlen kortársai között, aki bátran meri rögzíteni a társadalom stagnálásának tüneteit.³⁵

A másik orvos a vajszlói Hidvégi (Herbert) János *Hulló magyarság* című, 1938-ban megjelent munkája nem néprajz és nem történelem, de szerzője talán az egyik legjobb ismerője a sok százból összefonódó, egyetemes egykekérdésnek. A biológiai egykére vonatkozó megállapításai pedig materiális alapot kínálhatnak a sok problémát okozó ormánsági gondolkodásmód értelmezéséhez.

Mint áttekintésünkben kiderült, az Ormánság-kutatás palettáján bőven állnak rendelkezésünkre néprajzi, nyelvészeti és részben földrajzi munkák, de alig akad olyan szerző, aki vállalta volna az Ormánság történetének feldolgozását. Az első, aki a táj elnevezésével kapcsolatban gondolt a történeti kutatások szükségességére, Jeremiás

³⁴ RGy. Báthory Gábor *Canonica visitatioja 1816—1819 és uo. A felső-baranyai egyházkerület egyházainak állapota 1886-ban.*

³⁵ HÖLBLING M. 1845. 77—81., 151.

Sámuel volt, de a kútfők hiánya miatt visszariadt attól, hogy „... a' Magyar Nemzet ezen sallangjának régibb történeteit” kinyomozza.³⁶

Az Ormánság történetének megírására csak a 20. század elején volt két vállalkozás. Az első címe: *Ormánság népe*, szerzője Lukácsy Imre. A 28 nagy formátumú oldalt megtöltő dolgozatnak mintegy fele foglalkozik *Az ormánsági nép eredete* cím alatt történeti kérdésekkel. Főleg Frölich Róbert nyomán³⁷ tárgyalja a táj őstörténetét, majd Nagy Géza, Sebestyén Béla, Erdélyi Lajos és mások felhasználásával fejtegeti az avar—székely kapcsolatok lehetőségeit, de azok a megjegyzései a legfontosabbak, amelyekben felhívja a figyelmet az Ormánság néhai határvédelmi szerepére.³⁸

Lukácsy könyvével egyidőben jelent meg Révai Sándor pécsi tanár *Az Ormánság* című dolgozata.³⁹ A Néprajzi Értesítőben megjelent 24 oldalas tanulmány első része gondos munkával összeállított tájékoztatót ad az Ormánság-kutatás fontosabb szereplőiről, s egyúttal bejelenti, hogy meg kívánja írni az Ormánság történetét. A jó szemű tanár tudja, hogy a középkor oklevelei, valamint a később keletkezett összeírások és egyéb dokumentumok, elsősorban a feudális állam és a földesurak érdekeit tükrözik, de az uradalmak történetét is csak „színezett kavicsok”-nak nevezett forrásokból lehet megírni, és akkor még mindig hátramarad a misera plebs contribuens, a gyakran gazdát cserélő nép, amelynek története csak a szenvedésben volt változatos.⁴⁰ Ennek előrebocsátása után fog hozzá „Aigl Pál, Német Béla, Pesty Frigyes, Wertner Mór bőséges kutatásai nyomán”⁴¹ az Ormánság történetének felvázolásához. Folyamatos adatközlés nyomán jut el a 17—18. század fordulójáig, amikor a Neoquistica Commissio jóvoltából az Ormánság is felerészben új földesurakat kapott. Később megemlíti még az artikuláris világ vallásüldözéseit (1770) és azzal zárja történeti eszmefuttatását, hogy „A mi már ezután történt, az ismeretes a hazai történelemből, de még jobban... Baranya vármegye [Várady Ferenc szerkesztette] monográfiájából.”⁴²

Inkább szociográfia, mint történelem az Elek Péter, Gunda Béla és társaik közös fáradozása nyomán született *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* című munka, amelyet a korabeli kritika nem értékelt egyöntetűen. Egyik szaktekintély (a kákicsi Kiss Géza) ezt írja róla: „Egy csöppben az egész pusztuló Ormánság”; egy másik (Fél Edit) ezzel marasztalja el: „... éppen a népi társadalomról mond legkevesebbet”. Ugyanakkor azonban az akkor még újnak számító interdiszciplinaritás fontosságára hívja fel a figyelmet ezzel az egyértelmű utalásával: „Nem széjjelválasztani, hanem összesíteni kell a szempontokat és eredményeket”.⁴³

Ma már szinte természetesnek hat, hogy az Ormánság történetére vonatkozóan egyetlen tudományos értékű áttekintésünk van, a kákicsi Kiss Géza *Ormánság* című kötetének Múlt és Jelen című zárófejezete, de ennek is csak a múltra utaló első része ad történeti áttekintést a szabadságharc koráig. Tömör tényei forrásértékűek, talán csak

³⁶ JEREMIÁS S. 1828. 66.

³⁷ FRÖLICH R. 1896.

³⁸ LUKÁCSY I. 1907. 13.

³⁹ RÉVAI S. 1907—1908.

⁴⁰ RÉVAI S. 1907. 200.

⁴¹ RÉVAI S. 1908. 18. és a 2. számú lábjegyzet a fenti szerzők műveiről

⁴² RÉVAI S. 1908. 175.

⁴³ FÉL E. 1948. 18—19.

a török idők értékelésénél vitték bizonyos túlzásba történetírásunk hangsúlyozottan törökellenes megnyilatkozásai. A fő mondanivalót a demográfiai katasztrófát involváló, pusztulást idéző számoszlopok, „a ballada lihegő sorai” hordozzák és máris előttünk van a sokáig pesszimistának ítélt kegyetlen jóslat: „A magyar fának ez az ága nem lesz többet.”⁴⁴

A történész elődök közül szóljunk még Rúzsás Lajosról, akinek igen sokat köszönhet e kötet szerzője. Munkái közül itt csak kettőt emelek ki. Az első a baranyai jobbágyság mezei gazdálkodásának 1790—1848 közötti fejlődését tárgyalja, s tulajdonképpen főműve előtanulmányának számít, amelyet kandidátusi disszertációnak fogadott el a Magyar Tudományos Akadémia.⁴⁵

A baranyai parasztság életéről szóló másik munkája sok vonatkozásban úttörő jellegű. Korábban senki sem dolgozta fel a szatmári béke után kialakult új birtokos osztály baranyai törekvéseit, nem törődött a piaci viszonyok fejlődésével, mint ahogy azzal sem gondolt senki, hogy megyénk területe fejlődés szempontjából legalább három részre bontható. Munkája az Ormánsággal a délnyugat-baranyai táj ismertetése keretében foglalkozik, de ormánsági témájú táblázatok összeállításával is támogatja a kutatót.

Az Ormánság-kutatás legfontosabb ága, a néprajztudomány olyan információkat közvetít számunkra, hogy az ormánsági társadalom struktúrája, lakása, az emberek ruházata, a termelés eszközei, szellemi hagyományai még a 19. század második felében is őrzik rég lefutott századok, talán évezredek emlékeit.

A történelem időrendjére érzékeny történész egy pillanatra tehetetlenül áll az idő feneketlen kútja előtt, azután pedig írott források és történeti munkák hiányában a régészekről várna segítséget. Csak ők tudnának választ adni a modern technika segítségével arra a kérdésre, hogy milyen kultúrák települtek itt egymásra az évezredek során és milyen volt, kikből állt a mai településeket létrehozó etnikum? A régész azonban hallgat, mert az Ormánságban eddig még nem volt rendszeres feltárás, csak a Baranya megyei Múzeum leletkatasztere és néhány magángyűjtő őriz szórt adatokat.

Elemezhető régészeti adatok hiányában pótolhatatlan segítséget nyújtottak az archaikus-patriarchális maradványok nyomainak kutatásában Györffy György történetföldrajzi eredményei.

Az Ormánságra vonatkozó közléseiből előbb arról értesülünk, hogy az itteni falvak közül csak Marócsa, Oszró, Lúzsok, Szaporca neve mondható szláv eredetűnek, és hogy a magyar államszervezés kezdeti időszakában egyedül Vajszló tartozott a vármegye mai területén szervezett Kovázdai ispánsághoz és a közelében lévő Sámod egy Gara nevű várhoz. Ezenkívül csak Csehiről és Kovácshidáról véli, hogy királyi alapításúak.⁴⁶ Talán az az újabban hangoztatott nézet áll itt előttünk, hogy a honfoglalók nem az azonos nyelvű „onogur” populációra települtek rá elsősorban.

Igen fontos az a közlése is, hogy a mai Ormánság északnyugati szomszédságában, a középkori Ormán területén volt a vátyi (Nagyváty) földvár, amelynek székely lövői őrizték a Drávához közelebb fekvő Geredistye nevű erősség (maradványai a Dráva medrében) katonáival együtt azt a fontos kereskedelmi utat, amely a Duna menti

⁴⁴ Ormányság. 1937. 342., 367.

⁴⁵ Rúzsás L. 1964.

⁴⁶ Györffy Gy. 1963. 25., 255.

Batinától Nagyharsányon, a vásáros Siklóson, Kovácshidán, Lakon át vezetett Sellye felé, s onnan Révfalun át haladt Szlavónia, illetve Istvándin át Kanizsa felé. Váty jelentőségét azzal is igyekszik aláhúzni, hogy az sokáig esperességi központ is volt és területe a néhai Ormán területével esett egybe.⁴⁷

A határőrző népelem viszonylagos szabadsága egészen a tatárjárás koráig tartott. IV. Béla ezután kezdi meg a határőrök serviensként, személyes szolgálatra kötelezését, V. István és Kun László pedig egykori vezetőik nemesítését.⁴⁸ Azokról azonban, akik nem bírták a személyes szolgálattal járó katonai terheket, mit sem tud a történelem. Valószínű, hogy a néhai Ormán területét sűrűn megülő kisnemesi településeken nem vállalták a szokatlan paraszti munkát, hanem a nemesítésekkel egyidejűleg benépesülő Dráva menti gyepűelvén, néhai szolgálati körzetükben kerestek és találtak új otthont. Ez a vélemény ma még csak történetföldrajzi és bizonyos nyelvjárástörténeti adatokon nyugvó hipotézis, de ha további kutatások tudományos rangra emelik, akkor talán többet fogunk tudni az ormánsági parasztság „arisztokratikus”, az állattartáson és a faragáson kívül minden egyéb munkát megvető magatartásáról és arról a több ponton is kitapintható szokásrendszerről, amely a történeti élet országos gyakorlatként ismert kihívásaira már a 18. század végétől születésszabályozással válaszol.

Az archaikus vonások tanulmányozása során meglehetősen hamar feltűnt nekünk a házaspárokat és testvéreket egy életközösségbe tömörítő családszerkezet, amelyet — jobb híján — nagycsaládnak neveztünk, bár hasonló funkciója ellenére, létszáma az alacsony születésszám miatt sohasem közelítette meg a délszláv szomszédoknál ismert zadrugáét. Ennek a társadalmi alakulatnak a középkori meglétét Györffy György történetföldrajzi és Bolla Ilona társadalomtörténeti útmutatásainak összekapcsolása révén sikerült valószínűsíteniünk.

Györffy⁴⁹ bizonyítottan vette a székesfehérvári káptalan István-kori, a pécsváradi apátság 11. századi, az aradi prépostság 12. századi birtoklását a mai Ormánság területén. A 13. századi állapotokat rögzítő térképén pedig már szerepel a pécsi káptalan és a nyúlzigeti apácák birtoka is. Bolla Ilona viszont arra hívta fel a figyelmünket,⁵⁰ hogy a királyi és egyházi birtokok gazdálkodása minden esetben a kisajátított termelők önálló gazdálkodására épült. Ha pedig a birtokos, aki ebben az esetben nem egyén, hanem jogi személy, nagy területeken szétszórt birtokain biztosítani akarta a termelés folytonosságát, akkor nem lehetett érdeke a termelői alapközösségek, a családok megbontása. Ezeken a birtokokon Mohács koráig kimutathatóan változatlan a patriarchális családok ősi gyakorlata, amely szerint a fiúk öröklék elődeik gazdaságát, szolgálati kötelezettségeit, s apáiknak a birtok népei között elfoglalt státusát.

Ez a gyakorlat minden bizonnyal megvolt az ormánsági nagybirtokon is, de tovább élt, mint másutt, mert az árutermelés kibontakozását itt nem segítette sem a szőlő-, sem a gabonatermelés. Tudomásunk szerint a törökök is meghagyták a kipróbált

⁴⁷ GYÖRFFY GY. 1963. 254., 252., 248. Ormán az Alma (ma Almás) és az Okor folyók vidékén, Szigetvár tágabb környékén elterülő erdős hátság neve volt a középkorban.

⁴⁸ GYÖRFFY GY. 1963. 404—405.

⁴⁹ GYÖRFFY GY. 1963. 256—257., 271.

⁵⁰ BOLLA I. 1980. 21—23., 34.

termelési-igazgatási közösségeket, és az ősi gyakorlaton nem akartak változtatni az 1848 előtti idők zömmel „adóztató” nagybirtokosai sem, hiszen az ő érdekük is az volt, hogy minimális uradalmi apparátussal jussanak hozzá jövedelmeikhez. Ez a magyarázata annak, hogy a mikrostruktúra vizsgálata során mutatis mutandis olyan rokon házaspárokkal találkoztunk, amelyek a családfő mindenre kiterjedő vezetése alatt állnak és a vagyonos családfőkből kikerülő közösségi vezető szervekre (előljáróságok, presbitériumok) támaszkodva őrzik a maguk ősi világát, ha kell, az élet megtagadása árán is.

A magam szerény munkásságáról szólva utalnom kell még arra, hogy az elődök útmutatása nyomán, de az eddig feltáratlan uradalmi és egyházi forrásokra támaszkodva, a megszokott helyett a „változó” Ormánság képét igyekszem felvázolni, s kutatásaimat lehetőség szerint mindig alávetem a kronológia és a kauzalitás törvényeinek. Munkám azért tűnik időszerűnek, mert a sajnálatos demográfiai katasztrófa következtében az Ormánságban a múlta vonatkozóan az elhalt struktúrákkal és azok hordozóival foglalkozó történettudomány tud már csak eredményeket felmutatni, mert a jelen, a jövőbe tekintő felelősséggel, az új populáció ötvöződését megőrkítő szociográfiáé.

Kutatásaim időhatárát eddig az 1687—1880 közötti időszak adta. Levéltári forrásaim között fontos szerepet játszanak *Baranya megye közgyűlési iratai*, az 1767. évi úrbérrendezés és előmunkálatainak iratai, az 1784—1787 közötti népszámlálás, az 1828. évi *Regnicolaris Conscriptio*, az önkényuralom korában keletkezett különböző összeírások, a Baranya megyei Levéltár „*Úrbéri iratok*” című, kitűnő gyűjteménye és mindenekelőtt a pécsi káptalan, a sellyei, a siklói és a vajszlói uradalmak levéltárainak iratanyaga. Szívesen forgattam a 18—19. század statisztikai szerzőinek (Vályi A., Ludovicus Nagy, Thile J. C., Fényes E. stb.) munkáit, valamint az Országos Statisztikai Hivatal modern népmozgalmi kiadványait. Kitűnő segítséget adtak munkámhoz a Baranya megyei Levéltár Szita László által irányított kutatógárdájának (Fricsy Ádám, Kardhordó Kálmán, Móró Mária, Anna, Nagy Lajos, Sándor László, Timár György) kiváló forráspublikációi és tanulmányai is.

Ormánsági kutatásaim eddigi eredménye néhány historiográfiai dolgozat, egy uradalomtörténeti tanulmány,⁵¹ valamint az 1983-ban megvédett és *Az ormánsági társadalom fejlődése Mária Terézia úrbérrendezésétől a szabadságharc bukásáig* című kádídátusi disszertáció. Ennek kiérlelésében jelentős szerepet játszott az ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke mellett, Szabad György vezetésével működő munkabizottság.

Az utóbbi két év kutatásai során számos új forrás nyílt meg előttem. Ezek sorában a legelőkelőbb helyet foglalják el a felső-baranyai református egyházmegye 1817. és 1886. évi konskripciói, amelyek során a *Duna melléki református egyházkerület* püspökei két nagyon jelentős időpontban mérték fel gyülekezeteik állapotát. Ezek közül az első a *Türelmi Rendelet* és a *bécsi kongresszus* közötti időszakot vizsgálja, a másik pedig tudatosan kérdez rá azokra a változásokra, amelyeket a hazai kapitalizmus első évtizedei érleltek. A két összeírás adatközlői, az ormánsági

⁵¹ Kiss G. 1980.

gyülekezetek lelkészei és presbiterei olyan értékes információkat kínálnak, amelyeket más forrásból lehetetlen volna megszerezni.

Könyvem fejezetei a korábbi kutatásokra támaszkodnak ugyan, de messzemenően igyekeznek hasznosítani a friss ismereteket és azokat a tanácsokat, amelyeket kandidátusi dolgozatomból bírálói, e korszak országos történetének kitűnő ismerői (Tóth Tibor, Vörös Károly opponensek, valamint Faragó Tamás, Für Lajos, Gergely András, Hársfalvi Péter, Kállay István, Oláh József, Orosz István, Simonffy Emil, Szabad György és Vörös Antal) adtak. — Igen hasznos volt számomra az a segítség is, amelyet a néprajzi vonatkozások pontosításánál Andrásfalvy Bertalantól kaptam.

II. A vizek változó világa

1. Az ősi vízi világ

Az Ormánság a Drávára dülő dél-baranyai síkság legdélibb szegélyén, a Dráva és itteni mellékvei mentén fekszik, Siklós és Sellye között mintegy 40—45 kilométer hosszúságban. Szélessége sehol sem több 15—20 kilométernél. Ennek a vízi világnak délről a széles Dráva-völgy, északról a *Zseliz-dombvonulat* és a *Mecsek*, keletről a *Pécs-Villányi dombvidék* a természetes határa.

A rajta élő népesség életét a természeti tényezők közül alapvetően a víz és a talajviszonyok határozzák meg. Minthogy itt a talajviszonyok a vizek járásától függenek, azért vizsgálódásunkat az ormánsági vízi világ természet és társadalom által befolyásolt változásaira koncentráljuk. Fontos szerepet kap vizsgálódásunkban a Dráva, amely ha nem is játszhatott a Dunáéhoz hasonló szerepet a történelem során, de mégis csak részt vett a táj forgalmának lebonyolításában, s szükség esetén táplálta, sőt védte is lakóit.

A kortárs írók közül Hölbling írja a Dráváról: „... délről ... leszakadván a Stájer-hegyekből, Baranyának és a szomszéd Verőczenek alacsony partjai között sebes futtában számtalan kanyarulatokkal hömpölyög”.¹ Haas Mihály annyit finomít ezen a képen, hogy Zalátánál éri el megyénket és „rendezetlen, csavargós, alacsony partok között folyván, szakadatlan mocsarak kísérik”.² A Várady Ferenc szerkesztette monográfia pedig már a folyó partját kísérő természetes és mesterséges vegetációra is utalva, fél évszázad múlva írja: „A Dráva vidékén földművelés és nyárfa félék terjednek ki mérföldekre, hatalmas erdőséget képezve.”³

A vízföldrajzi viszonyokat vizsgálva ki kell emelnünk, hogy a Dráva széles völgyésíki a Dunántúl legnagyobb pleisztocén kori süllyedéke, amelynek keleti, alsó része a Drávaköz, nyugatabbra keskenyedő része pedig az Ormánság.

A folyó a mai Ormánság területét hajdan teljesen bebarangolta, és feltehetően a Barcs—Okorág—Kémes vonalon haladt, amelynek egy részén ma a Feketevíz-rendszert vezetik le. Az Ormánság későbbi gyenge kiemelkedése következtében azután délebbre terelődött a Dráva és feltehetően ekkor foglalta el végleges helyét a Feketevíz-rendszer alsó szakasza is.

Az ormánsági talajok képződésében a legnagyobb jelentőségű a Dráva medrének ez a délről északra, majd északról délre történő mozgása. A Dráva északon való tartózkodása idején, az akkori völgy déli szegélyén lösz rakódott le, amelyet a

¹ HÖBLING M. 1845. 26—27.

² HAAS M. 1845. 12.

³ VÁRADY F. 1896. I. 63.

visszatérő folyó később alaposan átdolgozott. A Dráva ajándéka az a nagyméretű homokbuckasor is, amely a jelenlegi medertől mintegy 8—10 kilométerre található.⁴

A Drávától távolodva, a buckasor északi oldalán erdőkkel borított, vízenyőmocsaras táj terült el. Az ormánsági vizeket kitűnően ismerő, s egyben az első komplex szemléletű árvízvédelmi tervet készítő Kis András földmérő 1822-ben *A Fekete-víz és mellékágai melletti mocsarak ki szárítása* c. tanulmányában írja: „Az ormánsági berkek éltetői a Körtsőnye, Gyöngyös, melyet Melléki víznek is neveznek, Almás, Szigeti-víz, a Bükkösi vagy Szent Lőrinczi, a Tettye, a Pécsi-víz, az Egerszegi-víz, azon fellyül sok források, melyek Bogádtúl Viszlóig a szántó földek lábján nagy bővséggel fel bugyognak.” Állítása finomításaként hozzászéli még alább: „A palkonyai, csepelyi, szerdahelyi és ipacsfai berkek áradás idején meg telvén vízzel, örökös berkek ugyan, de nem folyók.”⁵ E vizek egy része Somogyból, más része a Dráva síkjára néző baranyai lejtőkről érkezett az Ormánságba. Vízyűjtő területüket a korabeli mérnökök 22 négyzetmérföldnyinek számították ki, és sok változatban írták róluk, „hogy számtalan kanyarulatokban el szélledvén, több, mint 4 négyzetmérföldnyi vidéken okozzák az úgy nevezett Fekete-berkeket, s motsárokat”.⁶ A korban még helyesen, többes számban fogalmazott „Fekete-vizek” elnevezés onnan származik, hogy a berkekben pangó és a berkek során át lassan mozgó vizek idővel bűzös, fekete lévé változtak, és a Drávához érve „hosszú szakaszon megfestették a folyó tiszta, sárgás színű vizét”.⁷

Természetükről a korabeli leírások mondják: „... mind igen korlátlan vizek, gyakran a Sisklósi Járásnak nagy részét el borítják és igen sok motsárnak szerző okai”.

Az Ormánság vízföldrajzát bemutató térképünkön kívül nagyszerű segítséget ad a néhai vízivilág felidézéséhez a *Baranya megye földrajzi nevei* címet viselő kiadvány,⁸ amelynek összeállítása során kitűnő történészek, levéltárosok és nyelvészek (Timár György, Szita László, Pesti János) kutatták át a Baranya megyei Levéltár és a káptalani levéltár kéziratos térképeit: közülük a 18. századi határjárási térképeket, az úrbéri felmérési térképeket, a vízrendezési, erdőgazdálkodási, valamint az elkülönözéssel kapcsolatos térképeket, de gazdag névanyagot szolgáltatott az 1720—1859 között végrehajtott határjárások, bírósági határszemplék, tanúvallomási jegyzőkönyvek mellékletei és a 19. század második felének kataszteri térképfelvételei is.

A gazdag névanyag első meglepetése számunkra, hogy mennyire változatos, völgyekkel, árkokkal, tavakkal, gürűkkel tarkított, berkekkel, szigetekkel díszített volt a síknak képzelt Ormánság felszíne, amelyen a szintkülönbséget csak méterekben lehet számolni.

Esőzések, áradások idején tekintélyes völgyek fogadták be a Drávából kikerülő vagy a magasabb területekről lezúduló víztömeget. Sok falu határa (vagy annak egy része) is völgy mellett húzódott. Bogdása alatt volt például hosszú időn keresztül

⁴ Baranya m. természeti földrajza 1977. 167. és 225—226. felhaszn.

⁵ Kis András tanulmányához POLOHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 17—18.

⁶ Bm. L. Közgy. ir. 5032/850

⁷ A Feketevíz-rendszer jellemzéséhez POLOHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 10—12 — A magyar vízsszabályozás története 1973. 276—277.

⁸ BFN 1982. II. k.

Baranya és Somogy határa a Megye-vögyin. Volt Határvölgy a vajszlói határon, az okorágit pedig egyenesen három oldalról; Bánfa, Katádfa és Sumony felől ölelte völgy. A 18. században még tekintélyes erdő borította a bogdásai Komor-vögyet, a szokatlan nevű Kotacsvölgy pedig, amelynek közepén széles mocsár terpeszkedett, nemesek birtoka volt. A völgyek nyomvonalát néha az Ormánságra nagyon jellemző gyalogösvények is kísérték. Bogdásáról például észak felé a Bakszar-völgyön át vezetett az út, hogy azután a Fancsal völgyet keresztezve érjen Marócsára. Drávafokon és Zalátán találtam Tekerös nevű völgyet, de csak Zalátánál jegyezte meg róla Pesty Frigyes, hogy „... igen tekervényes, hajdan a Dráva áradása ezen a völgyön foja”. A kórósi Kígyós-pusztán át Kígyósvölgy kanyargott, az aderjási, meg a kemsei völgyet pedig „nagyak” tartották a névadók. Hiricsen, Palkonyán, Szaporcán kerek volt a völgy alakja, s bár csak Szaporcánál emlegették, valószínű, hogy mindegyikbe „fűzfák nőttek”. A „Vögyajja” nemcsak Zalátánál volt berkes, nádas, vízállásos hely, hanem másutt is; Cúnban vessző, Csepelyen széna termett benne. A völgyek általában kiszámítható, természetes útjai voltak az Ormánság földjén vonuló víztömegeknek, de a palkonyai „Füenyi-völgy”-ről mégis azt jegyezték fel a földrajzi név gyűjtők, hogy „... a Feketevíz ezen keresztül öntötte el a falut”.⁹ Vannak természetesen olyan völgynevek is, amelyek a mai kutató számára már keveset mondanak, mint a kémesi „Bitakony”-, a szaporcai Pajó- vagy a vertikei Püstöneyi-völgy.

Az olvasónak valószínűleg úgy tűnik, hogy a völgyek valamiféle könnyen áttekinthető rendszert alkottak az Ormánság térképén, pedig az idegen feltétlenül eltévedt volna az elhanyagolt völgyek összevisszaságában. Aki például könnyelműen elhagyta a homokháton futó út biztonságát s déli irányban igyekezett behatolni az ormánsági tájba, az máris belekeveredett a széles medrű, egyenes, mocsári tölgygel és fűzzel sűrűn benőtt „öreg” medrek valamelyikébe. Ezek közelében találhatjuk a dűnesort is létrehozó egykori Dráva morotvát, s bennük a rossz minőségű, zsombékos réteket. Más völgyekben — mint láttuk — szénát kaszál vagy vesszőt vág a gazdálkodó ember, de az is gyakori, hogy a völgyteknőt sásból-nádból, vad összevisszaságban nőtt bokrokból álló bozót (limbus) borítja, ahova a mostoha környezet, meg a vadveszély miatt talán csak a kanászok legbátrabbjai merészkednek be.

A völgyek nagy része rendszerint csak tavaszkor telik meg a Drávából kiömlő vagy a magaslatokról lefutó vízzel, máskor csak mélyükön, fűzzel, égerfákkal kísért árok vezeti a nyugat—keleti irányban lomhán mozgó vizeket. Minthogy völgy és árok együvé tartozik, az árok nagy része is (Cún, Kórós, Markóc esetében) határjel, s a népnyelv ebben az esetben határároként emlegeti. Ez a határvonal rendszerint községeket választ el egymástól, de Cún határában akad egy „Megye-árok” is, amely a grófi birtok és a falu határán húzódik.¹⁰

Az ároknevek jelzői itt is figyelemre méltó dolgokat árulnak el. A zalátai határ „öreg-erdei” árka talán csak az erdő korára, nagyságára utal, de a „Széllős-árok” már

⁹ BFN II. *Völgyek*: 262. Bogdása, 133. Megye-vögyi, Megye völgye tó, 112. Komor-vögy, 116. Katócz Völgye, 271. Vajszló, 100. Határvölgye, 240. Okorág, 18. Bánfai-határvölgy, 21. Katádfai-határvölgy, 35. Sumonyi-határvölgy, 259. Drávafok, 106. Tekerös-vögy, 304. Zaláta, 49. Tekerös, 268. Kórós, 48. Kígyósvölgy, Kígyós-pusztá, 279. Adorjás, 42. Nagy-vögy, 295. Hirics Kerék-vögy, 308. Szaporca, 83. Hosszú-vögy, 298. Csepely, 70. Széna-vögy, 307. Cún, Vesszős-vögy, 304. Zaláta, 121. Kecskés-vögy, 311. Palkonya, 43. Füenyi-vögy.

¹⁰ BFN II. 307. Cún, 20. Megye-árok

egyértelműen a helyenként tekintélyes méretekre hívja fel figyelmünket. Az árkok állattartásban betöltött szerepéről beszél a sellyei Remetében található vízfolyás, a „Legellői-károk,” s az örök változásra emlékeztet a bogdásai Somos-árok, amely egykor a Körcsönye pusztáról vezető derékutat kísérte végig, de miután a vízrendezések a vizét elrabolták, „... árkát benötte a som”.¹¹ Talán még szomorúbb a drávafoki „Kurtegrei-árok” sorsa, mert annak szomjas medre elől a vízszabályozások egyenesen a szilaj Dráva vizét zárták el, s az ősi medret holt ággá degradálták.¹²

Mielőtt végleg elvesznénk a völgyek-árok szövevényében, hallgassuk meg a bogdásai ispánt, aki egy 18. századi tanúvallomási jegyzőkönyv lapjain így fejtí meg a „Körcsönyi-kanális” minden bizonnyal általánosítható titkát. „Azon berek [a Körcsönye] mivel álló víz, lefolyása nincsen, a Dráva kiöntvén, az telíti meg, ha az kiönt az Egres felé folik, s Soros Fűzfák Völgye is megtelik, majd a Maláka völgyben (amellynek már van lefolyása) leadja magát, s ha az egész kiszárad, akkor bogdásai lakosok nagyszerűen kaszálnak.” Az sem baj, ha víz borítja a berket, mert ilyenkor a csikkasok, vejszek, dobhálók adnak biztos hasznót a község népének.¹³ A völgyeknek ez az időszakos funkciója és a minden tavaszkor megújuló, életadó víztömeg, amelynek irányításához oly kitűnően értett az ormánsági ember, talán a legfontosabb alapja az Ormánság civilizációjának.

A völgyek közül itt is, ott is szigetszerűen emelkedtek ki a 100 méteres szintvonallal határolt részek. Jó vályogtalajukon előbb kitűnő rétet, majd jó szántót talált a gazdálkodó ember. Ezeken a jórészt feneketlen ingoványokkal, meg gürűnek nevezett mocsarakkal körülvett szigeteken talált menedéket századokon át a falvak népe, s innen csaptak ki törökre, németre az ormánsági hajdúk is. Több ízben is szerepelt a történelemben a csányoszrói Vársziget, ahol a Szilas erdő mélyén eredetileg negyvenszer hatvan méter területű földvár volt. Török-tatár elől ide menekült a község népe. Itt találtak menedéket a 18. század elején, a „rác-futás” idején is és annyira megszerették ezt a helyet, hogy csak földesúri parancsra hagyták el, 1754-ben.¹⁴ Ide gyűjtötte népfelkelőit Noszlopy Gáspár forradalmi biztosa, Kossa Dániel marócsai tanító is és innen vezette őket Turonyhoz.¹⁵

Védelmi feladatát ellátó egyéb szigetekkel találkozunk még, most csak arra utalunk, hogy a sok sziget között meglehetősen gyakran előfordult egy-egy Hosszú-sziget, amelynek hátán menedéket találhatott a mocsárvilág minden lakója.¹⁶ A mocsarak mélyén meghúzódó szigetek némelyike a múlt század végéig őrizte a hajdani ősrengeteg maradványait. A „Kis-Atak” nevű sziget mocsári tölgyeiről mondogatták a kisszentmártoniak, hogy nem akadt olyan keresztfürész, amely átérte volna hatalmas törzsüket.

Egy-egy jeles sziget mellett voltak az Ormánságban szigetsorok is. Kóróson a „Gyarán-szigetek”-ről tud a nép emlékezete, a kémesi „Szigetők” meg egy olyan árokból emelkedtek ki, amelyben a szabályozás előtt a Pécsi-víz folyt.¹⁷

¹¹ BFN II. 262. Bogdása, Somos-árok. Jegyzetek.

¹² BFN II. 259. Drávafok, 145. Kurtegrei-árok

¹³ BFN II. 262. Bogdása, 52. Körcsönye-kanális

¹⁴ BFN II. 677. 260. Csányoszró

¹⁵ Rúzsás L. 1964. 192.

¹⁶ BFN II. 276. Adorjás, 22. Hosszú-sziget

¹⁷ BFN II. 268. Kórós, 28. Gyarán-Szigetők, 297. Kémes, 50. Szigetők

Ha kövér fűvet termett a szigetek háta, a mély víz sem riasztotta el a legeltető embert. A csányoszlói határon rendszerint a „Palaj-csapás”-on úszott a legelőt kereső jószág dombosabb helyekre, s ha a Szigeti-földekre kívánt a pásztor bejutni, csak a Szigeti-csapás vizén át tehetette.¹⁸

Az Ormánság másfél Balatonnyi területén az állandó- és időszakos vízfolyások mellett rengeteg kisebb-nagyobb állóvíz kínált pihenőhelyet és táplálékot a vízimadaraknak és egyéb állatoknak. A vízi viszonyokat feltáró céduláim közül hatvannál többen szerepel tó vagy gödör. Területüket, mélységüket pontosan nem ismerjük, csak annyi információval rendelkezünk a vízrendezések során elpusztított állóvizekről, hogy a rádi határon „Kis-Sárostó” volt egykoron, Csepelyen meg egy Hosszú-tó, „hajdan vidrák és vízimadarak tanyája”.

Vízfolyásra, tóra, berekre, erdőre szívesen alkalmazták az Ormánságban a kerek jelzőt, Cúnban, Csepelyen, Kovácshidán is volt a határban kerek gödör, kerek tó s néha — mint Kovácshidán — két víztükör is csillogott egy gödörben. Legtöbbjük melléke nádas (Cún), sáros (Csepely) volt, s akadt sokfelé pióca is, akárcsak az 5-6 öl átmérőjű szaporcai Piócás-gödör növényekkel borított vizében. A tóba — mintha Jókai álmodta volna — belenyúlott egy vénséges fatörzs, amelynek hátán teknősbékák élvezték a napot. Kissé odább „Egyszál-híd” vezetett át a „Harmatos-rét”-re, majd két vízágtól ölelve a „Göcsös-hát” következett, és már ott is volt a mesebeli „Hétöles-tó”, amelynek 20 öl volt az átmérője...¹⁹

A tavak vizét igen sokoldalúan hasznosította az ormánsági ember. A márfai Vártó egy a települést ölelő 40 holdas berek volt, amely minden áradáskor megtelt, és vizével védte a községet. Az aderjási „Kerek-berök”-ben volt egy Kerek-tó, s abban áztatták a kendert. Cúnban halászni jártak az Ó-Dráva-tóra és mosni a Mosói-tó tiszta vizére. Aki nem hiszi, 18. század eleji térképről olvashatja le, hogy a hidvégi „Ablaca-tó” Lacus adaquationis, azaz itatóhely volt. Jó lenne ismerni a besencei „Banya-gödör” történetét is, amely bizonyos, hogy sokkal régebbi, mint a tömésfalkészítés alig száz esztendővel ezelőtt bevezetett ormánsági gyakorlata.

E szelíd feladatot ellátó tavakhoz viszonyítva barátságtalannak tűnik az „Ördög-feneke” ingovány a csepelyi határban, amelynek egy részén mély vizű tó volt, meg az „Ördög-lika” nevű határrész Kémesen, amely Pesty véleménye szerint „... több apró s folytonosan vízzel tellyes gödrök után” kapta a nevét.²⁰

Ennek a fejezetnek a néhai mocsári ember környezete a főszereplője, amelyet a merkantilista célokért a drávai közlekedést szolgáló intézkedésekkel és erdővédő törvényekkel kezdett racionalizálni az államhatalom a 18. század második felében. A megkezdett művet a saját kezelésű birtokállomány kialakításával (regulációk) a 19. század földesurai folytatták, akik később a gabonatermelés növelésének jelszavával nyolc évtized alatt megsemmisítették egy jellegzetes, ősi civilizáció alapját, a periodikusan fogyó-növekvő, de minden évben megújuló vizek világát.

¹⁸ BFN II. 260. Csányoszló, 95. Palaj-csapás, 205. Szigeti-csapás.

¹⁹ BFN II. *Gödrök*: 272. Rád, 66. Kis-Sárostó, 298. Csepely, 30. Hosszú-tó, 307. Cún, 129. Kerek-tó, Kerek-gödör, 299. Kórós, 34. Kerek-gödör, 298. Csepely, 17. Sáros-tó, 308. Szaporca, 63. Piócás-gödör, 65. Egyszál-híd, 66. Harmatos-rétek, 67. Göcsös-hát, 71. Hétöles-tó.

²⁰ BFN II. *Gödrök-likak*: 273. Márfa, 29. Vártó, 279. Adorjás 73. Kerek-berök, Kerek-tó 307. Cún, 157. Mosói-tó, 284. Hidvég, 53. Ablaca, 257. Besence, Banya-gödör, 297. Kémes, 145. Ördög-lika, 298. Csepely, 65. Ördög-feneke.

A Balatont is kiszáritani kívánó kapzsiság világában ki gondolt azzal, hogy ez a kalmárszellemű törekvés szükségképpen vonja maga után az ősi mocsár egy tápláléklánchoz tartozó lakóinak, az embereknek, halaknak és a vízimadaraknak a pusztulását. Ki hitte volna akkor, amikor más tájak feles népessége pénzszerző útra indult a messzi Amerikába, hogy akad valahol olyan emberi közösség Magyarországon, amely nemcsak idegenkedik a profitot kínáló árutermeléstől, hanem inkább tönkretett civilizációja romjain a maga választotta halálba indul.

Az embernek és a természetnek itt megismert harmonikus szimbiózisa annyira természetes volt, hogy hosszú évszázadokon át nem adminisztrálta sem az egyén, sem a közösség, s jó ideig a földesurak is csak a halászókészségek megadóztatásáig jutottak el. Nincsenek itt spontán keletkezett írott források, mint ahogy halászbokrok, „rétes emberek” sincsenek, csak olyan kéziratos térképek vannak, amelyeknek a legifjabbika is elmúlt már 120 éves. Hitelességüket pedig az az uradalmi érdek garantálja, amely mindig megtalálta az ügyek intézéséhez a legjobb ügyvédet, a mellékletek elkészítéséhez pedig a tájat legjobban ismerő gazdatisztet vagy az észrevétlenül áradó vizek titkait is elleső vízmérnököt, tudós geometrát. A történész pedig szívesen bízza magát a térképek szűkszavú közléseire, mert tudja, hogy az írás jobban őrzi az egykori valóságot, mint a világ és az egyén változásai által is befolyásolt emlékezet...

Ha az ember a vízi világra utaló helynevek után a vízi élet bizonyítékait keresi az Ormánság-térképen, nehezen birkózik a bőség zavarával.

Mindenki tudja, hogy a Dráva morotvái igen sokáig kínáltak bőséges zsákmányt a halásznak, pákásznak, de így is meglepő a bőség, hogy egyetlen község, Hircs határában még 1830-ban is öt olyan állóvizet (Holt Dráva, Gotsa, Szakasztás, Nagyhid, Nagy Árok) tartottak nyilván, „melyekből sok hal fogatik”. — A mai Csányoszró határában, az oszrói részen volt „Halászó-vögy”, vagy „Halászó-hel”, Kiscsányban meg „Csikászó-vögy” a Feketevíz régi medrében. Nem bizonyítja írás, de igen valószínű, hogy ugyanezen a határon a „Kerek-, a Hosszú- és a Fótos-vögy” is ontotta a halat, a csíkot. — A sámodi határon a mindvégig művelhetetlen Kerek-berek szomszédságában Harcsás fölírást mutat a térkép, amely ki tudja mi okból Nagy- és Kis-Harcsás nevű részekre oszlott.

Erdős szántóvá szelidítette a vízszabályozás az adorjási Harcsást, nem foghattak halat a kákicsiak sem a marócsaiakkal hajdan sok vita tárgyát képező Csukás-völgyön, csak a gordisaiaknak lett annyi szerencséje, hogy a néhai Csukás-völgyből lett legelőjükön, ha a sivónál a csatornából kifolyt a víz, „halat is lehetett fogni”. A páprádi térkép is őrzi jó húsú pontyok (Pontyos) emlékét, s Pesty Frigyes még úgy tudta, hogy a zalátai Pontyosi-réten „... hajdan kiáradásból halakat fogdostak”.

A sok gödrös hely, zsombékos-mocsaras rét sem csak azért volt, hogy vizet hordozzon a hátán, hanem azért is, hogy otthont adjon a mindenfelé bőven található csíkoknak. Ilyen volt például a tésenfai Csíkos-völgy, az adorjási Csíkos-ér, „Csíkos-vögy”, azt sem nehéz kitalálni, hogy a bogdásai határon a „Madraci-árok” táplálta a híres Csíkot. Könnyebb volna talán arról írni, hogy hol nem volt csíkászat a régi Ormánságban, de azért csak ideírom még a palkonyai „Palickói-árok” nevét, mert Pesten is tudták róla, hogy kitűnő csíkászóhely.²¹

²¹ BFN II. 260. Csányoszró, 32. Halászó-vögy, 33. Csikászovögy, Csíkos-vögy, 279. Adorjás, 64. Harcsás, 249. Kákics, 29. Csukás-völgy, 313. Gordisa, 84. Csukásvölgyi legelő, 250. Páprád, 33. Pontyos, 304. Zaláta, 146. Pontyosi-rét, 309. Tésenfa, 154. Csíkos-völgy, 279. Adorjás, Csíkos-ér, Csíkos-vögy.”

Ki hinné, hogy a csíkok nemcsak az ormánsági étkezésben, de a politikai harcokban is szerephez jutottak. A 18. századi vallásüldözések nehéz napjaiban történt, hogy Vajszló tudós papját Pápai Textoris Jánost Pécsre citálták a Káptalan elé, és az a veszély fenyegette, hogy ott is marad a vármegye börtönében. A lelkész „miután mind jóakaróit, mind könyveit consultálta”, úgy döntött, hogy eleget tesz az idézésnek, majd „Kórósról jó két veder csíkokat hozatván, két kocsikon Wátzi István, Szücs János, Simon Dávid esküttekkel elindult” és szerencsésen meg is érkezett Pécsre. Még azon a napon (nevek pontos felsorolása következik) „káptalanbéli urakat meg látogatta, csíkoknak adásával meg tisztelte”, és azt szerette volna elérni, hogy ne kelljen megjelennie másnap a Venerabilis Consistorium előtt, de a vikárius, akin a döntés múltott, hajthatatlan volt. A lelkész sikerrel végégharcolta a pécsi megpróbáltatásokat, de kálvinista lelkiismerete alighanem sokáig háborgott a vesztegetés szándékáig eljutó hitetlenség miatt. . .²²

Megőrizte a térkép az egykor gyűjtött piócák emlékezetét is. Szaporca híres piócás taváról szoltunk már, de itt van még a sámodi határon, szorosan egymás mellett a „Főso-Piócsi”, a Feketevízen lévő „Piócsi-híd”, meg a „Piócsi-erdő”, s az oldi határon a mai Ormánság határán kívül, de azonos természeti viszonyok mellett is találtunk egy Piókás-völgyet, egy Piókást, sőt mocsaras folyóágban lévő Piókás-fokot is.²³

Halon, csíkon kívül természetesen sok egyéb állat is szolgálta a mocsárlakó embert. A vejti határban a 18. századi térképeken is szerepeltek Darvas, Darvas völgye helynevek, emlékeztetve arra, hogy itt egykor darvak, vadludak tanyáztak feles számban. — A hiricsi „Kiső-Darvas”-ról meg azt állították még száz évvel ezelőtt is Pesty Frigyes adatgyűjtői, hogy nemcsak darvak éltek benne, hanem a sokkal ritkább fekete gólyák is. A fehér gólya (*Ciconia alba*) annyira otthon volt ebben a tájban, hogy szinte szabályt erősítő kivételként csak a bogádmindszenti „Gójási-dűlő”-ben maradt meg az emléke. Nem szerepelnek a térképeken a vadkacsák, fácánok sem, csak az emlékezet őrzi, hogy a vejti határban lévő Lakotai-Rét, amely megtalálható a 19. század első felének úrbérrendezési térképein, vadkacsák és fácánok tanyája volt. Varjakról, szarkákról, bűgő vadgalambokról is meg-megemlékeznek a különböző térképek. Térképen, a nagycsányi határ északi oldalán Csókás nevű dűlővel találkozik a kutató. Az odavezető út mellett csárda is őrzi e lármás madarak emlékét, amelyben szívesen tanyázott Patkó Bandi is, az önérzetes betyár. Róla nemcsak azt tudja a legenda, hogy megcsapolta a gazdagok vagyonát, hanem azt is, hogy idejövet, egyszer, a lúzsoki erdőszélén megpatkolt egy piskói embert, mert az nem tudta, hogy kivel van dolga. A szerencsétlen embert azután a lúzsoki kovács szabadította meg a patkótól. . . A vejti határban lévő Piskói-árokról azt írták még Pesty Frigyesnek, hogy benne „sok rókák laknak”, de másfélszáz év különböző térképein szereplő helynevek (Rókás, Rókadomb, Rókalikas, Likas föld) arról beszélnek, hogy különösen a Vajszló—Vejti úttól nyugatra fekvő Ormánságban volt gyakori vendég ez a ragadozó. Ugyanezen a tájon, de sokkal ritkábban szerepel a helynévi anyagban a farkas (Farkasi, Farkasi-dűlő, Farkasdomb), de csak a páprádi határon találkoztam a két ragadozó nevét őrző,

²² MORVAY F. 1900. 7. sz. 505. — GYÖRFFY I. 1955. 110. A karcagi tanács küldöttsége 112 teknőssel érkezett Bécsbe, hogy előmozdítsa a templom építését az artikuláris világban.

²³ BNF II. 278. Sámod, 65. Főso-Piócsi, 66. Piócsi-hid, 67. Piócsi-erdő, 318. Old, 44. Piókás-fok, 49. Piókás, 50. Piókás-völgy.

egymás szomszédságában fekvő határrésszel (Farkasdomb, Rókalikak). Mindez persze korántsem jelent valamiféle kizárólagosságot, hiszen a csepelyi „Iglisztó-berek”-ről egyenesen azt tartották az ottaniak, hogy „hajdan nagyszerű vadásztanya volt”, s benne mindenféle állat.²⁴

Ez a vízi világ, amelyben otthonosan mozgott az ősi idők mocsári embere, ösztönösen elzárkózva védekezett a gazdálkodó ember behatolása ellen. Állandó építményeit, útjait gyakran elmosta a vizek árjával, őt magát és marhát pedig szüntelenül kínozták a bögölyök hadával és a szünnyogok milliárdjaival. A maláriától rettegő idegen nem is merte megkísérelni, hogy megtelepedjék ezen a tájon...

Az élő vízzel telt vagy csak tavaszkor éledő medrek, tavak, gödrök kusza szövevényét mindenünnen erdő öleli. Az őstájt remek empátiával rajzoló Kodolányi János csillogó vizekről, erdőrengetegről, óriási fákról beszél, amelyek úgy elmerültek a magas zsurlók és páfrányok között, hogy a napsugár sem tudott áthatolni rajtuk. A fák között keskeny ösvény kanyarog, s ebben a Dráva menti rengetegben csak ritkán akad buja füvel, rengeteg kék, piros, sárga virággal borított szép kerek tisztás...²⁵

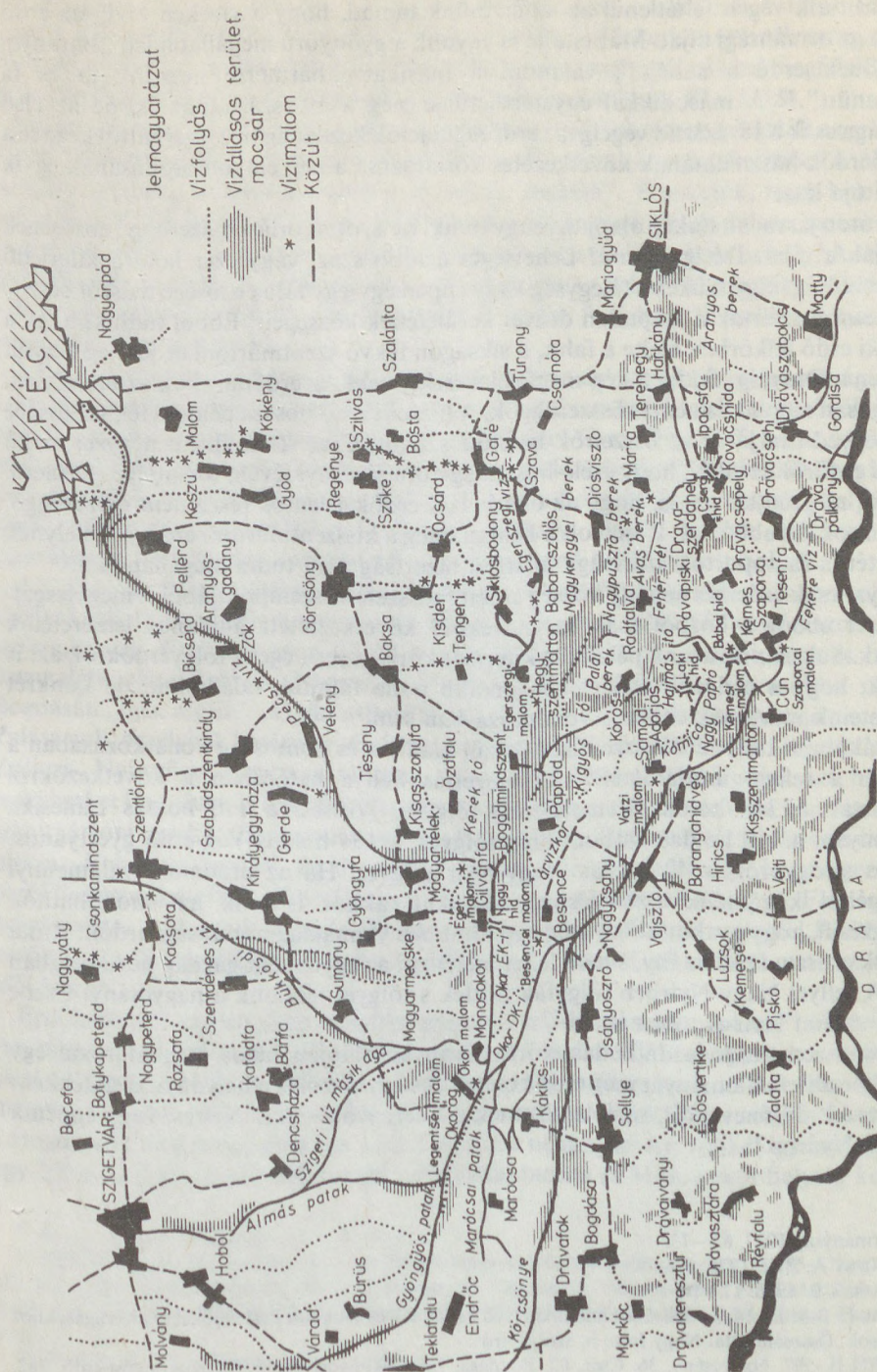
Az Ormánság egyetlen ősi idők óta árvízmentes útja a buckasor hátán halad Bogdásától egyenesen kelet felé. Egyelőre csak a biztonságot jelentő úton maradvák képzeljük magunk elé a szabályozások előtti Ormánság földjét a tájat kitűnően ismerő Koczián József mérnök bámulatos helyismeretet tükröző térképe segítségével.²⁶

Az út mellett gyöngyszemként sorakoznak a községek: Bogdása, Sellye, Oszró, a két Csány, azután Vajszló, Hidvég, Kémes, Szerdahely, Kovácsida. Nagy erdőség csak Bogdása és Sellye térségében, valamint a monyoróskai csárdánál érinti az utat. Az út északi oldalán a Sellye—Kákics vonaltól kelet felé posványos berkekkel megszakított kaszálók és „lapány legelők” következnek egészen Hidvégig, majd túljutva a Piski és Kémes közötti nagy erdőn, Csepely után bejutunk a drávai ártérbe, a „posvány berkek” birodalmába. Az erdők világa az úttól kissé északabbra van. A somogyi határ mellett fekvő köröcsnyei és legentsei pusztákat is beleértve, a Bogdása—Marócsa vonaltól északkeletre Hernádfáig, Mecskéig, s onnan tovább keletnek Diósvizlő—Márfa vonaláig erdős vidéket találunk, amelyet csak a falvak között szakítanak meg a megművelt területek foltjai. A Kákics—Páprád vonaltól északra még találunk száraz erdőket is, de ettől délre, majd tovább keletnek, Kórós—Adorjás vonaláig posványos rétek ölelik az erdők zöld szigeteit, s területük a mindenkori vízjárás függvénye. Még tovább keletnek, a Villányi-hegység nyugati vége alatt, Viszló és Rád vidékén óriási területeket borít fűveny és iszap, s szélesen terpeszkednek az erdős szigetekkel tarkított berkek. Utunk déli oldalán Iványitól el egészen a drávaszabolcsi határban lévő Pálirévig, az Ormánság és Baranya egyik „nyugati” kapujáig, ahol rendszeresen kötnek ki a Stájerországból fenyő-fűrészárut, vasat, sőt almát hozó tutajok, terpeszkedik a drávai ártér. Madártávlatból áthághatatlan posványok, fűvennyel, iszappal borított, gyakran víz alatt álló területek, kiváló kaszálók váltogatják egymást, s köztük zúgnak a még jórészt érintetlen mocsári erdők.

²⁴ BFN II. *Állatok*: 306. Vejti, 28. Darvas, 29. Darvas-völgye, 112. Vadgalambos, 246. Bogádmindszent, 58. Gójási-dűlő, 267. Nagycsány, 41. Varjas-domb, 15. Csóka, Csókás, 264. Viszló, 115. Szarka-vár, 260. Csányoszró, 146. Rókás, 271. Vajszló, 285. Róka-domb, 245. Marócsa, 52. Róka-lik, 264. Viszló, Likas-föld, 270. Markóc, 73. Farkasi, Farkasi-dűlő 268. Csepely, Iglisztói-berek.

²⁵ KODOLÁNYI J. (Ifj.) 1981. 30.

²⁶ KISS G. 1979. Kézirat

Az Ormánság vázlatos vízrajzi képe 1838-ból

Körutunk végén feltétlenül az az érzésünk támad, hogy a vizeken kívül az erdő uralja az ormánsági tájat. Már citálja is agyunk a gyönyörű megállapítást: „Baranyai embörnek erdő a subája”; valamint a másikat: „bármerre nézzünk fa és fa mindenütt”.²⁷ A másodikkal egyetérthetünk még a 19. században is, de az első igazsága csak a 18. század végéig, az erdőregulációk kezdetéig tart, mert attól kezdve a legelőerdők használatának következetes korlátozása a nép elnyomorodásának egyik elindítója lesz.

Az úton járva, s a térkép alapján is úgy tűnik, itt is, ott is óriási összefüggő erdőségek borítják a tájat. De így-van e? Lehetséges a több száz, vagy ezer holdra kiterjedő egyöntetűség? Egy szűkebb tájegység vagy éppen egy-egy falu erdősége másról beszél. 1733-ban összeírták a Káptalan drávai kerületének községeit. Ebből tudjuk, hogy a lúzsoki erdő félkörben ölelte a falut, a síkságon fekvő szentmártoni erdő meg lenyúlt egészen a Dráváig. Eddig a kép megfelel a térképnek! Az erdődarabok azonban nem túlságosan nagyok és nem is összefüggők. A lúzsoki erdő hossza például fél, szélessége egy negyed óra járás az összeírók becslése szerint. Csak a majdnem négyzet alakú piskói erdőről derül ki, hogy széle-hossza egy óra járásnyi lévén, tekintélyes területű. Azután megtudjuk azt is, hogy az ormánsági erdők jelentős része nem összefüggő, hanem sok darabból áll. Ilyen volt a kemsei, meg a kissentmártoni erdő is, amelynek területét, a facsoportok szórtsága miatt, a bizottság nem tudta megállapítani.²⁸

Ugyancsak érdemes néhány község erdeit faösszetétel szempontjából is megvizsgálni, mert ebből a korból csak helynevekből következtetett általános ismereteink vannak. Sokszor olvasunk például a kiterjedt kőris-, cser-, éger-, tölgyerdőkről, azt is tudjuk, hogy a mélyebb területeken inkább puha fafajták találhatók, de konkrét ismereteink nincsenek ebben a vonatkozásban sem.²⁹

Az általunk talált erdőösszeírások közül kiállítás és pontosság vonatkozásában a legjobb a sellyei uradalomé.³⁰ Az összeírás Sellye határában a következőkről tájékoztat: a 348 holdas Remete-erdő tölgyes, kőrises; a 170 holdas Lancsika ugyanilyen, a 110 holdas Dobina öreg tölgyes, a 164 holdas Vég-erdő gyertyános, tölgyes, mogyorós, a 49 holdas Nagy-Nyír tölgyes. Ha az uradalom valamennyi községéből közölnénk az erdészeti adatokat, akkor is csak azt mondhatnók összegzésül, hogy gyakorlatilag nem egy tömbben vannak az ormánsági erdők. Ritka bennük a tiszta faállomány, s nem lehet megbízni az egyébként gazdag névanyagban sem. A sellyei Nagy-Nyírben tölgyfák nőttek s tölgyet találunk a nagycsányi Cser-, meg a zalátai Nyír-erdőben is.

A rendszeres erdőgazdálkodás előtti névanyag alapján bajos meghatározni egy adott korszak faállományát még erdők esetén is, nem is szólva a halványuló emlékként megmaradt dűlőnevekről, mint amilyenek a Cser, Kőkönös, Nyíres, vagy éppen a Hosszú-Nyáros.³¹

²⁷ Ormányság 1937. 62—73.

²⁸ FRICSY Á. BHi. 1978. 176.

²⁹ GUNDA B. 1956. 17—19.

³⁰ Bm. L. B-M Lt. 14. cs. Selli uradalomban lévő Erdőknek és azoknak Esztendőként való vágásokhoz felosztások. Összeállította: Nagy Imre h. szolgabíró

³¹ BFN II. 297. Nagycsány, 36. Cser, 62. Bogdása, 76. Kőkönös-legelő, 81. Kőkönös-erdő, 242. Mónosokor, 37. Nyíres, 263. Sellye, 267. Hosszú-Nyáros.

A rideg racionalitás ellenére szívesen jut itt eszünkbe a marócsai határon fekvő Lopódi-tölös, Patkó Pista kedvelt búvóhelye és Bödő Böske könnyeinek tanúja. Itt van a nagyszerű gyertyánjairól híres Nagy-Gesnye is, amelynek kákicsi megfelelőjébe engem is elvitt egy botanikai séta záróakkordjaként a kákicsi Kiss Géza.

Az ormánsági tájat — mint láttuk — kisebb-nagyobb foltokban takarták az erdők. Voltak köztük fiatalok és öregek, vegyesek és tiszták, zártak és szórtak. Ebben a tájban azonban az erdők közötti tisztások sem voltak „tiszták”. A szántók, rétek bozótól való megtisztításáért kemény harcot folytattak a jobbágyok az uradalom parancsára vagy a maguk javára. De vajon mennyi lehetett az ilyen csalitos, bokros hely? A sellyei uradalomban lévő Nagycsány összes szántó területe az úrbér behozatalakor 316 2/8 hold, réte pedig 148 7/8 kaszás. Szántóikból bokor foglalt el 18 holdat, réteikből pedig 19 7/8 kaszás holdat.

A bokor azonban korántsem úgy általában, hanem egy-egy jobbágy gazdaságában vagy egy majorság földjén, rétéjén okozott gondokat. Nem érdektelen talán közölnünk, hogy a kiscsányi Nagy Daninak a „Nádfarok, Sziget-Cser, Guggó, Tekeres, Mokraiszél” nevű dűlőkben lévő szántójából közel egy holdat borított bozót, két darabban lévő rétéjéből is 685 ölet tettek használhatatlanná a bokrok. Még rosszabb helyzetbe került ebből a szempontból Kis Gajdon Mihály, akinek három dűlőben lévő szántójában 1775 öl, egy darabban lévő rétéjében pedig 400 öl volt bokros.³²

Az álló és folyó vizeket kísérő fasorokról, kisebb-nagyobb facsoportokról, amelyeknek az árnyékában rendszerint meleg nyárban is talált hűs vizet a szomjazó, szóltunk már. Említsük meg közülük a bogdásai—kákicsi—sellyei hármastól álló szételválkozásánál lévő „Nagy-Berök”-öt, a „Nagy Gürü”-t. Ez utóbbit odaát Bogdásán „igen régtől” „Gyürüs-Berök”-nek hívták. A berkek igazi hazája azonban Zaláta volt, amelynek határát nyolc berek ékesítette. (Hetönyei, Kis- és Nagy-Szigeti-, Zsilicai-, Nyírszögi-, Apattyai- Gógvai-, Hantos-ajjai berek stb.) Tudjuk azt, hogy a csehi berket fűz-, ihar- és tölgyfák díszítették egykoron és művelésre soha sem fogták, a szentmártoni berek kitűnő vesszőt adott a falusiaknak. Egyszerű vízfolyás volt csak a piskói „Folyócsai-berök”, de drávafoki társait már „Nádi-berök” és „Szigetskei-berök” néven tisztelték, a kerek, mocsaras, völgyes rádi berek pedig a „Farkasüzi” nevet viselte. . . Hangulatos neve ellenére komor szerepet játszott a viszlói „Pántlikás-berök”, amely pántlikaként ölelve a falut, mély vizével oltalmazta azt mostoha időkben.³³

Erdők-berkek mellett forrásaimban gyakran találkoztam fasorokkal³⁴ sőt hallgatólag, magános fákkal is. A Körösnéyi-pusztával foglalkozó iratok egyikében bukkant elém a „Kereszt-határos” helynév, s mellette a magyarázat, hogy ez a terület „Sűrű-megye azon része, hol régenten beégetett kereszttel jelölt hatalmas tölgyfa állott”.³⁵ Látogassunk meg még e jeles fák közül legalább néhányat! Az egyiket így mutatja be egy 200 esztendősnél idősebb forrás: „Ag teleki pusztá és Mónosokor helység között

³² Bm. L. Urb. ir. Nagycsány, 3. d. 3—4. sz.

³³ BFN II. Berke: 263. Sellye, 178. Nagy-Berök, Nagy-Gürü, 304. Zaláta, Berkek, 51., 55—78, 67., 70., 131.; 310. Csehi, 58. Kerek-Berök, 268. Szentmárton, 63. Vesszős-rét, Vesszős-berek, 305. Piskó; Folyócsai-berök, 259. Drávafok, Nádi-berök, Szigetskei-berök, 272. Rád, Farkasüzi-berök, 264. Viszló, Pántlikás-berök.

³⁴ BFN II. Drávafok; Soros fűzfák és tölgyek.

³⁵ Bm. L. Oculatae. Bogdása, 1758.

van egy régi, vastag, fönt álló, ép, kétágu Körösfa... a' Borogyi Berök Szakadéka mellett, melly Szakadékot másként Csík-gátnak is neveznek.”³⁶ Ki tudja, hogy a közösségi világ, mely korszakának titkait hallgatta a nyomorékon is helytálló öreg tölgy, a bánfai határ mesgyéjén, ahol is „Bánfa és Bodócsfa között megyen a' határ egy kotorék tölgyfának kint álló és most is látható törzsökéhez, melly régenten Gyülésfának neveztetett”.

Csodálatos, hogy a kihallgatott tanúk, milyen tisztelettel tudtak az öreg fákról beszélni és a községek milyen fontos szerepet bíztak rájuk. Volt közöttük olyan is, amelyre három határ őrizete várt. Egy kétszázharminc évesnél is idősebb írásban olvastam egy fontos helyről, „... ahol annak előtte egy bizonyos határon nagy nyárfa volt, a' hol tudnya illik három határok, Szaporczai, Nagy Tsáni és Kis Tsáni öszve jönnék”.³⁷

A távolabbi középkorból Kodolányi János is megidézi egy tölgyet és egy tuskót. „A vén tölgy ága görcsösen nyúlik, mintha összefacsarta volna a szél... Pedig a benne lakozó Vahor dermedt karja az, csalogatja vele a meghasonlott lelkeket, hogy akaszkodjanak rá, nyakukat az ördög pályájába hajtván...”³⁸

Előbukkan a határmegállapítás ősi módja is az egyik jegyzőkönyvből. A hagyomány szerint Nagycsányból és Csörtelekről 6-6 szakállas ember ment ki a közös határt meghúzni. Ime a történet: Geczi Ferenc, 54 éves, református, már Hergeszőlősen élő tanú vallja: „... a' Tanúnak Attya circiter 10 hasonló pásztorgyermek Társaival közel ökröket őrzvén, tizenkét öreg emberek hozzájuk édesgetvén Pásztor gyermekeket, mindnyájokat meg csapták, meg mutatván Ductuális fán a kereszt jelet, mondták nekik, hogy azon fán a keresztet vágta Csörteleki Janka Mihály szakállas, öreg ember... Nagy Csány és Csörtelek között határ jelül”.³⁹

Az Ormánságban (és másutt az elkülönözés előtti Magyarországon) igen nehéz elkülöníteni az erdőt a legelőtől, mert az erdők gyakran legelők is. Tudatunkban ott van az elkülönözés utáni állapot, a közbirtokosság kezén, közös használatban lévő tagosított legelő. Ennek a kapitalista kori állapotnak a visszavetítése a mi világunkba azonban súlyos hiba lenne. Ebből a közös lehetőségből az Ormánságban csak annyi igaz, hogy aratás után a szántók, a szénakaszálás után a rétek területét összeszakították, és a közösen őrzött jóság rendelkezésére bocsátották.

Vegyük csak kézbe ismét — az ősi állapot bemutatására — a pécsi Káptalan fentebb már hivatkozott 1733. évi összeírását, és olvassuk az összeírók jellemzéseit:⁴⁰ Lúzsok, Hirics, Szentmáron, Vejti esetén azt állítják, hogy legelő „csak annyi van, amennyi a szántók, csalitosok, erdők között akad.” A különbség annyi, hogy ez a meghatározhatatlan mennyiség Lúzsokon, Vejtiben elég, Hiricsen „nem elegendő” Szentmártonban pedig már soknak is tűnik. Bogdásán csak Köröcsnye-pusztai bérlettel elegendő, Piskón és Vejtiben pedig az ekkor még kevés jóságnak elegendő.

Itt van előttem egy 1798-ban készített, „A Zaláti Jobbágyság Minden némű Barmainak Legeltető Mezeje” című összeírás.⁴¹ Megtudjuk ebből az írásból, hogy a

³⁶ Bm. L. Inquisitionum, 1754—1756. Fasc. XII—XIV. 162. sz.

³⁷ Bm. L. uo. Fasc. XII. 332. sz.

³⁸ KODOLÁNYI J. (ifj.) 1981. 50—51.

³⁹ Bm. L. Inquisitionum, 1754—1756. XIII. 360.

⁴⁰ FRICSY Á. 1978. 175.

⁴¹ Feudális kori összeírások a Baranya megyei Lt-ban. 600. Zaláta.

határban van erdő 655 7/8, legelő 545 1/8, berek 514 7/8, összesen 1715 2/8, 1200 öles hold. Tudjuk azt is, hogy ebből „A Dráva kiöntései ellen készített töltések alatt van” 52 4/8 hold erdő, 350 4/8 hold legelő, 146 hold berek, mindössze 549 hold árvizes terület. Eddig még megszokott a kép, de menjünk csak egy kissé közelebb! Hamar kiderül, hogy az árvíznek kitett 549 hold maga is 8 darabban van, köztük a legnagyobb 258 7/8, a legkisebb 1 4/8 hold, az elnevezésük pedig gazdag csemeget kínál a helynévgyűjtők, de az ősi idők valóságát felidézni kívánó történész számára is. Íme néhány határnév: „Hajó járás”, „Lázi domb erdőcske”, „Bokorcsa Erdőcske”, „Papnádja Erdőcske”, „Nagyveiszek alla” és „egyéb Berők a töltésig”. A 1166 holdas legelőt pedig egyenesen 33 darabban rögzítette a forrásul szolgáló mappa. A darabolttság mellett további érdekes információ, hogy a harmincháromból tíz „Berek” nevet visel, tehát az Ormánsági Szótár szerint „mocsaras, többnyire vízöntött, mély hely”. Van közöttük olyan, amely saját nevet visel (Nagy Koza Berek, Süksői Berek), ezeknek a területe 14, 18 hold. A többieknek neve nincs, csak ott vannak a „Lési réte”, a „Szenaki rétek” vagy éppen a „Kis és Nagy Sziget” körül. Van közöttük 6/8 holdas „Berketske” is. Hét esetben erdő a legelő és csak összesen 4 esetben szerepel 33 név között a legelő „legelő” néven.

Sok hasonló leírás alapján állíthatom, hogy az elkülönözések előtti ormánsági legelő mindenütt sok darabból állt és jelentős hányada (a mi esetünkben 32 százaléka) ki volt téve a vizek járásának, de a többi részen is sok az erdős, bokros berek. A Vajszlói birtokról például azt írják a 18. század derekán, hogy „Ez a birtok a Drávától nem messze fekszik és ezért a vizek áradásának igen ki van téve. Némely részek teljesen mocsarasak és a benépesítés alkalmával a megtelepülők a sűrű berkeket irtani voltak kénytelenek...” És ugyan mi mást írhatnánk a Dráva mentében elnyúló siklósi és káptalani uradalmak körülményeiről?

Az úrbérrendezés óta szám szerint is tudjuk, hogy melyik falu határában mennyi a rét, de ha a valóságban keressük a kaszálókat, akkor megint csak nem fognak egyezni a róluk alkotott a priori képpel. Az árvízmentes területeket ugyanis szántók foglalják el, a rétek mély fekvésű, gyakran mocsaras helyen vannak, s nemritkán adnak savanyú, sásas szénát. Ezért írhatják a kémesi rétekről 1784-ben, hogy „... a mocsarak, melyekben a rétek vagynak”, a terület harmadát foglalják el.⁴² A sámodi rétekről 1769-ből kapjuk azt az információt, miszerint van olyan sást termő tisztás, „... mellyet, ha szárazság vagyon kaszálni lehet, ha ellenben vizesek az esztendő, hasznát nem lehet venni”. A sámodi határban gyakran kellett csónakot használni. Ezért vallhatja az egyik tanú: Ezt a tisztást „... mellyre tudnya illik most a’ Hajóbul ki szállottunk, lehetőképpen kaszálták és használták a sámodiak”.⁴³

Hosszú képsorok igazolják, hogy erdő és víz uralja az ormánsági tájat. Vízből emelkednek ki a házakat hordozó és a gabonaféléket termő szigetszerű ormók, s a közöttük lévő terület nagysága, haszna, ahol a szétszórt legelők és sástól, bokroktól tisztított kaszálók vannak, a szüntelen változó víztömegtől függ. Tanúja ennek számtalan helynév, s bizonyítja a határjárasi jegyzőkönyvek sokasága. A hajdani

⁴² OSzK Fol. Lat. 1784. 289. sz. (Ford. a szerző)

⁴³ Bm. L. B-M Lt. 110. cs. 526.

természetes táj emlékét talán legjobban őrzi Zaláta, ahol 1745-ben egyetlen töltésdarabon, az úgynevezett Császár-hányásán kívül víztől vízig vezetett a határ.⁴⁴

Fél évszázaddal később (1805) a Rád és Viszló közötti határ leírásában is annyira a víz a táj meghatározó eleme, hogy más határjelet nem is említenek. „A' Kengyeli kúttul — írják — a' hol a Hegy Szent Mártoniakkal ütközik Határunk, Viszló felé menvén, ugyan az a Berek foly le Kis Új Nép és Atak között a Szartas tóig (közben Hajó-rét, Bárány-fok, Lentsés dűlőket érintve), . . . Völgy hasítja a' mi határunkat”.⁴⁵

Erdők, kaszálók, legelők markáns foltjai mellett, növényföldrajzi szempontból igen színes képet mutat az ormánsági táj. Ezen a majdnem sík vidéken a különbség az egyes növényfélések között csak métereken múlik. (Ezért nincs nagy kiterjedésű egynemű fák-ból álló erdő, és a lecsapolások előtt egy tagban lévő, sok száz holdas majorság.)

Az ártér 95 méter tengerszint feletti magasságig állandóan víz alatt volt; itt csak vízinövények élhettek. 97 méter magasságig uralkodtak a humusztól fekete réti lápok. Ez a sáv áradások idején állandóan víz alatt volt, nagy víztartalmú agyagain csak lápi növények élhettek.⁴⁶ A *Várady-monográfia* szemléletes képet fest erről a növénytársulásról: „Az ingoványokban a mocsárvilág növényzete buján tenyész. Sás és nád bőven van. A vizek felszínét növények ezere lepi el. Az állóvizek zöld palástja, a békalencse, a hínár. . . , a Dráva specialitása, a sulyom. . . . Indáik egy-egy tarka virágos szőnyeggé fonódnak össze, mikén egész kényelmesen fut a vízcicsibe. . . . A zöld szőnyeg díszítményét képezik a nympheák (vízitők félék) s vízi liliomok virágai, levelei.”⁴⁷ Ezt a zöld tengert a magasabb helyeken megszakítja egy-egy bokor, sőt megjelenik egy-két fa is a zsombokok között. 97 méter után már a zárt erdők következnek, amelyekben a sűrű ősvadontól a buckasorok ligetes erdeiig sokféle változat található. 100 méternél van az árvízmentes szigetek alsó határa s e fölött helyezkednek el az ormók is.

2. A drávai árvizek krónikája

Az ormánsági nép a maga erősen zárt mocsárvilágában nem félt víztől, sőt szívesen emlékezett a víz adta javakról: halakról, teknősökről, a rengeteg madár tojásáról, összegyűjtött tolláról. A talpasházak kifejezetten a vízi világ építményei voltak, a csónak, a tutaj sem volt idegen az ormánsági ember számára. Megszokták és természetesnek vették, hogy életük a vizek járásához, mindenekelőtt a Drávához igazodik. A megszokással magyarázható tárgyilagossággal írják a siklósi járás vezetői 1784-ben a helytartótanácsnak, hogy „A Dráva gyakran átlépi saját partjait és ha a folyók vizét megnövelik, szélesen garázdálkodik partjai mellett. Ilyenkor Zaláta, Piskó, Kemse, Lúzsok, Hirics, Vejti, Kis Szent Márton, Adorjás, Szaporcza, Tésenfa, Csehi, Palkonya, Szabolcs stb. határjait elönti.” Míves tájékoztatást adnak a folyó forrásvidékének magas hegyeiről lezúduló hóléról, a somogyi dombokat és a környező

⁴⁴ Bm. L. B-M Lt. 110. cs. 118. sz. Tanúvallomási jkv. 17 tanú a Császár-hányásról, amely a szultán parancsára készült, hogy „. . . ekkor béli Keresztyén Jobbágyinak a' Dráva áradása ne árthasson”.

⁴⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 2805. sz. Határ Rád és Viszló között

⁴⁶ SZABÓ E. J. 1937. 23.

⁴⁷ VÁRADY F. 1896. I. 172.

baranyai hegyoldalakat áztató heves záporokról és a Dunáról, „amely nemcsak befogadja a Dráva vizét, hanem áradás idején erősen visszanyomja és ilyenkor elönti a réteket, legelőket és gyakran a házakat is”. Megfogalmazzák azonban azt is, hogy az évenként általában három hónapig tartó áradás nemcsak károkat okoz, hanem „... termékenyíti is a földet, amely bőven ad búzát, kukoricát, és ha nehezebb is kaszálni áradás idején, ha az ég száraz évekkel kedveskedik, megtölti a csűröket a következő évre is elég terménnyel”.⁴⁸

A sok panasz nem a maga természetes rendeltetése szerint viselkedő Dráva ellen szól — annak rendes, évi áradásai szerves részei e nép erősen összetett gazdasági életének — hanem a haragos folyó ellen, amely „... gyakorta kiöntvén, partjait néha mérföldnyire is víz alá vészi és nádas vagy sásas vízállásokká változtatja”.⁴⁹ Árvizei rendszerint a Bogdásától—Kémesig húzódó homokvonalon belül jártak. A homoksávtól északra fekvő területet a „Fekete vizek” tették mocsarassá. Ezeknek a patakoknak a vizét azonban rendszerint a drávai áradás duzzasztotta fel, és bár a homokbuckák védték a partjaik mellett lévő falvakat a délről jövő áradás ellen, mégis sokat szenvedtek a víztől.⁵⁰

Árvíz idején az ormók hátán ülő házakat aránylag ritkán fenyegette közvetlen veszély, de akit kint talált a mélyebb részeken, ha csónakja nem volt, bizony csak a fákon találhatott menedéket. Egy ilyen eset emlékét őrizte meg számunkra 1745-ből egy tanúvallomási jegyzőkönyv. „Mikor a tanú isztárai Tóth Jánosnál szolgált, Szent Márton nap tájban a’ Dráva nagyon megáradván... A’ Sellei Vámosnak, Tereczki nevőnek Sörtvésséi Endesi pusztán lévén... minnyájan [ti a disznók] háromon vagy négyen kívül ott vesztenek és a kanász is, ha a’ fára magát nem vette volna, ott veszett volna; kit annak utánna, harmad napjára Zalátaiak hajón ki hoztak.”⁵¹

1764-ben a Dráva átcsapott a gátakon. A sellyei tiszttartó ekkor segélyért fordult a szomszéd dominiumokhoz. „Ha az uradalmak valami együttes intézkedésbe nem kezdenek — írja — egész Eszékig úszni fog a vidék és minden falu elpusztul.”⁵²

Sajátos módon a bóly-sellyei uradalom levéltárában, egy fogalmazványkönyvben, ahova néha az érkezett levelek szövegét is bemásolták, maradt fenn a drávai községek fenyegetettségére utaló, alábbi szöveg: „... a part egy pontja annyira elmosatott, és a’ viznek önkényes Tsavargása által el Sillyedett légyen, hogy tsak tsekély terjedésű föld választja el a Zalátai Nagy Berektől, melly is, ha a Dráva vizével öszve kaptasoltatik, ezen Helység (Piskó) határanak nagyobb részét a Pécsi Káptalanhoz tartozandó helységekkel együtt el szakasztja és egy különös szigetté teszi.”⁵³

Akkor is veszedelembbe kerülhettek az ormánsági falvak, ha nem Baranyában, hanem Somogyban volt gátszakadás. Ez történt 1820-ban, amikor a somogyiak által megkezdett, de be nem fejezett töltésen tört át a víz és a baranyai dűnesor északi oldalán zúdult rá a községek határaitra elemi erővel. Az útjában lévő besencei utat elszaggatta, hídjait elragadta, majd tovább vonulva a „Fekete-vizek” természetes

⁴⁸ OSzK Fol. Lat. 1784. 289. A siklósi járás

⁴⁹ BAYER M. 1822. 12. k. 4—5.

⁵⁰ SZABÓ E. J. 1937. 8—11.

⁵¹ B-M Lt. Tanúvallomási jegyzőkönyvek. 110. cs. 1745. nov. 22.

⁵² PKL-PC. IV. k. 172. 1765. VIII. 26.

⁵³ Bm. L. B-M Lt. 14. cs. Conc. Mac. No. 13. 583. sz.

mélyedésein, eljutott egészen a Páli-révig, ahol pusztító hullámai „három hónapra való kárt okoztak a gátakon”.⁵⁴

A vajszlói uradalomban fekvő Besence 1826-ban is kiemelt szereplője az árvízi krónikának. Ekkor júniusban borítja el határát az ár, s úgy elpusztítja az évi szénáját, hogy helyette a vármegye két hónapon keresztül pénzen kénytelen szénát venni a katonaság számára.⁵⁵

A kárjelentések szereplője rendszerint az elpusztult termés, a feliszapolt rét, vesztese a föld népe, de gátlástalanságában nem kíméli a víz az egyházi érdekeket sem. Nem egyedüli a palkonyai lelkész, aki arról panaszkodik, hogy a Dráva-parti Ravitzán lévő egyházi föld termését „... az árvíz minden esztendőben elveszi”, s nem jár jobban az Ormánság nyugati szélén drávafoki lelkésztársa sem, akinek a hívek a kevés árvízmentes föld miatt „... erdő mellett lévő zugolyokban, vízenyős helyeken, kár torkában” biztosítanak földet. A nagyobb kárt azonban nem az illetményföld terméskiesései okozzák, hanem az, hogy vizes években nem tudják beszedni a lukmának nevezett párbért. „A múlt esztendőekben elég restanciák maradtak kint Búzából, Borból, Sódarból” — írja a gazdag viszlói eklézsia lelkésze 1817-ben-, azután csendesen hozzáteszi „... a’ nagy szükség miatt rajtok nem kegyetlenkedtünk”, vagyis nem alkalmaztak hatósági végrehajtást.

Ebben a múlt századi vízi világban nem Adorjás volt az egyetlen, ahol gyakran vendégeskedett a víz a parókia kertjében is. A talajvíz pedig nem kíméli a holtak világát sem, pedig a település legmagasabb pontja az ő birodalmuk, mert menekülésre a víz elől csak az élőknek van lehetősége... A drávai árvizek területén a legkevesebb a biztosan termő föld, azért a halottaknak csak „szük, kitsiny” temetőkert jut, de „a sírok ott is úgy ásatnak, amint a’ víz engedi”. Nem jobb a helyzet az Okorról elnevezett észak-ormánsági Okorágon sem, ahol a sír mélységét ugyancsak „... a’ föld árja határozza meg” és „... gyakorta egy rőf mélysége alig van, már víz fakad belőle.” A szomszédos Magyarmecske lelkésze pedig rideg naturalitással írja a temetőről szóló jelentésében: „... vizes esztendőben... tsak erőszakosan nyomattatnak — a halottak — földdel le a vizes sírba...”

A vízből kiálló ormókat kivéve, amelyeken a települések házai ülnek, csak a szigetek adnak biztonságot a természet erői ellen. Ilyen sziget volt a török világ híres menedékhelye, a templomos Iszró, Drávaszabolcs mellett. Itt biztonságban volt a víztől a templom, a kertjében lévő temető, a lelkész szántója, rétje... Még 1817-ben is azt írja a lelkész, hogy hívei az itt termelt szénát „... kaszálják, gyűjtik és oda hordják a’ hová a Prédikátor bátorságosabbnak tartja”. A lelkész ekkor már híveivel együtt régen a faluban lakott, de vizes években itt volt a nagyobb „bátorság”.⁵⁶

A régi Ormánság területén csak Vajszlón és Bogdásán volt katolikus gyülekezet és templom. A lelkésznek itt nem a gazdálkodás, hanem a falvakban szétszórta élő hívek felkeresése okozott gondot. Bogdásának három filiája volt: az Ormánságból Sellye és a

⁵⁴ Bm. L. Közgy. ir. 1820. 2842. sz.

⁵⁵ Bm. L. PAU VP. 1824—1825. 19. doboz

⁵⁶ RGy. A dunamelléki ref. egyházkerület Canonica Visitatioja. Felső-baranyai egyházmegye. 1817. Drávapalkonya, G. 98., Drávafok, G. 97., Viszló, G. 145. Adorjás, G. 142., Okorág, G. 128., Metske, G. 121., Drávaszabolcs, G. 99.

két horvát község, a háromnegyed órára lévő Drávakeresztúr és az egy óra járásnyira fekvő Sztára, de ezek közül vizes esztendőben csak Sellyét lehetett megközelíteni.⁵⁷

Visszatérve ismét a félelmes folyóhoz, amelynek „semmi erővel nem gátolható ragadósága, gyakori áradása s kiöntései ezernyi károkat okoznak a’ reá nézve alacsony s szerencsétlen helyzetű környellő vidéknek”⁵⁸ olvassunk bele a 19. század talán legnagyobb drávai katasztrófájának krónikájába.

1827 júniusában összesen 1837 öl szakadás keletkezett a Dráva gátján. Szaporcánál és Cúnnál 7—7, Palkonyánál 8, Drávaszabolcsnál 6 szakadás keletkezett, Hiricsnél 152, Zalátánál 172, Vejtínél 225 öl szélességben ömlött a Dráva vize, de szakadások keletkeztek Iványinál, Vertikénél és odább Oldnál, Torjácnnál is.

Hivatalos jelentés őrzi számunkra a szörnyű katasztrófa emlékét. A 19 telket és 423 lakost számláló Drávaszabolcson víz borította az egész határt és összedőlt 15 lakóház. A 665 lelket számláló Szentmártonban víz nyelte el a határt, összedőlt 24 ház, s nem maradt élelem sem embernek, sem állatnak. Víz alatt áll Dravapalkonya határa is, és 18 háza romban hever. A magasabban fekvő Dravacsehiben csak két házat tudott elsodorni az ár, de a határt itt is elnyelte. Tésenfán megint 13 ház borult össze, Szaporcán 4, Cúnnál 7. Víz borítja a határt Adorjásan, Kóróson, Piskiben is, de itt mégis beírhatták a kárbecslő jegyzőkönyvbe, hogy „... csak a település maradt szárazon”.

A Kémes alatti Bába-hidat a víz alámosta, gerendáit, deszkáit az ár elhordta. A Laki-híd deszkáit ugyan a csepelyiek megmentették, de a gerendák, cölöpök a víz martalékává lettek, a töltés átszakadt és a híd körül hat öl mély vizet mértek.⁵⁹

A vajszlói uradalomban ekkor épületkárokat nem jelentettek, a határt sem tudta teljesen elárasztani a víz, de azért egy hivatalos jelentés majdnem az egész vajszlói határt vízjárta területnek minősítette. A nagy kár okát egy kiküldött bizottság abban látta, hogy a réteket berkek veszik körül és a víz nem tud elfolyni. A vajszlóiak 893 holdas legelője, a negyed részét kitevő szárazabb erdőt kivéve szintén vízben áll, „ritkán használandó”. Ez az oka annak, hogy a vajszlóiak a Pécsi Káptalantól és a dárdai uradalomtól bérelnek ekkor rétet, legelőt. Szárazon összesen csak 55 osztás rétjük maradt a Galázában, a Teleki-réten és a Széles-tónál.⁶⁰

Jobban járt Vajszlónál a 18 1/4 sessiót számláló Besence, mert a Bartsikában, Nagy-Réten, a Mezöcskében és Egercsén maradt 60 osztás jó és száraz rétje, víz alá csak a Csalányos, a Koza, és a Palaj 42 osztása került.⁶¹ A besencei vízkárok távolabbi hatását figyelhetjük meg 1828-ban, az összeíró bizottság jelentésében. „A helység — írják megjegyzéseikben — a Dráva áradásainak ki van téve, és amikor a Dráva keresztül tör [a dombsávon], ami igen gyakran megtörténik, a község rétjeit és legelőit előnti úgy, hogy gyakran 2—3 évig sem lehet kaszálni, de ennek ellenére viselni kénytelen a drávai töltések erősítésének, a meder átvágásának, a Dráva folyó és a part

⁵⁷ Bm. L. A pécsi püspök Canonica Visitatioja, 1830. Bogdásán a két horvát filiára von. írják: „... ad quos accessus-excepta filiali Sellye-occasione exundationis Dravi nimis difficilis”

⁵⁸ HOBLIK M. 1832. II. 18.

⁵⁹ Bm. L. Közgy. ir. 1827. Fasc. 19—20. 1990.

⁶⁰ Közli Kiss G. 1980. 188.

⁶¹ Bm. L. Közgy. ir. 1827. Fasc. 2. 190. sz. Közli Kiss G. 1980. 188.

menti utak tisztításának terheit. Ez a munka a jobbágyokat a gazdálkodástól több hónapra is távol tartja.”⁶²

Páprádon összesen 61 osztás kaszálót árasztott el a víz, és ezért „...a’ lakosok kéntelenek... az Uraságtul... Tilos erdőt ki venni”. Ezt a jelentést az alábbiakkal egészítik ki a következő évben itt járt összeíró biztosok. „Áradások alkalmával földjei Szigethi vizeknek ki vannak téve úgy, hogy több évben sincs aratás, és olyan helyen, ahova korábban gabonát vetettek, most csónakok járnak és halat fognak.”⁶³

Annak bizonyítására, hogy mennyire víz uralja a sámodi határt is, álljon itt még egy 11 évvel későbbi adat. A Balatka nevű határreszen lévő „Helység hajójának” használatáért a vidékiek 2 forint 6 krajcárt fizetnek.⁶⁴

Lesznek még áradások, esnek károk, születnek kárbecslések, de jó részükkel találkozunk majd az árvízvédelem történetének tárgyalása során. Itt már csak a történelem fíntorának beillő eset említésére maradt helyünk. Akár hisszük, akár nem, akadt helység, amelynek előljárósága az árvízjárta Ormánságban pecsétetes írással igazolta, hogy a községben gyakori vendég a Dráva. Íme a Hivatal hangja:⁶⁵ „Az ugy nevezett Felső Víz, hogy Kis Szent Mártonyi határban is esztendőnként mind a Legellőkben, mind a gabona termő földben, mind kivált a’ Kaszálló Rétekben igen sok károkat szokott tenni azonn rendünkben hitelesen nyilatkoztatjuk ki.” 1829. szeptember 14.-én Bráda Péter bíró, 3 esküdt és „az egész község”.

3. Ormánsági árvízvédelem

Az Ormánság árvízmentesítési munkáját a Drávával kellett kezdeni. Árvízvei ellen az első komolyabb panaszok 1730 körül merültek fel, mert az új birtokosok ekkor kezdték számba venni birtokaikat. Az érdekelt uradalmak 1740—1750 között „Drávai Gátegylet”-be tömörültek, és megkezdték a védelmi gátak építését. 1753-ban Mária Terézia parancsára feltérképezték a Dráva völgyét, és ez a térkép lett a további munkák alapja. A bal parton Drávaszabolcs és Dárda között épült az első töltés, majd később Baranya vármegye ezt a gátat Drávatamásiig meghosszabbította. A baranyai Dráva-völgy nyugati végén, ahol viszonylag magas volt a part, nem épült töltés.⁶⁶

A vízrendezés munkáját igen megnehezítette a 19. sz. elején, hogy a szabályozásban érdekelt Baranya és Verőce megye vezetői csak a szabályozás szükségességében értettek egyet, de annak módjában nem. A baranyaiak, akiket a Dráva északi partján haladó vontatóút karbantartása is terhelt, azt szerették volna, ha a medret rövidítő átmetszéseket a Dunába való torkolat felől, tehát „alulról” kezdi, hogy így a fenékről kihúzott rönkök és tuskók egy részét a víz megnövelt sodrására bízassák és a fontos gazdasági érdekelt jelentő vontatóutat is könnyebben üzemben tarthassák. A verőceiek viszont, minthogy náluk a partok magasabbak, s természetből erősebbek voltak, kielégítette volna, ha felülről lefelé biztosítják az elöntés elől falvaikat. Ők egy darabig

⁶² Bm. L. Regn. Conscri. 1828. Besence. Observationes. Ford. Kiss G. 1980. 188.

⁶³ Páprádhöz: Bm. L. Közgy. ir. 1827. F. 2. 190. és Regn. Conscri. 1828. Observationes.

⁶⁴ Közli: Kiss G. 1980. 189.

⁶⁵ Bm. L. Közgy. ir. 1829. 267. sz. A kisszentmártoni tanács nyilatkozata.

⁶⁶ A Dráva-szabályozás kezdeteihez: A magyar vízszabályozás 1973. 273.

még azt sem akarták megengedni, hogy területükön baranyai jobbágyságok végezzék el a szükséges munkát. Az érdekelletétek súlyos összeütközésre vezettek, amikor a baranyaiak az Eszék alatt, 1805-ben készült jelentős átmetszés folytatására 1811-ben Szoldinnál újabb nagyszabású munkát kezdeményeztek.⁶⁷

Az ormánsági birtokosok legfontosabb célja természetesen az volt, hogy saját partvonalukat biztosítsák. A szabályozás korszerű formájának akkor a meder erőteljes megrövidítését, a kanyarok átmetszését tekintették. Ennek az irányzatnak a helyi képviselője Eisenhut György mérnök, a szoldini átmetszés műszaki tervezője, már 1810-ben azt hangoztatta a megyei közgyűlésen, hogy az átmetszések elmulasztása a pécsi Káptalan, illetve a siklósi uradalom 6 faluját „... oly veszedelemmel fenyegetné, hogy kevés üdő mulva tellyességgel el enyésznének és a' Dráva vízének prédájává tétetnének”.⁶⁸

A kor nehézkes ügyintézésének és talán a szoldini eseményeknek köszönhető, hogy a mérnök sürgősséget indokló adatai csak két év múlva kerültek a közgyűlés elé,⁶⁹ de a fenyegetett uradalmak sorában akkor már ott van a Batthyányak sellyei uradalma is. A mérnök adatai közül a legfontosabb a partok állapotára vonatkozik. (II/1. táblázat)

II/1. táblázat

A partok állapota

	Szakadékos	Zátonyos
	partok (ölben)	
Sellyei uradalom	800	600
Káptalani uradalom	8 550	3000
Siklósi uradalom	14 450	2500

Ezek a partok nem biztosíthatták sem az uradalmak közvetlen gazdasági érdekeit, sem a közelükben lakók életét.

A Dráva azonban nemcsak fenyegeti, hanem rendszeresen fosztogatja is az uradalmak birtokát. Arról van itt szó, hogy a helytartótanács utasítására, a hajóvontatás biztosítása érdekében évenként 16 öles partszegélyt kellett megtisztítani a fáktól, bokroktól, de a Dráva az így védtelenné tett sávból 2-3 ölnél többet nem szokott meghagyni. Ennek következtében a sellyei uradalmat 5 2/8, a Káptalant 57, a siklósi uradalmat pedig 158 2/8 hold évi vesztesége éri. Eisenhut mérnök terve szerint a biztonság érdekében ki kellene javítani és megemelni 14 739 öl régi töltést és megépíteni 2945 öl újat. Ez azonban már akkora feladat lenne, hogy a teljes baranyai jobbágyság munkaereje kellene hozzá, minthogy összesen 117 070 m³ földet kívántak megmozgatni. Úgy gondolták, hogy ha a 9427 baranyai egész telekre, egyenként 25 nap közmunkát vetnének ki, akkor 235 600 munkanap elég lenne a partszakasz védelméhez. Minthogy azonban a baranyai jobbágyságnak a Duna-völgy szabá-

⁶⁷ Bm. L. Közgy. ir. 1811/1972. sz. Töreky Antal drávai biztos jelentése.

⁶⁸ Bm. L. Közgy. ir. 1810/1874. sz. Eisenhut György mérnök az átmetszések megkezdését sürgeti.

⁶⁹ Bm. L. Közgy. ir. 1812. 2172. sz.

lyozásán és különböző útépitésekben is részt kellett venni, ezt az erőösszpontosítást nem lehetett megvalósítani.⁷⁰

Időközben a szemben lévő, verőcei parton történt jelentős lépés, mert a helytartótanács 8636/844. sz. rendelete nyomán 1817—1818 között 8442 öl hosszú, 7 öl széles, 10 láb magas töltés készült. Az adózó népnek itt is kijutott hát a munkából, pedig a Dráva ezt az erősnek vélt töltést 1832-ig is többször átszakította.⁷¹

Az építési igazgatóság 1822—1824 között Csonka Ignác és Póka Antal mérnökökkel felmérte a Drávát, s ezzel egyidejűleg a Dráva túlsó partján is nagyszabású munkába kezdtek. 1832. október 5-én történt a drávai vízszabályozás talán legsúlyosabb katasztrófája. A Szlavóniából hazatérő munkások utolsóinak hagyott csoportja megrohant és annyira megterhelt egy kompot, hogy az indulás után elsüllyedt, és kevés kivétellel mindenki a vízbe fulladt. Három napon át kutatták csákllyákkal a Drávát, de az eltűntek pontos létszámát sohasem sikerült megállapítani. Azt a 140 halottat, akit megtaláltak, áthozták Vejti-be és ott temették el. Nyugvóhelyüket árokkal kerítették be és sövénnel vették körül.⁷²

A katasztrófa után a munkák irányítását 1833-ban királyi bizottság vette át, amely egészen 1848-ig működött. Meg kell itt állapítanunk, hogy a negyvenes évek közepére szép előre haladást értek el a Dráva-szabályozásban. A rendetlen, tekervényes folyó kanyarulatait átmetsztették, a folyó baranyai szakaszát alaposan megrövidítették és különösen a zalatai határtól Vejtiig, valamint a tésefai határtól a Drávaszabolcs alatt lévő Páli révig, Fényes Elek szavai szerint „majdnem egyenes vonalba szorították”. Az utolsó másfél évtized munkálatait sem kísérte azonban nagyobb siker, mint a korábbi erőfeszítéseket, mert ezeket is elragadta a Dráva, akárcsak amazokat 1827-ben. A szabályozás nehéz munkáját végül is az 1868-ban ismét létrehívott Királyi Bizottság fejezte be a 19. század végére.

4. A Feketevíz-rendszer szabályozása

A Feketevíz-rendszer területén lévő mocsarak és pangó vizek levezetésére az első kísérlet 1760-ban történt. Következő adatunk arról szól, hogy 1810 elején Bittó Titusz táblabíró az Okor, Almás és a Fekete-víz rendezésének előkészítéséhez kikerestette a szükséges iratokat a megye levéltárából. 1819-ben azután a Somogy megyei Szentmihályfán összeült vegyes bizottság kimondta: „... a fekete vizeket rendes mederbe kell elvezetni és alkalmas helyen a Drávába engedni”.

A vegyes bizottság utasítására azután megállapították, hogy a Dráva kiöntései és mellékfolyóinak „özönei” Somogyban 25, Baranyában 68 településen idéznek elő károkat. A somogyi fél a különböző értekezleteken kezdettől hangsúlyozta a drávai töltések megerősítésének fontosságát, s neki is látott a munkának. Ugyanakkor a bizottság felelevenítette azt az 1803. évi határozatot, amely szerint a sztárai határban lévő Iványi-úttól nyugatra Somogy, keletre Baranya tartozik a töltésekről gondoskodni.

⁷⁰ Bm. L. Drávaszabályozás I. IV. 410. Eisenhut mérnök 1819-i tervezete. Kisgyűlés 2025. sz.

⁷¹ HOBLIK M. 1832. II. 19.

⁷² A szerencsétlenség leírásához: A vajszlói rk. plebánia anyakönyve, 1832. okt. 5. Fordítását közli HIDVÉGI J. é. n. 211—212. — POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 17.

A siklói uradalom szakemberei 1819-ben arra figyelmeztették a megyék vezetőit, hogy a költségeket az érdekelt uradalmak között fel kell osztani, az egész vízrendszert fel kell térképezni, és a leendő csatornázás előkészítésére el kell végezni az ormánsági vízfolyások pontos szintezését is. Annyt jelent ez, hogy a baranyai mérnökök már ekkor felismerték a különböző vízügyi beavatkozások együttes alkalmazásának (vízvédelem, folyószabályozás, vízrendezés stb.) szükségességét.

Az első átfogó tanulmányt Kiss András, a dárдай uradalom földmérője készítette *A Fekete-víz és mellékágai melletti mocsarak kiszárítása* címmel. Munkájának fő célja az volt, hogy a mély fekvésű területek sok kárt okozó vizeit megfelelő vízemésztésű, „tágas és egyenes vonalvezetésű” ásott csatornába vezesse el a Dráváig. A tervezet szerint a vízrendszer gerincét a Drávától a Páli-révnél induló és Drávaszabolcs—Kovácsbida—Diósvizlő—Páprád—Besence—Okorág vonalon vezetett csatorna alkotná, amely azután felvenné a Gyöngyös, Almás, Bükkösi-, Pécsi- és Egerszegi-vízet, valamint a Körcsönyét, Szaporca felől pedig a mai Fekete-víz vonalán kiépítendő csatorna vizeit.⁷³ Hozzátette azonban ezt a sokszor hangoztatott véleményét is: „Tsak akkor leendne a Fekete-víz regulatiojának kívánt haszna, midőn a' Dráva töltése olly erősségre, és állandóságra kap, hogy ne egykönnyen győzhessen meg a' Dráva árja.”⁷⁴

Ezeknek a vízi munkálatoknak a során bukkantak rá a mérnökök Harkány csodatevő vizére is. Az eseményt így örökítette meg a siklói járás főbírája: „Siklóson lakó hidraulikusok... a gyűdi Határtul Harkányi berkek felé múlt őszkor Canalist vágtak és ... Harkányi helységen alul, a' berek mellett, meleg víznek érére akadtak.”⁷⁵

A húszas évek végére, amikor — mint majd látni fogjuk — az ormánsági uradalmak is kezdik komolyan venni a majorkodást, ismét előkerül a vízrendezés kérdése, és a megye három kitűnő szakemberre, Koczián József megyei mérnökre, Kiss Andrásra és Gyenis Józsefre, a dárдай és a Czindery-uradalmak mérnökeire bízta a munkálatok irányítását, illetve új koncepció kidolgozását.

Az új terv alapja a fentebb ismertetett Kiss András-féle koncepció, de ekkor elérkezett a részletek kidolgozásának ideje is. A mérnökök itt arról beszélnek, hogy az ormánsági vízivilágot két részre bontanák, Cún, Kisszentmárton, Hirics, Vejti, Piskó, Lúzsok, Kemse, Zaláta, Sósvertike, Sellye vizeit Cúnnál eresztenék bele a Feketevíz-csatornába. Ugyanakkor pedig Újmindszent, Bogád, Egerszeg, Rád, Viszló, Márfa stb. vizei egy 2 öl széles árok útján jutnának Kovácsbidánál a Mattyi árokba. Az a meggyőződésük, hogy „ezáltal minden mocsárok ki száradnának ... az öt fő vizek többé ki nem önthetnének”.⁷⁶

Mint fél évszázad alatt mindig, ekkor is a pénz hiányzott a kiváló terv végrehajtásához, ezért tartják szükségesnek a megye vezetői, hogy „... ezen Fekete-vizek közösülésében lévő vizek” rendezésében Somogy megye is részt vegyen.⁷⁷

⁷³ POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 16—18. felhasználásával

⁷⁴ KISS ANDRÁS véleményéhez és libelláló tevékenységéhez: Bm. L. Közgy. ir. 1829. 2915.

⁷⁵ Bm. L. Közgy. ir. 1824. F. 28. 2359. A siklói főbíró megyei utasításra készült jelentése

⁷⁶ Bm. L. Közgy. ir. 1829. (jún. 2.) 267. sz.

⁷⁷ Bm. L. Közgy. ir. 1837. 1631. sz. Baranya vármegye somogyi választmány kiküldetését kéri.

A harmincas években az ormánsági uradalmak is megkezdik a nagyüzemi táblák kialakítását. A vízrendezést először a sellyei uradalom használja fel 1833-ban a nagyüzemi gazdálkodás előmozdítására.

Ebben az évben kezdik meg a sellyei gürü, a Gajga- és a Jánosfai-Berek csatornázását és a bozótok kiirtását. A munka céljáról csak ennyit mond az uradalom igazgatója: „A' majorsági Szántó-Földeknek és Réteknek a' mennyiségét” lehetőség szerint szaporítani kell; a berkek csatornázása útján pedig a szarvasmarhatartás elősegítésére új réteket kell teremteni. A terv végrehajtása során a Kengyelesi és Kölesi-dűlőkben lévő földeket, amelyeket eddig a jobbágyok használtak különböző szolgáltatások ellenében, ekkor összekapcsolták az „Akasztó-allya”-i urasági földekkel és a többi majoros földdel, azután megkezdtek „... Az Angoly-kertnek, a Gajgai erdőnek és a Jánosfai, meg a Sellyei Gürünek” kiirtását. A jobbágyok az irtási munkákon 1866, a Gürü zsembékjainak kitakarításán pedig 1313 napot dolgoztak.⁷⁸

Roppant értékesek számunkra a fenti források, mert több más társukkal együtt jól mutatják a földesúri üzemeltetésű csatornák építésének kibontakozását, a birtokkoncentrációnak ekkor alkalmazott módját, valamint azt is, hogy az évtizedeken át jobbágyok által használt, de nem úrbéres földek kerülnek vissza urasági kézbe, és közben a telkiállomány alig változik. Legjobb példája ennek éppen a sellyei uradalom, ahol Rúzsás Lajos kimutatása szerint a telkiállomány 1828—1848 között 30 telekről csak 30 3/8-ra növekszik.⁷⁹

Újabb előrelépésként 1839. április 4-én az érdekelt birtokosok egyesületet hoztak létre, és vállalták az előkészületekhez szükséges költségek birtokarány szerinti megtérítését, de egyúttal azokat a birtokosokat, akik nem vállaltak anyagi áldozatot, kizárták az előnyökből. Egyidejűleg *Koczián Józsefet vezető mérnökké választották*.⁸⁰

A Társulat a negyvenes években elsősorban arra törekedett, hogy az egyes uradalmak lecsapolási terveit összehangolja. A legjelentősebb eredményt ekkor a siklói uradalom érte el, amely 1841-ben átvágta a kovácshidai malomgátat, és a szétrombolt gát alatt 200, felette pedig a viszlói hidig mintegy 2800 öl hosszúságban újra ásatta az eliszaposodott csatornát. Ebben a rendszerben akadálytalanul jutott el a víz Kóróstól Gordisáig, ahonnan több ágban folyt tovább a holt Dráva, illetve a Mattyi-tó felé. Mivel ez a csatorna nem tudta befogadni az összes vizet, az uradalom a kórósi határban egy töltéssel szétválasztotta a vizeket. Ezután a keleti ág csak a Villányi hegység nyugati oldaláról származó vizek levezetésére szolgált, míg a többi vizet a Kórós felé kiépített 2000 öl hosszú, új csatorna vezette a Fekete-víz felé.⁸¹

Az uradalmak rendszerint úgy állították be a vizek rendezésére vonatkozó erőfeszítéseiket, hogy azok a falvak népének érdekeit szolgálják, s gyakran ösztönözték az előljáróságokat ilyen értelmű nyilatkozatok adására. Azok pedig — a felszólítás elől ki nem térhetvén — nagy diplomáciai érzékkel éppen azt hallgatták el, amit az uradalmak tőlük szerettek volna hallani. Vajszló vezetői például az a siklói uradalom felhívására írt véleményükben a technikai változásokra koncentrálva csak arról írnak, hogy mióta „... a' Drávába való Canalis ásatott..., kevesedik az el

⁷⁸ Bm. L. B-M Lt. Exhib. 32/1834.

⁷⁹ Rúzsás L. 1964. 203.

⁸⁰ Bm. L. Közgy. ir. 1839. 1665.

⁸¹ POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 20—27. felhasználásával

áradás”, ennek pedig az oka, „... hogy az Okor vize, mely ezen Canalis ásása előtt nagy kanyarodásokkal... ell szédelt... most töltések tsinyáltatván nagyobb része bé szorítottatik... nem kénytelenítettven többé kígyós, tsiggátos és berkes kerülőjét tenni”.⁸² Piski véleményét nem jótollú mezővárosi nótárius fogalmazta, ezért vezetői parasztos egyszerűséggel írják a változásról, hogy „... hol eddig gatyakötésig vízben járt marhánk, most szárazon legel”.⁸³ Arról azonban, hogy jó-e nekik ez a racionális világ, amelynek kihívásaival soha sem tudtak megbirkózni, mindketten hallgattak, és még 20. századi unokáik is visszasírják az „elpusztított” vízi világot.

A 19. század első felének vízszabályozási munkáit a mérnökök gondos tervei ellenére az uradalmi érdekek érvényesülése és a rendszertelenség jellemezte. Az uradalmak ekkor egymással versenyezve különböző birtokrészeket védő töltéseket, malom- és halastógátakat hoztak létre, amelyek csak fokozták az amúgy is rossz lefolyású területek elmocsarasodását.

A szinte áttekinthetetlen vízi építkezések „társadalmi oldalán” súlyos érdekellentétek bontakoztak ki az uradalmak és népeik, de a szomszédos községek, sőt egyének között is. A szabályozás előtti boldog időkben, míg az ember építményei nem állták el a vizek útját, addig csak különlegesen csapadékos időkben volt velük probléma, de egyébként lassú hömpölygéssel haladtak a Dráva felé, s a gazdálkodó ember kitűnően alkalmazkodott hozzájuk. Mikor azonban a molnárok gátjaikkal és önző módon vagy hanyagul kezelt zsilipjeikkel, a földbirtokosok pedig csatornáikkal megzavarták a vizeket természetes útjukon, akkor váratlan irányból érve az egyes falvak határába, mindenféle kárt okoztak a mezőgazdaságnak. Ilyenkor még a tájat igazán ismerő jobbágyok sem tudták pontosan, hogy honnan jön a termésüket pusztító áradat.⁸⁴

Jellemző erre a világra, hogy lakói legalább annyira neheztelnek akkor, ha nem jön meg a várt áradás, mint ha túlságosan erősnek bizonyul. 1782-ben például Sellye, Nagy- és Kiscsány, valamint Oszró azért tettek panaszt a megyénél, mert az új besencei malom gátja miatt a Köröcsönye és Gyöngyös vize még decemberben sem érkezett meg határukba.⁸⁵ Kákicson és Marócsán meg éppen abból keletkezett évtizedes pereskedés, hogy az okorági malom zsilipjei által visszatartott víz „kiöntvén” rendszeresen elöntötte a két falu határát. A kákicsiak, hogy mentsék határukat, erős gáttal rekesztették el a „Tsuka völgyön” át vezető határárkot. Most minden víz a marócsaiakra zúdult, akik egyebet nem tehetvén, 1817-ben elpusztították a kákicsiak gátját. A víz ezután olyan elemi erővel zúdult a kákicsi határra, hogy a vízborította föld helyett a nem urbáriális területből ajánlott fel nekik kárpótlást a sellyei uradalom. A kákicsiak azonban még az átvágás után évek múlva is azt panaszolják, hogy a vízzel borított rét miatt az sem tud egy pár marhánál többet tartani, akinek korábban 4-6 vonómarhája is volt.⁸⁶ Még sötétebbnek látják a helyzetet a rádiak, akik ugyancsak

⁸² Bm. L. A siklósi uradalom úriszéki iratai, 1843. — A vajslói uradalom nyilatkozata a Fekete-víz szabályozásáról. szn.

⁸³ POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 25

⁸⁴ Kis A. tanulmányában így jellemzi a zürzavart: „1821-ben az oszróiak, csányiak, vajslóiak és az alsó vidék a Lankánál berontott Drávát kárhoztatták. Az Okor-vidékiek, monosokoriak, gilyánfaiak a Bükkösdí-vízet, a mindszentiek, bogádiak, páprádiak a Pécsi-vízet... az alsóbb faluknak pedig valamennyi ártott.”

⁸⁵ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 4. sz.

⁸⁶ Kákics—Marócsa vitájához: Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. 15. 1820. 86. sz. és Közgy. ir. F. 2. 101. sz.

1820-ban írják a megyének: „Ha az uraság kovácshidai malma és a csepelyiek által felállított töltés el nem háríttatik, mi jobbágyi adózó sorsunkban meg nem maradhatunk, bizonyosan pusztulásra jutunk.”⁸⁷

A károk okozója néha nem is az Ormánság területén, hanem a dombok s hegyek által körülvett táj valamelyik magasabban fekvő helységében keresendő. A magasabb területeken folyó csatornázások miatti panaszok áradata a húszas évek elejétől zúdul Baranya megye vezetőire. Emeljük ki belőlük a vajszlóiak panaszát 1822-ből és 1827-ből, és megtudhatjuk, hogy azért önti el egyszerre határuk laposabb részeit a serényen tóduló víz, mert „... a’ Czindery uraság szentmihályfai és újfalusi határait csatornára vette”, a szentlőrinci uradalom pedig „... a Szent Dénési malom felé canalist húzatott”.⁸⁸ A Czindery-féle szabályozást okolják a sellyei uradalom népei is azért, hogy „rémittő víz” borítja legelőjüket, barmaik „hasokig érő vízben kénytelenek élelmeket keresni” és sorra megbetegszenek.⁸⁹

Mínthogy az Ormánság falvai a Mecsek-alji síkság legdélibb sávjában helyezkednek el, korlátlanul idézhetnénk hasonló panaszokat, de egyszerűbb, ha a belvizek keletkezésének kérdésében a vajszlói nótáriusra, Naszvadi Sámuelre hagyatkozunk, aki pompás magyar nyelven így fogalmazza meg 1834-ben a mélyebb területek községeknek helyzetét egy Czinderibogád nevében írt kérvényben: „... hogy Velin helységet a Nagy Vizektől szabadítani kívánja mostan a’ Tekintetes Vármegye, jól vagyon az! De így mireánk még nagyobb erővel tódulnak a vizek!” „Méltóztasson azt a vizet mi rólunk elereszteni és alulról kezdeni [a csatornát], nehogy mi reánk még több vizet hozván, az által egészen el emésztessünk.”⁹⁰

A vízrendezések az ormánsági élet egész színpadát megváltoztatták, és valami döbbenetes, hogy ez a vizekhez kitűnően értő nép milyen riadt gyermekként szemlélte ezt a munkát. Sem jobbágyként, sem önálló kiskgazdaként nem szól bele ebbe az egzisztenciális kérdésbe, csak panaszskodik és kérvényeket írat. Így a munka, részvétele, és igényei figyelembevétel nélkül halad tovább az árutermelés vonzásába került birtokosok szándékai szerint.

Ezek a szándékok hol összefogásra, hol szétválásra készítetik a földbirtokosokat, de a vízmentesítés ügye kisebb-nagyobb megtorpanások után mindig előrelendül. Növekvő fontosságát jelzi, hogy Koczián József halála után, 1841-ben, a kor egyik legjobb vízmérnökét, *Beszédes Józsefet bízzák meg* az új terv kidolgozásával.⁹¹ Az 1843 márciusában benyújtott Beszédes-féle terv adta az alapot az Ormánság földjét járt vizek végleges rendezéséhez. Beszédes — Koczián tervét továbbfejlesztve — azt javasolta, hogy „a Fekete-vizek fogattassanak fel egy félrevívő csatornával és vitessenek az árvizek járta föld szélében haladva a Drávába, Dravapalkonya helység alatt”. A terv további részében még arra is gondolt, hogy a Tisza, Duna és a Dráva vidékéről egykor majd hajózható csatorna és vasút vezet a flumei kikötőbe. Ő a lecsapolás mellett komplex hasznosításra is gondolva javasolta: „A Fekete-mocsárok

⁸⁷ Bm. L. Közgy. ir. 1820. F. 2. 104. sz.

⁸⁸ Bm. L. Közgy. ir. 1822. F. 4. 350. és uo. Közgy. ir. F. 2. 190. sz.

⁸⁹ Bm. L. Közgy. ir. 1829. jún. 10. sz.n. Kákics és Marócsa panasza.

⁹⁰ Bm. L. Közgy. ir. 1834. 1288. sz. Naszvadi Sámuel kérvénye

⁹¹ Bm. L. Közgy. ir. 1841. aug. 16. 2361. sz.

kiszáritási terve összefoglaltassék hajózható-, géphajtó-, öntöző- és faúszató csatornával.”⁹²

Az 1845. évi nagy drávai árvíz után, amely elsodorta a század első felében tett erőfeszítések eredményeit, újra kezdődtek a panaszok. Még 1845-ben többek mellett Piskó és Kemse határa került víz alá, 1846-ban pedig Bogdása, Oszró, Kiscsány panaszolja, hogy az „Istvándi, Szigethi és Pécsi vizek” lecsapolásával a Fekete-víz medréből kilépett rengeteg víz rétjeiket, legelőiket, szántóikat elborította.⁹³

1846 júliusában az érdekelt uradalmakat összehívták Siklóásra, ahol kis módosítással elfogadták az uradalom mérnökeinek terveit.

A terv szerint változatlanul marad a Fekete-víz Szaporcától a Páli-rév alatti torkolatig vezető szakasza, de medrét megtisztítják és két oldalon erős töltést emelnek. Szaporcánál egyesül a vízrendszer két fő ága. A Bükkösdí- és Pécsi-víz levezetésére szolgál az északi főcsatorna, míg a Somogyból érkező Almás és a Gyöngyösök vizeit a tervrajzokon északi főcsatorna néven nevezett mai Fekete-víz fogadja be. Ezenkívül a köröcsnyei, monosokori, bogádi és sámodi lapályok vizeit száritó csatornákkal kívánták a főcsatornába juttatni. Összesen 106 500 folyóméter munkát terveztek 8 évre, hogy a mintegy 70 éve vajdó vízrendezést végre befejezzék.

A déli főcsatorna mentén a Nádiga-erdőben 1847-ben kezdődött munkát félbeszakították a forradalom eseményei, és folytatásukra csak az ötvenes években kerülhetett sor. Ekkor azonban már polgári birtokviszonyok voltak, és az uradalmak mellett a volt jobbágyok is érdekeltté váltak birtokaik arányában a vízrendezésben. Az ormánsági parasztok azonban képtelenek voltak hozzájárulást fizetni, hanem ehelyett — 8 ezüstkrajcár napszám ellenében — a községek vállalták a munkaerő biztosítását, és megígérték, hogy nem állítanak vejszéket a csatornába, s nem legeltetnek a gátakon. Az ormánsági falvak népe ekkor szalasztotta el az utolsó lehetőséget is, hogy érdekeltséget teremthessen magának a vízrendezéséknél, és csak napszámosként dolgozott az uradalmi tervek megvalósításán. A vízrendezés ügyét azonban ez már nem tudta befolyásolni, és az 1877-ben, Grabarits Ernő kormánybiztos vezetésével újjáalakult Fekete-víz Lecsapoló Társaság 1881-ben nagyszerű eredményekről számolhatott be. (II/2. táblázat)

II/2. táblázat

A Fekete-víz szabályozásán végzett munkák

Időszak	A végzett munkák köbméterben
1848-ig	209 420,4
1848—1866	679 055,1
1867—1880	63 131,4
Fekete-víz összesen	951 606,9

⁹² Az ifj. Majláth György alispánnak 1843 márciusában megküldött komplex terv címe: „A Fekete-víz általános szabályozása; a Tisza-Duna és Dráva vidékéről Fiuméig építendő hajózási csatorna és vasút iránt.” — Mérnöki irányzatok. Pest, 1843. 155—167.

⁹³ Bm. L. Közgy. jkv. 1846. ápr. 20. Vö. POLÓNYI I.—SZAPPANOS F. é.n. 31.

A Társaság ezenkívül 1860—1880 között a Pécsi-víz szabályozásán 163 993,7 m³ földmunkát végeztetett el.

A Fekete-víz szabályozásának záróakkordjaként ezután a Társaság csatornaöröket alkalmazott a pásztorok hagyományos kártevősei miatt, a községek számára a kért szakaszon mosóhelyeket és állattájrókat jelöltek ki.⁹⁴

Ezzel a tekintélyes eredménnyel zárult a vízrendezés 120 évi munkája. 1896. évi adatok szerint 30 ormánsági községet érintett a rendezés⁹⁵ s ezek közül huszonhárom határban volt 100—400 hold mentesített ártér, de Okorágon 700, Kóróson és Sellyén 800 holdnál is nagyobb terület mentesült a víztől. A lecsapolás következtében alaposan leszállott a talajvíz szintje, és néhány évtized múltán a lefolyástalan foltokon már bizonyos szikesedés is mutatkozott. Az általános földhiány miatt az állattartás nagy kárára, a jó minőségű réteket mindenütt felszántották, s az így megmaradtak füve savanyú szénát adott. A legjobb kaszálók, az ősi gyakorlat folytatásaként a falvak körül, a ligetes térségben maradtak meg. Itt voltak azok a termékeny, apró parcellák is, amelyeket a legrégebb időktől fogva művel az ormánsági ember.⁹⁶

Künn a határban ezután jelentéktelen területre szorultak vissza a nyílt víztükrök, szomszédos csatornák nyelték a berkek, medrek, mocsarak évenként újuló vizét. A holtággá vált morotvákban és az ormók alján meghúzódó apró tavakban, akárcsak a falvak csendes házaiban azonban már nem volt semmi remény a megújulásra.

A lecsapolás következtében az ormánsági nép környezetéből eltűnt a mocsár. Amint a vadvizeket lecsapolták elszorvadt a fontos fehérjeforrást nyújtó réti halászat és a tojásgyűjtés, az erdők-mezők termékeinek gyűjtögetése, vége lett a fakéregmunkának, a fából-sárból készült, sással-szalmával fedett talpasházak világának, az ormánsági nép egész hagyományos kultúrájának. Az ősi önellátásból csak az élelmiszertermelés maradt meg, minden egyebet pénzen vettek ezután. Úgy tűnik a külső szemlélőnek, hogy a berkek kiszáradásával kiapadt még az emberek daloló-mesélő kedve is, bár sorvadását közvetlenül a kenyérféltő családtervezés okozta, amely negligálja a szerelmet és felesleges nyűgnek tekinti a gyermeket.

Talán nyerhetett volna új tartalmat és értékes évtizedeket ez a megrekedt élet, ha a mocsarak helyén nyert földön, mint a szerencsésebb Sárközben, a parasztember termelheti a bánkútihoz hasonló sikértartalmú, kitűnő búzát. Az Ormánságban azonban a vízrendezés minden eredménye a nagybirtokosokat gazdagította, a felszabadult jobbágnak csak a konok születéskorlátozás maradt, mert még a Dráván túli Fekete-hegyig (Papuk) is csak egy-egy hétre szeretett átruccanni, de azután felfeldobott kőként hullt ismét vissza az ősi földre.⁹⁷ A mocsárvilágban eltöltött századok olyan mérvű irtózást alakítottak ki benne mindenféle szubordináció iránt, hogy nemigen maradhatott számára más lehetőség, mint a fogyasztók számának rendszeres és tervszerű csökkentése és a belső emigráció. Így a fészek, amely ezer évig védte lakóit minden külső hatástól, Várkonyi Nándor szavaival „... az egyke klinikai

⁹⁴ POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 32—37. felhaszn. — Eredmények összegzéséhez még: Magyar árvízszabályozás. 1973. 278—279.

⁹⁵ POLÓHN I.—SZAPPANOS F. é.n. 40—41.

⁹⁶ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 21.

⁹⁷ Ormánság. 1937. 48. Szlavóniai nyomtatás időrendje.

tenyésztelepe lett”.⁹⁸ Várkonyi a „hanyi példa”, a Hanság parasztjainak hasonló magatartása nyomán jutott erre a következtetésre, de azt vallja vajszló egykori orvosa, Hidvégi János is híres mondásában: „A civilizáció halálra ítélte a gólyát, a gyérülő gólya [pedig] megrikítja az embert.”⁹⁹

5. A mocsárvilág „kettős” funkciója

A mocsárvilág nosztalgikusan emlegetett szabadságára a következő fejezetekben többször is visszatérek, itt csak emlegetett védő funkciójáról szeretnék még néhány szót ejteni, hogy segítsék az olvasónak az „ormánsági specifikum” titkainak megközelítésében.

Ha az Ormánság területén a hajdan volt mocsárvilág védelmi funkciójáról beszélünk, akkor mindenekelőtt a nehéz háborús évekre-évtizedekre gondolunk, amikor a Dráva-völgy egészére zúduló történelem csapásai elől e táj lakója sem menekülhetett. Ezek a csapások különösen a Mohácsot követő két évszázadban voltak gyakoriak, s a mi korszakunkat megelőző évtizedekben kontinuusak.

A lakosság veszedelmére az Ormánság tengelyében, az árvíztől ment homokháton futott az az ősi kereskedelmi útvonal, amely a Duna mellett fekvő batinai réven át kapcsolta össze az Alföldet a Dunántúllal és a vásáros Siklóson át, Sellye érintésével haladt Kanizsa felé. A nép szerencséjére azonban ezt az utat, amely mellett sorakoztak az Ormánság legjelentősebb települései, északról is, délről is erdők és feneketlen ingoványok kísérték, ahol a lakosság mindenkor menedéket találhatott az ellenség ellen.

Akár győzelemmel, akár veszteséggel végződtek a tájat keresztező hadjáratok, azok árát mindig a föld népe fizette. A Dráva-völgy népére, az ormánságiakra és a belső-somogyiakra egyaránt ráillett az egész hazára érvényes korabeli mondás: „... eb a török, kutya a német és ezek ketten megemésztenek bennünket”. Erdők-mocsarak mélyén húzódott meg ekkor, aki tehette, s reszketve várta a hadak érkezését. Ha beállt a béke, akkor a magyar várnagyoknak adót, a török defterdároknak harácsot fizettek, s roskadásig hordták az anyagot, nemegyszer középkori templomaik romjait, a várak és hidak építéséhez. Zrínyi György már 1574-ben azzal fenyegeti Ali szigetvári béget, ha akadályozni merné a siklósi, pécsi, baranyavári járások népének adófizetését, hogy „... a’ falukat, városokat megégettetöm, a’ gyermekeket, feleségeket, önmagokat levágattatom, hogy sem tinektek, sem minekünk ne legyenek”.¹⁰⁰ Kereken 90 év múlva, 1664-ben Zrínyi Miklós, a költő-hadvezér jelenti Lipót császárnak, győztes Dráva menti hadjárata eredményeinek összegzésekor, hogy elfoglalták és fölégették Barcsot a Dráva mellett, Turbékot Szigetvár közelében, felégették Pécsét, majd a híres eszéki hidat, őrzőjével a dárdai várral egyetemben... A hadjárat valódi célját katonás keménységgel így foglalta össze a győztes hadvezér: „A falvakat mind megsemmisítettük tüzzel, egy szóval tönkre tettük az egész tartományt.”¹⁰¹ Keserű szívvel csak

⁹⁸ VÁRKONYI N. 1975. 52—53.

⁹⁹ HIDVÉGI J. é.n. 1938. 95.

¹⁰⁰ VÁRKONYI N. 1975. 178.

¹⁰¹ Régi magyar levelestár II. Bp. 1981. 195.

annyit fűzünk ehhez a győzelmi jelentéshez, hogy ennél tervszerűbb csapás a török uralom 150 éve alatt nem érte az északi Dráva-völgyet!

Húsz év múlva, odaát a Dráva túlsó oldalán már megjelentek a tömérdék szenvedést hozó felszabadító német—magyar—horvát egységek, a skót Leslie tábornok parancsnoksága alatt, de 1686 őszétől az Ormánságon is több ízben vonulnak át a felszabadító csapatok.

Először Badeni Lajos őrgróf, „... a tolnai és baranyai vadonon” keresztültörve találkozik Barcsnál Schärffenberg tábornok szlavóniai csapataival, azután Szigetvárt délről megkerülve, összegyűjtenek minden útjukba eső élelmet és takarmányt, s úgy indulnak Pécs és Siklós felszabadítására. 1687 augusztusában a nagyharsányi győzelem után Dünewald tábornok indult 6 gyalogos- és 7 lovasezreddel nyugat felé, hogy Barcsnál átkelve találkozzék a Szlavónia felszabadítását befejező császári csapatokkal.¹⁰²

Gyors és sikeres előnyomulás eredményeként a Dráva túlsó oldalán helyreállt a béke, de ideát most kezdődött meg Szigetvár egész éven át tartó ostroma, amely csak 1689 februárjában ért véget.¹⁰³

A felszabadító harcok befejeződése után az Észak-Balkán felszabadítására irányuló háborúk felvonulási területe lett Dél-Baranya és benne az Ormánság. A katonaság ellátása, felszerelésének szállítása, elszállásolása jelentett most olyan terhet, amelyet ismételten csak a falvak tömeges elhagyásával lehetett kivédeni.¹⁰⁴ Az egymást követő bajoknak ezt a szüntelen sorolását fejezi ki a Rúzsás Lajos által gyűjtött csodálatos bűnbánó zsoldár, amelynek tartalmát igaznak vélhették a szigetek mélyén felépített talpasszentegyházak kálvinistái.

„Egy jaj alig múlt el, meg más jaj követi
De az sem múlik el, harmad jaj ott éri

— — — — —
A napnyugoti sas körme közé kapta
Te gyöngö testedet erősen marcongia”

A „harmad jaj” a kortársak nyelvén alighanem a Rákóczi-szabadságharc szerencsétlen Dráva-völgyi eseményeire vonatkozott. Mint ismeretes, a rossz emlékezetű pécsi események után a kuruc csapatok Hellepront János, Sándor László, Zana György vezetésével átkeltek a Dráván Donji Miholjacra, és megtámadták Verőcét. A város ostromára nem került ugyan sor, de a császári erők elől visszavonuló kurucok a bosszúra szomjas rác tömegekkel a sarkukban tértek vissza a Dráva északi oldalára. A rossz termés miatt is kiéhezett rácok előbb a Dráva menti falvakat prédálták fel, majd a reguláris osztrák erőkkel indultak Siklós ostromára, hogy 1704. március 22-én a pellérdi tábortól indulva „Szentkirályon és a hosszú hídon át” induljanak Szigetvár

¹⁰² SUGÁR I. 1983. 78.

¹⁰³ A felszabadító háborúktól a szatmári békéig tartó katonai eseményekhez: Háborús évtizedek (1686—1711) In: KISS G.: Kézirat 1984. 15—28.

¹⁰⁴ SZITA L. 1974. 108.

felszabadítására, s közben elpusztították a hatalmas mocsarak által eddig megoltalmazott északnyugat-ormánsági falvakat. A „rác-futások” sokat hivatkozott világa ez, s az üldöző azért volt minden eddigénél rettenetesebb, mert nem félt sem a maláriától, sem az elnyeléssel fenyegető ingoványtól, és behatolt a legrejtettebb szigetekre is. Ötvenen—hatvanan összeálltak egy csapatba, két-két ember vitt egy könnyű hánccsónakot, amely egy kortárs szavai szerint „... úgy megyen a’ vizen, ugyan suhog”.¹⁰⁵ A dél-dunántúli, s egyben az ormánsági pusztítás méreteit illusztrálva azt írja ekkor egyik forrásunk, hogy „Az egész Somogyságot [a rácok] annyira elpusztították, hogy egész Pécsig, a’ Balatontól fogvást mind pusztaság...”¹⁰⁶

Az itt bemutatott rémségek szűk vázát adják azoknak a szenvedéseknek, amelyeket csak a mocsárvilág tett elviselhetővé lakói számára. Az évezredes mocsári tartózkodás azonban olyan nyomokat hagyott az ormánsági társadalom arculatán, amellyel a mai kutatónak is számolni kell, ha meg akarja közelíteni a meglehetősen zárkózott ormánsági embert.

Különös, kettős szerepet játszik az ormánsági ember életében a mocsárvilág. Egyik oldalon megvédi az ellenség fegyverétől, de a másikon őt magát foglyul ejtve, bezárja az ormók hátára épített házaiba, ahol gyakorlatilag nem tud (talán nem is akar) mással összeházasodni, csak saját fajtájabbelivel. A népcsoporton (nem községen) belüli endogámia az idők folyamán olyan szigorú törvénné vált az ormánsági családok körében, hogy egyes kutatók ezt tartják legalkalmasabbnak a régió határainak meghatározására. Általános gyakorlata azt jelenti, hogy itt évszázadokon keresztül nem volt természetes kiválasztódás.¹⁰⁷

A vízi világ másik „ajándéka” a mocsári nép számára a malária. Ez is kétarcú, akár a mocsár. Haas Mihály említi 1845-ben: „Hajdan a Dráva torkolatánál külföldi nép, mely a hivesebb német földről magyar országra jött a török ellen, nagyrészt sírját lelé.” Rettegett oltalma volt az akklimatizálódott magyaroknak a híres-hírhedt „Morbus Hungaricus”.

Azt is leírja azonban Haas, hogy nagyszámú sínylődővel találja magát szembe az, aki a Dráva-völgyét látogatja. Kortársa Hölbling Miksa doktor nem említi ugyan a malária nevet, de „honos” betegségnek tartja a Duna és a Dráva árterén a lázakat. Tudja azt is, hogy a váltóláz tavasszal harmad, ősszel negyednapra jön el, és a hosszú sínylődésnek, a gyakori halálnak „... nem csak a’ táj, hanem ... a’ nép életmódja is okozója”.¹⁰⁸

A váltólázat ma maláriának nevezi a tudomány, kórokozója pedig a plazmódium, amelynek egyes törzsei az ember, más törzsei az állati maláriát okozzák. A plazmódium a szúnyog nyálával jut a szervezetbe, azután befurakodik a vörös vértestekbe. Itt fokozatosan fejlődve, harmad- vagy negyednaponként egyszerre érnek be a kórokozók, szétrobbantják hordozóikat, azután szétrajzanak, hogy újabb vértestekbe fűródhassanak be. Erre a folyamatra a beteg hidegrázással és lázrohammal reagál, csak erős izzadás után könnyebben meg. Két-három hónap elteltével már

¹⁰⁵ Cseri Mihály 1704. márc. 6-án írt levele Károlyi Mihályhoz a dunai árterén alkalmazott rác módszerekről. Arch. Rak. I. 303. Közli: BÁNKUTI I. 1969. 92.

¹⁰⁶ Tóthi Lengyel János 1704. ápr. 11-i levele Nádasdy Ferenchez. Közli: BÁNKUTI I. 1977. 108.

¹⁰⁷ HIDVÉGI J. é.n. (1938.) 85—86.

¹⁰⁸ HÖLBLING M. 1845. 142.

szabálytalanul jönnek a rohamok, s ettől kezdve beszél az orvos krónikus folyamatról.¹⁰⁹

Hidvégi doktor még 80 évvel a vizek levezetése után is *endémiásnak tartotta a maláriát* az Ormánságban, ahol maradt még elég pocsolya a szúnyoglárva számára. A kép, amit ez a lelkiismeretes orvos betegeiről fest, megdöbbeníti az olvasót. Számtalan esetben tapasztalta, hogy a láz elleni kemény harc felőrölte a beteg energiáját, arca sárga lett, színtelen és nem érdekelt többé semmi. Az ilyen betegnek rendszerint lesüllyed szellemi nívója is, és nem veszi fel a harcot az élet kihívásai ellen, sem igények nem fogalmazódnak az agyában, sem akarat nem indul ki onnan.¹¹⁰

A tudós orvos csak az évezredes betegség szimptomáit sorolja, én meg borzadva gondolok arra a töméredek kérdésre, amely munkám során az ormánsági ember életidegen, inaktív magatartásával kapcsolatban felmerült bennem és nem találtam rájuk megnyugtató választ. Ezek közül a kérdések közül különösen azok teszik próbára a társadalom kutatóját, amelyek az ormánsági társadalom igen erős archaikus vonásaira utalnak. Hidvégit olvasva döbbenett meg az a felismerés, hogy vajon ezekre a több szerző által misztifikált vonásokra is a malária lenne a magyarázat? Erről a Janus-arcú gyilkosról mondja az orvostudomány, hogy a természetes szelekciót szolgálva elpusztítja a bennszülött társadalom gyengébb elemeit, de ugyanakkor megöli vagy elűzi a betolakodót vagy letelepedni szándékozót, s így örzi féltékenyen a mocsárlakók ősi karakterét. Az életben maradt gyermekek ugyanis bizonyos védettséget nyernek a maláriával szemben, de frissítő vér hiányában öröklik azokat a csorbákat is, amelyeket szüleik a természettel vívott kegyetlen harcban szereztek. Ebben a különös beltenyészetben századokon át élő emberek, akár családról, akár kisebb embercsoportról legyen is szó, népességi mérlegüket mindig veszteséggel zárják. Akár biológiai alapon csökken ugyanis a csírasejt szaporodási képessége, akár lélektani alapon halványodik a fajfenntartási ösztön, mindenképpen a termékenység apadása lesz a következmény. Olyan esetben pedig, ha a beltenyésztésű házasságok láncolatában rendszeres gyermekkorlátozás folyik, a külső életfeltételeknek egy olyan megváltozása, amely egy testben-lélektelen egészséges népben nyomot sem hagy, könnyen kitermelheti az egyiket vagy akár a gyermek nem vállalását is.¹¹¹

A mocsárvilág harmadik „áldása” a golyva (gelva, gercsa, guga), „...melly a’ Dráva melletti falvakban nagy mértékben uralkodik”. Haas Mihály is úgy tudja, hogy a Dráva (és a Duna) melletti lapályokon fordul elő Baranyában... „hol több oly kút is található, melynek vizéből, kik isznak, ritkán maradnak mentesek azon nyakéktól, melyet közönségesen golyvának neveznek...”¹¹²

Az ormánsági golyvás községek sorából Csepelyt emeli ki Hölbling, amelynek 400 lakója között 200 golyvást talált. A híres falucsúfolók is utalnak a vízi világ szúnyogjaira és az embert csúfitó golyvára. A népi etimológia szerint Cún neve a szúnyog szóból származik, s a környékbéliek tavasz idején, amikor megérkeztek az első szúnyogok, magukat csapkodva mondogatták: „De mérgesen csipnek ezek a cúni legények!” Szaporcát golyvás falunak tartották szomszédai, és csúfolva mondogatták:

¹⁰⁹ A malária lefolyásához: Egészségügyi ABC. 1978. 481—482.

¹¹⁰ HIDVÉGI J. é.n. (1938.) 96.

¹¹¹ HIDVÉGI J. é. n. (1938.) 91—92.

¹¹² Idézi: HIDVÉGI J. é.n. (1938.) 86.

„Szaporcai gugások, cernán járik a táncot.” Mások csöngősnek nevezték a szaporcai embert, mert olyan nagy golyvája volt, mint a marha csengője. A szomszéd Tésenfán ez a mondás járta: „Hipp, hopp, happ, Szaporcai vastag nyak!”¹¹³

A 19. század közepén kelt orvosi vélemény szerint az ormánsági golyva „...a' lúdpete nagyságát ritkán haladja meg...”, apró mirigyekből áll (stroma diffusum), az egészségre káros hatása nincs, „...csak a' nagyobbak okoznak némi lélekezési nehézséget és rekedező hangot”. Okként a kortársak általában a rossz vízre utalnak, csak a kerületi orvos gondol arra a hibás gyakorlatra, amely szerint „...a' nép üngeinek gallérját olly szorossan gombolja össze, hogy ing és nyak közé holló tollat erőszak nélkül tolni nem lehet” és ezért „...a' véredényekben dús pajzsmirigy vérrel még inkább eltelik”.¹¹⁴

A következményeket tekintve a modern orvostudomány már differenciáltabban fogalmaz. Ha ugyanis a pajzsmirigy megnagyobbodása nem jár funkcióváltozással, akkor csak a golyva nagysága okoz panaszokat. Abban az esetben azonban, ha keletkezését működéscsökkenés (hipotireosis) kíséri, az élettevékenység meglassúbbodik, és a szervezet vérellátása is romlik. Azokon a vidékeken pedig, ahol a golyva tömegesen jelentkezik, a pajzsmirigy csökkent működése a szellemi fejlődésre és a testi felépítésre is befolyással lehet. A fokozott működés (hipertireosis) következménye viszont az anyagcsere fokozásával járó lesóványodás és túlzott ingerlékenység lesz.¹¹⁵

A mocsári zártárból következő élettani lehetőségek sorát annak a félnék, meghunyászkodó, kedélytelen, egoista embernek a rajzával zárja Hidvégi doktor, aki oly sokszor tekint majd ránk ennek a könyvnek lapjairól, s nem tudjuk eldönteni, hogy gyámolatlanságáért, élhetetlenségéért megvessük-e vagy éppen jobban szeressük. Megjelenése fordított arányban lesz a vadvizek és mocsári erdők zsugorodásával, mert minél inkább fogynak azok, annál jobban gyarapodik a talaja vesztett emberek száma az ormánsági falvakban. Ez az embertípus azonban nem növeszt semmilyen hajtást a vénülő törzsön, mert útja már csak a temetőbe vezet...

Amit eddig láttunk az Ormánságból, annak alapján leszögezhetjük, hogy e tenyérnyi föld olyan civilizáció hordozója, amelynek életeleme a víz, a minden tavaszon új életre ébredő mocsár, egyetlen anyaga, az agyagon kívül, amelyből építményeit rakhatja, eszközeit, szerszámaint készítheti, a fa. A további fejezetek dolga bizonyítani, hogy az önellátás, amellyel szükségleteit kielégítette, civilizációjának szerves része és egész mentalitásának meghatározója.

¹¹³ A falucsúfolókhoz: BFN II. Cún 886, Szaporca 893. Tésenfá 900.

¹¹⁴ HÖLBLING M. 1845. 143.

¹¹⁵ A golyva hatásához: Egészségügyi ABC. 1978. 279.

III. *Uradalmak a régi Ormánságban*

A feudalizmus kezdete óta az Ormánság területét nagybirtokosok uralták. Történelmi szerepüket lehet különböző megközelítésben tárgyalni, de létezésükkel feltétlenül számolni kell minden feudális korra vonatkozó kérdésnél. Tényként kell elfogadnunk feudális tulajdonjogukat, a természeti vagy történelmi körülmények okán növekvő vagy csökkenő népesség szervezését, földdel való ellátását, falvakba tömörítését, természeti csapások elleni védelmét és a fentiekkel indokolt kizsákmányoló tevékenységüket. Tudnunk kell azt is, hogy az uradalmak népei számára az uradalom volt az első fokú joghatóság, és hogy ennek kikerülését az állami hatóságok (helytartótanács, megye) sem engedték soha, s csak az uradalmak véleményezése után voltak hajlandók foglalkozni egy-egy ügygel. A sort természetesen folytathatnók még, de nekünk itt mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, pótolva ezzel az Ormánsággal foglalkozó korábbi munkák többségének mulasztását, hogy nem vették figyelembe: *a történelem kedvező vagy kedvezőtlen hatásai csak az uradalmakon keresztül érhették ezt a társadalmat is*. Aki tehát tanulmányozni kívánja az Ormánság földjén munkáló történelmet, az csak az uradalmak felől kezdhet munkához.

Könnyebb lesz további mondanivalónk megértése, ha az olvasó már itt az indulásnál számol azzal, hogy bár az Ormánság földje is feudális tulajdont képezett, mint az egész ország területe, de ez a föld a vízrendezésig az önálló földesúri gazdálkodást lehetővé tevő nagyüzemi táblák kialakítására alkalmatlan mocsár, amelynek vízből kiemelkedő ormóin olyan parasztok éltek, akik komplex módon tudták hasznosítani erdeit-földjeit-vizeit. Ez a magyarázata annak, hogy nemcsak a parasztok világa, de az uradalmak magatartása is középkort idéző vonások hordozója mindaddig, amíg a piaci gazdaság országos kibontakozása kívülről mást nem parancsol.

Mielőtt áttekintenénk az egyes uradalmak keletkezésének történetét, szükségesnek tartjuk annak kiemelését is, hogy az Ormánság általunk vizsgált 46 községe közül 42 négy nagy uradalom birtoka volt. Csak Mónosokor és Rónádfa tartozott az Eszterháziak szentlőrinci uradalmához és Magyarmecske, valamint Bogádmindszent ura volt az 1787-ben még 11 610 hoddal rendelkező Czindery Rókus.¹

Az a tény, hogy ormánsági kutatásaink során csak (!) négy uradalom levéltárával volt dolgunk, első pillanatban kedvezőnek látszik, de azonnal kevésbé előnyösnek tűnik a helyzet, ha meggondoljuk, hogy mindegyik uradalom tekintélyes birtokokkal rendelkezett az Ormánságon kívül, s területünkre esetenként csak egy-egy uradalom jelentéktelen része esik.

¹ H PÁLFY I. 1933. 985.

1. Az uradalmak kialakulása

Az uradalmak geneziséét vizsgálva azonnal szembetűnik, hogy legrégibb uradalmunk, a pécsi káptalan hét községet magában foglaló drávai kerületének nincs önálló története, ezért ki kell emelnünk ezt a birtoktestet előbb a pécsi klérus, majd a káptalan baranyai birtokai közül is. A káptalan annyiban könnyíti meg ezt a törekvésünket, hogy maga is igyekezett mindenkor birtokai elkülönítésére, s történetírója már a III. Béla utasítására végrehajtott határleírás közlésével igyekszik bizonyítani a káptalani jószágok elkülönített voltát.²

Györffy Györgytől tudjuk, hogy egy vajszlói határjárási jegyzőkönyvben Hirics már 1244-ben a káptalan tulajdonaként szerepel,³ s ugyanebben az évben a viszlói határjárás során Lúzsokot mondják káptalani tulajdonnak, míg Bogdása és Vejtí a 15. században kerül birtokába.⁴

Nem volt azonban a káptalan középkori birtoklása zavartalan. 1461-ben például a Johannita rend perjele foglalta le az ormánsági falvak tizedét, amiért őt a pécsi kanonokok II. Pius pápánál bevádolták,⁵ majd 1467-ben a pozsegi káptalan tizedelt itt jogtalanul.

A török idők elmúltával megkönnyebbülten írja a káptalan történésze, hogy alig szüntek meg a súlyos nehézségek és a tulajdonviszonyokat zavaró változások, mikor I. Lipót császár 1703. április 19-én új adományt tett és a Kamara ezen év júniusában már be is iktatta a káptalant birtokaiba.⁶

A 18. század elején Nesselrode püspök és a káptalan elkeseredett harcot folytat az egyházi birtokok megosztása tárgyában, és ebben a vonatkozásban a kölcsönös bizalmatlanságot nem tudta eloszlatni az 1723. évi győri döntés sem.⁷ 1733-ban megkezdődött a pécsi klérus javainak összeírása,⁸ de a káptalan csak akkor nyugodott meg, amikor 1736. december 16-án megtörtént a jószágok rég várt általános felosztása.⁹ Mi a továbbiakban a „Districtus Dravanus”, magyarul drávai kerületként emlegetett hét községet, Bogdását, Hiricset, Kemsét, Kísszentmártont, Lúzsokot, Piskót és Vejtít tárgyaljuk e birtok keretei között. A birtok irányítását a káptalan feje, a nagyprépost tartotta kezében, s az innen származó termékeket a Pécs-rácvárosi központi raktárban tárolták.

A 13. század derekán jelenik meg a forrásokban a későbbi vajszlói uradalom is. Kialakulásának magját az egykori sámodi uradalom adta, amelynek egy részét Gyurk fia Gyurkó adta el örökáron, hat ezüst márkáért a Kalán nemzetségből való Pósa comes fiának, Nánának. 1266-ban ezután a gyermektelen Nána feleségének, a néhai Moys nádor leányának hozzájárulásával Sámodot, 16 faluval egyetemben a Nyúl-szigetén élő domonkos-rendi apácák kolostorának hagyományozta. Ehhez a maghoz

² AIGL P. 1838. 13.

³ GYÖRFFY Gy. 1963. 318.

⁴ GYÖRFFY Gy. 1963. 337.

⁵ KOLLER, J. 1782—1812. IV. 77.

⁶ AIGL P. 1838. 15.

⁷ FRICSY Á. 1978. 152.

⁸ Az egész összeírás jelzete: PPL 23/1733. A káptalanra vonatkozó 3. füzet címe: Conscr. Bonorum Capituli... 1733

⁹ PKML F. XXXIII. No. 20. AIGL P. 1838. 15.

csatolták később a vajszlói birtokot. Erről a birtokról azt tudjuk, hogy a kovázdai ispánsági vár vajszlói földjét IV. Béla 1244-ben a Nempti (Németi) családból származó Ambrus comesnek adományozta, mert annak bátyja, Jakab a tatárok ellen harcolva vesztett el a hazáért.¹⁰ Vajszló 1267-től kezdve volt az apácák birtokában. Györffy-től tudjuk, hogy ebben az évben Petre és Pál kovázdai várjobbágyok vajszlói földjüket és erdejüket három finom ezüst márkáért adták zálogba, majd pedig IV. Béla engedélyével az apácák szabad jobbágyai közé léptek azzal, hogy amennyi földre szükségük van, megtarthatják, a többit az apácáknak adják. A 13. század végén hosszú per kezdődött, amelyet 1384-ben a nádor az apácák javára döntött el.¹¹ Bizonyos, hogy a birtokot 1385-ben az apácák kezén látjuk; 1391-ben pedig egy oklevél, amely az apácák valamennyi birtokát felsorolja, már itt említi Hidvéget és Besence egy részét is.¹²

A török kiűzése után, amikor Baranya, Somogy, Tolna határai vitássá váltak, a pozsonyi Clarissák, a Nyúl-szigeti apácák utódai kapták meg Vajszlót, Páprádot, Sámodot.¹³ Ez a birtoklás azonban korántsem volt zavartalan. A hivatalos döntés után évekig folyt a vita a káptalan és a vajszlói apácák (a megyei források csak így emlegetik őket) között. A birtokot az uralkodó a vallásalap kezelésébe adta, amelyhez ekkor Besence, Hidvég, Páprád, Sámod és a központ, Vajszló is tartozott. Uradalmunk ezzel közalapítványi birtok lett, amelynek jövedelmét ezután kizárólag katolikus egyházi célokra fordították. Ezt a változást rögzíti tömören az 1782. évi Canonica Visitatio jegyzőkönyve: „Uraság a Budai Clarissák voltak, de miután ezeket eltörölték, a Méltóságos Kamarára ment át a birtok. Most ez a birtokos és kegyúr.”¹⁴ A pécsi Kamarai Hivatal működése 1792-ben megszűnt. Utóda a Pécsváradi Gazdasági Főtitéség (praefectoratus) lett.¹⁵

A középkori századokba mélyen visszanyúló egyházi birtokokhoz viszonyítva fiatalnak tűnik a Batthyányak két hatalmas birtoka, a „Bóly és Sellyei Földes Uradalom” és a siklósi uradalom, de szerepük nem mellőzhető, mert az előbbi 7, az utóbbi 17 ormánsági községet foglal magában.

A bólyi és sellyei uradalom két részből tevődik össze. Bár egy negyvenezer katasztrális holdnál nagyobb uradalom központja volt Sellye is, de az igazi székhely mindig Bóly volt, angol módra kialakított parkban álló elegáns kastéllyal, a vezető tisztviselők házaival és az „udvar” köré gyűlt iparosokkal, kereskedőkkel. A bólyit I. Lipót 1700-ban ajándékozta Batthyány Ádámnak, a török elleni felszabadító harcokra fordított, 1697-ben 12 274 forintot kitevő kiadásai kárpótlásául, Sellyét pedig 1747-ben Batthyány Alajos vásárolta királyi hozzájárulással, és halála után 1766-ban III. Ádámé, majd II. Lajosé és 1806-tól Iváné lett.

A sellyei uradalom, amelyhez a mi községeink tartoztak, részint Baranya délnyugati, részint Somogy délkeleti, részint pedig a Mecsek északi oldalán szétszórva feküdt. Területéből Baranyában volt 34 580, Somogyban 10 921, összesen 45 501 hold.

¹⁰ A családra vonatkozóan: WERTNER M. 1891. 212.

¹¹ GYÖRFFY GY. 1963. 401—402.

¹² RÉVAI S. 1908. II. közl. 19.

¹³ VÁRADY F. 1897. II. 514.

¹⁴ PPL Canonica Visita 1782. 118. szám

¹⁵ A szervezeti felépítéshez: KOPASZ G. 1970. 59—61.

A minket közelebből érdeklő sellyei kerület Pécs és Verőce vonzásában feküdt. Szomszédai a pécsi káptalan, a vajszlói és siklósi uradalom voltak. Délről a Dráva határolta, melytől Sellye alig több, mint egy mérföldre feküdt. A kerülethez tartozott az Ormánságból Marócsa, Kákics, Oszró, Kis- és Nagy-Csány, Zaláta, Sósvertike, valamint három pusztá: Endes, Kápolna és Legencse. A kerület összes területe 25 833 katasztrális hold volt.

Az uradalmat az 19. század első felében birtokló Batthyány Iván gróf életében a közeleti tevékenység a gyakorlati birtokigazgatási készséggel társult. Több társulat és egyesület alapító tagja, sőt részvényese volt. Az uradalomba küldött leveleinek tömege igazolja, hogy Bécsben lévő állandó otthonából kitűnő tisztikar útján személyesen irányítja, sőt rendszeresen látogatja birtokait. Kezében tartja a személyzeti ügyeket, építkezik és modernizál. A nyugati Batthyány-birtokokon jól bevált intézkedések azonban az Ormánságban nem vezetnek eredményre, és a túlméretezett allodizálást folytató uradalmat 1848-ban Batthyány Iván eladta Batthyány Fülöp hercegnek. Minthogy Fülöp herceg magtalan volt, a birtok visszaszállt Batthyány Iván lányaira, majd Eleonóra kezével a Draskovicsoké lett, akik a török előtt is birtokolták.¹⁶

A török kiűzése után gróf Caprara Aeneas tábornagy, a Haditanács elnöke nyerte el a siklósi uradalmat, amely azután Caprara Miklós magszakadása után 1726-ban Batthyány Ádám özvegyének, Strattmann Eleonora grófnőnek, valamint Lajos és Károly nevű fiainak adományoztatott. A történetünkben szereplő Batthyányak közül a 18. században Károly futotta be a legnagyobb karriert. Ő szerezte a családnak a hercegi címet, ő volt 1744-ben a bajorországi, majd a csehországi seregek parancsnoka, majd Belgiumban a „pragmaticai seregek” főparancsnoka, s végül Mária Terézia két fiának, József és Lipót főhercegeknek a nevelője. Az ő sikerei csábították elsősorban a kor magyar arisztokratáit, hogy feledve a hazát, s levette a nemzeti viseletet Bécsbe költözzenek. Róla írja Szekfű Gyula, hogy „...mint abszontista nagybirtokos hitbizományokat alapított, de egyéb nyoma alig van működésének hazánk történetében”.¹⁷

A *Batthyányak üszögi uradalma* viszont özvegy Puchheimbné Losenstein Mária Terézia grófnő Üszög és Egerszeg vidékén 1702-ben nyert adományához tartozó falvakból alakult ki.¹⁸

Csak annyit jegyeznénk meg meg a baranyai birtokviszonyokkal kapcsolatban, hogy 1728-ban a helytartótanács elrendelte a nemesi birtokok összeírását. Ennek eredményeként a megyei közgyűlés mindössze hat kisebb birtokost talált Baranyában; köztük Petrovszky Józsefet, aki Rindsmaul Józseftől vett birtokot Felsőmindszent és Drávaiványi környékén.¹⁹ A birtokosokról rajzolt képünk annak hangsúlyozásával válik teljessé, hogy amikor az *úrbérrendezés alkalmával* az egyes földesurak jobbágyait írták össze, az Ormánságban *nem találtak olyan községet, ahol több földesúrra kellett volna utalni*.²⁰

¹⁶ KARDHORDÓ K. 1972. 229—230

¹⁷ OL Kamarai Lt. Deductio Bonorum. collatarum... per Cameralis Archivariatus Officium Concinnata. II. 575. — Batthyány Károly tábornok karrierjéhez: HÓMAN B.—SZEKFI GY. 1935. IV. 498.

¹⁸ H PÁLFI I. 1933. 977. felhasználásával

¹⁹ H PÁLFI I. uo.

²⁰ KISS G. 1980. 191—192.

2. Az uradalmak szervezete

Az ormánsági társadalom életének irányításában központi szerepet játszott az uradalmak szervezete, amely éppen a 18—19. század folyamán ment át erőteljes változásokon. E változások minden esetben az uradalmak gazdaságpolitikai céljainak módosulásával fügtek össze.

A 18. század közepéig az ormánsági nagybirtokok alapvetően adóztató jellegűek voltak, s ennek megfelelően igen egyszerű az irányító apparátusuk. Úgy véljük, hogy az a vaskos, kéziratot kötött, amelyben az 1760-as években leírták a vajszlói uradalmat, erre az időre vonatkozóan a többi birtokra is elfogadható tájékoztatást ad. A birtokot felülvizsgáló bizottság szerint szükség van egy olyan ispánra, aki állandóan a birtokon lakik és ott az uradalmat képviseli, valamint egy másik ispánra (ezt rusticus spanusnak nevezik), aki a munkákat irányítja és a járandóságokat beszedi, ezenkívül pedig két erdő-, illetve határőrőzre. Ez a középkort idéző struktúra lassan átalakul, mert a birtok kamarái igazgatás alá kerül. Ettől az időtől kezdve — az állami gyakorlatnak megfelelően — tiszttartó (provizor) kerül a birtok élére, aki munkájában az uradalom ügyvédjére, ispánjára négy, lovas erdőkerülőjére és négy erdészére támaszkodik. A tiszttartó dolga lesz ezután az uradalom helyi képvisellete, a jövedelmek rendszeres elszámolása. Ő képviseli a megyei gyűléseken az uradalmat, ő ügyel a birtokra és népeire. Minden esztendőben többször is beszámol az uradalom helyzetéről. Ő tesz javaslatot a felesleges készletek értékesítésére, az esetleges építkezésekre stb. Az ügyvéd az uradalom jogi érdekeinek képviselője. Ő továbbítja a prefektusi döntéseket, ő gyűjti össze a kérelmeket és tesz javaslatot azok további sorsára.

A többi uradalomban a piaci gazdaság kihívása nyomán, a régi és új szálakból fonódó gazdasági tevékenység adminisztrálására hatalmas apparátus jön létre. A bolyi uradalom például a 19. század első felében összesen 188 alkalmazottat fizetett évenként, s a káptalan 1842. évi „Fizetések tabellája” is 105 nevet tart nyilván. Igaz, hogy mindkét jegyzéken van néhány lelkész, tanító, akadnak nyugdíjasok is, de azért mégiscsak hatalmas ez az apparátus. A Boly-sellyei uradalom élén jószágigazgató állott, aki mellé 1832-ben aktuáriusi hivatalt szerveztek. Az aktuárius a fiskálissal együtt vezette a jegyzőkönyveket, részt vett a tisztiszek ülésein, intézte az uradalmi regálék bérbeadását stb. A két uradalomnak közös földmérője volt Sellyén, aki a 19. században gyakori földméréseken kívül, a még gyakoribb lecsapolási munkák irányításával és épületek tervezésével is foglalkozott. Volt ebben a gazdaságban tiszttartó és számtartó is.

A minket érdeklő sellyei kerületben az ispánon és gazdasági katonán kívül volt egy hajdú, egy négylovas és egy kétlovas majorkocsis, egy kerületi főerdész és a legénye, egy négylovas malomkocsis, egy öreg béres, 25 béres, egy mezőcsősz, egy ser- és pálinkafőző és egy szárazmalmi molnár, továbbá uradalmi kovács, bogárné, molnár, mindegyik egy-egy legénnyel. A két Csányban nem volt más csak egy hajdú és egy erdőpásztor, Vertikén egy bojtár és egy alerdész, Kákicsen csak egy erdőpásztor.²¹

A káptalannál az alkalmazottaknak esküt is kellett tenni. Az uradalmi mérnök, ügyvéd és számtartó, tehát a magasabb beosztású alkalmazottak esküszövege latin nyelvű volt, az alacsonyabb beosztásúaké magyarul fogalmazódott. Magyarul

²¹ KARDHORDÓ K. 1972. 248—249.

esküdött kilenc ispán, egy erdész, két kancellista, a belső szolgálatot teljesítő kulcsár és a jobbággyokkal rendszeresen érintkező udvari katona. A kulcsár esküje így hangzott: „Minden naturálékra, ingó szerekre és mobiliákra (bútorokra), amelyek a kezem alá bízattak, szorgalmazatosan vigyázni fogok, hogy azok el ne romoljanak, el ne idegeníttessenek, vagy pazarlásba ne menjenek. A házra és cselédekre vigyázással leszek, a számot annak rendje és módja szerint minden idén beadom.”²² Csoka Imre uradalmi katona pedig így esküdött: „Elöljáróimnak kötelességemhez képpent mindenekben engedelmeskedem, az erdőre vigyázok, mind pedig az uraság földjeit s rétjeit kártól megmentem, az kártevőt azonnal megfogom és az uraságnak bé jelentem; az Robotosokra, hogy az uraság hasznára dolgozzanak, szüntelen vigyázok, azokat gyakran föl sörkentgetem.”²³

A siklói uradalom igen hiányos anyagában nem sikerült fizetési tabellát találnunk. A birtok irányítása szempontjából azonban utalnunk kell arra, hogy része volt a Batthyány-birtokok hatalmas szervezetének, és az 1701—1892 között fennállott Bécsi Központi Igazgatóság egyik tiszttartóságaként működött.²⁴

A pontos uradalmi hierarchiát ebben az esetben nem ismerjük, de iratain keresztül feltűnik a prefektus alakja, találkozunk tisztartóval, van itt is ügyész, aki a 18. század első felében még elsősorban birtokperekkel foglalkozik, de a hatvanas évek feszült légkörében egyre inkább a parasztság mozgalmai kötik le figyelmét. Cúnban és Kóróson, a két majornál találkozunk ispánnal, a major gyakorlati tevékenységét irányító majoros gazdával, s feltűnnek itt is béresek, pásztorok, csőszök.²⁵ Az erdészet kiépülő szervezetéről viszont csak ebből az uradalomból rendelkezünk pontos adatokkal. Ezekből tudjuk, hogy az uradalom erdeit három pagonyra osztották (Siklós, Kórós, Csehi). A siklói pagony élén „erdészeti segéd” állt és segítője a két pagonyvadász volt. A kórósi pagonyban két vadász és egy erdőőr tevékenykedett; a csehi pagonynak két vadásza volt, s itt említik a Szaporcán, Páliban, Ipacsán szolgáló erdőőrt. A Dráva partján fekvő Páliban ezenkívül töltésőr is szolgált.²⁶

A szakirodalom megemlíti itt az uradalmak nem fizetett, talán csak kedvezményezett hálózatát is, a bírót és esküdteit, meg a községek különböző fizetett alkalmazottait. A községek vezetői a termelés helyi irányításánál, a termények dézsmálásánál, a földesúr számára is fontos közrend biztosításánál játszanak fontos szerepet, a pásztorok és csőszök pedig szükségképpen az uradalmi vagyont is védelmezik.

Érdekes kérdése a korszak történetének az is, hogy honnan vették az uradalmak tisztviselőiket? A kérdésre Galgóczy Károly 1855-ben elkészült statisztikája alapján Kállay István ad áttekintést.²⁷ Ebből megtudjuk, hogy a baranyai uradalmak közül a korban mintagazdaságnak számító Sellye ragaszkodott feltétlenül a vezető tisztviselők intézeti végzettségéhez, a többiek tisztjeiket gyakornoki és írnoki alkalmazás útján maguk nevelték, a pécsi káptalan pedig lehetőleg szakképzett tiszteket alkalmazott. A

²² PKGL CVIII. fiók. A kulcsár esküje

²³ PKGL CVIII. fiók. Uradalmi katona esküje

²⁴ KÁLLAY I. 1980. 21. 60

²⁵ WELLMANN I. 1979. 110—111.

²⁶ Bm. L. Siklói uradalom. A praefectus ikt. iratai. 1829—1841. 91/1840.

²⁷ KÁLLAY I. 1980. 100.

sellyei uradalom levéltára bepillantást enged az uradalmi „kádermunka” gyakorlatába is. Batthyány Iván írja egyik utasításában: „Mielőtt a folyamodót valami előfordulható megürülésnek esetén tekintetbe vehetjük, szükséges megtudni minő szolgálatra legyen alkalmas; tud-e írni, jól olvasni; minő nyelvekben járatos, minő a polgári viselete; —? és mielőtt állandó szolgálatra fognak ajánlítani, hónapos szolgáltra alkalmazandó és tulajdonai megismerendők lesznek.”²⁸

A siklósi iratanyagban viszont megmaradt egy protezsáló levél, amely arról beszél, hogy megfelelő végzettség mellett sem volt könnyű az agrárértelmiségnek elhelyezkedni. A levélíró a siklósi inspektor figyelmét hívja itt fel „... egy betsületes Háznak gyermekére... , ki Debrecenben végzé tanulási pályáját, s a Magyaróvári Intézetben magát kellő képpen Gazdává képezvén arról jó bizonyítványokat mutathat elé...”²⁹

Uradalmaink közül a 19. század közepétől a bolyi és sellyei uradalomból (1848), valamint a pécsi káptalani uradalomból van pontos és részletes fizetési jegyzékünk. A legfelsőbb vezetők közül az ormánsági központokban (Sellye, Vajszló, Bogdása, Kórós, Cún) nem élt senki. A sellyei tiszttartó 500 váltó forint készpénzt, 450 font marha-, 50 font borjúhúst, 100 szál gyertyát, három hizót, négy süldőt, ötven mérő dézsmabúzát, 12 mérő szemes kukoricát, 24 mérő ocsút, 3-3 mérő babot és lencsét, 400 fej káposztát, 30 akó fehér bort és 200 font sót kapott. Ingyen tarthatott négy tehenet, négy borjút, 8 sertést és tüzelője 36 erdei öl fa volt. A káptalannál az volt az eltérés, hogy az inspektor és a többi vezető tisztviselő hizótartás, marhahús és só helyett pénzt kapott és járt nekik kvártélypénz is. Búzából, kukoricából többet, de borból csak 18 akót és káposztából is kevesebbet kaphatott egy-egy tiszt.

Az alacsonyabb rendű alkalmazottak is jobb fizetést kaptak Sellyén. Ennek figyelembevételével mutatjuk be itt a káptalan néhány alkalmazottjának a fizetését. A hajdú jövedelme 60 váltó forint, 25 font só, 4 pár bocskor, 4 akó bor, 16 pozsonyi mérő búza, 4 mérő rozs, 50 fej káposzta volt. A gulyás fizetése 36 forint, 15 font só, 3 akó bor, 10 mérő búza, 10 mérő rozs, 1/4 mérő borsó, 50 fej káposzta; a béresé pedig 36 forint, 4 akó bor, 10 mérő búza, 14 mérő rozs, 1/4 mérő borsó és 50 fej káposzta volt.³⁰

A fizetési táblázatokat, még inkább a különböző rendeltetésű iratokat forgatva feltűnik, hogy milyen nagy azoknak a hivatalnokoknak a ügyeknek a száma, amelyek nem a termeléshez kötődtek. Ennek az az oka, hogy a magyar földesúr birtoka a feudalizmus korában elsősorban jogi szervezet volt, és maga a földesúr nem gazdálkodott, hanem a földet művelő jobbágyok különböző szolgáltatásaiból élt. Az ilyen típusú uradalmak legfőbb törekvése a mindenkori szükségletnek megfelelő termény, állat, illetve pénz biztosítása volt. Tegyük hozzá Szabó István megállapításához a történeti antropológiának azt a tanítását, hogy a fenti „szükségletnek” legnagyobb részét a népesség nem termelő részének, vagyis a „hivatalnokoknak, katonáknak és a henyélő osztálynak” jövedelme tette ki. Ezek számára ősidők óta a fogyasztás vagy használat céljára a legváltozatosabb javakat osztották ki.³¹ Tudnunk kell azt is, hogy az egyes birtokok kormányzata igen fontos szerepet kapott a

²⁸ Bm. L. B-M Lt. 14. cs. 31/1840. Közli KARDHORDÓ K. 1972. 245.

²⁹ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtisztii iratok 155/1845. sz.

³⁰ PKGL Fizetések tabellája. 1842. F. 207. 162. — KARDHORDÓ K. 1972. 251. Készpénz és természetbeni járandóság a bolyi és sellyei uradalomban, 1848-ban.

³¹ SZABÓ I. 1948. 161—162. felhasználásával. — A redisztribúcióhoz: POLÁNYI K. 1976. 64.

közigazgatásban. A birtokok irányítói igyekeztek tájékozódni az ország és a megye dolgairól, figyelemmel kísérték a hatóságoknak az uradalmat érintő intézkedéseit, képviselői ott voltak a megye gyűlésén és jó, személyes kapcsolatot tartottak a megyei tisztikar tagjaival. Az állami és megyei adók beszédésében való részvétel a magyar nagybirtok régi hagyománya volt. Az állami adókra vonatkozóan tudomásul vette ezt az 1723. 63. tc is, és csak Mária Terézia kormányzata tett sikertelen kísérletet 1767-ben, hogy kizárja a földesurat és tisztjeit az állami adók beszédéséből. Az állami adók kivetéséhez alapul szolgáló összeírásokat azonban továbbra is a földesúri tisztek készítették el, és ők végezték a kivetést is a bíró és néhány esküdt jelenlétében, s a helyi vezetőkkel szemben is ügyeltek arra, hogy a kivetés arányos és igazságos legyen. Az adók beszédése mellett az uradalmak foglalkoztak a katonaállítás, -tartás és -beszállásolás kérdéseivel, de elláttak különböző köz- és karhatalmi funkciókat is, a helyi közigazgatás ellenőrzésétől a pallosjogig. Munkaerő és építőanyag biztosításával részt vettek az utak, hidak építésében és a csatornázásban is. A tűzveszély csökkentése érdekében a házak, kunyhók, kerítések építésének engedélyhez kötésével igyekeztek elejét venni a települések zsúfoltságának, de ha mégis bekövetkezett a tűzvész, akkor támogatták a károsultakat. Fontos szerepet játszottak a birtokosok a vallásügyi kérdésekben is. Eredetileg a birtokon emelt egyházzal és annak papjával szabadon rendelkeztek a földesurak, később ez a hatáskör megoszlott a földesúr és a püspök között. Az egyházi intézmények fenntartásában, az alkalmazottak jövedelmének biztosításában azonban fontos szerepet játszottak mint kegyurak, a feudális kor végéig. Egyébként a földesúr által biztosított szolgáltatások társadalmi elismerése volt az utak, vámok, révek után szedett illeték is.³²

Az uradalmak szervezetről szólva feltétlenül szólnunk kell még a földesurak és a jobbágyok hivatalos érintkezésének legfontosabb helyéről, az úriszékről is. Az úriszék bírói hatásköre elsősorban a jobbágyok magán- és büntetőjogi ügyeire terjedt ki. A 18. század végétől az elnökök már táblabírák, megyei jegyzők, esküdtek, ügyvédek, tagjai között pedig rendszerint az uradalmi főtisztet, tisztartót, az uradalmi ügyvédet, a járási szolgabíró és esküdtjét találjuk.³³ Az úriszék a 18. század közepéig szinte korlátlanul intézte az úrbéresekkel kapcsolatban felmerülő ügyeket, de a 18. század második felétől a felvilágosult abszolutizmus jobbágyvédő politikája egyre inkább ellenőrzi, korlátozza, eljárásában szabályozza.

Ezt a változást tükrözi egy 1843. január 26-án, és a következő napokon Pécsen tárgyalt úriszék alábbi, személyi összetétele:³⁴ A „Ts Káptalan Székes Egyház- és Növendék Papság” uradalmi által közösen tartott „polgári, büntető és úrbéri úriszék” elnöke Horváth János táblabíró volt, s tagjai között találjuk Gaál Ferdinánd főbíró, Nagy József és Radenich Imre „hivatalos” bírót, Rhimer János tiszti főügyvédet, Kisfaludy István esküdtet, Rhimer József számvevőt, Rhimer Ferenc ügyvédet, Kontsek Péter inspektort, Horváth János és Laczkovits István tisztartókat és Pleiner Antal úrbéri jegyzőt.

³² KÁLLAY I. 1980. 187—221. és TÓTH T. 1980. 18. felhasználásával.

³³ DEGRÉ A. 1961. 118.

³⁴ PKGL Úriszéki iratok 207/155.

Az úriszéki peres eljárást éppen a *Batthyány-uradalmak gyakorlata* alapján (Mozsgó) mutatja be Degré Alajos. Tőle tudjuk, hogy egy bűnügyi per a gyanúsított letartóztatásával indult meg, a vagyoni jogi per- és a magánvádas büntetőper pedig az instáns könyörgő levelével. A kérelmet korábban előszóban adták elő, de a 18. század végétől az írásbeliség kezd általánossá válni.³⁵ Mi több esetben is úgy láttuk, hogy a panaszos előbb szóban adta elő mondanivalóját, s csak az úriszék utasítása nyomán adta azt be írásban. Az idézés néha írásban, de többnyire a falusi bíró útján történt. Valószínűleg nemcsak Sellyén, hanem másutt is az volt a gyakorlat, hogy a beidézetek már előző este kötelesek voltak a tiszttartónál jelentkezni.³⁶

Az eljárás folyamata „felülről” már eléggé ismert, mi most három újmindszenti jobbágy-tanú kálváriáját szeretnénk bemutatni „alulnézetben”. Elpanaszolja az úriszék előtt a három jobbágy, hogy összesen 41 napot töltöttek el bizonyos ügyben tanúskodással. Voltak Vajszlóban Naszvadi Sámuel nótáriusnál a vallomást felíratni, azután elmentek a szolgabíróhoz azt megerősíttetni. Meg kellett jelenniük egy ízben a siklósi, illetve az üszögi úriszék előtt, azután újra el kellett menniök a szentlőrinci szolgabíróhoz és Pécsre az ügyvédhez. Mindennek tetejében az a fő panaszuk, hogy megbízójuk nem térítette meg költségeiket.³⁷

Egészen más a helyzet, ha uradalmi emberek mennek hivatalos útra. Az volt a gyakorlat a sellyei uradalomban és a káptalannál is, hogy ha az uradalom területén járt valamelyik tiszt hivatalos úton, akkor ebédre vacsorára 1 forint 30 krajcár térítést kaphatott az uradalomtól. Ennyi napidíjat vett fel a káptalan bogdásai kerületében, 1842-ben, a keresztúri kanális ásását gyakran ellenőrző mérnök, s ezt kapta Kontsek Pál inspektor generális összeírás, sarjüeladás, házhelyellenőrzés vagy éppen birka-hajtás idején.³⁸ Ha viszont az uradalmi tisztet a birtokon kívülre vitte volna útja, akkor a főtiszt egész napra és éjszakára 5, a fiskális, tiszttartó, számvevő, ellenőr 4, a pincemester, ispán 3 forintot vehetett fel. A kisebb beosztású alkalmazottak napidíja általában 1 forint, a béreseké, cselédeké 30 krajcár volt.³⁹

Már Acsády rámutatott az úriszéki eljárás költséges voltára. „A költség tetemes volt — írja —, mivel az úriszék tekintetes tagjai jó étvággyal voltak megáldva.”⁴⁰ Degré Alajos pedig arra utal, hogy a mozsgói, üszög-pusztai, somodori és siklósi Batthyány-uradalmakban évi 1700 forintra is felment a széktartás költsége, amikor az összes tiszti fizetés alig érte el a 3000 forintot.⁴¹ Előttünk itt fekszik 1843 januárjából „A Tekintetes Káptalan Szék . . . Úriszéki költségeinek feljegyzése”, annak végösszege 463 forint. Megtudtunk azonban belőle olyan részleteket, hogy ebből az összegből az elnököt 200, a hivatásos bírót és a főszolgabírót 60, az uradalmi ügyvédet 20, az inspektort 12, a tiszttartót 7 forint illette meg, sőt azt is feljegyezte a precíz számvevő, hogy „. . . rab

³⁵ DEGRÉ A. 1961. 118.

³⁶ Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. 1812. II. Heft.

³⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1832/166. sz. „Magunk tarisznijából ettünk mindenkor és gyalog jártunk mindenüvé.”

³⁸ PKGL F. 207. 1842. 196.

³⁹ KARDHORDÓ K. 1972. 253.

⁴⁰ Közli KÁLLAY I. 1980. 233.

⁴¹ DEGRÉ A. 1961. 108. 126.

személynek ide és vissza kísérése alkalmával költség a hajdú és a rab személy intertentiójára... 12 forint”.⁴²

A széktartás költséges és nehézkes volt, ezért még a nagy uradalmak is csak évente egyszer-kétszer hívták össze az úriszékét. A szükséges jogszolgáltatást pedig a megyei hatóság kizárásával egyre inkább az uradalmi szervek intézték, amelyek külön fizetés nélkül, nemegyszer hetenként üléseztek és lehetőleg azonnal intézkedtek a felmerült ügyekben.⁴³

Annak ellenére, hogy a büntető- és magánjogi ügyek intézése fokozatosan az uradalmi szervek kezébe került, a feudalizmus bomlásával mind szigorúbban büntetett politikai természetű kérdések továbbra is az úriszék elé tartoztak. A vajszlói úriszék jegyzőkönyve például így rögzíti 1837. április 5-én a végrehajtott testi büntetést: „Rhimer Ignátz úr fiskális Tömösközi Jánost, Tavali Jánost, Kovács Pétert Werner Keresztély sellyei seborvossal megvizsgáltatta, s minthogy a kiszabott testi büntetéseknek kisenvedésekre alkalmasoknak tapasztaltattak, mindegyikkel a reá húzott büntetést kisenvedtette és a vizsgálatukra tett Kótséget meg fizettette.” Ugyanitt olvassuk a tiszttartó jelentését: „Vajszlói Metskei Jánost július 10-én kalodába vetette és aznap 12 órát véle ki állatván, a reá következett napon ismét 12 órát kisenvedtetett.”⁴⁴

A szolgálatmegtagadás esetében már nem a megszokott „patriarchális” eszközöket alkalmazta a vajszlói úriszék sem. A vajszlói ifjú Tóth Mátyás Károly 2/4 telkes jobbágnak például fuvarba kellett volna mennie, de „nem engedelmeskedett, hanem a hajdút... szitkokkal, káromlásokkal, agyonverési fenyegetésekkel illette”. A tiszttartó az úriszéken azzal az indoklással, hogy „...ezen nyakas embernek szarva másoknak is idvességes Példáikra megtörettessék”, azt indítványozza, hogy a szolgálatot megtagadó jobbágycsoport becsültesse ki az uradalomból.

A részletek mögött már a tiszttartó is a növekvő társadalmi elégedetlenséget látta, s véleményét ekként fogalmazta: „A vajszlói uradalmi népség, mely hajlandó legyen a kártételekre, mely indulatos az isteni, szörnyű káromlásokra, aztat elegendő képpen leírni nem lehet.” A csőszök kezeiből erőszakosan kiveszik a kárból kihajtott marhákat... a károkért eleget nem tesznek.” A csősznek nincs már, az úriszéknek pedig fogytán a tekintélye. Ezért panaszolhatja a tiszttartó, hogy a jobbágycsoport az úriszék 1840. szeptember 13-i végső ítéletét semmibe veszik és „az törvényes eljárást csak ki nevetvén... zavartalanul tovább mívelik önkényesen meg osztott telkeiket, esetleg zálogba vagy bérbe adják azok egy részét”.⁴⁵

A növekvő birtokigazgatási nehézségek részletezésével arra kívántunk utalni, hogy az ormánsági földesurak az ország más tájain élő társaikhoz hasonlóan mindig fenntartották maguknak a birtoklás mellett az ítélkezés (jurisdictio) jogát. Uradalmaik valamennyi lakosának el kellett ismernie a földesúr joghatóságát, valamint azt, hogy mindazok, akik földjüket használják és lakják, egyforma elbírálás alá esnek és egyenlően adóznak.

⁴² PKGL F. 207. 1843. 155. sz.

⁴³ KÁLLAY I. 1980. 302.

⁴⁴ KISS G. 1980. 193. — DEGRÉ A. 1961. 114.

⁴⁵ KISS G. 1980. 193.

3. A földesúri jog hasznosítása

Az ormánsági uradalmakban a majorsági gazdálkodás lassú kibontakozása miatt fontos szerepet játszott a földbirtokhoz kapcsolódó jogok kereskedelmi jellegű hasznosítása. E jogok között említi a szakirodalom a feudális birtokosok királyi adományból származó különféle jogait, amelyek között a korcsmárlás-, húsvágatás-, malom- és vásártartási jog az ismertebbek, de idetartozik a vadászat, halászat, téglaegetés, sőt a különböző gyűjtögető tevékenységek (sás-, gubacs-, piócaszedés) hasznosításának joga is.⁴⁶ Köztük mindenkor kiemelkedő helyen állt a korcsmárlás joga.

A népnyelv az italmérő helyek között megkülönböztet fertályos korcsmát, ahol a földesúr borának, pálinkájának mérése mellett, rendszerint október 1-től december 31-ig a jobbágyság is mérhetett bort. A nagyobb községek szállónak is berendezett italmérő helye a fogadó nevet viselte. Ennek a látens társadalmi feszültségektől fűtött korszaknak tipikus vendégfogadó helyei voltak a településeken kívül fekvő csárdák. Fuvarosok, betyárok és más úton járók itt kaphattak ételt, italt, szállást, esetenként asszonyt, s a jószág számára takarmányt. Virágkoruk a napóleoni háborúk idejére esik, de a konjunktúra elmúltával súlyos gondot jelentenek a kormánynak. A megromlott közbiztonság, a kibontakozó betyárvilág miatt a megye 1827-ben az öt baranyai járás szolgabírójával felülvizsgáltatta mind az 54 külhatári csárdát. Azonnali lerontásra ítélte az erdők szélén, mocsarak mellett magánosan álló épületeket. „Non extitit” (Nem működik) írja a szolgabíró a lerontott kocsmá neve után, és közben talán arra gondol, hogy ismét eggyel kevesebb a menedék a feudalizmus üldözöttei számára. Ezután már csak a mészégetők, hamuzsírőzők tanyái, meg az erdők mélyén meghúzódó „sörtvés szállások” kínálnak menedéket a bűjdöső számára.⁴⁷

A fogadók közül a vajszlóiról tudjuk, hogy a 18. század derekán „nedves, völgyes” helyen épült sárból, vesszőből, és egy görög kereskedőnek volt kiadva a benne lévő mészárszékekkel együtt.⁴⁸ Ezt az épületet építette újjá az uradalom 1787-ben, 642 forinton.⁴⁹

A 19. századi Vajszlón két kocsmáról beszélnek a források. A fogadóban volt egy nagy ivószoba, 2 „extra szoba” úri vendégek számára, s velük egy fedél alatt a kocsmáros szoba-konyha-kamrából álló lakása. Az udvaron volt két istálló a kocsmáros és a vendégek lovainak, azután két akol, „...a’ számosabb által járó Sörtvések számára” és még két kocsiszín. A másik kocsmához tartozott egy mészárszék, egy közönséges és két „extra szoba”, azután lakás a vendéglős számára. A kerített udvaron állt az istálló, a kocsiszín és a végében a nagy gyümölcsöskert.⁵⁰ Kocsmákkal el voltak látva a községek is. 1810-ből való adataink vannak például a besencei kocsmáról. Volt benne egy nagy szoba a vendégek és a kocsmáros számára, azután istálló és kocsiszín. A makkoltatás és disznókereskedelem miatt falun kívül volt a páprádi és a sámodi kocsmá. Mindegyikhez épült sertésakol, kukoricagoré és

⁴⁶ SZABÓ I. 1948. 189—190.

⁴⁷ KISS G. 1979. IV. 104—106. — A csárdákhoz: Bm. L. Közgy. ir. 1829. 2825.

⁴⁸ A Nyúl-szigeti apácák birtokainak leírása. 194—195.

⁴⁹ Bm. L. PAU VP. 8. doboz, 1805—1807. A tisztartó jelentése.

⁵⁰ Bm. L. PAU VP. 10. és 40. sz. doboz, az 1809—1811., 1847—1848. évekből.

kocsiszín, s ugyancsak a sertéshajtás céljait szolgálta a Monyoróskai- és a Nádasdi-csárda.

A kocsmák árendába adása az ormánsági uradalmakban régi gyakorlat. A vajszlói uradalom például már 1791-ben árendába adta a Dominiumban lévő kocsmákban a bor és pálinkamérést a többet ígérőnek 760 forintért, s egyben a tartozások beszedéséhez támogatását ígérte. Máskor az egyes kocsmákat adták bérbe megfelelő összegért.⁵¹

A bérleti szerződések nagyszerű bepillantást nyújtanak a korcsmárlási jog hasznosításának gyakorlatába. A káptalan a bogdásai fogadót 1813. április 1-től, 1814. március végéig Pabst Leopoldnak 1200 váltó forintért adta bérbe, „...a’ hozzá tartozandó füves és veteményes Kertekkel, aklosokkal együtt”. Ezeken kívül átengedte még a Zehi-pusztá használatát, sőt még egy bogdásai urasági házat is. Pabst Leopold szabadon mérhette a maga borát-pálinkáját, tetszése szerint kaszáltathatta a kertek fűvét, sőt a Zehi-pusztán is úgy gazdálkodhatott, amint hasznosnak látta. Makkoltatni és legeltetni is szabad volt neki, de szigorúan tilos volt a fák kivágása, irtása, valamint „...a’ Halászat, mind a’ Tavakban, mind a’ Drávában”. Ezzel a szerződéssel a káptalan majorsági földön termett és dézsmás kukoricájának is piacot igyekezett biztosítani, mikor szerződésileg kötelezte a bérlőt, hogy „...a’ Kukoricza Kiláját Szemül 3 forintokban és 30 váltó Tzedulákban által venni tartozik”.⁵²

Az uradalmak azonban rendszerint csak ott engedték meg a kocsmárosnak, hogy saját italát mérje, ahol nehéz volt a szállítás, de másutt ragaszkodtak a saját boruk méréséhez. Egy Batthyány Kázmér által aláírt szerződésben például a szabolcsi bérlőt 10 forint büntetés fizetésére kötelezik „...ha netalántán a maga borát, vagy az Uradalmi bort hamisan mérné”. A siklósi uradalomban a bérlők az uradalom borának kiméréséért általában akónként 2 váltó garas csappénzt kaptak. A kémesi kocsmárost itt arra is kötelezték, hogy Kémes, Piski, Szaporca, Tésenfa helységeiben friss húst mérjen. A vejti rév mellett felépült csárdában 1826-ban Pospihály Ferenc árendás a káptalantól a seprőn lévő bor után (minthogy a seprő a kocsmárosnak marad), akónként 5 krajcárt, „...a levett boroktul” kilencedet, a pálinka iccége után pedig egy krajcárt számíthatott.⁵³

A bor- és kukoricamérést vállaló bérlőknek jár még rendszerint „...könnyítés fejében két baromszekérnek 12 terhét kitevő ágfa... erdő taxa szerént, mellyet robotos szekerek hoznak be”. A bogdásai bérlőknek a drávai falvakból évi 100 napi robotot biztosít az uradalom, amelyet a maga hasznára fordíthat. A vejti bérlő még külön veteményeskertet is kap és évi 6 öl fát téli fűtésre, amely, ha elég nem lenne, megengedtetik neki, „...hogy maga erejével száraz, dült fát, de azt is képeessen, az uradalmi tiszt engedélyével vihessen”.

Egy vajszlói szerződés az anyagi kötelezettségek mellett előírja azt is, hogy „Egy fogadósnak fő Virtussai: megnyerő nyájasság, emberség, tsinosság és ki mért italoknak igaz mértékül való mérése.”⁵⁴

⁵¹ Bm. L. PAU VP. 1789—1792. 2., 1825—1826. 21. és 1830—1832. 24. doboz. A kocsmák bérbeadása.

⁵² PKML F. CDXCV. Contractus arendatoris L. Pabst.

⁵³ Bm. L. Siklósi uradalom. Adóügyek, 1847. A szabolcsi és a kémesi kocsmák 1847. évi bérleti szerződése.

— A vejti szerződéshez: PKML. F. CDXCV. 13. Contractus Francisci Pospihaly 1826.

⁵⁴ A csapláros „könnyebbítéséhez és virtussaihoz” Bm. L. PAU VP. 1816—1817. 14. doboz. Bérleti szerződés.

A földesúr érdekeire és saját jogaira féltékenyen ügyelt a jól kereső bérlő, s adott esetben a hatóságnál is feljelentette jogai megsértőit. A kisszentmártoni „bormérést árendált Sidónak vádjára” például „... a Ts Káptalan Rátz Városi fogságába” került „... tiltott, titkos borméréseért” egy helybeli jobbágy.⁵⁵ Arról is tudunk, hogy ugyanez a bérlő a cselédjeivel „a’ tulajdon lakában” vert meg egy Csordás György nevű ácslegényt, aki az orvosi látletet szerint fején, kezén, lábán súlyosan megsebesült, agyrázkódást szenvedett és „... szinte 14 uncia vért is vesztett”.⁵⁶

Hogy milyen hatalmas italmennyiségeket forgalmaztak az uradalmi kocsmák, bizonyítja a siklói uradalom 1846. évi italmérési kimutatása, amely 20 községet és négy uradalmi pusztát foglal magában. E kimutatás összesítése szerint ebben az évben elfogyott 50 akó szilva-, 4279 icce seprőpálinka, 634 akó fehér bor és 4087 akó veres bor. Még nagyobbnak tűnik ez a mennyiség, ha figyelembe vesszük, hogy olyan kiváló bortermelő községek is mind Gyüd, Terehegy, Márfa, Viszló rajta vannak a listán.⁵⁷

A feudalizmus idején földesúri jog volt a pálinkafőzés is. A vajszlói uradalom összeírásaiban pálinkafőző-kazánokkal már az 1740-es évektől találkozhatunk, és egy 1792-ből való hivatalos írásban ezt állítja Vajszló bírása és jegyzője: „... Helységünkben öt Kazányoknál több nem találtatik”. — Az uradalom általában megengedte jobbágynak a „kis kazányosoknak”, hogy saját terményeikből (gyümölcs, törköly) pálinkát főzzenek, de később mégis azzal a gyakorlattal találkozunk, hogy a pálinkafőzés jogát Vajszlón és Hidvégen 6-6 „Kazányos gazdáknak” engedi át azzal a kikötéssel, hogy a szükséges fát pénzen kell venniük. 1838/1839-től viszont már arra kötelezi őket, hogy jelentsék, ha valaki kazánjukat igénybe venné, mert ezektől minden esetben 2 ezüst forintot szedet az uradalom.⁵⁸

A siklói uradalomban is találkozunk azzal a gyakorlattal, hogy az uradalom egy-egy jobbágnak engedélyt ad arra, hogy saját kazánjával, a saját épületében pálinkát főzzön. Az időtartam rendszerint 3 év, a fizetnivaló 3-5 forint.⁵⁹ Ugyanakkor az uradalom saját pálinkafőző házában tovább végzi az égetést. — A káptalani uradalom az ormánsági helységekben maga nem főzet pálinkát, hanem a főzés jogát vagy egyeseknek (Bíró Ander — Hirics), vagy községeknek engedi át. Az engedély ára mindkét esetben 30 forint volt 1842-ben.⁶⁰

Az uradalmak fontos jövedelemforrása a vásárjog alapján szedett helypénz. Az ormánsági jobbágyság a pécsi, siklói- és szigetvári vásárokat látogatták elsősorban, mert az Ormánság területén csak két vásároshely volt, Sellye és Vajszló. Az előbbi számára az uradalom ugyan már 1747-ben, a birtok vásárlásakor szerzett vásártartási jogot, a privilegiumot a megye közgyűlésén ki is hirdették, de igazi jelentőségre csak akkor emelkedett, amikor a 20. század elején megépült a vasút és lehetővé vált a kitűnő „sellyei” búza elszállítása.

A pécsváradi alapítványi uradalom előterjesztésére I. Ferenc 1812. szeptember 18-án 10 201 szám alatt adja meg a vásárjogot Vajszlónak, és ezzel együtt mezővárosi

⁵⁵ PKML F. 822. 10. 1843.

⁵⁶ PKML 850. 6/1848. Látletet.

⁵⁷ Az uradalmi kocsmák forgalmához: Bm. L. Siklói uradalom. Főtiszt ikt. iratai. 105/1846.

⁵⁸ Bm. L. PAU VP. 1792/1793. 4. doboz. Pálinkás kazánok bejelentése.

⁵⁹ Bm. L. Siklói uradalom. Főtiszt ikt. iratai 1842/44. sz.

⁶⁰ PKGL F. 207. 11. sz. Kimutatás.

rangra emeli. A kiváltságlevél szerint Vajszlón négy országos vásárt lehetett tartani március, július, október és december meghatározott napjain.

A kortárs Hölbling Miksa szavai szerint „Távol lakó rokon rokonnal, ismerős ismerőssel, szerető szerettével főképp Vásárok’ alkalmával találkozik . . . , honnan azután többnyire tzigány-pecsenyével és hallal jóllakva félittasan szoktak embereink haza vergődni”. A vajszlói sertésvásárok hírét ismeri Fényes Elek és Haas Mihály is, de az utóbbi számára úgy látszik az is fontos, hogy ezen a vásáron „sült disznóhúst [is] árulnak”.⁶¹

A vajszlói vásár mindig két napig tartott. Hétfőn volt a sertés- és marhavásár, kedden a ruhavásár. Gunda Béla úgy tudja, hogy az olasz és német kereskedők mindenekelőtt az állatvásárt látogatták, de a ruhavásáron is megtalálta a keresett árut, akinek pénze volt. A baranyai céhes ipar áruai mellett árultak itt eszéki kordovánt, szerémi bort, pozsegai szőrtarisnyát, boszniai rézüstöt, sőt aszalt szilvát is. A Lucanapi „leányvásár” pedig kitűnő ismerkedési, párválasztási lehetőség is volt. Minden legény tudta, hogy a lány, ha jobb oldalon korcra tűzi szoknyáját, párt keres magának.⁶²

A nagy forgalomból jelentős jövedelme volt az uradalomnak, mert a helypénz őt illette. Vásárszervezéssel, helypénzszedéssel azonban az uradalom rendszerint nem bajlódott, hanem a jövedelmet a többet ígérőnek bérbe adta.

A vásárt kijelölt vásártéren tartották. Ezen állt a cédulaház, amelyben volt egy keményfa asztal és két pad. Itt őrizték a helypénz gyűjtésére szolgáló, függő lakattal lezárt három bádoperselyt és azok kulcsait. Az uradalom 1847-ben 230 forinton szerez királyi szabadalmat arra, hogy Vajszló mezővárosában minden csütörtökön hetivásárt lehessen tartani. Az országos és hetivásárok jövedelme a feudalizmus utolsó évében a vajszlói uradalomban 875 forint volt.⁶³

Földesúri jog és tekintélyes jövedelemforrás volt a halászat és a vadászat is. Forrásaink szerint ennek a jognak a kiterjesztésével kezdődik el az Ormánságban a szabad határhasználat korlátozása. A kemseiek például 1763-ban kértek a káptalantól engedélyt varsa felállítására, de az uradalom azzal utasította el őket, hogy a halászat és vadászat földesúri jog. A század végén a vajszlói uradalom is lépéseket tesz halászati jogának realizálására. 1791-ben számba vették a halászati jogból származó jövedelmeket, és a községeknek ezután árendát kellett fizetni a halászatért. A hidvégiek a másik négy községgel együtt már 1814-ben kérik a halászati árenda leszállítását, mert „. . . a’ halászatnak soha sincsen valami jó módja . . . , csak éppen a’ szükségben magunk élelmére holmi apróságot foghatunk”. 1820-ban az uradalomhoz tartozó öt falu népe azzal egészíti ki panaszát, hogy az uradalom alaposan megemelve a különböző halászó készségek adóját, mostantól egy vejsze után 10 garas helyett huszonnégyet, egy tapogató kas után pedig 5 helyett 10 garast szed. Még rosszabbul jártak a kisszentmártoniak, akiknek a határában lévő tavat és a Dráva-part halászatát az uradalom 1816-ban bérbe adta Poszpihaly Ferencnek 250 forintért. A jobbágyok ugyan a tó nádasában — díj ellenében — vejszéikkel tovább is halászhattak, de

⁶¹ HÖLBLING M. 1845. 120. — HAAS M. 1845. 23. — FÉNYES E. 1851. III. 255.

⁶² GUNDA B. 1956. 21.

⁶³ Bm. L. PAU VP. 1834/1835. 27. és 1837. 29. doboz, és Bm. L. Közgy. iratok 1836. F. 21. 2076. sz.

belekerült (talán első ízben) a jegyzőkönyvbe a könyörtelen mondat: „...a' Drávában való Halászás az egész Dráva menti Jobbágnak kemény büntetés alatt tiltatik”.

Ezek a szerződések mindenkor garantálták a bérlő jogainak védelmét, de ténylegesen biztosítani azokat sohasem tudták. Az uradalmi ügyészek iratai között ezért gyakran találhatunk bérlőktől származó panaszokat. A sok panaszos között is legszerencsétlenebb volt Simits Imre pécsi polgár, a siklói uradalom árendása, aki 1832-ben jelenti az ügyésznek, hogy elfogott tíz palkonyai jobbágyot, akik „... minden engedelem nélkül önként halászni bátorkodtak”. Feljeleníti ezenkívül egy volt feles társát is, hogy egy nagy harcsáját ellopta. Végül egy csehi özvegyre panaszkodik, aki széthordta jégvermét, és két csehi lakosra, akik szétszedték és elvitték távollétében még a kunyhóját is.⁶⁴

A szabad halászzal együtt szokott járni a vadászat. A vajszlói iratok között erre vonatkozóan mindössze egy adatot találtunk, amely szerint az uradalom az 1802. 24. törvénycikkre hivatkozva nemesi címmel nem bíró lakóinak elkobzás és büntetés terhe mellett megtiltotta vadászfegyver és kutya tartását.⁶⁵ A sellyei uradalomról azonban tudjuk, hogy 1808-ban Kákics, Marócsa és Legencse-pusztá határát teljes egészében tilossá tette, de Oszró és Kiscsány határának is elzárta mintegy 40 százalékát a jobbágyok előtt.⁶⁶ A szabadsághoz szokott kákicsiak ekkor látták először a mozgásukat korlátozó tiltó táblákat, amelyeknek vonalát mérnöki pontossággal írták le. A 20. század emberének már arra sincs türelme, hogy végigolvassa a tiltó táblák vonalának körülményes leírását,⁶⁷ de a kor embere és mai kutatója egyaránt tudja, hogy valami véglegesen elmúlt ezek kihelyezésével és megkezdődött a régi ormánsági civilizáció megállíthatatlan sorvadása.

A siklói uradalom — ugyancsak 1808-ban — vadászat szempontjából megfelezté 56 636 holdas, összesen 27 falura kiterjedő határát. Az ormánsági községek közül teljesen tilos lett Márfa és Viszló határa, de a többieket a változás egyelőre még nem érintette.⁶⁸

Az uradalmak kifogyhatatlanok voltak a regálejogok pénzze tételét szolgáló intézkedésekben is. A vajszlói uradalom 1828-ban bérbe adta a „ringynek-rongynak szódését” 10 forint 24 krajcárért az uradalom egész területén, 1834-ben pedig szigorúan elrendelte, hogy senki ne mondja a magáénak az erdők méheit és ne mérészelje a mézet „... az Uradalmi jogok Sértésével az odvas fából ki vájni”. Egy 1835. évi aktában meg azt olvashatjuk, hogy az erdei gyümölcsök szedése az uradalomban már 1821 előtt is engedélyhez volt kötve és, aki ilyen gyümölcsből ecetet készített, az akónként 30 krajcárt fizetett. Ha pedig valaki elmulasztotta volna engedély kérését „... a' préselt Lévtől dupla Taxát köllött neki fűszetni”. Ebben a pénztelen világban még a piócaszedésből is jövedelmet igyekezett facsarni az

⁶⁴ A halászat korlátozásának kezdetéhez: PKML. Protocollum Consistoriale. IV. köt. 71. 1763. I. 20. — A halászati árenda növelése. Bm. L. PAU VP. 1813—1814. és 1821. évi dobozokban lévő községi kérvények. — PKML F. CDXCV. 13. Contractus Francisci Pospihaly intuitu piscationis. — Bm. L. Siklói uradalom uriszéki iratok 1832. 189.

⁶⁵ Bm. L. PAU VP. 1837/1838. 31. doboz.

⁶⁶ Bm. L. Közgy. ir. 1816. 587. sz.

⁶⁷ Bm. L. B-M Lt. Fasci „B” 159. cs. No. 74. In Miscellaneis 529. A kákicsi „vadászati tilos” határainak részletes leírása.

⁶⁸ Bm. L. Siklói uradalom. Vegyes iratok. „Ki mutatása a' Tilos és Szabad Vadászatnak...” 1808.

uradalom, és a szedés jogát 1836—1845 közötti időre Hofbauer Mátyás „tsapláros sidó”-nak adta bérbe. A szerződés száraz szövegét Haas Mihály tölti meg élettel, aki nemcsak a sekély vízben álló, s a pióca tapadására váró „piókás szülét” mutatja be, de megmondja azt is, hogy a bérlő csak 2 váltó krajcárt adott a pióca darabjáért, de az összegyűjtött áruért 3 ezüst krajcárt kapott a pécsi gyógyszerészekről.⁶⁹

A fenti adalékok azt igazolják, hogy a földesúri jogok hasznosításánál növekvő szerepet kap a bérlők, felvásárlók útján a kereskedő tőke és a megfelelő piaci kapcsolatokkal nem rendelkező földesurak érdekeinek kiszolgálása mögött, szinte láthatatlan csatornákon kezdődik meg a piaci gazdaság benyomulása az ősi, természetes gyakorlatot folytató Ormánságba. A kereskedő tenyerén itt nem csillog talmi üvegyöngy, de a valóságos piaci árakat nem ismerő parasztok becsapása így is busás hasznot eredményez.

4. Az uradalmak gazdálkodása

A feudális nagybirtokokon a termelés a földesúr majorságában vagy a jobbágy kisüzemében folyt. A két szervezet termelési feltételei technikai-technológiai vonatkozásban azonosak, mert megegyeznek a természeti viszonyok, sokáig közös az eszközkészlet, azonosak a termelhető növények és tenyészthető állatok. A kisüzem termelési feladatai azonban mégis nagyobbak, mert a közvetlen termelési költségen túl különböző járulékos költségek (földesúri, egyházi, állami adók, illetékek stb.) is terhelik. Alapvető viszont a két szervezet közötti jogi különbség, amelyet az 1514. évi VI. tc. mélyített el, mert Werbőczy csak „nemesi” földet ismert, amelyen a jobbágyot egyedül csak a munkájának bére és jutalma illeti. Tegyük még hozzá, hogy a magyar földesúr birtoka mindenkor jogi szervezet volt elsősorban, amely beszedte az állami és megyei adókat, és különböző köz- és karhatalmi funkciókat is ellátott a bíró elszámoltatásától a pallosjogig, amelyet a földesúr az államhatalom részeseként gyakorolt.⁷⁰

Az Ormánságban a török uralom másfél évszázadig tartott, Werbőczy szemléletének realizálására tehát hosszú ideig nem kerülhetett sor. A megszállás idején is tovább élt azonban az uradalmak jogi funkciója a kettős alattvalók rendszerének keretében. A termelést a megszállás körülményei nem befolyásolták lényegesen. Nem volt akadálya annak, hogy a híres Báni-hegyek oldalán a 14—15. században kivirágzott szőlőtermelés tovább folytatódjék. Ne csodálkozzunk azon, hogy a baranyavári járás 1822-ben készült statisztikai-helyrajzi leírása már modern gazdaságot, svájci szarvasmarhákkal és merinói juhokkal benépesített állattartó telepeket is említ a tájon.⁷¹

Ez azonban az ormánságiak által mindig irigyelt „cifra” Baranya, amelynek népe régen újakat épített ősi hajléka helyett, s manufaktúrális termékekkel cserélte fel korábban házilag készített ruháit és eszközeit.

⁶⁹ HAAS M. 1845. 36.

⁷⁰ TÓTH T. 1980. 15., 18.

⁷¹ Bm. L. Közgy. ir. 1822. 543. Sátorhelynél így szól a leírás: „In hoc Praedio Princeps Albertus quadratum aedificium pro excultivatione Agrorum habet..., Praedium in aequales Tabulas subdivisum..., Aquis et Catcharactis, quibus Prata perfunduntur, provisum.”

A Pécs—Harkány között vezető ősi, szlavóniai út nyugati oldalán azonban merőben más világ járja. Igaz, hogy e táj keleti szélein, a Bóközben már a XIX. század elejétől érződött bizonyos változás a siklói uradalom népei között, de az Ormánság tengelyében helyet foglaló *Vajszló* a szabadságharc koráig hamisítatlan „adóztató” uradalom központja maradt. Szabó István mutat rá, hogy ez a középkorból visszamaradt birtokforma túlnyomó részben a birtok keretébe tartozó jobbágyok szolgáltatásain nyugodott. A birtokhoz tartozó parasztgazdaságok, a birtok tulajdonosának pénzbeli, terménybeli és rendszerint csekély munkajáradékkal tartoztak, viszont az uradalom a maga eszközeivel csak igen kisméretű gazdálkodást folytatott.⁷²

A *vajszló*i uradalom úrbérrendezés előtti leírásaiban újra és újra előbukkannak ilyen kategorikus meghatározások: „Hoc in Bono nulla est allodiatura” vagy „Dominium nullam habet allodiaturam”, vagyis az uradalomnak nincs semmiféle allodiaturája. Érthető, hogy a rövidesen állami kezelésbe került uradalom a továbbiakban sem kezdett majorkodni, hanem földjeit a különböző rendbeszedések után is a jobbágyok kezén hagyta. A belső földből csak mintegy 21 hold, a szántóból Vajszlón 55, Páprádon 216 4/8 hold volt az uradalom tulajdonában. (Besencén, Hidvégen, Sámodon nem volt uradalmi szántó.) Rétből az uradalom 125 3/8 holdat mondhatott magáénak. Uradalmi rét csak a hidvégi határban nem volt.

Ezeknek a földeknek a hasznosítása az úrbérrendezés óta bérlet útján történt. Vagy a községek béreltek ki egy-egy területet és azután adták tovább kisbérelőknak (ez kényelmesebb az uradalomnak és mellette bizonyos jövedelmet ad a községnek is), vagy közvetlenül az uradalomtól bérlik a jobbágyok. A bérletfeltételek gyakorlatilag évtizedeken keresztül nem változtak, így megfelelőnek tűnik az alábbi tájékoztatás e gyakorlatról: 1792-ben a vajszló, hidvégi, páprádi és besencei jobbágyok kontraktus szerint a következő földeket bérelték 3 évre: Páprádon a Szalánta nevű dűlőben 113 3/8, Toplákban 34 4/8 holdat, Vajszlón a Nagykertben 70 5/8 holdat. Fizetniök kell minden hold után 1 Forint 15 krajcárt, az őszi alá kiosztott terület terméséből 1/7-et, a kukoricából 1/9-et adnak. Ezenkívül kötelezik magukat, hogy a dézsmát az uradalom szérűskertjébe, illetőleg góréjába szállítják és a földeket alaposan megrágyázzák.

A földek bérlete Vajszlón sohasem volt jelentős jövedelmi forrás az uradalom számára.⁷³ Ennek részint az az oka, hogy a majorsági földek területe nem jelentős, részint pedig az, hogy az uradalom kezén (talán azért, mert sohasem akart önállóan gazdálkodni) csak rossz földet találunk.⁷⁴

Az uradalom iratai között gyakran találkozhatunk a különböző majorsági rétek adataival is, bár területük a szántók területének is csak a felét tette ki. Minőségük is alighanem gyenge volt, mert a már többször idézett leírás a XVIII. század közepén ezt írja róluk: „Ezeket aligha lehet réteknek nevezni, mert megközelítően csak 12 kocsi hitvány takarmányt adnak.”

Hasznosításuk bérlet útján történt, mert a hitvány széna nem érte meg a robotráfordítást, hiszen értékesítése mindig nehéz volt, a széna pedig jószág hiányában nem kellett az uradalomnak.

⁷² SZABÓ I. 1948. 161—162. felhasználásával.

⁷³ Bm. L. PAU VP. 1840—1841. Az uradalom nyugtája a majorsági földek után szedett bérleti díjról.

⁷⁴ A tiszttartó 1848-ban így minősítette a bérbe adott földeket: „Ezek a földek 50 év óta trágyázva nem voltak, házi kezelést nem érdemelnek. Közli: Kiss G. 1980. 198.

Az uradalom szerződés útján hasznosította szérűskertjeit is az egyes községekben. A feltétel mindig az volt, hogy a nyomtatóhelyet felszántani nem szabad, szalmára, kerítésre, kapura vigyázni kell. A bérlet összege 2 és 20 forint között változott.⁷⁵

Merőben más képet mutat a Batthyányak sellyei uradalma, amelyet Batthyány Iván gróf kitűnő uradalmi apparátus segítségével a Batthyányak nyugat-magyarországi birtokaihoz hasonló nagybirtoküzemmé akart kiépíteni. Kísérletének helyi végrehajtója az uradalmat 1808—1848 között hűséggel szolgáló, hat nyelvet ismerő, gazdasági és történelmi munkákat író, filozófiai műveket fordító Strázsay János. Strázsay pályakezdetekor azonban még a sellyei uradalom is őrizte középkorból visszamaradt adóztató jellegét. Ennek bizonyítására adjuk itt egy 1808. évi jövedelemkimutatás összesített adatait.⁷⁶ (III/1. és III/2. táblázat)

III/1. táblázat

A sellyei uradalom jövedelmei 1808-ban Forintban

Úrbéri állomány	Királyi haszonvételek	Allodiális jövedelem
6766	918	177

III/2. táblázat

A sellyei uradalom jövedelmeinek százalékos megoszlása 1808-ban

Úrbéri állomány	Királyi haszonvételek	Allodiális jövedelem
71,56	9,71	18,73

Amint látjuk, az allodiális eredetű jövedelem aránya alig jobb, mint az a 10—15%, amit Szabó István a 16—17. századi magyar uradalmak jellemzőjének tekint.⁷⁷

A továbbiakban Kardhordó Kálmán segítségével mutatjuk be az uradalom gazdálkodását, aki a Batthyány-Montenuovo család levéltárában kutatva két szép dolgozatot is publikált az uradalom gazdálkodásáról.⁷⁸

A sellyei uradalom minket érdeklő sellyei kerületében egy 1847. évi birtokösszeírás szerint 11 229 hold szántó volt szétszórtna a sellyei, oszrói, kis- és nagycsányi, zalátai határban, mindenekelőtt pedig az endesi és kápolnai pusztákon. A birtokok tagosítása 1848 előtt nem történt meg.

A gazdálkodás módja csak ebben az egy uradalomban közelítette meg a szakirodalomból ismert szintet. A három nyomásban művelt földeken háromféle szántást alkalmaztak. Májusban volt a „paragszántás”, nyáron a keverő és ősszel a

⁷⁵ Kiss G. 1980. 198—199. felhasználásával.

⁷⁶ Bm. L. B-M Lt. 101. cs. Subsidien Auszug. . . pro Anno 1808. Kákics, Marócsa, Kis- és Nagycsány, Oszró, Vertike, Zaláta. Az úrbéri állomány után befolyt jövedelem kiszámításánál 1 egész telek után 36, házas zsellér után 5, házatlan után 2 forint 25 krajcárt számítottak.

⁷⁷ Szabó I. 1948. 192.

⁷⁸ Kardhordó K. 1971. 37—55 és 1974—75. 249—263.

vetőre való szántás. Ha a két első minőségét eső, szárazság vagy valami más befolyásolta volna, akkor úgy döntöttek, hogy „... a vetőre való szántás keresztben tétetik”. Ha a föld tiszta volt, a harmadik szántást gyakran elhagyták s ilyenkor csak extirpátorral lazították fel a talajt. De azt is leírták nemegyszer az utasítások, hogy „A Nagy Szigeti föld gazhajtó természete leginkább négyszeri szántást kíván”. A szántáshoz ekét általában a jobbágyok adtak, de az uradalom mindig ragaszkodott az urbárium utasításához, hangoztatván: „Két marhával való szántás meg nem engedtetik.” Az irtások és a különböző gyepek feltörését viszont rendszerint béresek végezték, mert „... a polgárok ekéjével nem lehetne tétetni a sok gyöker és a föld erőssége miatt”.

A 19. század elejétől a földeket rendszeresen trágyázták, ha volt elegendő trágya. „Ganēj fog hordatni — mondja az utasítás — és pedig az érett az ugar földekre, az éretlen a ganēj helyre, a legfrissebb pedig az uradalmi kertbe melegágynak.” A kor állattartása nem tudott megfelelő mennyiségű trágyát produkálni, ezért a sellyei kerületben a majorsági földek javítására a kiszáradt berkek ún. „moor földjét” hordatták el nagy mennyiségben.⁷⁹

Az aratás döntő mértékben a jobbágyok robotmunkájával történt, de a leszolgált napok számát a teljesítmény határozta meg. Ha nem volt elég robotos, akkor Fejér megyéből hozatott az uradalom napszámosokat. Ezek már május végén megérkeztek, s az aratáson kívül minden más munkára is felhasználhatók voltak. Rossz idő esetén azonban csak tartást kaptak, fizetést nem. A learatott gabonát 1832-től már nem az egyes községek szérűskertjeibe, hanem a majorokhoz hordták be, a nyomtatás könnyebb ellenőrzése, a szalmatörek előnyösebb felhasználása miatt. A nyomtatás szabadban történt, ezért igyekeztek lehetőleg szeptember végéig befejezni, de esős időjárás esetén néha márciusig is elhúzódott. Nyomtatókat rendszerint a községekből fogadtak, de gyakran jártak ide nyomtatni Bátoról, Decsről is. A kiadandó részt rendszeresen a megye határozta meg, de nagysága gyakorlatilag mindig alku tárgya volt.

Aratás, hordás, nyomtatás idejére írnokok, kocsisok, hajdúk, uradalmi katonák vigyáztak az uradalom érdekeit, s az alábbi kemény szavak figyelmeztették őket kötelességteljesítésre: „Ügyes és szorgalmas vigyázattal légyen minden, aki e munkálatnál alkalmaztatik, hogy kalászkok ne maradjanak, a szalmából a szem jól kinyomasson, s a szalmakazlak jól és szépen rakattassanak.”⁸⁰

Az uradalom a harmincas évekig alig tartott állatot. Van ugyan utalás arra, hogy „az Endesi pusztán régi idők olta számos és nevezetes Gulya” volt, azonban az úrbérrendezés utáni időben a jószágot eladták, a legelőt pedig a kor gyakorlatának megfelelően bérbe adták a parasztnak robot ellenében. Csak 1832-ben hozzák létre az endesi gulyát, de a jánosfai szállással csak 1841-re készülnek el.⁸¹

⁷⁹ A talajműveléshez KARDHORDÓ K. 1974/1975. 253—255. — Itt kell megjegyeznünk, hogy az Eszterházyak Tatai- és Gesztesi uradalmában a harmincas-negyvenes években már a szántók felén négy-nyomásos, 1/7-én váltó rendszerű gazdálkodás volt. Ott már csak a parasztnak szántóföldjei közé ékelt urasági földeken használták a háromnyomásos módszert. SZABAD GY. 1957. 76.

⁸⁰ KARDHORDÓ K. 1974/1975. 257—258.

⁸¹ Bm. L. B-M Lt. 101. cs. Az állományhoz a nagybecskereki vásáron vettek három fiatal, a dárdai uradalomban 20 öreg tehenet, Kákicson Balázs Józseftől 60 és Vas Sámuelről 100 forintot egy-egy tehenet.

Ezzel kezdődött az uradalomban a szarvasmarhatartás. A gulyát rideg módon, amíg lehetett, szabadban tartották. (Svájcer tehenészetnek nyoma sincs!) Hamarosan hozzákezdtek azonban a sellyei és a trinitási pálinkafőző mellett a göbolyók hizlalásához. A hizlalás alapját a sör- és pálinkafőzés moslékja adta, ezt egészítették ki kukoricával, burgonyával. Míg a főzés el nem kezdődött, szénát kapott a jószág. 1836-ban már 5950 forinton villámhárítóval ellátott ökrisztálló épül, majd később egy másik istálló a göbolyók számára. Az új világos, tágas istállók talán a majorkodás első modern létesítményei az Ormánságban. Tilos itt a dohányzás, s nem lakhatnak cselédek, béresek sem. (Az ökrök miatt nekik is külön lakást épít majd az uradalom.) Ló alig akad az uradalomban. A munkavégzés az ökrök dolga. Velük nyomtatnak, velük üzemeltetik a sellyei szárazmalmot is. Az uradalomnak sertésállománya sincs, mert a szükséges takarmány előállítására nincs elég robot, s a jobbágyok sertésállományával úgysem tudnák felvenni a versenyt. (Hasznosabbnak tartják a makkoltatás bérbeadását.) Juhállomány van ugyan a sellyei kerületben, de az ormánsági nedves legelőkön megbetegszik a jószág.⁸² Eddig jutott el a majorkodás területén a legfejlettebb ormánsági uradalom.

A sellyei uradalom mögött a majorkodás vonatkozásában messze elmarad a két Dráva menti uradalmunk, a káptalan drávai kerülete és az Ormánság keleti határán túl a gazdag bortermő vidékre is kiterjedő siklói uradalom. Ennek minden bizonnyal az a fő oka, hogy a természeti és közlekedési viszonyok mostohasága miatt itt semmiképpen sem fizetődött volna ki az önálló tőkével, saját eszközökkel való termelés.

De lássunk néhány adatot e két uradalom majorságairól. A káptalani uradalom drávai kerületében lévő allodiumokról az alábbiak szerint tájékoztat egy 1794-ben készült összeírás: Köröcsönye pusztán, amelynek egy részét a szomszédos falvak bérlik, 4 darabban 140, 150, 121 és 62 pozsonyi mérőt befogadó területekből tevődik össze az uraság allodiuma. A csöszí birtokállomány 948,69 és 44 pozsonyi mérőt befogadó darabokból áll. Ezeken a földeken három calcaturában búzát, kukoricát termelnek, a harmadik év a pihentetésé. Trágyázásnak, technikai vagy technológiai újításoknak nyoma sincs. Parasztok dolgoznak a robotkőnyvek bizonyosága szerint saját eszközeikkel és ősi módszerekkel. Munkaerejük igazi haszna azonban nem e kevés föld művelésében áll, hanem az uradalom más birtokait kiegészítő munkákból.

Bogdásán félholdas kertben káposztát termelnek. Lúzsokon (ez az alsó drávai kerület székhelye) a major 2 holdas földjében részint káposztát termelnek, részint kaszálják. Nyolcholdas szérún van itt egy bekerített csűr is, ide hordják a termést. A szérú földjének egy részét szántják, más részét kaszálják.⁸³ Az uradalomnak csak az Ormánság területén kívül fekvő Bicsérden van korszerű majorja és a Pécshez tartozó Rácvárosban magtárja és raktárai.

A termelő szervezet, amelyen a jobbágyok dolgoznak, nemigen üti meg egy házi gazdaság kereteit, s ezen az alapon „adóztatónak” kell ezt az uradalmat is tekintenünk. Majd a robotfelhasználásnál meglátjuk, hogy nem hanyagságból maradt

⁸² Az állattartáshoz: KARDHORDÓ K. 1972. 48—50.

⁸³ PKML F. CDLXD. No. 29. Conscriptio Dominalium Terrarum Arabilium, Vinearum, Pratorum in Bonis V. Capituli existentium. A kimutatásban az uradalom mind a 25 községe szerepel, ezért utal a cím szőlőkre és kertekre is.

itt ez az ősi termelési szervezet, s a birtok urai az itteni lehetőségeket, az erdők fáját és az emberek munkáját kitűnően hasznosították más területeken.

A siklósi uradalom a cūni és a kórósi gazdaságban rendelkezett allodiális földekkel. Hogy mennyire kevés volt az a terület, amelyet saját eszközökkel művelt, illetve maga hasznosított, kiderül a negyvenes évek közepének megfelelő állapotot tükröző III/3., 4., 5., 6. táblázatainkból.⁸⁴

A kórósi gazdaság az uradalom legjobb gazdasága, mert itt a szántóknak 40,63, a réteknek 15,73, a legelőknek 27,97 százaléka van urasági kezelésben.

III/3. táblázat

A cūni gazdaság allodiális földjeinek hasznosítása

	Szántó hold	Majorság hold	Részért hold	Pénzért hold	Szegődményes hold
848	199	553	60	36	
Rétek					
299	165	111	—	23	
Legelők					
672	338	—	334	—	

Közösen használt: 83 hold.

III/4. táblázat

A cūni gazdaság allodiális földjeinek hasznosítása százalékos bontásban

	Szántó %	Majorság %	Részért %	Pénzért %	Szegődményes %
100,0	23,47	65,21	7,08	4,25	
Rétek					
100,00	55,18	37,12	—	7,65	
Legelők					
100,00	50,29	—	49,71	—	

Olyan majorkodás ez, ahol a szántóknak 23,47, a réteknek 55,18, a legelőknek 50,29 százaléka van majorsági kezelésben.

III/5. táblázat

A kórósi gazdaság allodiális földjeinek hasznosítása

	Szántó hold	Majorság hold	Részért hold	Pénzért hold	Szegődményes hold
1408	572	630	206	—	
Rétek					
871	137	552	182	—	
Legelők					
1026	287	—	739	—	

Közös használatban: 1003 hold

⁸⁴ Bm. L. Siklósi uradalom iratai. Örökváltsági szerződések szn. Cún, Kémes, Csepely, Tésenfa, Szaporca vegyes anyaga.

III/6. táblázat

A kőrösi gazdaság allodiális földjeinek hasznosítása százalékos bontásban

Szántó %	Majorság %	Részért %	Pénzért %	Szegődményes %
100,00	40,63	44,74	14,63	—
Rétek				
100,00	15,73	63,38	20,89	—
Legelők				
100,00	27,97	—	73,03	—

Nem kapunk még ilyen eredményt sem, ha a jószágállományt vizsgáljuk. Az uradalom ormánsági részének jószágállományát éveken át a kémesi gazdaságban tartották, de az állomány 1843-ban mindössze 60 darab lovat, 265 szarvasmarhát tett ki. Az istállózás primitív színvonalára utal viszont, hogy telelésre ezt a csekély állományt is a somodori uradalomban, valamint a siklósi, nagyharsányi és kőrösi gazdaságokban helyezték el. Intenzív állattartásnak még a nyomával sem találkozunk ebben a gazdaságban.

Teljesebb lesz az informáltságunk, ha az uradalom által készített 1845. évi becsült adatokat vizsgáljuk. (III/7., 8. táblázat)

III/7. táblázat

A cüni gazdaság 1845. évi becsűje Forintban

Úrbéri és királyi haszonvételből	Allodiális eredetű	Egyéb
5171	2788	453

Összes jövedelem: 8412 forint

III/8. táblázat

A cüni gazdaság 1845. évi becsűje százalékos bontásban

Úrbéri és királyi haszonvételből %	Allodiális eredetű %	Egyéb %
61,47	33,14	5,39

Összesen: 100,00%

Ebben a gazdaságban tehát mintegy harmada az allodiális jövedelem az összes jövedelemnek. (III/9., 10. táblázat).

A két gazdaság allodiális eredetű átlagjövedelme 42,48%. A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy a kialakuló nagybirtoküzemek mellett megmaradt egy széles körű, az úrbéres jogállású földek terjedelmét meghaladó gazdálkodás.⁸⁵

⁸⁵ Siklósi uradalom. Főtishti iratok, 50/1846. MÉREY K. 1975, 52.

III/9. táblázat

A kőrösi gazdaság 1845. évi becsűje Forintban

Úrbéri és királyi haszonvételből	Allodiális eredetű	Egyéb
6508	7086	00,00

Összes jövedelem: 13 594 Forint

III/10. táblázat

A kőrösi gazdaság 1845. évi becsűje százalékos
bontásban

Úrbéri és királyi haszonvételből %	Allodiális eredetű %	Egyéb %
47,72	52,28	—

Összesen: 100%

Ezen a területen a nagybirtoküzem bevételeinek nagysága a jobbágyparaszti gazdálkodás mennyiségi és minőségi színvonalától függ. A nagybirtokrendszer itt még nem követelte meg a jogilag elkülönített, de egymáshoz is kapcsolt birtokok között a termelési-technikai kapcsolat létrejöttét.⁸⁶

A majorsági gazdálkodás más tájakhoz viszonyított kései kibontakozását szemléletesen tükrözik uradalmaink gazdasági épületei is. Ezeket egészen a század harmincas éveinek elejéig jellemzi Szabó Istvánnak az átmeneti korszak tőkeviszonyaival kapcsolatosan tett megállapítása: „Nagyobb tőkebefektetést maguk a majorság építményei sem képviseltek: néhány egyszerű, sárból vagy vályogból, vagy éppen fából rögtönözve épített majorházból, istálló-pajtaból, juhakolból és esetleg csűrűből állott s ezekhez csak a fejlettebb majorságokban járult még egyéb tartós építmény.”⁸⁷

Ez az állapot az Ormánságban Sellyén kezd megváltozni a harmincas években. Első lépésként a tisztartó és a számvevő minden tavasszal felülvizsgálja az uradalom épületeit; őket teszik felelőssé, hogy az épületek javítását „értelmes céhbeli mesterre bízzák”.⁸⁸ Ezt követően 1834-től készülnek sorra a különböző gazdasági épületek,⁸⁹ majd 1842-ben az eddig istállóknak és jobbágyoknál lakó családok számára új lakások épülnek. Az Ormánság első cselédházairól a következő információt kapjuk Strázsay Jánostól: „Hogy a Földes Uradalmi cselédek ne kénytelenek jövedőre a polgári házakban lakni, és szem alatt tartathassanak, az Új Béreslakházakhoz terv és költség

⁸⁶ TÓTH T. 1980. 26—27.

⁸⁷ SZABÓ I. 1948. 183. — TÓTH T. 1978. 65. alatt mutat rá arra, hogy e korai építkezések alapelve az olcsóság és célszerűség, de így is a jövőt szolgálják.

⁸⁸ Bm. L. B-M Lt. 123. cs. 1832. évi tishti rendelés.

⁸⁹ Bm. L. B-M Lt. Fasc. XIII. No. 478. 1834-ben Sellyén épül az első ormánsági béreslakás, 1835-ben a második béresház, 1836-ban ököristálló, 1837-ben egy négy ökörral hajtott szárazmalom. Az 1839-től épült „Pálinka- és Serház” 1843-ig 57 673 forintba került.

elszámolat négy, tágabb szobára, két tágas konyhára és négy kamorára... számítandó leszen úgy, hogy minden szobában három család lakhasson, hat család közösen egy tágas konyhát használhasson, és három család egy kamorát.”⁹⁰ Bizony szűkösek voltak az első ormánsági cselédlakások, de többi uradalmunkban ilyenre sem futotta.

Vajszló ebből a szempontból nem érdemel figyelmet, mert ott nincs majorkodás, nincs béres, s az építkezések (tiszttartólakás, magtár) állami ellátmányból történnek majd az 1850-es években.

Azt hihetnénk, hogy a Dráva menti uradalmakban talán az építőanyag hiánya miatt nem épülnek gazdasági épületek. De ellentmond ennek, hogy a Káptalan már 1814-ben szerződést kötött egy Lerch Dániel nevű „tégla-mester”-rel, aki köteleztetik „... minden esztendőben legalább háromszor, egész kemence jó és bötsületes Téglát égetni és minden égetésből legalább négy ezer Sindel cserepeket ki adni”.⁹¹

Az égetés az ormánsági Piskón és még három más helyen rendszeresen folyt az uradalomban. Téglamester azonban mindig csak egy volt és sorban üzemeltette az egyes téglaegetőket.⁹²

A siklói uradalom ormánsági részére csak 1845-ben érkezik el az építkezések ideje. Ekkor épül a cüni puszta a lovászmester és a cselédség számára egy 14 öl hosszú, 6 öl széles lakóépület, valamint egy 6 öl széles és 20 öl hosszú szénapajta és egy 13 öl hosszú, 4 öl széles szekérszín. (Ugyanebből a forrásból tudjuk meg azt is, hogy korábban állt már itt egy ispán- és cselédlakás és egy gulyaakol.) Ebben az évben létesül Kémesen a „Vadász-lak”, a kocsma és a pajta, Monyoróskán pedig kocsma, valamint kanász- és erdészház.⁹³

Itt jó alkalom kínálkozik közelebbről megnézni a korabeli építkezések módját. A fenti 16 öl hosszú és 6 öl széles lakóépülethez az uradalom adott 8000 darab falazótéglát, 560 mérő oltott meszet, 25 ezer lapos cserepet, 740 öl épületfát, 700 fenyőlécet, 200 darab 2 öles deszkát, 8000 lécező szeget. Pénzben fizette az ács, asztalos, üveges, kovács, kőműves munkabérét, és természetben adott a mestereknek 16 mérő kétszerest, 16 akó bort. A béresek 90 nap alatt hordták össze az anyagot, a jobbágyok pedig a kőművesek mellett 500, az ácsok mellett 150 napot robotoltak.⁹⁴

Az építkezések sok terhet raktak a jobbágyok vállára, azonban mégsem ezért panaszkodnak (javításokon dolgoztak eddig is), hanem azért íratott panaszos kérvényt a megyének Csepely, Szerdahely, Kémes, Szabolcs, Viszló jobbágysága, mert az uradalom a nádazó munkáért a korábbi 2 helyett csak 1 napot ír jóvá és nem adja a szokott 2 icce áldomásbort sem.⁹⁵

A fentebb mondottak sok oldalról világították meg az általános elmaradás és a viszonylag lassú fejlődés tényét uradalmainkban. Kitekintve az Ormánság mocsár-világából, azt kell látnunk, hogy a nagybirtokokon folyó árutermelés előidézője

⁹⁰ KARDHORDÓ K. 1972. 253.

⁹¹ PKML F. CDXCV. Szerződések, 21. szám

⁹² PKGL F. 20. 101. sz. A piskói téglavető számadása.

⁹³ Bm. L. Siklói uradalom: Főtisztíratok. 1845/1846. 117/1845.

⁹⁴ Bm. L. Siklói Uradalom. Főtisztíratok. uo.

⁹⁵ Bm. L. Közgy. ir. 1831. F. 16. 1507.

Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt a megnövekedett értékesítési lehetőségek csábítása, a 16. századtól már tömegigényeket kielégítő kereskedelem volt. Ebbe igyekeztek bekapcsolódni Nyugat- és Észak-Magyarország szerencsésebb helyzetben lévő uradalmai.

Az egykor töröktől uralt területeken azonban és különösen az Ormánságban a mezőgazdasági termelés csak a természeti feltételekhez (hidrológiai és talajviszonyok) igazodott. Ezek parancsa és nem a piac vonzása határozta meg nagyon hosszú ideig a termelés célját is, módját is. Ha mindezek ellenére az uradalomban eladható felesleg halmozódott fel, az nem valamely iparosodottabb helyi településen (Pécs), hanem zömmel a megye határán kívül talált elhelyezést. Kelet-Baranya borát Bács-Bodrog és Szlavónia vette fel gabona ellenében, az ormánsági uradalmakban felhalmozódó gabonáért pedig hadikonjunktura idején uszályok formájában Mohácsig jött a távoli piac. Még rosszabb volt a mocsarak mélyén élő ormánsági parasztok helyzete, mert háziiparuk termékeit (szerszámokat, fakószekereket) a messzi Hódmezővásárhely és Orosháza piacán tudták csak értékesíteni, állattartásuk hasznát pedig Sopron és Vas megyei kereskedők fölőzték le.

Az egységes helyi piac hiánya még akkor is fékezte volna a mezőgazdasági árutermelés kibontakozását az uradalmakban, ha a jobbágyok munkáját és eszközeit igénybe vevő termelés teljesen költségmentes lett volna. Mindennek legjobb bizonyítéka, hogy a helyi adottságokat semmibe vevő, modern árutermelésre és értékesítésre törekvő sellyei uradalom teljesen eladósodott. Batthyány Kázmér siklósi uradalma is erre a sorsra jut, ha 1849-ben a konfiskálás meg nem menti tőle.

5. A feudális járadék különböző formái

Az ormánsági uradalmakban igen fontos szerepet játszanak a különböző feudális járadékok, mert a fejletlen allodiális gazdálkodás mellett, a földesúri jogok hasznosításából származó jövedelmek mellett ezek adják a bevételek döntő részét. Szerepük azonban a majorkodás előrehaladtával lényegesen módosul és más lesz, mint volt az adóztató uradalmak virágzása idején, amikor a földesurak saját eszközeikkel még egyáltalán nem vettek részt a termelésben. Közülük első helyen említjük a munkajáradékot, mely korszakunkban is fontos jövedelemforrás a földesurak és növekvő teher a jobbágyok számára.⁹⁶

Az úrbérrendezés előtti időszakban a munkajáradék mennyiségét jelentéktelen kiterjedésű allodiális földek művelése, termésének betakarítása, esetleg szállítása határozta meg. Az uradalmak egy része (Siklós) még a hosszúfuvar pénzen való megváltását is lehetővé tette jobbágyainak. A változást ebben a vonatkozásban is az úrbérrendezés hozta, amikor a jobbágyok szolgáltatásainak alapjává a telket tette. A telekre épített munkakötelezettség így fogalmazódik meg az urbáriumok típusszövegében: „Minden egész Hellyes Jobbágy köteles lészen . . . minden héten egy napot Nap Kelettül, Nap Nyugotig két vonyós Marhával és maga Szekerével, Szántásnak üdeivel mindazonáltal négy Marhával, Maga Ekéjével és Boronájával szolgálni.”

⁹⁶ WELLMANN I. 1979. 111.

A kibontakozó allodiális gazdálkodás szükségleteit szolgálva az 1832/1836. évi országgyűlés (VII. tc. 11.) rögzíti ismételten a jobbágy munkakötelezettségét. A törvény által megszabott robotmennyiség ekkor a telek után járó 104 gyalognap, a hosszúfuvar megváltásáért 4 gyalognap, további nyolc nap a fafuvarért és három nap vadászatok alkalmával. Ez összesen 119 nap a telkes jobbágyoknál, 18 nap a kisházásoknál és 12 nap a házatlan zselléreknél. Ezt egészítette ki azután a káposzta- és kenderföldekért, az esetleges szabad földek használatáért, illetve más címeken (maradványföldek használata, legeltetés stb.) megkívánt „különös” robot.

Fokozatosan alakul ki az uradalmak robotnyilvántartási gyakorlata is. Az 1767 előtti időben a hajdú vagy az ispán (*rusticus spanus*) még bicskával vágta a robotos pálcájára a teljesítményt,⁹⁷ majd később az ispánok a negyedévenkénti robotelszámolások alkalmával írták be a megszolgált robotot a jobbágyok könyvecskéibe, s ugyanakkor történt az egyeztetés is.⁹⁸

A mi uradalmaink fejlettségüknek megfelelően éltek mindenkor a munkajáradékkal. A vajslói uradalom, amely mindvégig megtartotta „adóztató” jellegét, kísérletet sem tett majorság kiépítésére. Egy 1788-ból való nyilvántartásból értesülünk először, hogy Besencén 11 1/8 telek után 1123 nap gyalogrobotot vetettek ki. Hidvégen 1347, Páprádon 731, Sámodon 1048 gyalogrobottal számoltak. A 41 3/8 telket számláló Vajslón 4296, a 19 házasság és 3 házatlan zsellér után pedig 378 napot vetettek ki.

Negyedszázad múlva már világossá vált, hogy ez az uradalom nem tud mit kezdeni ennyi robottal, és azt szorgalmazza, hogy a jobbágyok 10 ezüst krajcárjával váltsák meg robotjukat, „... ha az uraságnak nem volna szüksége minden robotra”. A felesleg robotot ebben a pénztelen világban nehéz pénzzé tenni, hiába kötelezik a „megtérítés terhe alatt” a számtartót az akció sürgetésére, a tisztartót pedig arra, hogy a hátralékot „... hova hamarabb szedje be”.⁹⁹

Az 1845/1846. gazdasági évben a tisztartó kimutatása szerint 4115 nap robotmennyiséggel rendelkezett az uradalom. A hagyományos munkák (szántás, kaszálás, erdei munkák, építkezések, tisztí fuvarok stb.) mellett, itt az összes munka 60,99 százalékát, kerekén 2510 napot fordítottak „különféle munkákra”.

Érdemes széthúzni a statisztika függönyét és megnézni, mire fordította jobbágiai munkaerejének nagyobb részét egy majorkodást nem folytató uradalom. A 3/4 telkes, tehát igaerővel bőven rendelkező Sós János például a tipikus fa- és búzahordáson kívül „Luzsokon volt, irtó kapát bé hozta... gunyhót köte..., tisztartó úrhoz válut csinált, Tilosban faragott, fűrészelt, szűrűt sáncolt, Mágocsról bort hozott, tisztartó kenderét áztatta, intsenér [inzsellér] mellett dolgozott, rongyot szedett, vesszőt vágott..., tisztí fát vitt Vajslóba”.¹⁰⁰ Így telik jórészt a többi robotos munkaideje is. Dolgoznak a tisztartó házában, fát vágnak, a méheshez lécet faragnak az ellenőrnél, reparálják a nagy vendéglő útját, zsindelyt faragnak, meszet oltanak vagy éppen gabonát forgatnak, kukoricát szelelnek a magtárban... A szolgáltatásoknak ez a

⁹⁷ GUNDA B. 1956. 29.

⁹⁸ A kimutatások elnevezéséhez: Bm. L. PAU VP. 1787—1788. Liber Robottarum, PKGL F. 207. 1790-től évenként külön füzetben Liber Repartitionalis, Bm. L. PAU VP. 1845—1846. Robotkimutatás.

⁹⁹ Bm. L. PAU VP. 1838. 32. doboz. Szerződés felesleg robot megváltására, 1846/1847. 36. doboz. Utasítás a tisztartónak a hátralék behajtására.

¹⁰⁰ Bm. L. Vajslói uradalom. Robotösszeírások. V. rész. 1843/1845.

„sokfélesége” a korai feudalizmusra emlékeztet bennünket, amely most egyik legrégebbi uradalmunk robotkönyveinek lapjairól tűnik elénk.

A házi gazdaságnál alig szélesebb majorkodást folytató uradalmak robotgazdálkodását a *káptalani uradalom* példáján mutatjuk be, a komplett sorozatban megmaradt *Liber Repartitionálisok* felhasználásával. Ezek az évek rendjén gondosan vezetett robotkivetési füzetek azzal a céllal készültek, hogy eljuttassák ispánok, hajdúk, falusi bírák útján az uradalom parancsát az egyes családokig. Ez pedig a szóbeliség homályába burkolózó népelet kutatása szempontjából nem kis dolog! Itt a szemünk előtt mozgatja a kendőzetlen földesúri érdek a termelőket, akiknek kiszabott feladatát és valóságban teljesített munkáját azok rögzítik írásban, akik legjobban ismerik a helyi viszonyokat. E füzetek lapjairól még azt is leolvashatjuk, hogy teljesült-e a kirótt parancs vagy rossz idő, egyéb ok, esetleg éppen a robotos távolmaradása miatt „... a jövő hétre halasztatott”.

E bejegyzéseket olvasva, az első pillanatban azt hihetjük, hogy a Dráva mentén is ugyanaz a természetes gazdálkodás folyik, mint a vajszlói uradalomban, de hamarosan kiderül, hogy itt nagyon is tudatosan gazdálkodnak a jobbágy munkaerejével és eszközeivel. Itt értjük meg azt is, hogy az Ormánság természeti és piaci körülményei között nem szabad a majorsági föld terjedelme, koncentráltsága, a majorkodás technikai-technológiai szintje alapján ítéletet mondanunk a kapitalizmus felé haladó uradalmakról, mert mindenkor a meglévő adottságokhoz való alkalmazkodás lesz az eredményesség fokmérője.

Az uradalom vezetői két tényező figyelembevételével dolgozták ki munkaerő-gazdálkodásuk stratégiáját. Tisztában voltak azzal, hogy ormánsági falvaikban jelentős *munkaerő-tartalék* található, amelyet szép haszonnal lehet felhasználni a dinamikusan fejlődő Pécs közelében akár mezei munkáknál, akár építkezéseknél. Tudták azt is, hogy a vizek szabad járása miatt falvaik határában kevés a majorkodásra alkalmas föld, de vannak *hatalmas erdők*, amelyek valósággal kínálják a fát a legkülönbözőbb célokra. A reális megállapítások után szinte magától kínálkozott a döntés: a drávai kerületnek kisegítő szerepet kell adni a fejlett gabona- és szőlőtermeléssel foglalkozó káptalani birtokok között. Ezt a differenciált fejlesztő politikát sokféle alkalmazták a 19. század első felében a tökehiánnyal küzdő magyar birtokosok.

A munkaerő felhasználásnál, a hagyományos mezei munkákon túl mindenekelőtt elő kellett mozdítani az uradalom belső forgalmát, a személyek és termékek szállítását. 1816-ban például „Urbarialis Conscriptio, Incassatio és Computusok alkalmával” csak az uradalmi tisztek 130 napon át igényelték a jobbágyok szekereit. Volt olyan jobbágy, aki „A vejti erdőpásztor egyet-mását hozta a Dráva-menti csárdához”, meg olyan is, aki „... a gulásnak vitt eleséget”, s az általa őrzött jószágoknak takarmányt. 466 napot használtak fel azok a robotosok, akik üres hordót vagy gabonát vittek a Rácvárosba s visszafelé bort hoztak az uraság kocsmáiba.¹⁰¹

Igen nagy értéknek számított az uradalmi erdő. Ez adott a jobbágyok munkája nyomán épület- s tűzifát az uradalom és tisztviselői számára vagy téglafát a piskói égetőnek.¹⁰² Nagy hasznot húzott az uradalom a fazsindely gyártásból is. Hogy a

¹⁰¹ PKML C. fiók Liber Repartitionális in Districtu Dravano Tractu inferiori pro Anno 1816.

¹⁰² PKML Lib. Rep. 1827.

jobbágyok foglalkoztak-e zsindelekészítéssel a faanyag előkészítésén kívül, nem tudjuk, de ők szállítják 1822-ben a németújfalusiak által a Köröcsönyi-erdőn készített százezer darab zsindelet.¹⁰³

A zsindelekészítés tovább is folytatódik. 1838-ban Piskóból 36, Kémesről 20 kocsi indul, hogy négy különböző címre 11 200 darab „Pétsre való Sindölt” szállítson, más szekerek meg további 10 ezer zsindelet vittek pécsi címekre.¹⁰⁴

Ma már el sem tudjuk képzelni, hogy a meglévő épületek karbantartásánál milyen óriási szerepet játszottak azok a jobbágyok, akik a néhány állandó alkalmazásban lévő iparos mellett minden munkát elvégeztek. Utódaikból lettek a falu „képesítés nélküli” szakemberei: a fafaragók, asztag- és kazalrakók, sertésvágók, herélők, meg a különböző állatbetegségek gyógyítói. Tudásukat a firól fira szálló tapasztalat is öregbítette. Ez a nagycsaládi munkaszervezetben nyert szakértelem az egyik oka annak, hogy néhány évtizedre még együtt tudott működni a feudális nagybirtok és a paraszti család. Ez az időszak az uradalmak számára a tőkegyűjtés kora volt!

Az urasági „lakházakat” a kerületben két ispáni ház (domus spanalis), valamint néhány hajdú- és erdészház képviseli. Ezek rendben tartása mindenkor a jobbágyok kötelessége. Ezt olvassuk például: „Az Uraság házainak két Bodonyt csinált, kutat ásott, belé tette” néhány kirendelt jobbágy. A kertek körülkerítésének, a kerítések javításának módjára is következtetni enged az az utasítás, amely szerint „A’ kis Káboosztás Kertnek rekesztésére, mögpártázására és tüskelésére” rendelnek napenként 12 embert és az anyag odahordásra 3 kocsit.¹⁰⁵

Előkerül a források mélyéről a fűró-faragó, szerszámaik oly nagyon becsülő ormánsági ember is. Megtaláljuk 1818-ban a bogdásai számadó házában, ahova nyolc embert rendeltek „... fejszével, fűróval, vésővel”, és „váltságna”, hogy folyamatosan mehessen a munka, nyolc mást, hasonló szerszámokkal. Tizenkilenc társuk három napon át hasogatott deszkát a bogdásai kanászok gunyhójához, odább meg a vejti komp építéséhez fűrészelik a deszkát, s épül már a kályhával is ellátott ház a révészek számára. És valahol az urasági istállóban padolást készítenek a lovak alá, kerékjászolt a marháknak, s ha készen lesz, akkor még kis ajtókat kell készíteni a tyúkólakra és a padlásra, jászolt a borjú számára...¹⁰⁶

Rendes gyakorlat, hogy a pécsi réteken ormánsági emberek vágják, forgatják, gyűjtik a szénának valót, mert itt drága a napszám, s közelebb nem talál robotosokat a káptalan. 1827-ben 47 hircsi szekér hozott 41 luzsoki, 43 vejti kaszást „... jól megvert kaszákkal, három egész Napra” a pécsi rétekre. Hoztak magukkal lajtot is és 6 gyermek hordta a vizet a szomszédoknak és őrizte a lovakat, szekereket.¹⁰⁷

A fenti példák már arról beszélnek, hogy itt nem egyszerűen az ősi gyakorlat kiszélesítéséről van szó, hanem arról, hogy az uradalom igen praktikusán ott hasznosítja jobbágyai munkaerejét, ahol legjobban tudja. Erre mindennél jobb lehetőséget kínál a bortermelés, amely a pécsi hegyekben majd a reformkorban éri el

¹⁰³ PKML F. 520. 11. Conscripção diversorum Proventum ex Sylvis V. Capituli obvenientium 1822. A fa gazdasági jelentőségéhez: SZABAD GY. 1957. 102.

¹⁰⁴ PKML Lib. Rep. 1828.

¹⁰⁵ PKML Lib. Rep. 1828.

¹⁰⁶ PKML Lib. Rep. 1818.

¹⁰⁷ PKML Lib. Rep. 1827.

legnagyobb virágzását. Már 1814-ben szerződést köt az uradalom egy kádárral a „Készítettő dugák (dongák) és Fenekek iránt”. Megtudjuk a szerződésből, hogy a kádár a bogdásai és a körcsőnyi erdőkben 5—12 akós hordókhoz készített dongákat és fenekeket, de készülnek itt különböző kádák és faedények is. A munka nehezét végző jobbágy névtelenül húzódik meg a szerződés 5. és 6. pontjai mögött. Ezek közül az egyik azt közli, hogy „...a’ fáknak le döntögetésére adattatni fog az Uraságh részirül ingyen való robot”, a másik azt, hogy „A’ Kádárnak, Legénnyeiinek, Szerszámainak és eledelek levitelére, valamint vissza jövetelekre is adatik ingyen robotos kotsi. . .”¹⁰⁸

1816-tól a robotkimutatások segítségével nyomon kísérhetjük a pécsi szőlőhegyen található híres Máriai- és Szentmiklósi szőlők telepítését. Heteken át fűrészezi a fát, hasítja a karónak valót, fosztja és szálakra bontja a kötözésre való hárskérget 30-40 ember. A nyikorgó fakószekerekre rakott tételek egyre növekednek, és 1827-ben már 12 szekér viszi a körcsőnyi erdőből a karókat a Máriai szőlőbe. A következő évben már folyik a Szentmiklósi szőlő kiépítése is, mert ide — egy kocsira 400 darabot számolva — tizenhatezer karót vitet az ispán. Még ebben az évben elkészülnek a lugasnak való gerendák is, amelyekből 7-7 darabot raknak a 15 robotos szekérre. Száma nélkül viszik a lugasokra futtattandó szőlő hajtásait tartó meregléket, a hordók alá a különböző méretű ászokgerendákat.¹⁰⁹ Vitték a jobbágyokat takaráshoz, nyitáshoz, borfejtéshez. Van olyan adatunk is, hogy 235 ormánsági jobbágy szüretelt 1842-ben az uraság pécsi szőlőiben.

Az uradalom robotgazdálkodásának fokozatos megváltozásáról beszélnek a robotkimutatások számai. 1781-ben az uradalom követelése a 120 egész telket meghaladó Drávai Kerületben 16974 nap volt.¹¹⁰ Az itt kimutatott 2031 nap maradvány arról árulkodik, hogy az uradalom még alig kezdett hozzá a robotjövédelmek tényleges hasznosításához. Ugyancsak magas tétellel (1195 nap) szerepeltek itt a „különös” robot ellenében használt szántók és rétek is. Érdemes megfigyelni, hogy 1816-ra a hátralék (588 nap) a korábbinak már csak 18,41 százaléka volt, de a rétek és a szántók használatáért felszámított külön robot még majdnem változatlan (1126 nap) maradt. Az uradalom tehát nem vonta még saját gazdálkodása alá a külön robotért használt földeket, de a robotot már alaposan értékesítette.

Az 1842. évi kimutatásnak már a bevezetője is nagy változásról beszél. A robotfelhasználás szinte tökéletes, az előző évi maradvány mindössze 32 nap. Eltűntek a külön robotért használt szántók. Főlöszleg föld használatáért egyedül „Pósa Josi szolgál” négy (!) napot. Az úrbéri járandóságon felüli robottételek pedig csak 199 napot tesznek ki, de itt már csak legelőhasználatról van szó. Kisszentmárton népe a Hátoki, Hirics a Szomorinai őszi, Kemse a Nagy Erdei nyári legelőért, valamint a „széna ajjáért” dolgozik.¹¹¹

Az itt nem részletezett 1842. évi adatok mérsékelt majorkodást folytató, kiegyensúlyozott gazdálkodásról beszélnek, és arra figyelmeztetnek bennünket, hogy

¹⁰⁸ PKML F. CDXCV. No. 2. Szerződések gyűjteménye

¹⁰⁹ Ormánsági Szótár. 1952. 376. mereglye. Valószínű, hogy a „szőlőmereglye” itt a lugas oszlopainak az oldalára és tetejére erősített rudakat jelenti.

¹¹⁰ PKML F. 520. No. 7.

¹¹¹ PKGL F. 207. 402. Robotkimutatás.

ez a helyi adottságokkal kitűnően élő uradalom mindenekelőtt jobbágysai munkaerejét használta fel arra, hogy a jövő érdekében gyarapítsa állandó és változó tőkét.

A *siklósi uradalom* üzemtörténeti forrásainak hiányossága megakadályoz bennünket abban, hogy a robotoló jobbágyig eljutva, „belülről” ábrázoljuk a munkajáradék történeti alakulását. Annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy a káptalani uradalomhoz mindenben hasonló természeti környezetben kialakult primitív berendezésű majorok nem vállalhatták sem a nagyüzemi állattartást, sem az urasági földek saját eszközzel történő művelését. Ha azonban a káptalan vállalta, hogy jobbágysai munkaerejét a távoli Pécs körzetében hasznosítsa, akkor biztosra vehetjük, hogy a siklósi uradalom, amelynek keleti felén, Márfa, Viszló, Gyüd, Terehegy, Nagyharsány stb. határán teremték a reformkori Baranya talán legjobb borai, hasonló módon hasznosította jobbágysai munkaerejét, ha a jól jövedelmező szőlőkről volt szó. A jobbágyokkal való szorosabb együttműködést megkönnyítette számára az a tény, hogy itt az uradalom központja, Siklós, egyúttal a községek népe számára a legközelebbi piac is.

A *sellyei uradalom* korai robotgazdálkodását nem kívánjuk itt tárgyalni, mert az a harmincas évek előtt nagymértékben hasonlított a káptalani uradalom gyakorlatához. Ehhez képest újat csak akkor tudunk mondani, ha a modern gazdálkodás irányába történő fordulatot hozó negyvenes évek elejét vesszük vizsgálat alá a munkajáradék hasznosítása szempontjából. Ezúttal a gazdálkodás valóságos gyakorlatának megfelelően a gazdasági munkák menetének legösibb szabályozóját, az évszakok változását vesszük alapul.

Az 1840. április 18-a és május 15-e közötti tavaszi munkák rendjét így összegzi a szokott hangnemben a tisztségük jegyzőkönyve: „A rétek megtisztítassanak, a majoros öszi vetésekből a konkoly kiirtasson; kerítések, házfödelek kijavíttassanak. A léniákba kihordott fa ölekbe ki rakattasson. A favágásokban lévő tölgyfa zsindek a sellyei raktárba szállíttassanak. A legencei pusztán lévő fa Sellyére szállíttassék. Tapolcáról egy égetés mész Sellyére hozattasson.” Az évszak konkrét termelési feladatait csak az alábbi néhány sor írja: „Az oszrói határban lévő 18 hold föld és a Kápolnapusztán lévő 50 hold ugar felszántasson és takarmánynak elvettessen. Ha a burgonya arra alkalmas lesz, először megkapáltasson.”¹¹²

Ugyanez a forrásunk azt is elárulja, hogy a tavasz utolsó hónapjában a robotosok a széna betakarításán, a kápolnai gulya felszerének bővítésén és téglaegetésen dolgoztak. Rendbe hozták és ácsok segítségével keményfa zsindelemmel látták el a nagy nyomtató pajtát és az új drávai komphoz pallókat és bókonyokat hordtak.¹¹³

A nyár ebben az uradalomban mindig igen nagy munkaerőhiányt hozott. 1842-ben például a sellyei kerületben még a mezei munkák tömege előtt, május végén elfogyott az egész évre való robot. A helyzeten úgy igyekeztek könnyíteni, hogy azoknak a jobbágyoknak, kik robotjukat pénzen megváltották, amennyiben hajlandók voltak a második félévben dolgozni, robotjukat pénzben kifizették. A sellyei uradalom vezetői érthető módon igen komolyan törődtek azzal, hogy „... a megszolgáló robotnapok teljességgel a megrendelt munkára fordíttassanak”, s ezért utasították az ispánokat, hogy a későn jövők napját egésznek el ne ismerjék, újra meg újra felhívták

¹¹² Bm. L. B-M Lt. 25. cs. Tisztiszéki jkv. Sellye. Gazdasági utasítások.

¹¹³ Orm. Szótár 1952. 47. Bókony a ladik bordája.

tisztjeik figyelmét arra, hogy „Leg célirányosabb lesz mégis, ha az ispány urak a munka kezdetén és végén jelen lehetnek”.¹¹⁴

Ősszel a nyomtatás volt az egyik fontos munka, amelyet a nagy magtár megépülése előtt addig folytattak, amíg a kastély padlása a szemet veszély nélkül befogadhatta, s ami nyomtatatlan maradt, azt kár ellen szalmával takarva elrakták. Ekkor szántották fel az ugart, vetették, boronálták a mag alá előkészített földeket, szedték, vermelték a krumplit és dolgoztak a pálínkfőzőben, a magtárban.¹¹⁵

Amint beállt a tél, rendszeresen vágták a szecsát az ökrök számára, a pálínkfőzőből moslékot hordtak a göbolyóknek, s ha befagytak a berkek, kezdődött a nádvágás. Vágták a fát az erdőn, kihordták a fák közül és a lineákon felhalmozva, ölekbe rakták. Az ágakból palánkaró, korlátfa készült, s rendre gyűltek a kalangyákba kötözött porongvesszők, s teméntelen mennyiségben halmozódott a sok tűsók, hogy majd kerítésekbe rakva védelmezze a művelt területet a kártevők ellen.¹¹⁶

Az uradalmak — mint láttuk — mindent megtettek a munkaerő hasznosítására, de törekvéseik állandóan beleütköztek a jobbágyok ellenállásába. Az Ormánság valamennyi uradalmából mennek a panaszok a tiszttartókhoz, jószágkormányzókhoz, szolgabírákhoz és a megyéhez. Ezek tárgya rendszerint a pontatlan nyilvántartás, a megérdemelnél kevesebb cédula, a jövet-menet be nem számítása a hosszúfuvarnál és esetenként a feleslegesen való dolgoztatás.

A robot körüli panaszok az Ormánságban időben megelőzték a majorkodás kibontakozását, és abban az időben szaporodtak meg, amikor az erdőregulációk amúgy is felkavarták a politikai légkört. Az egyik legkorábbi robot elleni panasz éppen a sellyei uradalomból, 1817-ből való. A főbíróhoz írt levelükben arról panaszkodnak ekkor többen a „sellei elöljárók közül”, hogy a tiszttartó az úgynevezett karácsonyi fát ezúttal Pécsre kívánja bevitetni. Azután így bizonyítják, hogy alapos ismerői ők is a feudális törvénynek: „Az Urbárium azt tartja, hogy az Uraságh Tisztye által ki mutatandó Erdőből az Uraságh Házához, Majorjához, vagy más egyéb a' Dominiumnak kerületében lévő helyre vinni tartozunk, Pécs pedig sem nem Somogy vármegyében van [Sellye akkor odatartozott], sem nem a' Dominiumhoz tartozik.”¹¹⁷

Érdekes, hogy éppen a legerőteljesebb majorkodást folytató sellyei uradalomban találkoztunk ellenpéldákkal. Ebben az uradalomban ugyanis Strázsay János igazgató a szigorú feudális törvényesség híve volt. Ha beigazolódott egy-egy jobbágypanasz jogossága, a robot árát megtérítették vagy a jobbágy javára írták. Ha az ispán vagy a hajdú hibájából származott a panasz, akkor a jobbágnak kifizetendő összeget a vétkes tisztviselő fizetéséből húzatta le. Strázsay meggyőződéssel hangoztatta: „Okos méltányosság és az uradalom haszna kívánja, hogy néhány csekélyebb elhanyagolásokért ne bántassanak a' jobbágyok.”¹¹⁸

Strázsay humanitása azonban csak esetenkénti orvoslást jelenthetett. Az eredményes munkához mindenképpen fölös robotot kellett kirendelni, különben a földek

¹¹⁴ KARDHORDÓ K. 1974/1975. 250—251.

¹¹⁵ Bm. L. B-M Lt. Tisztiszéki jegyzőkönyvek. Sellye. F. IX. 940.

¹¹⁶ Bm. L. B-M Lt. Tisztiszéki jegyzőkönyvek uo.

¹¹⁷ Bm. L. Urbéri iratok. Zaláta. 263. sz. A sellyeiek panaszlevele. — Uo. Siklósi uradalom. Vegyes iratok, 1836. 16. sz. A pécsi fuvar megtagadó viszlóiak helyett fuvarosok szállítják a gabonát, velük szemben pedig egzekúciót alkalmaznak.

¹¹⁸ Bővebben: KARDHORDÓ K. 1974/1975. 252.

szántatlanok, vetetlenek, betakarítatlanok maradtak. De ha minden jobbágyban meglett volna is a jó szándék és szorgalom, akkor sem tudtak volna eredményesen dolgozni szerszámaik elégtelen volta miatt. A jobbágy kényszerű munkáját a földesúri jogok csorbítása nélkül nem lehetett megjavítani, de ez már az adott termelési viszonyok megbolygatását jelentette volna...

A földesúr úrbéri járandóságai között a legfontosabb szerepet a dézsma töltötte be, a gazdák kilencedet szolgáltattak minden mezei terményből, s ezenkívül adtak tűzifát, csirkét, kappant, tojást és főzött vajat is.

A dézsma alatt forrásaink általában a két dézsmát, a kilencedet és a tizedet értik. Mindkettőt terményeiből adta a jobbágy, és pedig a tizedet az egyháznak, a kilencedet a földesúrnak. A kettő azonban a mi uradalmainkban nem jelentkezett elkülönülten, mert az uradalmak közül kettő (a káptalan birtoka és a vajszlói uradalom) egyházi volt, a másik kettő pedig korszakunk elejétől bérelte a tizedet. (Ezt a gyakorlatot folytatta az állami kezelésbevitel után Vajszló is.) A siklósi uradalom például az 1773. évi dézsmaért 4000 forintot fizetett a pécsi káptalan pénztárába, amit azután azonnal szétosztottak rang szerint a kanonokok között.¹¹⁹

Nemegyszer előfordult az Ormánságban is, hogy a jobbágyok egyezségekre lépve az uradalommal, kereszt helyett szeműl adták ki a dézsmát vagy a gabonaneműek, sőt a kukorica után meghatározott mennyiségű terményt, illetve pénzt fizettek dézsma címén. Ez a gyakorlat országosan is ismert, de annak az iratnak a záradéka, amelyben Rád és Szaporca vezetői közlik, hogy az 1761. évben esedékes gabonadézsma fejében mennyi szemes terményt adnak, az ormánsági művelődéstörténetnek egyik szomorú forrása. A néptudományi kutatások művelői ugyanis szívesen hangoztatják, hogy az ormánsági kálvinistáknál a 16. század közepétől folyik a rendszeres iskolázás, itt pedig két község vezetői is szükségesnek tartják annak rögzítését egy elismervény végén, hogy „... írást nem tudván”, saját kezűleg papírra rótt keresztjeikkel és a község pecsétjével erősítik meg levelüket.¹²⁰

Sok vitára adott alkalmat a földesúr és a jobbágy között, hogy a gabonát nem lehetett dézsmálás előtt hazavinni és csak a kévekötéshez szükséges mennyiségű rozst volt szabad bejelentés után, meghatározott napon levágni.¹²¹ Sellyén ezenkívül csak kenyérszűke miatt engedték meg „... a' jóakarátú és engedelmes jobbágyoknak”, hogy dézsmálás előtt 20–30 kévét hazavigyenek.¹²²

Az uradalmaknak a jelentős mennyiségű dézsmagabonára azért volt szüksége, hogy ki tudják elégíteni a személyzet szükségleteit, biztosítani tudják az állattartáshoz szükséges gabonát, és végül hogy részt tudjanak venni a kereskedelemben.¹²³

A „felesleg” értékesítéséről szólva el kell még mondanunk, hogy háborús konjunktúra idején a nagybani értékesítés volt szokásban, mert ekkor dunai uszályok

¹¹⁹ PKML Fasc. 567. No. 35. A kanonokok által a felosztás aránya szerint aláírt nyugta. A prépost mindig kétszer annyit kapott, mint a különböző tisztségeket viselő kanonoktársai.

¹²⁰ A dézsmagabona fizetéséhez: Bm. L. PAU VP. 31. és 38. sz. doboz. Az 1837/1838., valamint az 1845/1846. évi szerződések. — PKGL F. 207. 37. sz. Hírics kukoricadézsma megváltása 1842. — Rád és Szaporca vezetői az írás nem tudásáról: PKML F. CCCXI. No. 10, Rád és No. 15. Szaporca.

¹²¹ Az uradalmak talán éppen a viták elkerülésére szorgalmazták szalmakötél helyett a porongvessző alkalmazását.

¹²² A sellyei gyakorlathoz: KARDHORDÓ K. 1974/1975. 25. — Bm. L. Siklósi uradalom. A prefektus iratai: 1839. 41. és 630. szám. Siklósi, rádi és viszlói jobbágyok termésüket dézsmálás előtt hazahordják.

¹²³ Vö.: VARGA J. 1969. 451–452.

képében „helybejött” a piac. Ilyenkor vitték hájazott tengelyű fakószekerek 10-10 mérőt kitevő terhüket a mohácsi kikötőig. Útjuk rendszerint Siklóson és Pécsen át vezetett Mohácsra, mert a rövidebb Vajszló—Pellérd—Pécs útvonalat gyakran tette járhatatlanná a Mecsek lejtőjén lezúduló víz.

Biztosabb és főként rendszeresebb volt a helyi értékesítés, mert a jobbágyok a dézsmával terhelt földön csak annyit termeltek, amennyi normális esztendő kenyérszükségletét kielégítette. Kedvezőtlen időjárás esetén gyakran kényszerültek gabonát vásárolni az uradalmaktól.

A helyi értékesítés általában úgy történt, hogy a tisztartó az érdekelt baranyai községek bíráit futólevél útján értesítette arról, hogy az uraság terményeit (csutás kukoricáját, kölesét, borsóját, burgonyáját, bugás lenjét és kenderjét) kótyavetyén kiárusítja. Ilyenkor közölték a kikiáltási árakat is az érdekeltekkel. A felkínált termény mindig elkelt. Az ormánsági paraszt nem volt konkurrens földesurának. Eladnivaló gabonája, bora sohasem volt, szarvasmarhája pedig csak akkor érdekelt az uradalmat, ha kiváló minőségű volt. Ilyenkor (mint az Endesi gulya szervezésekor láttuk) az uradalom nem sajnálta megadni a rendes piaci árat.

Utolsónak hagytuk a pénzjáradékot, amely jelentős változáson ment át korszakunkban. A 18. század első kétharmadában a gyakori áradások és az általános értékesítési nehézségek miatt az uradalmak az Ormánságban nem erőltették a termény- és munkajáradék növelését, hanem mindenütt pénzben szedték jobbágyaiktól járandóságaikat.

Az 1767. évi úrbérrendezés az állami adózás alapjává a jobbágy telkét tette, és ennek arányában követelték a földesurak is a továbbiakban a munka-, termény- és pénzjáradékot. Forrásaink azt bizonyítják, hogy a pénzjáradék mennyisége és szedésének módja tekintetében uradalmaink az országos gyakorlatot követték. A 18. század végére a census összegét itt is egy forintban rögzítették és csak a ház és a belső telek használata fejében szedték a jobbágytól és zsellértől azonos összegben.¹²⁴ A pénzjáradék (az esetenként pénzen megváltott élelmiszerek és a fonás mellett) így tulajdonképpen a füstpénzre zsugorodott. A pénzbevételek azonban mégsem csökkentek, mert a földesurak az általunk vizsgált korban tudatos gazdaságpolitikával használták ki földesúri jogaikat pénzbeli jövedelmeik növelésére.

A feudális járadék különböző formáinak vizsgálata is azt a meggyőződésünket erősíti, hogy kibontakozóban van az Ormánságban is az átmenet folyamata. Az uradalmak általában nem lépik túl az úrbéri törvények rendelkezéseit, csak szükségleteiknek megfelelően módosítják a szolgáltatásokat. Csökken a hagyományos pénzjáradék, szervezettebbé válik a robot felhasználása, amelynek mennyiségét a terményjövedelemmel együtt „különös kontraktusok” is növelik. A jogilag elkülönülő birtokok között azután az idők rendjén fontos technikai kapcsolatok alakultak ki. Ezek meghatározó eleme az uradalom termelésébe bevont robotmunka és természetbeni dézsma volt. A jobbágybirtok ezzel a „nagybirtoküzem” egyik ágazatává vált és fokozatosan betagozódott annak gazdasági rendjébe.¹²⁵

¹²⁴ Bm. L. Összeírások 2. Vajszlói uradalom. Urbarial Conscript in der Religions Fonds Herrschaft Vaiszlo. In Jahr 1796/97.

¹²⁵ TÓTH T. 1980. 28—31. felhasználásával.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ormánsági uradalmak jelentős késéssel jutottak el majorsági gazdaságuk megszervezéséhez, mert tevékenységüket a természeti és a piaci viszonyok egyaránt akadályozták. A késés okai között szerepet játszott az általános tökeszegénység is, amely miatt az uradalmak a szükséges állótőke (gazdasági épületek, üzemi berendezések, gátak, csatornák stb.) előteremtésére jobbágyaik munkaerejét, a mozgó tőke biztosításához pedig termény- és pénzjáradékait, valamint az ügynevezett kisebb királyi haszonvételekből származó jövedelmeket használták fel.

Ez a gyakorlat lehetetlenné tette az ormánsági agrárnépesség számára, hogy elavult mezőgazdasági eszközeit lecserélve, végrehajthassa a nagyon szükséges technikai-technológiai megújulást, és ugyanakkor érzékelhetően fokozta a társadalmi ellentéteket is.

IV. *Jobbágysok a 18. század első felében és az 1767. évi úrbérrendezés*

1. A szabadságtudat gyökerei a 18. században

Az ország belső nyugalmit helyreállító szatmári békét (1711) megelőző fél évszázadban olyan erővel vert végig a történelem a Dráva mentén, mintha csak meg akarta volna koronázni a Mohács után eltelt korábbi évtizedek rombolásait. 1664-ben a rideg stratégiai megfontolások jegyében hamvasztottak el 500 községet a Dráva fölött, Kaposvár—Segesd vonaláig, s ha élet sarjadt volna a romokon két viszonylag nyugodt évtized alatt, azt felhabzsolták a felszabadító seregek katonái, meg a mocsarat sem félő rácsok a Rákóczi-szabadságharc idején. A történelmi események hatására — otthagya faluját, földjét — bújt az üldözött, a természet pedig mohón vette birtokába mindazt, amit az emberi szorgalom a századok során elragadott tőle, és szinte változatlanul restaurálta a hajdani mocsárvilágot. A természetnek és a történelemnek egyaránt kiszolgáltatott ormánsági ember pedig, mi mást tehetett volna, mint alkalmazkodott a változó körülményekhez vagy elpusztult. Ez az alkalmazkodás azonban nem valami szokatlan civilizáció vállalását követelte tőle, csak visszalépést az ősi, hamisítatlan mocsári életmódba, amelyet maga formált egykoron, hogy el tudja viselni e mostoha föld megpróbáltatásait. Ez az egyéni, túlélési mozzanatokból összegeződött mocsári civilizáció századokon át kínált védelmet a külső ellenség és az emberi kapzsiság ellen, és kialakította hordozójában a viszonylagos szabadság hamis, de lidérces erővel vonzó illúzióját.

Ezt az illúziót, amely a nád és a sás gyökereihez hasonlóan a mocsári őstalajból szívta táplálékát, s hozzájuk hasonlóan dacolt a változó idővel, semmi sem irthatta ki az ormánsági emberből. Találkozunk vele még a vízivilág elpusztítása után is, akár a hajladozó lenge náddal a 20. század búzavetéseiben.

Kíváncsi szomszédok, jó szándékú, aggódó értelmiségiek két évszázadon át csodálkozó értetlenséggel szemlélték ezt a megszállott makacsságot. A szabadság védelmét ígérő ősi civilizáció természeti alapjaihoz, a nosztalgikusan emlegetett halászó vizekhez és zúgó erdőkhöz, a dajkáló tájjal harmonizáló életvitelhez való ragaszkodás vereségre kárhoztatott magatartás volt már a 18. században is. Mielőtt azonban megítélnénk a haladás és maradás alternatívái között botorkáló ormánsági embert, gondoljunk arra, hogy az ő világában szorosan egybeesett még kultúra és életmód. A világtörténelem számos ismert, szomorú példája szerint pedig, ezek erőszakos szétrombolása mindenkor magában hordozza egy talajt vesztő népcsoport pusztulásának lehetőségét. A pusztulás annál bizonyosabb, minél távolabb van egymástól az emberi fejlődés országútján a kihívó és a válaszáadásra kényszerült társadalom.

Aki végigjárja velünk az ormánsági változások egyes állomásait, az aligha fog kételkedni abban az általános tapasztalatban, hogy egy zárt földrajzi környezetben élő népcsoport csak addig létezhet, amíg habarcsként tartja össze sajátos kultúrája.¹

A következő lapokon tényeiben is élénk táruuló civilizáció tapasztalataink szerint három pilléren, a földművelésen, állattartáson és a halászatot is magában foglaló gyűjtögető-zsákmányoló tevékenységen nyugszik. Tévedés lenne ezek egymáshoz való viszonyában valamiféle szubordinációt keresni, mert az élelem biztosításában játszott alapvető szerepük ősidők óta az időjárás függvénye. Történeti távlatban csak együttesen biztosíthatják az önellátás körülményei között a társadalom egzisztálását. Ebből következik, hogy e civilizáció hordozói a szavak klasszikus tartalma szerint nem földművesek, nem pásztorok, s nem is a természet javait változtatás nélkül fogyasztó-használó pákászok, hanem olyan emberek, akik mindhárom ősi foglalkozásból elsajátítottak annyit, amennyi az emberi lét általuk kívánatosnak tartott szintjén elegendő volt. Csak a piac törvényeivel fertőzött logika követeli rajtuk, hogy miért nem volt köztük földszerző, miért nem kapcsolódtak be abba a nemzetközi állatkereskedelembé, amelynek Dél-Magyarországon át futó útvonala az ő településeiken vezetett keresztül vagy miért nem konzerválták és szállították távoli piacokra a bőséges halzsákmányt? A kérdések azonnali megválaszolása helyett térjünk vissza a történelemhez, amely a 17—18. század fordulóján elsodorta mindazt, amit meghagytak a korábban is terhes évtizedek. A termelőerők pusztulása miatt a földművelés területe összezsugorodott, az állattartás és a gyűjtögető-zsákmányoló gazdasági tevékenység kiszélesedett. A középkori falvak kőből-téglből épült középületeinek (templomok, gazdasági épületek) anyagát már régen beépítette a török Dráva-völgyi váraiba vagy városi házaiba; a mostani viharok a felperzselt falvak népét szórták szét, s arra kényszerítették, hogy szigetek mélyén, erdei tisztásokon építsen új otthon magának. Itt is ott is feltűntek vagy éppen megújultak az alacsony, rekesztett falú, náddal fedett házacsákák, amelyekből rendszerint négy-öt ült egymás mellett egy-egy kiemelkedésen. A házak „bútorzata” sárból-fából való, a falak mentén körben bundájukba burkolózott férfiak aludtak, s bentebb külön-külön csoportokban asszonyok, lányok, gyermekek.

Ennek a „paradicsomi” elzártágban lévő életnek az irányítását a családfőkre támaszkodó bíró látta el. Ő mint a település gondviselője nem tűrte, hogy a házfedelek nádja megbomoljék, hogy elvesszen egy baromfi, lába keljen horognak, hálónak, evezőnek. Ő nyomozta ki azt, aki idegen varsát üritett vagy másként károsította embertársait. Ő igazította el a félreértéseket, ő védte kifelé a falu becsületét, ő volt az apró település oltalmazója.

A helyi igazgatásnak ez az oltalmazó funkciója megmaradt a béke helyreállítása után is, amikor a húszas évek közepétől kezdve szaporodó pecsétek figyelmeztetnek a községi igazgatás bizonyos fejlődésére. Szép példája ennek a körkoszorúján „Sigillum Kakicsense 1726” feliratot viselő s 2-2 keresztbe rakott búzakalással díszített kákicsi pecsét. A koszorú között fent fészket ábrázoló ovális rajz, benne két, csőrét összeértető fióka. Az ovális rajz alatt, ellenkező irányba néz egy szárnyát kitaró, repülő madár. Bizonyos, hogy ezen a képen a ház és a falu lakóinak védelméről, a falu vezetőinek

¹ BÖKEMEIER, R.: A megmaradás esélyei. IPM 7. sz. 15—18. felhasználásával

legfontosabb feladatáról van szó, hiszen a fészek védelme világosan utal az otthon védelmére.²

Ezeket a pecséteket — rendszerint több község számára — ügyes kovácsmesterek készítették. Az azonos kézről árulkodnak az azonos betűtípusok, pecsétképek, pecsétnyomóformák stb. Besence, Hidvég, Sámod 18 mm átmérőjű, kör alakú pecsétjében például 5 milliméteres szalagban helyezkednek el a köriratok, s azonos a pecsétkép is, amelyben a három ferde csíkkal jelzett földből egy ekevassal és csoroszlyával körbefogott kalász nő ki.³

A népesség azonban a közigazgatás javulása, az új magyar földesurak megjelenése után nem tudott sokáig leszokni arról a török időkben kialakult gyakorlatról, amely halászat, vadászat, erdőhasználat, sőt földművelés esetén sem ismer határokat. Az Eszterházyak mónosokori jobbágysai a kákicsi erdőn vadásztak, a cúniaiak meg Hiricsen irtották az erdőt és hazahordták a kisszentmártoniak fáját.⁴

Az Ormánság északi oldalán, ahol az Eszterházyakat uralta Mecske, Agtelek, Mónosokor és Csoboka, mindegyik község határának szabad volt a másik határán legeltetni, erdejében fát vágni, de a földesúr ragaszkodott ahhoz, hogy a határjelek épségben maradjanak. A parasztok is tudták, hogy hamarosan olyan idők következnek, amikor szükség lesz azok pontos ismeretére, ezért adják tanácsul a mecskei vénnek utódaiknak: „Mi már öregek vagyunk, hanem ti iffiak jól emlékezzetek reá, hogy ha maholnap valami változások lesznek, megh mutassátok, minő jelek és helyek a kérdésben volt helységek határait különböztessék.”⁵

Kevesebb súrlódással éltek a század első évtizedeiben az ormánsági jobbágysai az elpusztult vagy nyomorúság miatt elhagyott falvak határát, amelyet a birtokosok átmenetileg átengedtek a falvak népének, s csak földesúri jogait tartották fenn, de egy ideig még csak bért sem kértek.

A 18. század derekán éltek még emberek az ormánsági falvakban, akik vagy maguk látták a falvak pusztulását, vagy szavahihető emberektől erősítve ismerték a szomorú valóságot. A középkori Körcsönye pusztulására például 1756-ban így utal egy 75 éves marócsai öreg a bíróság előtt. A falu ott feküdt, ahol „a’ berken túl . . . a’ Gyümölsös lácszatik”, de azután „ell pusztulván megh iget”. A tanú maga is látta még a házak „fönt álló fáit és falait”, sőt a kovács háza [alighanem szilárdabb anyagból épült uradalmi épület] még az ő korában is állott. A rétek ormánsági gyakorlat szerint a falu alatt voltak, és hogy azokat a jószágkártól megmentsék, „. . . egészen bé is kerítették és csak egy Kapu helet bé járásra hattak”. Az egyik kapufának, valószínűleg a legelső ismert pusztakapunak megmaradt darabjait a tanú maga is látta még „mellette sokszor föl alá járván”. A körcsönyei rét egy részét később felszántották, más részét az erdő benőtte.⁶

Lassan azután ismét életre kel a körcsönyei és a többi puszt. Az előbbi a pécsi káptalanától a bogdátsaiak veszik bérbe a kilenceden és a tizeden felül fizetett évi hat

² Ormánság. 1937. 355. BEZERÉDY GY. 1972. 173.

³ BEZERÉDY GY. 1972. 152.

⁴ RÚZSÁS L. 1964. 15., 17—18.

⁵ Bm. L. Inquisitiones 1754—1756. Fasc. XII. 347. sz. Jan. 24.

⁶ Bm. L. Inquisitiones 1754—1756. Fasc. XIV. 414. — Az utóbbi mondottak igazolására: FRICSY Á. 1978. 178. „Ha kiirtanák az erdőt, 8 jobbágyot lehetne idehozni.”

forintért „minden (halászó) Helyeivel, Völgyeivel és Réttyeivel”, makkoltató erdejével egyetemben. A bérlet még így is előnyös lehetett, mert Kovács István 60 éves, marócsai öregbíró, aki korábban 9 évig bogdásai „pógár” volt, bizonyos nosztalgiával szól arról, hogy annak idején azon a pusztán szántott, vetett, aratott és csak kilencévet fizetett az ott termett gabona után, de azon felül szénát is kaszált, sertést makkoltatott és „minden néven nevezendő fákat, a’ mire csak szüksége volt, . . . vágott”, sőt senkitől sem háborgattatván, haza is hordott.⁷ Csősz-pusztá 595 mérős szántóját, 164 kaszás rétjét a káptalannak adandó két tized és 12 forint ellenében egyenlő arányban használta Lúzsok, Piskó és Vejti népe, a később híressé lett Zehi 100 pozsonyi mérőt befogadó szántóját, 24 mérős elhagyott földjét, valamint 3 kaszás rétjét pedig a kemsei egyház. Ez utóbbit vonzóvá tette a szomszédos falvak számára, hogy 500 lépés hosszú, 30 lépés széles tavában halászni is lehetett, akárcsak az eddig még nem említett Geredistye-pusztán, ahol az összeírók véleménye szerint „a kemseiek, meg a szomszédos zalátaiak hálóit lehet megtalálni”.⁸

A puszták használatának virágkora a 18. század közepére lassan elenyészett, mert vagy a használati díjat emelték a földesurak, vagy pedig a szerződés lejártával a pusztát a jobbágyoktól elvették, és a maguk eszközeivel gazdálkodtak rajta tovább.⁹

Szorosan hozzátartozott a falvak életéhez az irtások létesítése, hiszen a 18. század közepére megszorodott népesség a korábbi módszerek mellett már nem tudott megélni. További puszták kellettek volna, de ilyenek már nem voltak, és így a határon belül újabb és újabb területeket kellett a termelés számára szabaddá tenni. Az irtáshoz szilárd telekrendszer hiányában 1767 előtt nem volt szükség földesúri engedélyre, létesítése csak munka és igaerő kérdése volt.

Az irtások többségének emlékét csak a térképek nevei őrzik, amelyek között első helyen a személynévvel kapcsolatos elnevezések állnak. Ilyen volt Bogádmindszent határának mélyen fekvő, mocsaras részén a Pető-láza nevű irtás, Vajszlón a Nagy János rét, Csányoszrón pedig a Csóka-, meg a Vörös-irtás. A „Vidák láz-át” Adorjás egyik hajdan erős családja irtotta, a mónosokori Mónár-lázt egy néhai vizesmolnár. Mecskén és Mónosokoron egész falu kellett az Irtás-dülő termővé tételéhez, Oszróban egy irtáson, az Okor melletti Szörnyű-lázon, alighanem keserves munkát végeztek a jobbágyok.¹⁰

A szabad határhasználat világából voltaképpen csak egy olyan adatunk van, amely az irtás végzőjének a személyét is ismerteti. 1769-ből származó adatokból tudjuk például, hogy Sámodon a Nyárfás-berket „. . . Teleki Istók irtotta, tisztogatta, azután nemcsak használta, hanem sássát is haza hordotta.”¹¹

Sósvertikéről viszont egy néhai robotkönyv kitépett lapján, de már a kialakult telekrendszer világából, 1773-ból maradt ránk egy valódi irtási engedély. Gazdag tartalma miatt közöljük a teljes szövegét, amely szerint „Vertikei Sós Mikónak meg engedtetik, hogy ugyan vertikei határban, Bencze nevű Diverticulumban egy darabot,

⁷ Bm. L. Inquisitiones 1754—1756. Fasc. XIV. 413.

⁸ FRICSY Á. 1978. 178.

⁹ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogádmindszent, 5. doboz, sz.n.

¹⁰ Irtások: BFN II. 246. Bogádmindszent, 84. Pető-láza, 271. Vajszló, 128. Nagy János rét, 250. Csányoszró, 50. Szörnyű-láz, 76. Vörös-irtás, 139. Csóka-irtás, 276. Adorjás, 59. Vidák-láza, 237. Mecske, 114. Irtás-dülő, 242. Mónosokor, 7. Láz-dülő, 36. Molnár-láz.

¹¹ Bm. L. B-M Lt. 110. cs. 526.

amelyben már a fák is meg vannak kerengetve, ki irthasson, mely azután, mihelyt tiszta lesz, meg fog nézettetni. Sellye 7-a 9-bris 1773. -Jósa András tisztartó”.¹²

Ez a forrás megőrizte számunkra az irtás ormánsági formáját, amely a fák kérgének megkerengetésével kezdődik és a tuskók, meg a gyökérzet kiszedésével végződik. Maga a folyamat azonban, amíg a fák alatt lévő bokrokat irtogatják, majd a hasznosság sorrendjében a „kiaszalt” fákat kivágják és elhordják, évtizedekig is eltarthat.¹³

Annyit csak még, hogy a nehéz munkával megtisztított földdaraboknak nem sok hasznát látta a lakosság, mert a földesurak, élve a törvény adta lehetőséggel, rendszerint megváltották azokat.

A szabad határhasználat gyakorlatát igen szemléletesen írja le 1769-ben egy sámodi tanú, aki „a Páprádi és Sámodi határban és a körül levő tókban halászván mindenkor azt tapasztalta, hogy a kérdésben vett réteket Sámodi lakosok szárazságnak üdejében használták, szénájokat öszve rakván, békességben haza hordották, mindenféle marhájakat bátorságban őrzötték és legeltették”. A másik tanú meg azzal egészíti ki a vadászatot és halászatot is magában foglaló képet, hogy utal az erdők szabadságára is. „Kérdésben vett helynek — vallja — Sámodi Lakosok békességes bírásában voltak, az erdőt fáészván minden féle kerék szerre és más szükségre való fát vágta, faragta és azt békességben Sámodra haza is hordották.”¹⁴

Ezeknek a vallomásoknak némi fogyatékosága, hogy a dolgok rendjén nem akkor mondták írásba a megkérdezett tanúk, amikor (a század első felében) még természetes volt a szabad határhasználat, hanem visszapillantva, egy olyan időben, amikor éppen a határhasználat szabadságát fenyegette veszély. Ugyanakkor a mi szempontunkból igen fontos az a körülmény, hogy itt a legilletékesebbek fogalmazzák meg az ősi civilizáció pilléreinek együvé tartozását.

Sámodi tanúink vallomásai már a saját határuk használatára vonatkoznak. A határ birtoklásának formája a 18. század első felében a török idők elmúltával újjáéledt osztásos földközösség volt.¹⁵ A határt két nyomásra osztották és azon belül szabad foglalás útján vettek birtokba annyi földet, amennyit marháikkal fel tudtak szántani. A mecskei gyakorlat szerint a 6 ökrös gazdáknak 3 mérőre való föld járt, akinek 2—4 ökre volt az 2 mérős földet kapott, akinek ennél kevesebb, az másfél mérőre tarthatott igényt. „Vonyós marhákbán” azonban mindenkor nagy volt a hiány az Ormánságban. Rúzsa Lajos számította ki, hogy 1737-ben a siklői és a szentlőrinci járás jobbágysága olyan kevés igaerővel rendelkezett, hogy 4 ökröt csak 0,19, 2 ökröt pedig mindössze 15,78 százalékuk tudott befogni. Ez az állapot a családok között, és a családokon belül is szoros összefogást követelt a falvak népétől.

Volt azonban valami hallatlanul egészséges az osztásos földközösség hamar lejáró gyakorlatában, mert ebben a földesúri beavatkozást mellőző, rugalmas rendszerben, ha egy család munkaereje megnövekedett, akkor a közösségtől több földet kaphatott.

¹² Bm. L. Urb. iratok. Sósvertike, 1852/41. sz.

¹³ TAKÁCS L. 1980. 192. és Néprajzi Lexikon 2. k. 640.

¹⁴ Bm. L. B-M Lt. 110. cs. 526. sz. Tanúvallomási jkv.

¹⁵ Újjáéledéséhez: WELLMANN I. 1933. 37. 63.

Erre a gyakorlatra mondták az írárok, hogy a falvak határa nincs (egyszer s mindenkorra) telkekre felosztva.¹⁶

A 18. század első felében nemcsak a földhasználat, de a gazdasági tevékenység egésze is a természeti viszonyokhoz alkalmazkodott. Ekkor még csak a vizek síkjából kiemelkedő magasabb részekben, a döngörökön folyt egy kis földművelés, de a földek laposán a vízi világ uralkodott. A mocsári ember, ha megtermelte is a kásának való kölest vagy a kenyérgabonát, nem feledkezhetett meg arról, hogy földje végében ott kínálja termékeit a láp, a víz, amiért még dolgozni sem kell, elég ha az ősi fortélyok alkalmazásával elszákmányolják és begyűjtik a készet.¹⁷ Ennek a primitívnek tartott gazdaságnak kedvezett itt a természet, és ez formálta évszázadokon át az ormánsági mentalitást. Kétszáz év is eltelik majd a török utáni idők szabad határhazánálata után, amikor még mindig csillogó szemmel mondják Kemsén a régiekre emlékező vénék: „Délíg szántottunk”, „délután elmentünk kasolni” vagy legeltetni.¹⁸ Elősegítője és őrzője volt ennek az életvitelnek az isten háta mögötti elzárttság, amely megintcsak a természet „ajándéka”. Nem egyetlen határ, de az általunk vizsgált mikrovilág teljességét fogalmazta meg az a mester, aki 1724-ben pecsétet készített Zaláta számára. Mint legfontosabb objektum, tó tölti ki a pecsétkép közepét, partján sűrű nádas, a vízben hal, s odafenn madarak húznak bárányszerűen alatt...¹⁹

A vízföldrajzi fejezetben bőven szövegtünk a táj álló- és folyóvízeiről, itt inkább arra irányítanánk a figyelmet, hogy a kicsorduló árral rengeteg hal került a csapadékvíz által is táplált mélyedésekbe. Minden halpár után százezernyi ikra, s kedvező körülmények esetén ugyanannyi ivadék. Az ősz óta szárazon állt ideiglenes vízfolyások és a berkek mélyedéseit fokozatosan töltötte föl az ár, s a sekély, langyos vízben, senkitől sem zavarva ívhattak a halak. A gypes, jó talajú, friss területen rengeteg táplálék akadt. Mire elmúlt a nyár, a szülőpárok alaposan meghízva, az ivadékok megerősödve kerülhettek vissza a folyóba, esetleg az ártér mélyedéseibe. Ezt a paradicsomi állapotot szüntette meg egy évszázad alatt fokozatosan a vízszabályozás. Előtte 5-6 hónapig is víz borította az árteret, de utána csak 2,5-3 hónapig, a víz pedig magasabb lett és hideg, nem kedvezett többé a halak szaporodásának.²⁰ Természetes, hogy akkor roppant össze az ormánsági civilizáció bázisa, s akkor társadalmasodott a születéskorlátozás egykés gyakorlata, amikor az úrbéri perek a volt telkiállományra szorították össze a falvak népének mozgási területét, a vízrendezések pedig lehetetlenné tették az összetett gazdasági tevékenység folytatását.²¹

Ekkor azonban még szabadon járnak, s szabadon virágzik a réti vagy kishalászat. Szerszámaikat — a varsákat, kasokat, szigonyokat, valamint a velük való bánás tudományát — bemutatták már elődeink.²² Mi csak annyit teszünk hozzá, hogy az Ormánságban nincs főfoglalkozású halász, a halászatot itt mindenki egyformán űzi.²³

¹⁶ Az osztásos földközösséghez: RÚZSÁS L. 1964. 52—53.

¹⁷ ZENTAI J. 1965. 182.

¹⁸ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 126—127.

¹⁹ BEZERÉDY GY. 1980. 260.

²⁰ RÉPÁSSY M. 1928. 261—263. felhasználásával

²¹ Ormánság. 1937. 57.

²² HERMAN O. 1980. 124—136. és Ormánság. 1937. 55—62.

²³ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 127.

A kortársak mindenekelőtt a Dráva menti községeknél hangsúlyozzák a halászat rendkívüli jelentőségét,²⁴ de nem feledkeznek meg a „fekete vizek” kiöntéseiből keletkezett tavakról, berkekről sem.²⁵

A vizek járásába beavatkozó, azok hasznát növelő, kártevéseit csökkentő középkori vízhaszonvételről²⁶ nem sikerült mives levéltári forrásokat találnunk, ezért a kéziratos térképek gazdag földrajzinév-anyagában kerestünk kárpótlást. Egész gyűjteményt lehet például összeállítani a folyóvizek mozgását, ki-be folyását szabályozó, az állóvizeket megújító fokokból. A cüni határban lévő, feneketlennek mondott „Pusító” mellett a 18. század legelejéről származó térképek is feltüntetik a „Czigere-fok”-ot, amit később egyszerű fokként emlegetnek. — Márfánál a Foki-mezőn volt kifolyása a hajdani Bő-tónak. Szaporca és Cún térképein is megtalálható a „Fokok-közi” nevű határrész, amelyen át a cüni határból vezette a vizet egy árok a szaporcai határ mélyebb fekvésű területére. A fokok gondozását gyakran meghatározott személyek végezték s őket illette azok haszna is. Így került Zaláta térképére a Vass János fokja, s a cüni határba a Rác-fok. Akadtak itt is vízelvezető árkok, amelyeken át eresztették a vizet, de egyúttal el is rekesztették a halak útját, mint a szabolcsi Nagy- és Kis-tó között vagy a vajslói Fekete-víz és a régi meder között Rekesz határrész bizonyítja.²⁷

Az osztó földközösség idején nemcsak a szántók, rétek, irtások, művelésére alkalmas dögörök voltak egy-egy birtokos kezén, hanem a halászó helyek is. Kémesen a mindig berkes-vizes „Község-gödre” mellett volt a „Gyuláék-gödrik”, amely mesterséges sáncolással készült „Sánci-gödör” volt. A szaporcai határon a Bana, meg a Pancsó család, továbbá a Barkó Jancsi és az uradalmi jáger rendelkezett halászgödörrel. Kisszentmárton több helyi vezetőt is adó híres családjának nevét viseli a Brádák-tava, Hiricsen a szabályozások utáni „Mérnökházi-tó” helyén egészen 1806-ig a Szép Ander-tó kínálta a halat gazdájának. Viszlón a Csomoroknak árka, a Kósáknak berke, az Imrőknek „vögye” volt. A nyugati oldalon, Csányoszrón Peti Mikó, Tót Mikó, Sellyén a Zsimont-család használt egy-egy vízzel borított „lapist”. Ilyen vízi világ közepén volt a bogdásai határon a „Biroch Dögörök”, és a Baksaytól ismert Patak család „Döngur”-ja. Ha helyünk volna felsorolhatnánk itt a néhai halásztanyák egy részét is.²⁸

²⁴ Hirics: VÁLYI A. 1799. II. 175. Bövelkedik hallal: THIELE, J. C. 1833. Halászat a Dráván. — Kisszentmárton: VÁLYI A. 1799. 380. Két berkei hallal, csíkkal táplálják lakosait. — Palkonya: THIELE J. C. 1833. II. 333. Halakban rendkívül gazdag.

²⁵ Páprád: VÁLYI A. 1799. III. 20. A Fekete-víz mellett halászhatnak. — Szaporca: VÁLYI A. 1799. III. 315. A Fekete-víz hallal, rákkal bövelkedik. — Sámod: VÁLYI A. 1799. III. 227. Északról a Fekete-víznek kiöntéséből nagy tó támadt, amelyben halat és rákot foghatnak. — Rád: VÁLYI A. 1799. III. 163. A halastóval körülvett falu téli időben csíkkal, hallal bövelkedik. THIELE J. C. 1833. Halastava különösen csíkban gazdag.

²⁶ ANDRÁSFALVY B. 1975. 159.

²⁷ Fokok: BFN II. 307. Cún, 101. Pusító, Czigere-fok, 308. Szaporca, 84. Fokok-közi, 273. Márfa, 43. Fok, Foki-mező, 304. Zaláta, Vass János fokja, 307. Cún, 174. Rác-fok, 296. Kisszentmárton, Suggói-árok (vízelvezető), 312. Szabolcs, 43. Nagy-tó, 44. Kis-tó, 45. Rekesz.

²⁸ BFN II. 297. Kémes 133. Sánci-gödör = Gyuláék-gödrik, 134. Község gödre, 308. Szaporca, 75. Banáék-gödrik, Pancsó-gödre, Jáger-gödör, 296. Kisszentmárton, 76. Brádák-tava, 295. Hirics, 117. Szép Ander-tó. Utolsó adata: 1806. 264. Viszló, 99. Csomor-árok, 98. Kósa-berök, 53. Imró-vögyi, 260. Csányoszró, Peti Mikó-, Tót Mikó-lapis, 263. Sellye, 245. Zsimont-lapis, 262. Bogdása, 57. Biroch-gödrik, 63. Patak-döngurja.

Halban gazdag halászhely volt mindenkor elegendő. Télutón rengeteg csíkot, később teknőst adott a mocsár. A Dráva, amíg a 19. század elején a földesurak nem tilalmazták a jobbágy halászatát, bőven adott kecsegét, menyhalat, vizát, tokot, a mocsarak és a különböző fokok pedig igen jóízű csukát, harcsát, pontyot, süllőt és minden másféle halat.²⁹

A halászatból, a Drávát kivéve, az uradalmak nem zárták ki a jobbágyot, csak vagy a halászó szerszámokat terheltek növekvő adóval (Vajszló) vagy pedig haszonbért kértek a földesurat illető jog élvezetéért (Káptalan).

A gazdag zsákmányt a jobbágyok természet ajándékának tekintették, nedves években a felesleget szárították, disznókkal etették vagy nem törődve az esetleges járványveszéllyel, otthagyták a vadak és a madarak prédájául.³⁰ Arra azonban, hogy a Duna mellékiekhez hasonlóan rendszeresen értékesítették volna a gazdag zsákmányt, csak két adatunk van. A tavak közt fekvő Kórósról Vályi írja, hogy „Csikjait Pesten szokták el-adni”³¹, a mónosokoriakról meg Gunda Béla említi, hogy a csíkot szekérre rakott hordókban szokták árulni Gerde, Rugásd, Szentkirály vidékén.³²

A mocsári embernek ezt az archaikus értékrendjét nem értették már a 18. század derekán sem a káptalan uradalmi tisztjei, hanem Szentmárton leírása kapcsán lustáknak és igényteleneknek nevezték a jobbágyokat, mert nagyobb gondot fordítottak a halászatra, mint a földművelésre vagy az állattartásra.³³

A halon, csíkon kívül „asztalra való madarak” sokaságát is kínálta a vízivilág. „A” vadludaknak, vadrécéknek, szárcsáknak, ingoványi snefeknek (mocsári szalonka) seregeik annyira ellepik tavainkat — írja a Dráva verőcei oldalát kitűnően ismerő Hoblik Márton —, hogy benne a köznép is sokáig eledelét találja.”

A Vén fák odva illatos mézet kínál, a fák koronáján széles farkú mókusok, gyors lábú pelék, fűrgye nyestek. Volt itt egykor őz, róka, sőt farkas is. A nagyvadakat hajdan veremmel várták, a kisebbeket törrel, hurokkal, csapdával és mindenféle ravasz módszerrel ejtették zsákmányul.

A kisvadak fogásának számos fortélyát gyűjtötték össze serény kutatók, de a mostoha időben fontos nagyvadak (disznók, szarvasok) fogásának módját már a puskával vadászó 18. századi jobbágy is csak hírből ismerte. Hófer Tamás izgalmas közleményéből tudjuk, hogy a török időkben és a „Kurucz háborúk után” beállott szegénység idején „disznógödörnek” nevezett vermekben fogták a vadat szerte Baranyában. A vermeket — páprádi példa szerint — két vízállás között mélyítették a földbe, és erős kerítéssel kötötték össze, hogy a felvert vad átjárót ne találjon. Itt ekkor szántóföldön alkalmazták azt a gyakorlatot, amely sikerrel terelte a halat a lészák, gátak mögé rejtett vejszékbe, varsákba. „A fákat egymásra szokták vágnyi”, hogy „... a fák, karók... mintegy kert módra” zárják el a vad útját. Sikeres vadászat

²⁹ HOLBIK M. 1833. II. 31.

³⁰ OLÁH M. 1985. 75—76. és Ormányság. 1937. 354. „Hordószám sziváregtünkön fön a halat...”, „Messzirán érzött a falu halszaga.”

³¹ VÁLYI A. 1799. II. 412.

³² GUNDA B. 1956. 20.

³³ RÚZSÁS L. 1964. 51. 148. sz. j. „... majorem curam clausurae piscium habent, quam rei agrariae, aut pecuariae”.

esetén egy-egy, erdőbe húzódott közösség kevés jószággal rendelkező tagjai, „... meg irt mód szerént megh fogot vadaknak hussával életeket táplálták”.³⁴

Az ormánsági falvakat gyakran ölelte körül víz, és a bojtorjással, csalánnal, farkasfoggal, tüskével felvert „ballangos hely” nagyon sok volt. Ha kevés gabona termett, mint nagyon sok évben, akkor az ormánságiak rendszeresen fogyasztották a vadon termő növényeket. Kenyérpótlóként ették a vízben termett sulymot (*Trapa natans*), amelyet a cúniak kocsira rakva árultak. A békalencsének ismert „fűlencse” (*Lemna minor*) a baromfi eledele, de a barnássárga magvú haratkását (*Glyceria fluitans*) megszorult emberek is fogyasztották. Szívesen itták a nyír- és szilfák üdítő nedvét. Tavasszal a fákat vállmagasságban megfűrták, a lyukba nádat vagy bodzacsövet illesztettek, amelyen keresztül gyűjtőedénybe csepegett a fa nedve.³⁵ Táplálkozás céljait szolgálta a sóska, vadsaláta, a csalán, a bükk- és tölgymakk, a sokféle vadgyümölcs és gomba. Mindenki tudta, hogy a kora tavasz első gombájáért nyárfaerdőkbe kell menni, s ott bújik ki a földből áprilisban a Szentgyörgy-gomba is. A nyári erdők gombája a csikósvargánya, meg a keserűgomba. Legelőkön terem a szekfű- és csiperkegomba. Végül egész éven át terem szil-, dió-, eper-, fűz- és nyárfatuskókon a ropogós húsú gilva (laska) gomba.³⁶

Fakéregből bocskor, cserzőanyag, festék készült. Fakéregből volt a szilfahéjjal fűzött, fogóval ellátott, szatyor alakú, de annál nagyobb szűkő, amelyben ezt-azt vittek. A füzesekben, erdőkben szedett vesszőt házfalnak, kerítésnek, kévekötésre használták. A gyékényből, sásból ponyva, takaró, gyümölcsszáritó készült.

Botanikus legyen a mai világban, aki eligazodik a forrásokban szereplő sokféle sás, meg gyékény között. Az Ormánsági Szótárban a sás címszó alatt 11féle sást találunk, úgymint fekete-, fonó-, gyékény-, hordó-, légy-, liliom-, metely-, metsző-, povolyás-, roboz- és szittyósást. Külön szerepel a berkek sásas szénája, amit közönségesen savanyú réti szénaként emlegetnek. Értéke ugyan nem sok, de ennek ellenére előfordult 1761 Szent Jakab hava (július) 10. napján, hogy „... a czigonnyal, vasvellákkal felfegyverzett zalataiak” komoly harcban ragadták el a káptalani jobbágyok által lekaszált sást a Zehi-pusztáról. Módosabb parasztházak, parókiák, templomok tetején, a csepegő-eresztő hordó dongái között találkozunk majd gyékénysással, amelynek szárában vizet át nem eresztő, gyapotszerű képződmény van. Termésének pelyhei vánkosoakat töltöttek meg egykoron. Kötözésre és különböző fonott tárgyak készítésére leginkább a keskenylevelű gyékényt (*Typhna angustifolia*) használták.³⁷

A gyékényszedők világára egyetlen fénysugárt vet csak forrásainkból egy hetvenéves kistelki asszony vallomása, aki a páprádi határhoz tartozott Cserem Kata berkében „Harminc egész Esztendeig szedte a Gyéként kötni való Sásot” a vajszlói

³⁴ A vízi világ élelmezési szerepéhez: HOBLIK M. 1833. 31. A vadfogó vermekhez: HOFER T. 1957. 346—349.

³⁵ GUNDA B. 1956. 23.

³⁶ ZENTAI J. 1965. 185.

³⁷ Sás: Orm. Szótár. 1952. 472; gyékénysás uo. 197. A feldolgozáshoz: Magyar Néprajzi Lexikon. 2. 1979. 340. Gyékénymunka.

tiszttség engedelmével. A saját szava szerint „először robotért, azután pedig Dézmáért élt ezzel a haszonnal”.³⁸

A gyűjtögetés mindig fontos összetevője volt a jobbágyság létfenntartó tevékenységének. Jelentőségét az erdők használatának korlátozása, a vizek megzabolázása csökkentette. Fokozatosan rendszeres tevékenységből³⁹ alkalmasszerűvé, közösségi foglalkozásból a falusi szegények foglalkozásává válik.⁴⁰ Korlátozódik területe, csökken a gyűjtött növények száma, összeszűkül felhasználásuk lehetősége.

A legelő-erdőkről oly sok szó esik még a használatukért folyó harcról és az állattartásról szóló fejezetben, hogy itt csak igen tömören rögzíthetjük a jobbágy életében játszott szerepüket.

Az erdő a paraszti háztartás igen jelentős tartozéka volt, mert innen származott a szükségletek jelentős hányada. Fából készült a talpasház talp-, oldal- és tetőgerendája, minden szalufája, léce, deszkája. Fából készült a használatra és eladásra is készített vasalatlan fakószekér, valamint a rengeteg villa-, fejsze- és sulyoknyél. A lakosság kötélpótlója rendszerint az iszalag volt. Szalmaedények készítésénél használták a tuskés szederinda gondosan tisztított, hajlékony indáit. A mogyoróbokrok fiatal hajtásait — fegyelmezési célokra kívül — hordók abrongozására és különböző dongás edények készítésére használták, mert az Ormánságban még a 19. században is luxusnak számított a leltárakban kiemelten kezelt vasalt vödör vagy más edény. A füzesekben vágott hajlékony vessző javából vékák, kasok készültek, de használták a talpasházak falának rekesztéséhez, kerítések készítéséhez, mint „porongvesszőt” még kévekötéshez is.

Amíg a hó le nem esett, a legelő és az erdőknek legeltetésre szánt tisztásai adtak táplálékot a kint tartott állatoknak. Amikor a hó leesett, berkes, lápos helyekre, valamint az erdőkbe hajtották a jószágot, ahol a bokrok védelmében nagyobbra nőtt fűvet könnyebben ki tudta kaparni a hó alól. Ez a hosszú avarfű a takarmánynövények elterjedéséig fontos szerepet játszott az állatok teletelésében.

A cserfa héját a vargák, az égerfáét a gubások használták, a falusi lakosság megválogatás nélkül hántotta a számára szükséges fákat, különösen a hársakat, hiszen hosszú századokon át, hétköznapiakon hársbocskort viselt az ormánsági jobbágy, kelet-európai társaival egyetemben. E könyvben is találkoztunk már hársfahéjat szárazó jobbággyal, amint kötözőanyagot készített a köröscőnyei erdőn a káptalan pécsi szőlei számára.⁴¹ Ez a természetből támogatott primitív gazdálkodás, amely materiális alapját adta az ormánsági ember lakáskultúrájának, öltözködésének, az évezredek mélyén született, de hűségesen őrzött dalok, hiedelmek, mesék tömegének, az árutermelés és értékesítés elemeit is figyelmen kívül hagyó gondolkodásmódnak, időben átnyúlt a 19. századba is. Igaz, hogy a modern ember az ormánsági civilizációt egyre inkább „élő anachronizmusnak, primitív idők gazdag tárházának”⁴² tekinti, de aki érteni kívánja az ormánsági via dolorosát, annak számolnia kell azzal, hogy ennek

³⁸ Bm. L. Acta Judiciaria Dominii Siklós 1899. 107. — Az özvegy valójában a hetedik kéve sást adta az uradalomnak.

³⁹ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 37.

⁴⁰ ZENTAI I. 1965. 181—203.

⁴¹ Az erdő sokoldalú felhasználásához: TAKÁCS L. 1980. 34., 36—37., 40—41., 35.

⁴² ELEK P.—GUNDA B. 1936. 22.

a civilizációnak a hordozója a pusztulásig ragaszkodott a maga világának írásban soha meg nem fogalmazott törvényeihez, amelyeknek a létjogosultságát a 18. század közepén kérdőjelezték meg először a „racionalitás” szellemében fogalmazott földesúri törekvések.

2. Az úrbérrendezést megelőző politikai harcok

A baranyai események az 1764/1765. évi országgyűlés berekesztése után váltak az országos politikai események részévé, s az itteni jobbágyok elégedetlenségének mélységét bizonyítja, hogy itt is királyi utasításra kezdte meg herceg Batthyány Károly hatalmas hitbizományának központjában, Siklóson a siklósi, bolyi, az üszögi és a sellyei uradalmak jobbágyainak panaszait kivizsgálni Festetich Lajos gróf, Somogy megyei alispán elnöklete alatt egy bizottság.

Az 1765—1766. évi dunántúli parasztmozgalmak részeként zajló eseményeket 1957-ben leírta Csekey István, 1964-ben összefoglalóan értékelte Rúzsás Lajos, 1979-ben pedig azzal egészítette ki Kecskeméthy Zoltán helytörténész, hogy az 1767. szeptember 24—25-én Pécsen tartott megyei közgyűlés jegyzőkönyve szerint, a siklósi jobbágyláadás megyei szinten halálra ítélt, de később kegyelmet nyert vezetőjét Járó Józsefnek és nem Járó Péternek hívták.⁴³ Mi itt a kutatások során előkerült újabb források megszoalaltatásával azzal kívánjuk árnyalni az ismert képet, hogy a 18. században még annyira külön úton jár Kelet- és Nyugat-Baranya agrárfejlődése, hogy a célok pontos rögzítésével, külön kell vizsgálni a népi elégedetlenség fokozódásának indítékait is.

Kezdjük talán a Pécs—Siklós közötti útvonaltól keletre fekvő Batthyány-uradalmak eseményeinek vizsgálatával. Forrásbázisunk az a hatalmas fólió kötet,⁴⁴ amelyben megtalálhatók a jobbágyok mozgolódásának legfontosabb dokumentumai. Itt van mindjárt Tanyi László vármegyei főbíró körlevele, amely felszólítván a falvak népét, hogy „... 2-4 jámbor, értelmes embereket választván”, képviseltessék magukat az 1765. szeptember 17-én tartandó bolyi úriszéken, egyben megparancsolja az uradalom jobbágyainak, hogy híven teljesítsék úrbéri kötelezettségeiket.

A kötetben talált két panaszlevél, amelyet a jobbágyok a bolyi úriszéknek küldtek, világosan elárulja, hogy az uradalom keleti területein egymásba fonódva jelentkeznek a majorkodás térhódításából származó panaszok a kontraktualista, német jobbágyok státusának romlásával. Az első panaszlevél a bolyi dominium minden rendű és nemzetiségű jobbágyainak közös sérelméből származik.⁴⁵ Megírják, hogy „a’ meg Sullyosodott terhes robotnak miatta...” kényszerülnek panaszt tenni. Első helyen hangsúlyozzák, hogy az uraság árendás szántóföldjeiknek sok részét elfoglalta, és most azt kell szántani, vetni... robotban! Panaszolják azután az uradalomban már ekkor folyó sok építkezést és az ahhoz kapcsolódó rengeteg fuvar.⁴⁶ Gyarapítja a

⁴³ A dunántúli parasztmozgalmak értékeléséhez: VÖRÖS K. 1952. — Baranyai összefüggéseihez: RÚZSÁS L. 1964. 64—70. — A siklósi lázadáshoz: CSEKEY I. 1957. 72. és KECSEKEMÉTHY Z. 1979. 3—7.

⁴⁴ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 631. sz. Protocollum urbariale Dominii Boly, 1764.

⁴⁵ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 8. o. „A Bolyi Dominium jobbágyai minden Helység és nemzetiség béliek, Magyarok, Horvátok, Rátzok és Németek egyenlő akarattal, könyörgő Instanciával folyamodnak...”

⁴⁶ Bm. L. B-M Lt. uo. 9—10. „... a’ sok vendégfogadóknak, istállóknak, Sörháznak... építése a’ Bolyi Dominiumot tellyessen meg nyomorította”.

terheket az urasági szőlők, rétek bővítése és az az új gyakorlat, hogy itt már a kukoricaföldeket is „... szántani, vetni és takarítani köll szorgalmatossan”, nem elég csak a dézsma beadása. A majorkodásnak ez a formája mintegy 60-70 évvel előzi meg az ormánsági gyakorlatot még a sellyei uradalomban is! Az egységesedő robotterhekkel együtt jár annak a megalázó bánásmódnak a terjedése is, amit a kontraktualista jobbágyok eddig nem ismertek.⁴⁷ Megalázónak tartják azt is, hogy roboton kívül „Teknyős békákat... Tsigákat és Gubácsot” kénytelenek szedni. Ugyancsak sérelmes a szőlőtermő tájon a törkölyfőzés szabadságának korlátozása. Évekig panaszozik birjáni Kovácsévics Márton esetét, akinek engedély nélkül használt „Kazánnya el vétetett, midőn pedig a’ hordóját visszakérte volna, pálczával fenyegettetett”.⁴⁸

Német Béla, aki elsőként írja le a Pécs város piacát, utcáit megtöltő, a megyei börtönt körülvevő, botokkal felfegyverzett bólyi jobbágyokat, ugyancsak a kontraktualista sors romlására utalva hangoztatja, hogy a jobbágyok csak a szentírás által meghatározott tized fizetését ismerik el jogosnak, de a földesúri dézsmát nem. Szerinte a mozgalmuk is azzal indult, hogy dézsmálatlanul kezdték behordani a learatott gabonát.⁴⁹

A bólyi uradalomból bemutatott forrásaink friss színekkel nyomatékosítják azt a véleményünket, hogy a gazdag Kelet-Baranyában a panaszok forrása a kontraktualista státus romlását is előidéző, fokozott majorkodás.

A hatalmas Batthyány-uradalom gazdag szőlőtermelő, sok kontraktualista szabadságot őrző keleti fele ugyan nem is hasonlítható 1764-ben az Ormánsághoz, de a közös szervezet, az egyes uradalmakat összefogó háló rezdülései abban az Ormánságban is éreztették hatásukat, ahol a század derekáig nem változott a taxa-szedés ősi gyakorlata, és az adóztató jellegű uradalmak legfőbb törekvése a földesúri jogok minél jövedelmezőbb hasznosítása maradt.⁵⁰

Saját kutatásaink szerint az ormánsági társadalmat mélyebben felkavaró akciók az ötvenes évek elejétől indultak, amikor az uradalmak annak lehetőségét kezdték keresni, hogy hogyan lehetne az Ormánságban is biztosabb alapra, tehát telekrendszerre építeni jövedelmeiket. Ez a törekvés azonban akkor még csak a pécsi káptalannak sikerült. A táj többi uradalmaiban tovább élt az osztó földközösség.⁵¹ A vajszlói uradalomban a pozsonyi Clarissák által kiküldött bizottság a mi véleményünkkel is egyező módon az „eredménytelenség” okát a természeti viszonyokban és a mocsári életmódban jelölte meg.⁵² Maga az a tény, hogy a szabad határhasználat itt is, ott is jelentkező korlátozása mellett kísérletek történnék az adóalap pontosabb meghatározására is, hosszú időn át izgatta az ormánsági jobbágyok kedélyét, akiket joggal riaszthatott a kelet-baranyai jobbágyokra nehezedő sokféle új teher híre is. Vitathatatlan, hogy ezek a földesúri törekvések fontos szerepet játszottak a paraszti elégedetlenség megfogalmazódásában, de valóságos majorkodás

⁴⁷ Bm. L. B-M Lt. uo. Dokumentumok sub No. 4. „A mi pedig keservesebb, mindenféle Móddal a’ Szegénységet nyomorgattni Szokták, úgy mint Kalodázni, láncozni és förtelmes Szidásokkal motskolni.”

⁴⁸ Bm. L. B-M Lt. uo. 101.

⁴⁹ VÁRADY F. II. 588—589. L. még: RÚZSÁS L. 1964. 68.

⁵⁰ RÚZSÁS L. 1964. 62—64.

⁵¹ RÚZSÁS L. 1964. 53.

⁵² KISS G. 1980. 207. 98.

hiányában, mélységükben meg sem közelítik azokat az okokat, amelyekről a keleti birtokokkal foglalkozó szerzők beszélnek.⁵³

A gyors általánosítás helyett mi itt arra szeretnénk figyelmeztetni, hogy a kutató az Ormánságban mindig ügyeljen a majorkodás időrendjére, mert itt a területi koncentráció nyitányának tekinthető mérnöki felmérések — amelyek az ősi, szomszédsági viszonyok figyelembevételével kialakították a jobbágyság házhelyeit a falvakban, s azok arányainak megfelelően a telkeket a három nyomásra osztott határban, és rögzítették az urasági birtokot is — csak egy évtizeddel a „siklósi urbárium” kihirdetése után, 1775 után kezdődtek a különböző uradalmakban. Az is megszívlelendő, hogy az elkülönített területeken, jobbágysági munkaerővel folytatott földesúri gazdálkodás az úrbérrendezés utáni évtizedekben elsorvadt, és az 1820-as évek elején született csak újjá a sellyei uradalomban, de az Ormánság egészében csak a negyvenes évektől vált általánossá. Nemcsak azt a százados különbséget kell tehát figyelembe vennünk, amellyel Rúzsás Lajos szerint a baranyai uradalmak egésze elmaradt a török uralomtól megmenekedett Nyugat- és Észak-Magyarország uradalmaitól, hanem azt a 6-8 évtizedet is, amellyel a baranyai és somogyi Dráva-völgy mocsaras területein szerveződő uradalmak elmaradtak Külső-Somogy és Kelet-Baranya uradalmai mögött.

Egyetértünk a szaktudománynak azzal a megállapításával, hogy a feudális járadékok erőszakos növelése a Dunántúl nyugati és déli megyéiben felkavart minden földre-földművelésre alapozott jobbágyságot, de az Ormánság eredendően mocsári civilizációjának a siklósi események után még több mint egy évszázadig, az elkülönítések és a vízrendezések befejeződéséig, a legelő-erdők és a vizek adták az alapját. Ebben a tájban a földművelés, ha szerepe az idők rendjén növekedett is, *nem játszhatott meghatározó szerepet.*

Mint az Ormánság-kutatás minden más kérdésénél, mi ebben az esetben is az ősi civilizáció szükségleteire vetett szemmel fogtunk munkához. Ezért kérdeztük a Rúzsás Lajos által kitűnően megrajzolt kép előtt állva, hogy nem veszélyeztette-e valami az ismert eseményekkel párhuzamosan az ormánsági civilizáció alapját.

A szakirodalom, éppen az ő munkássága alapján eddig úgy tudta, hogy az állattartás és gyűjtögetés fő terét adó erdők regulálását csak 1799-ben kezdte meg a pécsváradi alapítványi uradalom, és ezt a példát követte a Bólyi-uradalom is, amikor 1815-ben regulációs pert indított községei ellen.⁵⁴

Minket — sajátos módon — éppen az ő könyve döbbsített rá, hogy a 18. század derekán is találkozhatunk regulációs törekvésekkel, amikor az erdővel-mocsárral legjobban borított drávai uradalmak a felvilágosult állam indokolt erdővédő rendeleteit használják fel a siklósi eseményeket megelőző évtizedben, hogy radikálisan véget vessenek jobbágyságuk természetből indokolt szabad erdőhasználatának.

A pécsi káptalan vezetői, akik a 19. század elején a helyi adottságokat kitűnően kamatoztató gazdaságpolitikájukkal tűntek ki szomszédaik közül, 1756-ban még egyetlen rendelettel szeretnék racionalizálni „mind a hegyek alatt, mind pedig a Dráva mellett” fekvő birtokaikat.⁵⁵

⁵³ RÚZSÁS L. 1964. 67., 69. és KECSKEMÉTHY Z. 1979. 4.

⁵⁴ RÚZSÁS L. 1964. 107—109.

⁵⁵ PKL. Prot. III. 1756. V. 10. (Továbbá: PKL 1756. V. 10.) Közl.: RÚZSÁS L. 1964. 38—39.

A rendelet minden álló vagy élő fa kivágásáért 1 forint bírságot helyez kilátásba. Tilalmazza a tűzrakást és engedélyhez köti az épületnek, kerítésnek, szerszámnak való fák vágását. Az építkező-faragó ember után lehetetlenné akarják tenni a gyűjtögető-vadászó embert is, ezért kártérítéssel és 24 bot kilátásba helyezésével riasztják a taplószedő, nyáron madarászó, télen evet és nyest után járó jobbágyot. Tudják jól, hogy „nemcsak puskákkal, hanem egyebekkel is fogattatnak vadak”, ezért tilalmazzák a vadászatra specializált vizslák, kopók, agarak tartását, sőt azt is elrendelik, hogy a pásztor „örözsre vagy a barmok mellett” nyakra kötött súlyos kolonc nélkül kutyát ne tartson, s azzal fenyegetik, hogy ha az uraság embere kolonc nélkül találná kutyáját, akkor tétovázás nélkül agyonlövi a hűséges munkatársat.

A mocsári élet fenntartása során kialakult százados beidegződéseket természetesen a legracionálisabb rendelet sem szüntethette meg azonnal. A tetten ért jobbágygal az uradalom első esetben csak a kár felét téríttette meg, de szigorú figyelmeztetésben részesítette, hogy ismétlődés esetén a kár kétszeresét fogja fizetni. Minthogy pedig ez az „átnevelés” sehogy sem akart eredményre vezetni, 1763-ban további szigorítások következtek.

A véres siklósi események házigazdája, *Batthyány Károly herceg* azzal járult hozzá az amúgy is rossz ormánsági hangulat végső elrontásához, hogy az új baranyai hitbizomány megszervezése során *gondoskodott egy erdőrendtartás bevezetéséről is*. Nem lehet véletlen, hogy az uradalom ezt az okmányt ugyanabba a jegyzőkönyvbe másoltatta be, ahova az uradalom keleti feléről származó panaszok kerültek.⁵⁶

A német alapossággal összeállított rendtartás célja, hogy „... minden némű Helységek Bírái és Lakosai azok szerint regulálhassák magukat”.⁵⁷ Az uradalom szándéka szerint a Batthyány-birtokokon már ekkor vége szakadt volna a szabad erdőhasználatnak. A rendelkezés szerint épületfát, pontos méretek után a tisztartó utal ki. Aki megjelöletlen fát vágna ki, megtéríti a kárt, és ezenfelül óriási összeget, 12 forintot fizet vagy tömlőbe kerül. Épület- és tűzifáért csak a négy téli hónapban (november, december, január, február) lehet menni, de tűzifának csak száraz és dült fa kapható. Tilalmazza a rendtartás a vesszővágást és tüsökszedést is, amikor kimondja: „A kéve kötésre való vesszőnek vágatása . . . egészen meg tiltatik, hasonló képpen olly sövény tsinyálásra való fa, karó és vessző vágása, a' mellyel eddig a' Vetéseket bé keríteni, az aratás után pedig esztendőnként elbitangolni s öszve égetni szokták.”

Ez a hírhedt 9. pont vitathatatlanul az erdők megújulását szolgálná, csak azzal nem gondol fogalmazója, hogy a fűzvessző, a civilizáció adott szintjén a házépítés, eszközkészítés, halászat-vadászat, állattartás, földművelés mindenütt ingyen megtalálható, nélkülözhetetlen anyaga.

A vízparti füzesek, tüskés bokrok, bozótosok szüntelen növekedésével örök harcot folytat a döngőreit, irtásait védő szántóvető, a legelőit, rétjeit tisztogató állattartó, csak a zsákmányoló életmódot folytató ember tartja ezt a buja vegetációt barátjának, mert bűvő-szaporodó helyet ad az értékes madárnak, vadnak és mindig rendelkezésre

⁵⁶ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 631. Összeállítója ugyanaz a Georgius Frendl fötiszt, aki 1768-ban 65 pontból álló utasítást készít majd az összes magyarországi Batthyány-birtok számára. Bővebben: KÁLLAY I. 1980.

⁵⁷ A szabályok megtartására itt már ekkor kineveztek egy „feő Jágert”, valamint vadászokat és erdőkerülőket. Az uradalom erdészetének szervezettsége később is példászerű lesz.

álló alapanyagot a halász-vadász készségek számára. Az összetett életmódot folytató ormánsági ember pedig érdekei és szükségletei szerint irtja vagy tenyészni hagyja a bokrok világát.

„A vesszőnek vágatása egészen megtiltatik” írja meggondolatlanul a nyugati agrárfejlődéstől elbűvölt Georgius Frendl, és fogalma sincs arról, hogy a vastagabb vesszőket magában foglaló „REKESZTÉS”, a hajlékony vesszők rugalmasságára és szívósságára alapozó „KÖTÉS” nélkül ez a vaskor küszöbén élő civilizáció nem létezhetne. A 18. század második felében a bogdásai és a vajszlói katolikus templomon, a sellyei meg a vajszlói kastélyon kívül nem készült az Ormánságban sem az Isten, sem az ember számára olyan hajlék, amelynek oldalfala és mennyezete ne vesszőből-sárból lenne.

E technológiával készül az udvarok, veteményesek kerítése, a halakat terelő, csak nádból lévő, de vesszővel kötött lésza, meg az árral visszavonuló halak útját álló „rekesztés” is a fokoknál és egyéb vízfolyásokban. Vessző adja az ajtók-kapuk „sarokvasát-kilincset”, a csónakok bókorynak nevezett bordázatát, a hordók abroncsát. A meghajlított, rugalmas vessző érintésre szabaddá vált mozgási energiáját használja a hurkot vető vadász, de a hajlékony vessző nélkül lesodorná a szél a házak tetejét is, mert nem engedelmeskednék az embernek a különböző tárolókészségek anyagául is szolgáló sás és szalma.

A vessző tehát ugyanúgy hozzátartozott az ősi civilizációhoz, mint a vizek megújuló világa, de sokoldalú hasznosítására csak addig volt lehetőség, amíg mindössze a határba kellett kimenni érte, mert ez a népcsoport még nagyon sokáig képtelen pénzért megvásárolni vagy éppen mással pótolni „Isten ingyen ajándékát”. Az uradalom pedig éppen arra törekedett, hogy amit eddig jobbágya a természetből ingyen nyerhetett, azt ő most csak pénz ellenében bocsássa rendelkezésére. Ezért kötötték engedélyhez a vadgyümölcs és gubacs szedését, s ezért adták ezután pénzen még a pálinkafőzéshez szükséges fát is.

Súlyos veszély fenyegette ekkor a Batthyányak birtokain a legeltetés természeti adottságokhoz igazodó, családi formáját is, mert az uradalom nemcsak a „tilalmas erdőket” kívánta elzárni a jobbágyok jószágai elől, de azt is elvárta volna, hogy már 1765 Szent György napjától „különös pásztorokat és kanászokat fogadjanak” a községek a jószág „egy-egy Seregben őriztetésére”. Azzal, hogy majd csak a 19. századi tagosítások nyomán alakul ki itt az az egy darabban lévő legelő, amely befogadhatja a község jószágait, nem gondoltak a rendelet megfogalmazói.

A Batthyányak a káptalannál is keményebben léptek fel a rendelet 15. pontjában a vadászok ellen, amikor tilalmazták, hogy puskával járjon mezőre-erdőre a jobbágy vagy ott „Lesben, Törben vagy akár melly más alattomban Vadakat és Madarakat” fogjon. Aki ezt a tilalmat megszegné, fegyverét elveszik, vasra verik és 3 napi rabság után „50 pálca ütésekkel érzékenyessen” megbüntetik, sőt ismétlődés esetén, „... mint Tolvai, Puskás az Uraságh Jószágibul ki tsapattatni fog”. Kimondja ezután azt is a gondos szerkesztő, hogy az uraság részére „ki czégéreztetett vizekben” a halászat és rákászat megtiltatik.

A Batthyány-birtokok jobbágyát ezután ennek a 10 nagyformátumú oldálnak 16 pontja gátolja a szabad határhasználatban, a kutyáját meg a nyakába kötött „másfél Schucknyira való hosszú Czölömp” a szabad mozgásban.

Az erdőrendtartást 1764. január 14-én írta alá Georgius Frendl, Batthyány Károly teljhatalmú megbízottja, és kihirdetése minden bizonnyal alapvetően befolyásolta az egzisztenciájában megtámadott ormánsági jobbágyság hangulatát.

Ezzel a rendtartással a Batthyányok is beírták nevüket a közös terület szervezett korlátozására irányuló törekvések korai történetébe. Intézkedésük mélyen sértett minden jobbágysági érdeket, de az ormánsági jobbágyság számára életformájuk súlyos veszélyeztetését jelentette.

Véleményünk szerint annak, hogy az említett siklósi „urbárium-hirdetés” olyan jelentős ormánsági tömegeket mozgósított, az erdőreguláció miatt keletkezett igen rossz hangulat az alapvető oka, mert a legelő-erdők használatának korlátozására mindenkor élesen reagáltak az ormánsági jobbágyságok.

Az ormánsági uradalmak egyrészt a siklósi véres események hatására, másrészt a felvilágosult állam 1767-tel kezdődő sorozatos beavatkozásai következtében átmenetileg felhagytak az ősi civilizáció alapjait támadó intézkedéseikkel, s bár az úrbérrendezés adminisztratív intézkedései új, egységes paraszti világot alapoztak, a Dráva és a „fekete vizek” mocsaraiban egy negyed századig még „szabadon tenyészett” az erdők-vizek világából kinőtt, ősi civilizáció...

3. Az 1767. évi úrbérrendezés

Az államhatalomnak az a törekvése, hogy saját adóalapjának biztosítása érdekében az adózó nép jogainak és kötelességeinek alapjává a jobbágytelket tegye, nyolc évtizedre meghatározta a földesúr és a jobbágy egymáshoz való viszonyát az Ormánságban is. Az az út azonban, amelyen ez a népesség elérkezett az államilag rendezett állapotig, igen sokban különbözött az országostól, ezért nem lesz haszontalan, ha itt kissé alaposabban áttekintjük a rendezést közvetlenül megelőző állapotot.

Az egyes családok vagyoni helyzetével kapcsolatban az tűnik fel először a szemlélőnek, hogy itt alig van zsellér, ugyanis az osztó földközösség jóvoltából szinte minden lakó gazdasorban van és a községben megfelelő belső fundussal és házzal is rendelkezik. Kiscsányban például 32 házban 32 család él, Nagycsányban 18 házban 18 gazda, Marócsán is 16:16 az arány, Adorjáról pedig azt jegyezték fel, hogy 19 családból 17 a földdel rendelkező jobbágy.⁵⁸ Ez az adatsor természetesen csak azt kívánja jelezni, hogy ekkor még minden jobbágyinak megvolt a maga kis gazdasága, de azt nem tudjuk, hogy mennyi volt a ténylegesen művelt föld, mert a földesúri hatóság mellőzésével tevékenykedő földközösség nem adminisztrálta a juttatás eredményeit. A század első felében korántsem függött még össze olyan szorosan a belső fundus és a külső telek, mint ahogy az éppen az 1767. évi úrbérrendezés nyomán él tudatunkban. Ez az összefüggés az Ormánságra már csak azért sem általánosítható, mert a telekrendszer földesúri kialakítása 1767 előtt, itt részben is csak a káptalannak sikerült.

A falvak népe által használt szántóföldekről még az 1767. évi 9 pont is csak olyan általánosságokat rögzít, hogy elegendő-e a föld és a rét használatának van-e akadálya? — Ennek megfelelően a sellyei uradalom községeiről a megállapítás rendszerint csak

⁵⁸ Bm. L. Urbéri iratok. Fasc. VII. No. 3-4 és uo. Fasc. IV. Conscriptio Domini Siklós.

ennyi: „Földje nem annyire termékeny, de legelője van elegendő...” (Terra nec adeo fertilis, pascuum habet sufficiens.) Más tájakon más jellemzőket emelnek ki a válaszoknál. A kelet-ormánsági Kovácshida esetén például arról vallanak a községek vezetői, hogy elég tágas és termékeny földjeik volnának, csak az baj, hogy nagy részüket erdők, tavak, mocsarak foglalják el. (Magna in parte Sylvis et Lacunis, ac Paludibus occupatur.) Ha paraszti munkára vágyódtak volna, tisztíthattak volna bőven helyet a szántás-vetés számára, de a mocsári embernek csak arra kell a föld, hogy a kenyérnek valót megadja. Minek szűkíteni az erdők-vizek világát, amely munka nélkül is kínálja javait? Így gondolkodtak századokon át a Dráva-völgyi mocsarak magyarjai is, horvátjai is, és sehogyan sem értették azt az új világot, amely a paraszti élet fundamentumának kizárólag a szántót, esetleg a szőlőt tekintette, és mindent megtett, hogy kipusztítsa maga körül a természetes vegetációt. Erre az erdő és bozót elleni harcra ösztönözték az ormánsági jobbágyot már a harmincas évektől urai; szívós erdőirtással teremtettek maguknak tágas mezőket Kelet-Baranya német telepesei és a rendezés előkészítői is arra kíváncsiak elsősorban, hogy nyilatkozzanak a mezőgazdasági termelés lehetőségeiről. Bárhogy faggatják is azonban az ormánsági jobbágyot, az sosem beszél a szorgalom hiányáról, hiszen fogalma sincs a polgári ipusztáriáról, hanem mindig csak a természetre utal. A siklósi uradalom déli községei közül Tésenfán, Szaporcán, de különösen tovább nyugatra a káptalani uradalom drávai kerületében a Drávára hivatkoznak a jobbágyok, amely akadályozza paraszti munkájukat. A terület mezei munkára elegendő lenne — olvassuk e válaszok között, de nagyon ki van téve a Dráva áradásainak.⁵⁹ A válasz mögött pedig megint csak ott a mocsári logika: Minek bajoskodni a szükségesnél több őszi gabona vetésével, amikor a víz miatt úgy is bizonytalan a termés? Ha az isten akarja, időben letakarodik a víz és a visszamaradt kövér iszap bőven ad majd kukoricát, és még csak szántani sem kell, csak kapa után földbe juttatni a magot.

Szükségesnek látszik itt az úrbérrendezés árnyékában arra is felhívunk a figyelmet, hogy keresve sem lehet találni urbáriumot. Az általam átnézett 36 válasz, amelyet a községek vezetői az 1767-ben feltett 9 kérdésre eskü alatt adtak, csak variálta ezt a tagadást.⁶⁰ Ugyanilyen egyöntetűen utaltak a jobbágyok a földesúrhoz való kapcsolat lényegeként az írásban nem rögzített ősi szokásokra, a hagyományra is.⁶¹

A vajszlói uradalom községeinek a kilenc kérdésre adott válasza nem áll rendelkezésünkre, így a munkajáradék teljesítéséről csak a már idézett birtokleírásból adunk tájékoztatást, amelyben találtunk egy soha be nem vezetett urbáriumtervezetet is. E szerint a jobbágyok köteleessége (lenne) az allodiális földeket megszántani, a termést learatni, a kukoricát körülárkolni, az urasági réteket kaszálni, mindent beszállítani és raktározni. Ugyanakkor — hosszúfuvarban — el kell szállítaniuk a különböző forrásból származó termékeket Budára, a központi raktárba. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ha sikerült volna az uradalomnak bevezetni ezt az urbáriumot,

⁵⁹ A 9 kérdésre adott válaszokat tartalmazó iratok az Urbéri iratok községenként elkülönített dobozaiból valók.

⁶⁰ Kóros: „Neque Urbario, neque Contractu preexistentibus... — Drávaszabolcs: „Neque Urbarium, neque Contractum habuerunt nunquam.” — Viszló: „Urbarium neque fuit...”

⁶¹ Márfa: „... ideo juxta Usum...” Szerdahely: „... juxta receptum Usum...”; Tésenfa: „... juxta veterem Usum...”.

akkor sem jelentett volna különleges terhelést, mert az allodiális földek területe akkoriban mindössze 70 hold volt.

A szomszédos sellyei uradalom e korai robotoltatásáról annyit sikerült megtudnunk, hogy az ígás robotot az uradalom majorsági szükségleteinek megfelelően szolgáltatott. Szántás alkalmával 4—6 ökrös robot volt szokásban, és nem vették számításba, ha mezei munkák alkalmával messzebbre kellett menni, az oda- és visszatérés idejét.

A siklósi uradalomban is száma nélkül végezték az urasági munkát („... peregerunt indefinito dierum”), s szántásnál megkövetelték a 6 ökröt, egyébként a szükségletnek megfelelően 4, 3, 2 ökörral dolgoztak. Az oda- és visszaút idejét Kovácshida kivételével itt sem számították be a robotba. A hosszúfuvar megváltása viszont lehetséges volt oly módon, hogy a nagycsalád feje, a „primus hospes” 30, nős fia vagy testvére 10 dénárt, a nőtlen testvér vagy fiú 5 dénárt fizetett. A Petrovszkyak tulajdonában lévő Iványi esetén csak annyit tudunk írni, hogy az uradalmi gazdaság szükséglete szerint egyszer 2, másszor 4 marhas robotot adtak.

Az ormánsági uradalmak jobbágysai 1767 előtt megszabott mennyiségű pénzzel tartoztak uraiknak, amit rendszerint árendának neveztek. Az összeg kivetésével néha uradalmanként, néha községekre bontottan találkozunk. Az árenda összegét egyes uradalmakban meg is válthatták robottal vagy különböző termékekkel. Varga János mutat rá arra, hogy a pénzjáradék előtérbe kerülése ebben az esetben nem vonja még maga után a földesúr és a jobbágys közötti viszony megváltozását, csak a paraszt által fizetett járadékformák korral összefüggő változásaira utal.⁶²

Ennek a pénzbeli árendát fizető, másutt az országban summásnak, taksásnak is nevezett jobbágys rétegnek a kialakulása a török megszállással van kapcsolatban. Az Ormánságban e folyamat kialakulását, s a summás adófizetésnek a felszabadulás utáni megmaradását az is előmozdította, hogy négy nagy uradalmunk közül csak Siklóson lakott földesúr, de a többiekben az uraságot csak az uradalmi tisztikar különböző rangú tagjai képviselték. A fentiek alapján bizton állíthatjuk, hogy nálunk az úrbérrendezésig, ha nem is kizárólagos formában, de a summás adózás volt gyakorlatban.⁶³

Ami mármost az ormánsági gyakorlatot illeti, csak a pénzjáradék vezető szerepe azonos, de „alulnézetben” a kép hallatlanul tarka.

A vajszlói uradalomban a földesúr jövedelmét egy összegben állapították meg. Ezt az összeget az uradalmi iratok censusnak, a jobbágysok inkább árendának nevezték. Ebben az összegben benne volt minden földesúri adó. Az uradalom vezetői az 1760-as évek elején kísérletet tettek arra, hogy bevételi forrásaik pontosabb körülhatárolásával növeljék jövedelmüket.⁶⁴ Az így keletkezett kísérleti urbárium 390 forint 72 krajcárban állapította meg Vajszló fizetnivalóit. Ez az összeg az alábbi tételekből

⁶² VARGA J. 1556—1767. 370.

⁶³ A pénzbeli adózás kialakulásának okaihoz: VARGA J. 1556—1767. 377—379.

⁶⁴ Az új rendszerben például egy jobbágysok után 2 váltó forintot, 1 kaszás rét után 40 krajcárt, egy kenyéren élő, házas fiú után 40 krajcárt, egy-egy munkaképes, nőtlen fiú, testvér vagy özvegy után 10 krajcárt szedtek. 1 szellértől (akinek háza, jószága, és egy kis telke van) 1 forintot és minden kerékgyártótól (rotarius) vagy a kocsikészítőtől (carpentarius) 75 krajcárt, függetlenül attól, hogy hányan dolgoztak egy háztartásban. — A káptalan egy-egy elkészült fakószekér után szedett egy forintot.

tevődött össze: censusba fizettek 296 forint 72 krajcárt, victuálék címén 20, kocsmárendába 70, vízimalom után 3, szárazmalom után, míg jár 1 forintot, ha áll 50 krajcárt. A másik négy község (Besence, Hidvég, Páprád, Sámód) fizetnivalóit is hasonló bontásban adták meg. A fő tételek mellett azonos volt a mindegyik falut terhelő mintegy háromszoros növekedés a korábbi fizetnivalókhoz viszonyítottan.⁶⁵

A pécsi káptalan kitűnő adminisztrációja több összeállítást is készített ebben a korban az uradalom jövedelmeiről. A „Késpénz és természetbeni jövedelmek” c. 1753. évi kimutatás különösen színes képet ad a kerület népeinek terheiről⁶⁶ (IV/1. és 2. táblázat).

IV/1. táblázat

A Káptalani Uradalom 1753. évi késpénzjövedelmei Forintban (Kerek összegben)

Árenda	Malom	Dámvad, öz	Puszták	Méz és malacok	Bognárok	Teknősök	Széna	Büntetések
532	28	12	21	108	74	1	18	30

Összes késpénz: 824 Forint

IV/2. táblázat

A Káptalani Uradalom 1753. évi természetbeni jövedelmei. A szemes termények köbölben, a káposzta fejben

Búza	Rozs	Zab	Kukorica	Köles	Bab	Káposzta
376	34	150	301	4	2	2180

A községek egymáshoz viszonyított gazdasági erejét mutatja a IV/3. táblázat.⁶⁷

IV/3. táblázat

A Káptalani uradalom Drávai Kerületének árendakimutatása az 1773. évről

Község	Árenda		Halászat		Bognárok		Kasok		Robot		Malmok		Borjak	
	F	xr	F	xr	F	xr	F	xr	F	xr	F	xr	F	xr
Bogdása	200	25	12	—	18	6	1	80	14	70	32	—	—	76
Lúzsok	30	—	5	50	41	20	2	80	29	85	24	—	—	74
Kemse	42	—	17	—	5	16	2	80	23	80	16	—	—	36
Piskó	44	—	31	—	20	36	1	40	142	55	24	—	—	83
Vejtő	27	—	12	—	16	90	2	20	27	75	8	—	—	53
Hirics	45	50	22	—	52	—	3	20	47	10	8	—	—	69
Szent Márton	22	—	16	—	16	50	1	80	9	40	8	—	—	50

Valachi (A Zehi pusztán dolgozó teknővájó cigányok): 115 Ft

⁶⁵ Kiss G. 1980. 207.

⁶⁶ PKML Fasc. CCXXVII. No. 36.

⁶⁷ PKML Fasc. 567. No. 4. — Meg kívánjuk említeni, hogy Bogdása árendarovatának végén szerepel egy bizonyos Graecus Sellyensis, aki a körcsönyei szénáért és a borkorcsmárlásért 306 forint 25 krajcárt fizetett. Felsorolták még a pusztákért fizetett alacsony (3,50, 4,50 forintos) összegeket, és utaltak arra is, hogy a szomszéd községek kerékgyártói Széchán pusztán, az erdő használatáért 4 forintot fizetnek.

A Sellyei Uradalomban mintának vehetjük Kiscsányt, ahol az „egész communitas” árenda címén 77 Ft 22 dénárt fizet évenként. Ezenkívül minden jobbágy 5 darab tojást adott vagy helyette egy poltúrát. Itt mindegyik község adott egy pár teknőst vagy helyette 25 dénárt. Tüzifamegváltás fejében 43 1/2 és vaj fejében 2 forintot, a kilencedelés alkalmával (nonationis tituli pennatici) az uradalmi tisztnak 10 dénárt. Ezenkívül minden terményükből kilencedet adtak, de a kukorica holdja után 80 dénárt fizettek és minden házaspár 4 font kender után „kiskilencedet” adott. A Siklósi uradalom jobbágynak fizetnivalóit ezúttal a cúni példán szemléltetjük. Itt árenda címén fizettek: 1 kapás szőlő után 13 dénárt, 1 hold szántó után 10 dénárt, 1 kaszás rét után 25 dénárt, továbbá minden házaspár egy teknőst (ez itt nem volt általános, de gyakori) vagy 5 dénárt, minden ház egy pár csirkét vagy 10 dénárt. Akinek veteményese volt az az egy alkalommal mellesztett tollat adta. Kovácshidán a veteményes után egy nap házi munkát szolgáltak, Rádon, akinek veteménye volt, az adott ebből egy marokra valót (manipulum unum), Viszlón meg egy marék fosztott tollat. Cúnban szokás volt, hogy minden egyes család felvágott fél öl fát vagy adott helyette 50 dénárt. A viszlaiak szüret alkalmával adtak az uraságnak 5 dénárt. A pálinkafőző üst után, ha használatban volt általában 2 Ft 10 dénárt kért a földesúr.

Az uradalom jobbágjai általában babból, búzából, rozsból, zabból, árpából, káposztából, répából, kenderből kilencedet adtak, de kukoricából csak egy mérőt fizettek holdanként.

A jobbágyok pénzbeli fizetnivalói látszólag alacsonyok voltak, nem szabad azonban elfelednünk, hogy az ormánsági községek közül csak alig néhány tudta termelvényeit megfelelő módon értékesíteni, a többség csak állataiból várhatott pénzt.

A gazdálkodás vázolt szabadságának felelt meg a jobbágy és ura között növekvő sérelmeket indikáló rendezetlenség, az urbáriumok, szerződések és általában írásos dokumentumok hiánya. Az az idő azonban, amikor még közös érdek volt a jobbágy szabad határhaznárlata, megszűnt, és az „ősi szokást” a 18. század közepén már másként értelmezte földesúr és jobbágy. Minthogy pedig a jobbágy 1767 előtt nem élvez állami védelmet, egyelőre kénytelen szemlélni terhei növekedését, a census emelése, a robot növelése, újabb és újabb földesúri haszonvételek előtérbe kerülése révén. Ugyanakkor reszkető szívvel szemléli mint szorul összébb (egyelőre még csak a fizetnivalók emelése miatt) az erdők, vizek, puszták használatának lehetősége.⁶⁸

Ha a földesurak által megindított gazdasági folyamat jogi következményeit mesterséges időhatárokhöz kívánnánk kötni, akkor azt kellene mondanunk, hogy az ormánsági jobbágyok helyzete, a 9 kérdésre adott válaszok tartalmának is megfelelően, az ötvenes évek közepéig de facto a szerződéses jobbágyok helyzetével ért fel, s az azt követő évtizedben váltak a szabad költözéstől megfosztott örökös jobbágygá.⁶⁹

A röghöz kötő szándékot szigorú uradalmi rendelet formájában a káptalan vezetői rögzítették már 1756-ban. Első lépésként a falvak bíráit és esküdteit kötelezték arra, hogy azonnal jelentsék, ha a gondjaikra bízott jobbágyok közül valaki más faluba vagy idegen birtokra szándékoznék költözni, mert ha a távozás az uradalom engedelmé nélkül történnék, akkor a szökevényt „azon helységbeli bírák és esküdtek költségen az uradalom hozatja vissza”. Ezzel egyidejűleg azt is rögzítették, hogy

⁶⁸ Rúzsás L. 1964. 55.

⁶⁹ Rúzsás L. 1964. 40.

távozási engedélyt csak abban az esetben adnak egy-egy családfőnek, ha az előbb maga helyett kezeset állít, hogy szolgálatának lejártával visszatér „születése földre”.⁷⁰

A több százados patriarchális viszonyhoz képest, amelyen az első szakadások a földesurak 18. századi kísérletei miatt keletkeztek, akik akkor még törvényektől sem korlátozva kezdtek hozzá saját eszközökkel a gazdálkodás kialakításához, új helyzetet teremtett az úrbérrendezés.

Az egységes urbárium bevezetését 1766. december 29-én rendelték el, de az úrbérrendezési eljárás a már eddig is több vonatkozásban idézett kilenc pont felvételével Baranyában már 1766 októberében megindult. Figyelemre méltó, hogy a munkát nem a Batthyányak siklói vagy bólyi uradalmában kezdték, ahol heves jobbágydemonstrációk voltak az előző években, hanem éppen a Siklóstól, Bólytól, tehát a jobbágymozgalmaktól legtávolabb fekvő észak-baranyai részekben, a pécsi püspök birtokain és a szentlőrinci uradalom Baranyába eső részén. A Pécsi Káptalan volt az egyetlen az első évben összeírottak között, amelynek birtokai Batthyány-birtokok szomszédságában voltak.⁷¹

Az úrbér rendezésekor Baranyában az egész telekhez tartozó szántó az I. osztályban 22, a II. osztályban 24, a III. osztályban 26 hold volt, a rét pedig a minőségtől függően 8, 10, 12 kaszás. Bizottságok mérték fel a jobbágy kezén lévő földet, s a megfelelő osztály alapmértékét alkalmazva határozták meg telkét egésznek, negyednek, nyolcadnak. A nyolcadteleknél kisebb földön gazdálkodó jobbágyot zsellérnek minősítették. A belső telket úgy állapították meg, hogy „...egy egész jobbágy-házhelynek belső Fundusa, az az Ház-helye, annak Udvara, szérűs és veteményes Kertye oly nagy és téres helyet [kellett] elfoglaljon, a minémű két Pozsonyi Mérő Mag alá kívántatik”. Ha a valóságban több volt a jobbágy birtokában, a többletet a szántóból vagy a rétből levonták, az esetleges hiányt ezekből pótolták. Az irtásföldet nem lehetett a telekbe beszámítani, viszont a földesúr megválthatta azt a jobbágytól. A legelőt közösen hagyták és az erdő nagyságához mérten az egyébként szabad faizást is.⁷²

A Mária Terézia korában kialakult új viszonyok bemutatására feldolgoztuk *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon*. c. kiadvány „Dunántúl” kötetének ormánsági adatait, de vizsgálódásunk csak 45 községre terjedhetett ki, mert sajnálatos véletlen folytán Kísszentmárton adatai a kimutatásban nem szerepelnek.⁷³

⁷⁰ PKML. 1756. V. 10.

⁷¹ Az úrbéres viszonyok Magyarországon... 1970. A 72. oldalon lévő térkép Baranya megye 10 000 holdon felüli birtokosairól.

⁷² A telekosztályokhoz: Az úrbéres birtokviszonyok... 1970. 68., a bizottságok munkájához: SZABÓ I. 1940. 56.

⁷³ Az úrbéres birtokviszonyok... 1970. 286. sz. alatt, Drávaszentmárton és Felsőszentmárton után közli egy Szentmárton nevű község adatait, amelynek tulajdonosa a pécsi káptalan. Ugyanakkor azonban a 68. oldalon a Lexikon Locorumra hivatkozva állítja, hogy Kísszentmártont később telepítették. A Hirics és Cún között fekvő helységet nem jelölik térképen sem. Minthogy a községről a pécsi klérus birtokainak 1733-ban felvett összeírása már azt mondja, hogy „régén lakott hely” (L. FRICSY Á. 1978. 176.), s a község tabelláját is megtaláltuk, arra kell gondolnunk, hogy a kötetben lévő Szentmárton adatait összekeverték Drávaszentmárton (ma Alsószentmárton) adataival.

45 ormánsági község adatait összegezve az Ormánság úrbéres földjeiről az alábbi adatokat kaptuk.⁷⁴ (IV/4., 5., 6., 7. táblázat).

Ha figyelembe vesszük, hogy az Ormánság I. osztályú besorolást kapott falvai a Siklós-Bogdása között vezető út melletti keskeny homoksávon ülnek (Adorjás, Bogdása, Csehi, Kis- és Nagycsány, Kovácshida, Márfa, Piski, Rád, Szerdahely, Vajszló, Viszló), a III. osztályú községek (Hirics, Kemse, Palkonya, Piskó,

IV/4. táblázat

Az ormánsági úrbéres földterület megoszlása művelési ágak szerint

Belső telek hold	Szántó hold	Rét kaszás	Összesen hold
752	14 090	6633	21 475

IV/5. táblázat

Az ormánsági úrbéres földterület százalékos megoszlása a művelési ágak között

Belső telek %	Szántó %	Rét %	Összesen %
3,50	65,61	30,89	100

IV/6. táblázat

A helységek számának és az úrbéri szántóterületnek megoszlása minőségi osztályok szerint

I. osztályú		II. osztályú		III. osztályú		Összesen	
Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold
13	4548	15	4967	17	4575	45	14 090

IV/7. táblázat

A helységek számának és a szántók területének százalékos megoszlása minőségi osztályok szerint

Helységek helye	I. osztályú		II. osztályú		III. osztályú		Összesen	
	Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold	Helységek száma	Szántó hold
Ormánság Baranya megye	28,88	32,28	33,33	35,25	37,39	32,47	100	100
	67,57	81,24	23,33	14,92	7,88	3,79	100	100

⁷⁴ Az úrbéres birtokviszonyok... 1970. Baranya m. 76—94. passim és uo. Somogy m.: Drávafok 61., Makóc 157., Okorág 181., Sellye 219. szám. Vö: Urbérrendezés az Ormánságban. 1767. In: Kiss G. 1983. Kézirat. 1. sz. Melléklet.

Szabolcs, Vejtő, Tésénfa) pedig a Dráva árterén, illetve a homokos észak oldalán ott helyezkednek el, ahol a Feketevíz-rendszer több ága fut össze (Besence, Páprád, Monosokor, Okorág), akkor megértjük, hogy a vízrajzi viszonyok mennyire meghatározó szerepet játszanak ennek a tájnak az életében, s nemcsak elzárják, de szegénnyé is teszik lakóit.

Ennek bizonyítékát kell látnunk IV/7. táblázatunkban, amelyből kiderül, hogy milyen mostoha szerepet szánt a természet az Ormánságnak a gazdag Baranyában. A megyében a helységeknek több mint kétharmada (67,57%) kaphatott az összeíróktól I. osztályú besorolást és csak 7,88 százalékát kellett a III. osztályba sorolni. Ugyanakkor az Ormánság községei közül a III. osztályhoz tartozók jeleskednek 37,29 százalékos aránnyal, s a legjobb kategóriába csak 28,88 százalékuk esik. Talán még rosszabb a helyzet, ha a szántóföldek arányára vetünk egy pillantást. A föld minősége alapján I. osztályú besorolást nyert szántók holdankénti aránya a megyében (81,24) kerekén 50 százalékkal nagyobb, ugyanakkor a III. osztályú szántók aránya majdnem kilencszer kisebb, mint az Ormánságban. Az ormánsági társadalomra jellemző, történetileg kialakult gazdálkodás- és magatartásformák mellett, a jó minőségű föld hiánya az egyik okozója annak, hogy e nép életében a vízrendezések 19. század végi befejeztéig töretlen az állattartás primátusa.

Tovább árnyalják képünket a rétekre vonatkozó adatok. Vizsgálataink szerint az Ormánság 45 községének népe 6633 kaszás rétet használt 1767-ben. Adataink feldolgozása során elvégeztük Baranya és az Ormánság rétkategóriák szerinti összevetését a IV/8. táblázatban:

IV/8. táblázat

Helységek és rétek százalékos megoszlása a rétkategóriák minősége szerint

Helységek helye	I. osztályú		II. osztályú		III. osztályú		Ismeretlen		Összesen	
	Helységek száma	Rét kaszás	Helységek száma	Rét kaszás	Helységek száma	Rét kaszás	Helységek száma	Rét kaszás	Helységek száma	Rét kaszás
Ormánság	4,44	7,28	64,45	62,25	22,22	18,03	8,88	12,42	100	100
Baranya megye	13,94	13,03	30,00	25,44	47,27	52,24	1,18	9,29	100	100

A százalékokban kifejezésre jutó különbség ezúttal az ormánsági népnek kedvez. Igaz ugyan, hogy az I. osztályú réttel rendelkező helységek száma mintegy háromszor nagyobb a megyében, mint az Ormánságban (13,94%), de az Ormánságban a helységek számának több mint 64, a területnek pedig 62 százalékában II. osztályú kaszálók vannak. Ha hozzászámítjuk az I. osztályú réteket is, akkor kiderül, hogy a rétek közel 70 százaléka ad kielégítő termést. Egyébként a rétek minőségébe is erősen beleszól a vizek járása. A 12 kaszás rétek a buckasor északi és déli oldalának legmélyebb helyein találhatók. A legbizonytalanabb termésűek azonban azok a kaszálók, amelyek a feketevíz-rendszer és a Dráva árterének találkozásánál vannak (Márfa, Szerdahely, Kovácsida, Tésénfa vagy Szaporca határában).

Fontos következtetések levonására ad lehetőséget az ormánsági telki föld telekátlag szerinti megoszlása is. (IV/9., 10. táblázat).

Első pillanatban az tűnik szemünkbe, hogy az Ormánságban hiányoznak a szélső értékek. Nincsenek telek nélküliek és nincs az 1 egészet meghaladó átlagtelkű település sem. Fel kell azonban már itt figyelniük arra, hogy a helységek 44 százalékában 0,5 alatt van a telekátlag; ezekben a községekben találkozunk majd a nehéz sorú ormánsági fertályos paraszttal, akik gyakran jutnak olyan helyzetbe, hogy élni kevés, meghalni sok a jövedelmük. A „szomorú” nagy szükség őket tanítja majd meg arra a keserű igazságra leghamarább, hogy aki képtelen „jobb móddal” folytatni életét, az kénytelen csökkenteni a fogyasztók számát.

Ugyanakkor fontosnak tartjuk annak kiemelését is, hogy viszonylag magas, mintegy 55 százalék a 0,51—0,75 közötti telekátlagú falvak száma. Olyan korszakban, amikor manuálisan végeznek szinte minden munkát, amikor rendszerint több ember összefogott munkája kell egy-egy munkafolyamathoz, szántástól-vetéstől a berkes-bokros részek szüntelen tisztogatásáig, az uradalom és a jobbágygazdaság differenciált szükségleteinek ellátásáig, de csak tehetősebb gazdák képesek (rokonokból vagy idegenekből) népesebb háztartást fenntartani. Itt van az egyik fő területe az

IV/9. táblázat

A telkiföld telekátlag szerinti megoszlása

Telekátlag	Helységek száma	Telkiföld terjedelme (kh)
Telek nélküli	—	—
0,01—0,12	—	—
0,13—0,25	2	590
0,26—0,50	18	7 760
0,51—0,71	22	11 499
0,76—1,00	3	1 626
1,01—1,50	—	—
Összesen	45	21 475

IV/10. táblázat

A telkiföld százalékos megoszlása

Telekátlag %	Helységek %	Telkiföld %
Telek nélküli	—	—
0,01—0,12	—	—
0,13—0,25	4,44	2,75
0,26—0,50	40,00	36,14
0,51—0,75	48,89	53,55
0,76—1,00	6,67	7,57
1,01—1,50	—	—
Összesen	100,00	100,01

Ormánságban oly sokáig fennmaradó nagycsalárendszernek. Ezen belül is fel kell még figyelni arra, hogy a kora középkorig visszanyúló két egyházi birtokon, a káptalan drávai kerületében és a vajszlói uradalomban a 0,57-os megyei átlagot is felülmúló 0,61-os átlagértékekkel találkozunk. Itt ugyanis az egyházak ismert birtokszervező gyakorlata is segítette az archaikus formák továbbélését. Ezek a birtokosok ugyanis nemcsak Mohács koráig, de a török idők múltával a 18. században is, a helyi vezetést is kézben tartó nagycsaládfőkre támaszkodtak. Ennek a szervezési gyakorlatnak is szerepe van abban, hogy az egyházi uradalmak 12 községe közül csak kettőben (Hiricsen és Zalátán) találkozunk 0,5-nél alacsonyabb értékekkel, de Bogádása átlaga 0,81, Vajszlóé 0,73, Lúzsok és Sámód is felül van a 0,7 átlagon.

Statisztikai elemzésünk utolsó lépéseként a telkiállománynak ingatlanfajtaként és úrbéres kategóriánként való megoszlására kell még egy pillantást vetnünk. (IV/11., 12. táblázat)

IV/11. táblázat

Az úrbéres földek megoszlása az úrbéres rétegek között

Az úrbéres földekből	Telkes jobbágyoké	Zselléréké	Összesen
Belső telek/hold	725	27	752
Szántó/hold	13 977	113	14 090
Rét/kaszás	6 561	72	6 633
Összesen:	21 263	212	21 475

IV/12. táblázat

Az úrbéres földek megoszlása az úrbéres rétegek között százalék szerint

Az úrbéres földekből	Telkes jobbágyoké %	Zselléréké %	Összesen %
Belső telek/hold	96,4	3,6	100,00
Szántó/hold	99,2	0,8	100,00
Rét/kaszás	98,91	1,09	100,00

A két táblázat abszolút számai és százalékos értékei egyaránt arról beszélnek, hogy 1767-ben az Ormánság társadalmában 99 százalékban különböző telekhányaddal rendelkező „örökös” állapotú, telkes jobbágyok élnek, s a köztük lévő zsellérek száma még az 1 százalékot sem éri el.

Így és ilyen mértékben állapította meg a királynő rendelete az úrbéri viszonyokat az Ormánságban. A jobbágyok által korábban használt területnek azt a részét, amelyre a jobbágyok által igényelt, de egy telket meg nem haladó mértékben volt vállalkozó, ezután törvényesen védett, úrbéres állománynak tekintették. A többi része sem került azonban földesúri használatba, mert a rendelet előírta, hogy ezeket az úgynevezett maradványföldeket a földesúr a népesség gyarapodásának megfelelően újabb telkek kialakítására köteles felhasználni.

Infrascriptis praesentibus Vergerio, et attestor. Quod postquam ego ex
Comitatus hujus de Baranya de 22° Mensis Septembris Anno infrascripti
in Regali Civitate Duingue Ecclesienii celebrata Congregatione fuit conve-
nienter Bonorum ad S. Monialis Pudeus pervenit. Vnde
Possessionum, eo pertinentium, tam intra, quam extra illarum fundum
cum, in conformitate Fratru de adhuc 22° Mensis Jan. Anno de
lucis intervenit. Exc. Consilio S. Regi Instructione, mihi prona
ma & Idea sub cephanto Notarii radia, ex missis fuisse, et
et Instructionis tenores de puncto ad punctum observando, tum
in Conscriptione, cum veri Urbani Regulationis executione mo-
dalitate sequenti procepi.

Quoad primum Quam & Quam Instructione Im-
sta: Antequam Conscriptionem inchoarem, Commissionem meam tamdo
mimo, et ejus Officialibus, quam Colonis ad idem pertinentibus notie
dams. Nam pro Termino Offici, qui adveniente de Faciem
Bonorum S. Monialis pervenit, Conscriptionis Domestica Commu-
nicationem a Domini illius Provisione, Perillustri quippe & Grati de
Antono Rodis exple, qui communicata existente ante adhuc que
ris me: Conscriptionis ejusdem Semper, adiuvando superg. Imprimere
Investigationem. Hic Conscriptionem in sub h. p. demum aedat apronatus.
Ad hunc circa quantitatem minus Augusti
Ingeri erudendam. Descriptum tum per hoc, cum et primum Designat Ines-
pratorum Resolutionis Regia Immo Idea me conformari.

Ad primum. Pascuum quoz oculariter inspegi, et
liquidem nonnulli. Possessionum Colon. Super cognitate conquest fuit
lent, cum Officiale Domini egi, quatenus defectum idem, Tenere
quitarum et Agros singulas, qui caserogum prescripto Puncti hujus
Instructionis semet conformare hanc misermis, quandoquidem pte.
ad pascuum. Quia quoz Anals partem, quae falcari quoque
posset, in Locum pascui Colon. designari.

Ad primum et primum. In Romo pte S. Monia-
lim hies Colon. Syllus ecclesas non habuerunt, n. h. Colon. n. t. n.
adhuc, quam et fucalia ligna extra ullius Sacc. desumptionem qua
tis primum Colonis suppeditavit. Quantum porro glandinationem con-
cernere, nitum hujus in B. quoz Urbani facte dispositioni de
Domini, quam et Colon. semet conformabunt.

Ad primum

Baranyai Helységnek Tabellája

Kereszt és Vezeték Nevek	Jobbágy Helynek Minőségje.	Jobbágy Helynek.		Eftendőbeli Szolgálat vagy Robot.	Kilenczed.	Adózások.						
		Belső Külső				Eftendőbeli Arrenda.	Tűze való Fa.	Fonyás.	Ki fozott Vay.	Káppany.	Célté.	Togás.
		Mivolta.										
		Földnyi Mőrtve való.	Szántó Föld Hold.	Rét Székére való.	Marsház.							
		Jobbágy Helynek Minőségje.		No.		Nap.		Flaz.	Uy.	Funt.	lct.	No.
Címek												
	Vörös István	12	12	42	20	52	1	12	12	1	6	12
	Vörös János	12	12	42	20	52	1	12	12	1	6	12
	Tavali György	12	12	16	0	0	1	12	12	1	6	12
	Tavali István	12	12	10	0	0	1	12	12	1	6	12
	Tavali Ferenc	12	12	10	0	0	1	12	12	1	6	12
	Vörös Andor	12	12	12	5	27	1	12	12	1	6	12
	Lévelin János	12	12	12	5	27	1	12	12	1	6	12
	Lócs David	12	12	12	5	27	1	12	12	1	6	12
	Gyöngyös István	12	24	28	15	50	1	12	12	1	6	12
	Füvés József	12	12	12	4	16	1	12	12	1	6	12
	Körös Ferenc	12	12	9	4	7	1	12	12	1	6	12
	Böcs István	12	12	10	4	21	1	12	12	1	6	12
	Babos Mihály	12	12	12	4	16	1	12	12	1	6	12
Pál István	12	12	12	4	16	1	12	12	1	6	12	
Varga Péter	12	12	12	4	16	1	12	12	1	6	12	
Ser me Ioannin Poika Noas de Baranya János orong												

A rendelet azonban, amikor a legfontosabb adóalapot jelentő úrbéres földet védelmébe vette, egyúttal törvényes védelmet biztosított művelője számára is. Már Berzeviczy Gergely megfogalmazta, hogy a királynő a vármegyére, majd a helytartótanácsra bízta az adózó jobbágyságok védelmét, s az úrbéri rendelet kihirdetésével „... az úri hatalomnak és jobbágytartozásoknak (is) határt szabtak”.⁷⁵ Berzeviczy gondolatmenetét magáévá téve Szabó István is azt emeli ki, hogy az urbárium igazi jelentősége „Az önkénynek az úr és a jobbágy viszonyánál történt kizárása...” volt.⁷⁶

Ez a majorkodás talaján született önkény, amelyről a történészek írnak, 1767 előtt az Ormánságban ismeretlen volt. Itt csak hírből hallottak a majorsági gazdálkodás térhódításáról, a Batthyányak kelet-baranyai jobbágyságainak kezdődő elnyomódásáról. Őket még az ősi taxa emelésével, a korábbi századokban korlátlan határhasználat szűkítésével izgatták uraik. Az úrbérrendezéssel kapcsolatos magatartásuk megítélésénél abból kell kiindulnunk, hogy az ő tudatukban a föld még nem pontosan mért telek formájában élt, amelyhez egy-egy családnak van használati joga. A „kösség” életének alapja itt még a határ, amelyből a családok munkaerejüknek és szükségletüknek megfelelően művelnek meg kisebb-nagyobb darabokat, amelyeket a határ különböző részein túskekerítés véd a legelésző jószágtól. A többi részét szabadon éli a megélhetést biztosító, de adózás szempontjából alig-alig ellenőrizhető mennyiségű jószág. Ez a határ pedig majd csak a 18—19. század fordulóján merevedik meg szorgalmas földmérők vonalzója alatt, mert most még csak az urasági föld külső határát rögzíti donációslevél, végrendelet vagy vételi szerződés.

Ebben a 17. századra emlékeztető világban hajtották végre a felvilágosult abszolutista állam rendeletét. Ki gondolt ott fenn Bécsben azzal, hogy ettől a néptől még egyenlő messzeségben van az európai racionalitás, és a szükségleten felüli termelés? A pontosan mért telek itt nem nagyobb biztonságot, hanem pontosan számítható, több terhet ígért, ezért a családfők tekintélyes része még annak a földnek a művelésére sem vállalkozott mindig, amit eddig használt.

⁷⁵ TESSEDIK S.—BERZEVICZY G. 1979. 373.

⁷⁶ SZABÓ I. 1940. 60.

V. *A hagyományos jobbágygazdálkodás a feudalizmus utolsó évtizedeiben*

1. A földművelés

Az úrbérrendezés adminisztratív intézkedései nem módosították azt a helyi adottságokból táplálkozó törvényszerűséget, hogy az Ormánság mocsárvilágában nem a mostanában divatba hozott földművelés játssza a főszerepet a népesség eltartásában, hanem csak harmonikusan illeszkedik az állattartás és gyűjtögetés szokott együttesébe.

Ha az Ormánság tengelyében végighúzódo homoksávról letérve bármely falu gazdaságát szemléljük, akkor a kép a 18. század végéig kísértetiesen hasonlít elődeink ösi, folyó menti gazdálkodásához. Annyit jelent ez, hogy a biztosan termő, partos helyeken búzát és különböző kásaféléket, kölest, hajdinát termelnek és bizonyos mennyiségű takarmányt halmoznak fel, számítva a tél mostohaságára. A vagyon alapja azonban változatlanul az állatállomány, de itt főleg a sertés, mert a mocsarak gyakran vizes legelői bizonyos korlátot szabnak a szarvasmarha, de különösen a juhtartás elé. Ezek a tényezők tartósítják a gyűjtögetés és a halászat kiegészítő szerepét a nép élelmezésében és kisebb szükségleteinek kielégítésében.

A keletről örökölt, több gazdasági ágat integráló civilizáció belső arányai a Dráva mentén a mocsárvilág vízföldrajzi viszonyai szerint módosultak. Emlékeztetőül írjuk, hogy az Ormánságban 95 méter tengerszint feletti magasságig csak halászni lehetett, mert itt rendesen sík víz borított mindent. A gyűjtögetés számára (97 méterig) a vízingerőzött terület biztosított lehetőséget. A százméteres magasságig érő erdőrégió már a pásztorok világa, akik a tölgy- és bükkerdőt makkoltatásra, a többieket, ha a szükség úgy kívánta, lombtakarmányozásra használták. A földművelés százméteren felüli területei a vízjárásnak megfelelően összehúzódottak vagy kiterjedtek.¹

Ebből a helyzetből következik, hogy a gabonaövezet az Ormánságban csak a homokvonalon foglalt el összefüggő területet, másutt a földrajzi sétánk során megismert kisebb-nagyobb szigetekre szakadt, és ezeket víztükrök választották el egymástól. A lakosság pedig a legjobb megoldást választva, ezek földjét legelőnek vagy (ritkábban) kaszálónak használta. Ezt a megállapítást Szabó E. József 1937-ben megjelent kitérő disszertációjából vettem,² csak azt hallgattam el belőle, amit a huszadik század logikája fogalmaztatott meg a szerzővel, hogy tudniillik a szigetek praktikus felhasználására vonatkozó döntést „a vizek áthidalásának igen költséges volta” indokolta volna a jobbágyok számára, mert ha valami idegen a néhai ormánsági mentalitástól, akkor az éppen a „költségkihatások” figyelembevételé.

¹ Ormánság. 1937. 354—355.

² SZABÓ E. J. 1937. 29.

A vizek uralmához — nolens, volens — századokon át mindig alkalmazkodott a falvak népe, mert másként nem élhetett volna tartósan ezen a tájon, és természetes volt számára, hogy tetszés szerint nem növelheti a művelésre való föld területét.

A falvak határa a feudalizmus kezdetétől különböző földesurak kezében volt, és ott egészen 1840-ig másnak, mint nemesembernek tulajdona nem lehetett. Az 1767-ig futó századok során az önálló gazdálkodás törvényei szerint használta a nép a határt, és ha tehette volna sem munkál meg több földet, mint amennyi az állattartás és a gyűjtögetés mellett biztosította a szükséges gabonaféléket családjá számára. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy primitív gazdasági tevékenységükből hiányzott minden olyan kívánság vagy szándék, hogy akár a termelésből, akár az elkerülhetetlen cseréből valamiféle hasznot húzzanak.³

Az ő világukban nem volt értelme a sok fizikai terheléssel (szántás, vetés, aratás, cséplés stb.) járó gabonatermesztés növelésének sem, hiszen a termelés célja a feudális kor végéig csak a családot és a földesurat illető „belső” szükségletek kielégítése volt. Eladható gabonafelesleg az ormánsági jobbágynál soha, uránál is csak különösen jó években keletkezett. Azt a pénzmennyiséget, amelyből adóját fizette vagy cserelehetőség híján néhány nélkülözhetetlen fémszerszámát vásárolta a jobbágy, a faluhatár közösen maradt erdejében s legelőjén tartott sertéseinek és szarvasmarháinak szaporulatából teremtetten elő.

A fenti összefüggések is indokolják, hogy az ormánsági népesség gazdasági tevékenységének vizsgálatánál térjünk le a hagyományos útról. Nem tagadjuk ugyan a földért való harc vagy a szántóföldi termelés változásainak fontosságát, de az ormánsági valóság azt parancsolja számunkra, hogy mindenkor az ősi civilizáció alapjaira koncentráljunk. Remélhetőleg megbocsátja nekünk az olvasó, ha a telkiállománynál fontosabbnak tartjuk a telken kívülit, az úrbéri kötelezettségekkel terhelt szántóknál és réteknél a közös használatban maradt erdőket és legelőket, a földművelésnél az állattartást.⁴

Mielőtt azonban szorosabban vett témánkra, az ormánsági földművelésre térnénk, hadd mondjuk még el azt a kutatási tapasztalatunkat is, hogy mióta a 18. század végétől a helyi viszonyokat ismerő földmérők, gazdatisztek, közigazgatási emberek járják az Ormánság tájait, s mióta e táj kutatásában jeleskedő lelkészek figyelik előbb kíváncsian, majd növekvő aggodalommal a nép életét, azóta mindig földművesnek tartják az ormánsági jobbágyot, és ebből adódóan mindig keveslik a rendelkezésre álló földet. Azt azonban már csak a történész hangsúlyozza, hogy ez a föld a vizek változó világa, és nem a földesurak gonoszsága folytán volt eredendően kevés, és csak azt teszi hozzá, hogy ezt a falvakat hordozó ormók oldalán található földet a feudalizmus utolsó három évtizedét kivéve mindig parasztok használták, hiszen kitűnő gazdatisztek álmai ellenére ebben a tájban csak a vízrendezések térhódítása nyomán lehetett kialakítani nagyüzemi táblákat. Egy-egy falu határában nem akadt fél teleknél sokkal nagyobb földesúri kezelésben lévő föld (a vajszlói uradalom öt községében összesen 70 hold), s a 19. század második felében lezajlott, végleges úrbérrendezésig a lelkészek vagy a községek sem rendelkeztek 1—5 hold földnél nagyobb területtel.

³ POLÁNYI K. 1976. 72.

⁴ WELLMANN I. 1980. 376.

A föld tehát mindenkor „kevés” volt, de hogy ez a negatív előjelű jelző mennyire változó tartalmakat hordozott, azt valószínűleg meggyőzően illusztrálja az alább közlendő két idézet. 1820-ban Bódai Ferenc, kortársaival mindenben megegyezve írja: „Lakosok számához képest a’ Szántó Földek sok helyekenn felette szűkek, másutt, mint a Dráva mentén, vizes esztendőben nem műveltethetnek, vagy műveltetvén is, a’ mag a’ vizes földben örökösen elvész.” Száztizenhét év múlva ismét a földhiányra utalva kérdezi kákicsi Kiss Géza: „Nyújt-e jövőt egy fejlődni akaró családnak 8-10 holdnyi terület?”⁵ A két időpont azonban két különböző stáció az ormánsági golgotához vezető úton. 1820 a regulációs perek lezáródásának esztendeje, amelyek elrabolták az ormánsági nép mozgásterületének felét, a közösben maradt határrész mintegy 50 százalékát, s már ez is rettenetesen megrázta azt a népet, amelynek összetett életmódjánál fogva nagy területre van szüksége. A fertályosok ötven százalékot meghaladó tömege, bár veszélyes megszorításokkal, de még ekkor is egzisztálhatott, a 40 százaléknál többet kitevő féltelkesek pedig fű- és makkbér ellenében még a tilos erdőkben is bejuthattak, tehát ha zsugorodott és drágult is, de ott volt még az ősi fundamentum. A 19. század második felének úrbérperei után azonban a gazdasági tevékenység már csak a fertályra, meg a fél telekre, s a nyomorúságosan kicsi közbirtokossági erdőkre, legelőkre terjedhetett ki. Csak ez a tenyérnyi darabka maradt meg az ősi civilizáció bázisából s ezt őrizte-zsugorgatta mindhalálig. . .

Ez a szántóterület pedig, amelyről oly sok szó esik az Ormánság-kutatásban, a feudális kor végén 27 916 holdat tett ki, s ebből 2954 hold (10,70%) volt első; 12 926 hold (46,80%) másod- és 11 739 hold (42,50%) harmadosztályú.⁶ Nem lehet vita tárgya, hogy a zsugorodó közös határ mellett ez a terület már csak jobb években tudta ellátni a korszakunk végére húszezer főt meghaladó népességet, és terjedelménél fogva is alkalmatlan volt árugabona-termelésre.

Alighanem megint csak a helyi különös világot jellemzi az a nehezen magyarázható tény, hogy az ormánsági jobbágyok a meghatározható terhektől való féltükben, a földesúri propaganda hatására vagy esetleg ősi mechanizmusoktól vezettetve, kevesebb földet vállaltak az úrbérrendezéskor, mint amennyit használtak az osztásos földközösség idején. Ennél is meglepőbb azonban, hogy az úrbérrendezéskor valami oknál fogva kimaradt paraszti földeket vagy a majorkodás késői kibontakozásáig, illetve a tagosításig a paraszti földek között maradt urasági földeket igen szívesen használták különböző tartalmú, „különös contractus” mellett. A minden községben megtalálható bérletekről azt jegyzik meg 1828-ban az összeírók, hogy „A jobbágyok földművelésből élnek, és mivel határuk erre nem elegendő, minden esztendőben uradalmi földeket bérelnék ki, és úgy tartják magukat.”⁷ Az uradalmi iratok pedig azt is elárulják, hogy a gazdálkodást egyáltalán nem folytató vajszlói uradalomban pénzért, másutt terményért s ritkábban munka ellenében használták ezeket a földeket. Valószínű, hogy ezek a nyomáskényszertől mentes földdarabok, a néhai döngörökön és irtásokon kialakított földjeikre emlékeztették őket, de az bizonyos, hogy 3-6 évre

⁵ Ormánság. 1937. 379.

⁶ Bm. L. Közgy. ir. 1852. 84. sz. A siklósi és a szentlőrinci járás összeírása 1851-ben.

⁷ Bm. L. Regn. Consr. 1828. Kőrös, Sámód.

azért vállalták a bérletet, mert csak a pénzt vagy a termés harmadát kellett odaadni, de adó vagy más szolgálat általában nem terhelte őket.⁸

A községek által művelt határról néha találó, másszor igen sematikus képet rajzolnak a leíró statisztika művelői.⁹ A huszadik század mindenben kételkedő embere számára azonban a határok minőségéről csak azok a bizottságok adhatnak feltétlenül megbízható információt, amelyek a 19. század második felében az úrbéri perek során végzett osztályozásokat készítették elő. Ezt a munkát földbecsüs szakember végezte egy helyi megbízott társaságában, de jelentéseiken ott látható a másodalispán, a helyettes főbíró és a megyei esküdt pecséttel erősített aláírása is.¹⁰

Munkájuk precizitásának illusztrálására közöljük, hogy Piski határát dűlőről dűlőre bejárva, ilyen bejegyzéseket tettek a különböző szántókról: Páprados: „nehéz munkátú, búzatermő”; Telekce: „lapos, nehéz munkátú, rozstermő”; Csákányos: „emelkedett fekvésű, nehéz munkátú agyag” stb. A rétek közül a Kisirtási: „kemény, agyagos, jó füvet termő”, de már a Hosszúbokoralla csak „az örökös mocsáros vízállások kihagyásával” jó termő. A drávaszabolcsi rétekről azonban már csak annyit mondhatnak, hogy „sovány, „völgyes”, vagy „tüsökkel, bokorral felvert”, mint a Sötét-cseri legelő, vagy vízállásos Cserke-völgyi társa, amely „mélyebb részein hasznavehetetlen”.¹¹

A jobbágyság földhasználatáról szóló fejezetben láttuk, hogy szilárd telekszervezet 1767 előtt az Ormánságban csak a káptalan birtokán volt, másutt osztatlanul uralkodott a valós szükségleteket kitűnően szolgáló osztó földközösség. A telek itt, akár csak a Sárközben, és még számos helyén a vízrendezések előtti hazában, családi munkával művelésre alkalmassá tett, víztől árokkal, gáttal, a jószágától tüsökkerítéssel védett, esetleg trágyázott, igen gyakran a család nevét viselő föld volt, amelyet a természettel vívott szüntelen harcban lehetett csak megőrizni.¹² Ezekről a földekről írja Hölbling Miksa,¹³ hogy „Határjokra nézve a' szabályozás hiával vannak... magoktól fel osztott szántóföldek 's rétjeik... elszórva, rendetlenül hevernek.”

Az ormánságiak az osztó földközösség idején ismerték már a két nyomást,¹⁴ bizonyos, hogy 1828-ra a három nyomás már az általános, de például Okorág és Sósvertike még két nyomásban műveli földjeit, Cún határa pedig gyakran igazolja Vályi András¹⁵ megállapítását, hogy „határbeli földjei nincsenek fordulóra beosztva”. Az Ormánságban a nyomáskényszer alkalmazását hol a történelem nehezítette azzal, hogy esetenként a legtekintélyesebb családok birtokai voltak egy helyen, és ezek nem

⁸ Bm. L. B-M Lt. 103. cs. Kiscsány bérleti szerződése Adorjás: „... a természetnek nevezetes javaival bővelkedik.” Besence: „Határja mocsáros, erdeje szép...” — Hernádfa: „Földje igen jó, csak essős években rossz.”

⁹ VÁLYI A. 1799. I. 14. — FÉNYES E. 1836. I. 29. — FÉNYES E. 1851. 103.

¹⁰ Bm. L. Úrbéri iratok. Csehi. 1867. 153.

¹¹ Bm. L. Úrbéri iratok. Piski, és uo. Urb. ir. Drávaszabolcs. Osztályozás.

¹² Bm. L. A Nyúl-szigeti apácák birtokainak leírása. Stat. Bon. 5. Ecclorum 181. és uo. Urbárium-tervezet 21. o. — Magyar oklevélszótár. 1902—1906. 973. o. A teleknek művelés alatti földet is kell jelenteni: 1228—Culta terra, que vulgo Teluc dicitur. Mon. Strig. I. 269., 974. 1300—1322: In terris fimatis, que vulgo Teluc dicitur. OL D. 3652, I. Hazai Okmánytár. VIII. 411.

¹³ HÖLBLING M. 1845.81.

¹⁴ FRICSY Á. 1978. 175—178. „Szántóik két forgóban vannak a jobbágyság között felosztva.”

¹⁵ VÁLYI A. 1799. II. 705.

türték földeik nyomásokra bontását,¹⁶ hol meg a vizek járása, amelyek elvonulta után már nem lehetett akármit vetni.

A paraszti gazdálkodás hagyományos munkaszervezete a nagycsalád volt, és a paraszti munka minden része (szántás, aratás, hordás, nyomtatás) közösen történt.¹⁷ A hagyományokhoz való erős ragaszkodás konzerválta a technikai bázist is, amelyet 1848 előtt csak az önellátás szabályozott.¹⁸ Ennek megfelelően két baranyai kortárs közül az egyik ezt írja: „Gazdasági szerszámaink . . . századok óta vannak in statu quo”, a másik meg ezt: „Szekeünk, ekénk, boronánk sok helyen majdnem hasznavehetetlenek.”¹⁹

Legfontosabb eszközük a szántáshoz használt faeke volt, amelynek csak a csoroszlyája és az ún. laposvasa készült vasból, és rendszerint 3-4 erős marha húzta.²⁰ Balassa Iván mutat rá ezeknek a „szarvaltas” ekéknek rendkívüli szilárdságára, amely onnan származott, hogy szarvukat és talpukat egy fából faragták. Az ekék kitűnő specialistája a hazai múzeumok anyagából csak két ilyen ekét ismert, s ezek közül éppen annak fényképét közölte Gunda Béla felvétele alapján, amely Hiricsből származott.²¹ Aki bővebben kívánná tanulmányozni az Ormánságban használt eketípus változásait, annak a községi pecsétekre hívom fel a figyelmét. Ekevas és lebegő csoroszlya már Diósviszló 1607. évi pecsétjén is szerepel, de Hernádfa 1671-ből való pecsétjén a kerekese ekét is tanulmányozhatjuk. Aki pedig a történeti fejlődés finomabb variánsaira is kíváncsi, annak ajánlhatom Magyarmecske 1714 és Újmindszent 1754-es iraton lévő pecsétjeit. E községek esetén ugyanis nemcsak a különböző (ismert) időpontban készült pecsétnyomokon mutatnak be más technikájú eszközt, de más formájú a két ekevas is.²²

A szántást az urbárium behozatala óta általában négy igás marhával végezték úgy, hogy a szegényebbek közül 2-3 összefogott.²³ A legjobb ekével sem tudtak azonban 12—13 centiméternél mélyebben szántani. Voltak olyan mocsaras helyek is, amelyeket szántás helyett csak felkapáltak, és így vetették el a kukoricát, hajdinát, tönkölyt, mert ezek még akkor is beértek, ha a vizek levonultával kerültek földbe. Ezeken a földeken különben is elsüllyedt volna az ökor. Gyalogember is csak fatörzseken, nádkévéken tudta megközelíteni őket.²⁴

A talajelőkészítés azonban mindenképpen kétes értékű volt, és erősen vonatkozik a mi tájunkra is a korabeli szakember megállapítása, amely szerint „Gazos életet vet a kontár földművelő . . . Gaz lepi el vetéseit.”²⁵ A magot kökény- vagy galagonyaágból készített boronával takarták be. Megkérdőjelezhető a föld termőereje is, amelynek pótlásáról ritkán gondoskodtak. A trágyázás módját, hasznát is ismerték ugyan, de

¹⁶ RÚZSÁS L. 1964. 85.

¹⁷ Ormánság, 1937. 46. — GUNDA B. 1956. 24—25.

¹⁸ TÓTH T. 1980. 16.

¹⁹ HÖLBLING M. 1845. 103. — HAAS M. 1845. 61.

²⁰ Társalkodó 1836. 11. a tolnai ekéről. HÖLBLING M. 1845. 87.

²¹ BALASSA I. 1973. 367.

²² BEZERÉDY GY. 1972. 154., 162., 163. felhasználásával. A viszlói lebegő csoroszlyához és a hernádfai kerekese ekéhez uő 1980. 257—258.

²³ Bm. L. Regn. Conscr. 1828. Besence

²⁴ A vízjárta dülők cúni és vertikei kapás műveléséhez: GUNDA B. 1956. 24—25.

²⁵ Magyar Gazda, 1841. 16. sz. 249. hasáb

csak kevés földet tudtak megtrágyázni, mert állataikat legelőn tartották, és ezért trágyájuk ritkán volt.

Az ormánsági aratás-cséplés-nyomtatás lefolyásáról mives leírásokat hagytak ránk a néprajz mesterei,²⁶ én itt csak a kákicsi Kiss Géza egyetlen mondatát emelném ki: „Mint a legszebb ünnepre, talpig fehérben vonul ki a nagy munkára” az aratásra az ormánsági magyar. Munka közben pedig még 1880-ban sem a termelékeny kaszával dolgozik, hanem a helyi kovács vagy szlavóniai cigányok által készített keskeny pengéjű, fogazott sarlóval. A napi 30 kévénél többet nem vállaló munka lassú méltósága, a verejtéktől be nem mocskolt ruhák fehérsége, az egész ősi szertartás arra figyelmeztet, hogy az árutermelés kapzsiságát nem ismerő archaikus vonások még akkor is befolyásolják az ormánsági embert, amikor már civilizációjának alapjait is elpusztították a pénzpiac kihívásai.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy 1726-ból való pecsétkép segítségével be tudom mutatni az aratás munkáját úgy, ahogy e táj népei a legrégibb idő óta végezték. A kép nem ormánsági, hanem a sellyei uradalom egy közeli falujából, Ócsárdról való, de az a családi munkaszervezet, amelyet ábrázol, mindenütt megtalálható a drávai síkságon. A képen, ringó búzatábla előtt két ember hajlong, sarlóval a kezében. Mellettük, de velük szembe fordulva erőteljes alak áll, jobb keze csípőjén, baljában sarló, fején jobbágy süveg. Személyében alighanem a fegyelmet tartó, de a fizikai munkában részt nem vállaló „öreg” gazdát kell tisztelnünk, aki irányítja a család férfitagjainak munkáját. A negyedik férfi a levágott kalászkodat kévébe köti s maga mögött rendbe rakja. Bizony minden elemében él ez a kép, s mozgalmasságát csak fokozza a báránnyelűk közül leszálló 7 madár.²⁷

Ez a kis remekmű arról beszél, hogy a 18. század első harmadában eleven élet volt még ezen a tájon, további adataink azonban az ősi civilizáció alapjainak korlátozásával összefüggő technikai és demográfiai megtorpanásról beszélnek, és erre már fel kell figyelni. A fentebb részletezett mezőgazdasági eszközök és módszerek kitűnően beilleszkednek a szintén nehezen változó talpas házak, szekercével faragott, cirkalommal díszített bútorok, házilag készített ruhák világába. Javulásuk nélkül azonban nincs terméktöbblet, és ennek hiányában nincs előrelépés. Bizonyos, hogy az ormánsági embert elemi erővel béklyózta az ősi civilizáció, de az is igaz, hogy más tájon élt társaival együtt a 19. század első felében nem is gondolhatott megújulásra, mert gazdaságát a termelési költségeken kívül igen terhes járulékos költségek (állami, egyházi, földesúri adók) és illetékek is terhelték.²⁸

Az uradalmakon kívül arra sem árt itt gondolnunk, hogy ahol rendelkezésre állott volna a megfelelő mennyiségű föld (a féltelkes vagy ennél nagyobb gazdaságokban) ott még a 19. század harmincas éveiben is 10 főt jóval meghaladó, összetett háztartásokkal találkoztunk, ahol pedig az egyes családokban már a 18—19. század fordulóján is kevés volt a gyermek (1/4 telkesek, zsellérek, letelepedett életmódot folytató cigányok), ott vagy kicsi volt a föld, vagy nem is volt. Így azután az ormánsági gazda, ha kiadta a két tizedet, ellátta a beszállásolt katonát, félretette a vetőre, meg a mindennapi kenyérre valót, aligha tudott nagyobb tételt értékesíteni.

²⁶ Ormánság. 1937. 42—51. — GUNDA B. 1956. 24—25. és mások

²⁷ BEZERÉDY Gy. 1972. 167.

²⁸ TÓTH T. 1980. 15. — WELLMANN I. 1933. 84. — RÚZSÁS L. 1964. 164.

A puritán hagyományait kényszerből őrző Ormánság szegénységére felfigyeltek már a leíró statisztika képviselői is, de azt is tudták, hogy az egyes községek gazdasági helyzete korántsem azonos. A leggazdagabb falvak közül is kiemelkedett a szőlőtermeléssel is foglalkozó Márfa és Viszló, a termékeny határral rendelkező Nagycsánynál viszont azt emelték ki, hogy „az ország útjaiban fekszik, 's vagyonjait könnyen el adhatja”.²⁹ Sok búzát, kukoricát, dinnyét termelt a méhészkedő Kémes, és a kukoricán kívül hallal is bővelkedett a semmiben sem szűkölködő Palkonya.³⁰ A kemsei határ egykoron jó búza, kukorica- és kölesterméséről volt híres, de dicsérték a kortársak sok erdejét és szilvaskertjét is.³¹

A gyengébb határáru falvakban (Kórós, Kísszentmárton) a gabonaneműek közül gyakran csak a kétszeres hozott kielégítő termést, Kovácshidán pedig csak közepes eredményt tudtak elérni minden növényből.³²

Az ormánsági föld, ha viszonylag kevés volt is, nem volt terméketlen, mert a művelésre való területeknek rendszerint csak a legjobb részeit művelték. Átlagos esztendőben az itteni föld is meghozza a négyszeres magot, de áradások után „... ez a' magára hagyott föld a' be vetett magot tíz annyival fizeti vissza”.³³ Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az ormánsági civilizáció fenntartásában a földművelés a különözések előtt soha nem játszott kizárólagos szerepet, ezért az extenzív állattartás és a gyűjtögetés elsorvasztásától kezdve egyre kevésbé tudta egyedül megtermelni a lakosság szükségleteit. Ez az oka annak, hogy a 18—19. század fordulójától, amikor kezdetét veszi az erdők regulálása, majd a vízrendezés, gyengébb években, télutón már éhezett a szegénység. Rájuk gondolva írja Haas Mihály 1845-ben: „E vidék népe... évenként huzamosabb ideig nem eszik egyebet, mint főtt babot... , levest minden fűszer nélkül, főtt tésztát tojás és zsír nélkül, azután éretlen gyümölcsöt, főtt tököt és kukoricát mértéktelenül.” Véleménye szerint csak testi erejüknek köszönhető, hogy „... e' nép egészen ki nem hal”.³⁴

Az uradalmak iratanyaga a 18. század végétől tele van kérvényekkel, a hitelbe kapott gabona átvételét igazoló „nyugtatókkal”, valamint a nyomorúság és éhezés sok más bizonyítékával. A rossz terméséről ismert 1809-ben 16 besencei jobbágy így rajzolja kenyértelenségét: „... nagyobbik részén az esztendőnek Pénzen vett Gabonával kénytelenítettünk magunkat és Házunk népét táplálgatni.” Egy ideig az állatok szaporulatából vásárolgatták a kenyérnek valót, mikor az elfogyott „vonyós marháikat” vesztegették el, majd az uradalomhoz fordultak segedelemért. — 1817-ben 28 besencei, 21 páprádi és 34 vajszlói jobbágy kér és kap hitelbe gabonát. A bíró és két esküdt kezkesedik arról, hogy az árat két részletben, Szent György és Szent Mihály napján pontosan befizetik az uradalom kasszájába.

A harmincas évek közepétől a vajszlói uradalom éhezői ismételt kérvényekkel ostromolják a pécsváradai főtisztet, hogy azok, akiknek sem kenyérük, sem pénzük nincsen, dézsmálás előtt hazavihessenek 20—30 kéve búzát, hogy legalább a nehéz

²⁹ Márfához: THIELE J. C. 1833. II. 326. — Viszlóhoz: FÉNYES E. 1836. 185., 309. — Nagycsányhoz: VÁLYI A. 1799. I. 373.

³⁰ VÁLYI A. 1799. II. 335. és III. 10.

³¹ THIELE J. C. II. 392. — FÉNYES E. 1851. 198.

³² VÁLYI A. 1799. II. 412., III. 380., II. 420.

³³ BÓDAI F. 1820. 37.

³⁴ HAAS M. 1845. 20.

munka idején legyen kenyérük. Még 1846-ban is azzal az indoklással kérnek előleget, „akármiféle gabona legyen is az”, hogy az uradalom „... éhhez el veszni bennünket ne hadjon”.³⁵

A jobbágyság alsó rétegeinek éhezésére vonatkozó példáink ugyancsak a vajszlói uradalom állapotait tükrözik, de a szegénység szociális helyzete, s mikroviláguk változásaira való demográfiai és politikai reagálása mindenütt azonos volt. A népeik életének jó vagy rossz sorsáért felelős uradalmak a szociális elnyomódásnak ebben a folyamatában sajátos, kettős szerepet játszottak. Mint a piaci világ felé sodródó kor mezőgazdasági üzemei, kíméletlenül harcoltak az önálló gazdálkodás alá vonható birtoktestek kialakításáért, de minthogy a jobbágygazdaságokkal együtt az önellátással szakítani nehezen tudó mocsárvilág produktumai voltak, az ősi gyakorlatnak megfelelően minden esetben megnyitották magtárukat az éhezők előtt. A szabadságharc előtti időben rendszerint kamat nélkül és kedvezményes fizetési feltételek mellett elégitették ki a hozzájuk forduló alattvalóik szükségleteit.

Az egy uradalmon belüli éhezők megsegítése, a kapitalizmus felé való átmenet korában is olyan archaikus beidegződések meglétére utal, amelyek szerint a termelés és tárolás legfőbb rendeltetése az „egész uradalmi népesség” szükségleteinek kielégítése. Az ormánsági uradalmaknak ezzel a védő-oltalmazó, a gondjaikra bízott egyének és közösségek jogos igényeit támogató szerepével bőven találkozunk még a 19. század első felében gyakorivá váló templom-, parókia-, községház- és pásztorházépítésekénél és a tűzkárosultak különböző építőanyaggal való megsegítésénél is.

Az ormánsági agrárnépességnek természetesen nemcsak éhező, hanem módosabb tagjai is voltak, akiknek alkalmanként volt gabonafeleslege, amit a kocsmabérlo vagy más helyi vásárló útján értékesítettek, de jelentős paraszti eredetű gabonával sehol sem találkoztunk. 1848 előtt a sellyei uradalmat kivéve az uradalmak is csak a jobbágyoktól begyűjtött dézsmagabona megmaradt részét értékesítették, ha konjunktúra idején a hadiszállítók uszályai várták jobbágyszekereken továbbított szállítmányaikat a mohácsi kikötőben. Az agrártelepülésektől körülvett megyeszékhely, amely 1780-ban történt szabad királyi várossá válása után mintegy 5-6 évtized múlva indult meg az iparosodás útján, de az Ormánságból a vizek miatt még akkor is csak Siklóson át, nagy kerülővel volt megközelíthető, nem válhatott igazi piaccá sem az uradalmak, sem a jobbágyok termékei számára. Még kevésbé válhattak a termelést befolyásoló piaccá azok a Dráva két oldalán lévő, falusi-mezővárosi jellegű helyek (Siklós, Vajszló, Sellye, Szigetvár, Moszlavina, Donji Mihojlác, Csadjevica), ahol az önellátó ormánsági háztartások értékesítették feleslegeiket. Mindebből következik, hogy a hagyományos termelési táj százados formálódásában itt a 19. század második feléig a természeti feltételek játszották a főszerepet, s ennek megfelelően a kereskedelmi kapcsolatok nem a város és a falu, hanem különböző tájak között szerveződtek, s az egyes falvak termékei (fakószekér és fából faragott mezőgazdasági szerszám, a sertés, a borjú vagy éppen a feleslegben maradt kender- és lencsözs) rendszerint a megyehatáron is túl, Szlavóniában vagy a messzi Alföldön keresnek és találnak maguknak piacot.³⁶

³⁵ A gabonakérelmekre vonatkozó adatokat közli: Kiss G. 1980. 231.

³⁶ Tóth T. 1980. 16. — Polányi K. 1976. 133. felhasználásával.

Az ormánsági szőlő- és gyümölcstermesztés helyzetét a korban kizárólag a természeti viszonyok határozták meg, hiszen az egyetlen lehetséges piacot kínáló megyeszékhely és környéke kitűnő borával, gyümölcsével az Ormánság semmiképpen sem versenyezhetett.

A kortársak nem törődve azzal, hogy a napfénytartam és a viszonylag sokfelé található termékeny, drávai homok lehetővé tenné nagyobb területen a gyümölcstermesztést is, úgy vélik, hogy „... a' Dráva hosszant fekvő rónasága igen gyümölcstelen, mert mélyen fekszik és vízenyős”.³⁷ Ez a megállapítás illik ugyan az Ormánságra, de korántsem illik a hasonlóan mocsaras somogyi Dráva-völgyre, amely a legjobb gyümölcsök óriási sokaságát produkálja. Ha az Ormánságban még a kákicsi Kiss Géza korában is megoldatlan kérdés volt a nemes gyümölcsfák telepítése, akkor ennek inkább pszichológiai, mint éghajlati okai vannak. Az is lehet, azonban, hogy az árvízmentes föld elégtelen volta az oka annak, hogy a 18—19. századi ormánsági településeken csak a házüléshez kapcsolt rétbén kapott helyett a gyümölcsös, valamint néhány ágyás vörös- és fokhagymát, uborkát, paradicsomot nevelő konyhakert.³⁸ A dülönevek tanúsága szerint az egész évre lekvárt és kitűnő pálinkát adó szilvafák is csak a 19. század második felében kerültek a belső telekre a mezőről.³⁹

A kortársak azt állítják, hogy az ormánsági szilvából „a' szlavóniaihoz mindenben hasonló slivovitza főzetik”, de a tájékozottabbak azt is tudni vélik, hogy „Mint a' Gyümölcst, mint a' Tsigert, mint pedig a' Szilvriumot a' paraszt házi tselédjével maga el emészti”, és piacra legfeljebb termésének egy tizedét viszi.⁴⁰

A 19. század első felében élte Baranya szőlőtermelése virágkorát, de a sok kiváló borvidék közül a szaktekintélynek ismert Jankó János egyedül a Dráva mentét emeli ki mint szőlőtermelésre alkalmatlant, s őt követi ebben a vonatkozásban Rúzsás Lajos is.⁴¹ A hagyományos levéltári források ugyancsak arra ösztönöznek bennünket, hogy az ormánsági társadalom alapjait kutatva mellőzni lehet a szőlőtermelés vizsgálatát, hiszen az egyháznak fizetett szőlődézmával és a földesúrnak adott hegyvámval csak három községben (Hernádfa, Márfa, Viszló) találkozunk. Ugyancsak ez a három község szerepel a statisztikában is, összesen 3976 kapás szőlővel.⁴² Egy 1808. évi uradalmi összeírás világítja meg előttünk, hogy a feudális kor végére jellemző eredmény úgy jött ki, hogy nem egészen fél évszázad alatt Márfán 43, viszlón 86,77 százalékkal növekedett a szőlőművelés területe.⁴³

További kutatások derítették ki, hogy az Ormánságban nem egy-egy kedvező adottságú község termelésére kell csupán figyelni, hanem arra is, hogy az otthon legfeljebb házkörül szőlőművelést folytató jobbágyok ormánsági, sőt Ormánságon kívüli területeken szereznek maguknak szőlőt. Az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio bizonyossága szerint például az ormánsági községek 122 kapás szőlőt használnak a

³⁷ VLASICS. 1846. A termelési tájak felsorolása 351—352.

³⁸ Ormánság. 1937. 16.

³⁹ Ormánsági Szótár. 1952. 512. Kákics, Szilvás, Piski, Baski-szilvás, Rónádfa, Szilvásalja

⁴⁰ HAAS M. 1845. 25. — BAYER M. 1822. 12.

⁴¹ JANKÓ J. 1846. 344. — RÚZSÁS L. 1961.

⁴² Bm. L. Közgy. ir. 84/1852. Földadó összeírás.

⁴³ Bm. L. Siklósi uradalom. Vegyes iratok. Szőlőterület összeírása, 1808.

márfai hegyen.⁴⁴ 1843-ban viszont már arról értesülünk, hogy ugyanitt 88 ormánsági jobbágys 0,6—2 kapásig terjedő szőlő után adózik.⁴⁵

Az ormánsági legkedveltebb szőlőhegye azonban Viszlón volt, amelyet szívesen ejtettek útba Pécs vagy Siklós felé menet. Egy tanúvallomási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a szabolcsiak már 1747-ben termeltek itt szőlőt, s követte őket a többi kelet-ormánsági falu népe is, mert az 1828. évi összeírás idején már 12 ormánsági községből való jobbágys kezén 310 kapás szőlő volt.⁴⁶ Három évtized múlva, 1856-ban 204 ormánsági jobbágynak volt itt szőlője, akik az uradalomnak 1063 akó bor után fizettek kilencedet.⁴⁷

Kedvelt volt a terehegyi szőlő is, ahol 74 ormánsági jobbágynak volt birtoka. Ezek a szőlők 1845-ben 617,5 akó fehér és vörös bort teremtek összesen. Ez a mennyiség a szőlőhegy 1739 akós összes termésének 45,51 százaléka volt.⁴⁸

A gyüdi, hegyszentmártoni és a bodonyi szőlőhegyből nem sikerült hasonló pontosságú tájékoztatást kapnunk, de tudjuk, hogy a cúniak és szerdahelyiek már 1747-ben használnak gyüdi szőlőt. Hasonlóan tömör információnk van csak arról is, hogy a nyugat-ormánságiak a Szigetvár környéki hegyeken (a nagypeterdi, botykapeterdi és basali szőlővidéken) voltak bebíró gazdák, sőt Sellye és a környék jobbágysai Szlavóniában termelték meg a szomjúságuk oltásához szükséges bort.⁴⁹

A szőlő szerepe a múltó idővel sokat változott. Forrásaink arról beszélnek, hogy a 18—19. század fordulóján nem sok becsülete lehetett még a szőlőnek.⁵⁰ A tizes évek elejére azonban a háborús konjunktúra hatására az ormánságiak is felfedezik, hogy a szőlő érték, és igyekeznek a korábban könnyelműen kezelt szőlőket visszaszerezni. Így akar visszakapni 26 éve zálogba tett 57 barázda szőlőt a néhai 6 forint zálogösszeg visszatérítése ellenében piski Gábor István özvegye azzal az indoklással, hogy két fia már „nevendékeny és dolgozható”.⁵¹ A csepelyi Hitre Mihályné 113 kapás szőlőt perel vissza, amelyet férjétől italozás közben csaltak ki.⁵² Megjelenik egy pillanatra kórósi Bonyár Sámuel jobbágys alakja is, aki a viszlói hegyen még a századfordulón „irtott és plántált szőlőt”, amelyet gyermekei most szeretnének visszaszerezni.⁵³ A húszas évek derekára már nagy érték a szőlő. Ekkor vásárolnak kémesi Czuni Istvánától „egy darab szőlőt [Viszlón] a Pince Likkal együtt” 240 „ó” forintért.⁵⁴ Ekkor már rögzítik

⁴⁴ Szerdahely 29, Kovácsida 47, Palkonya 25, Tésenfa 9, Szaporca 12 kapást. Bm. L. Regn. Conscr. 1828. Községenként.

⁴⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Vegyes iratok. Márfai helység Hadi- és Házi adószedő Levele. 1842—1843.

⁴⁶ Bm. L. Inquisitiones non regestae, 1743. 33. Franciscus Balog vallomása — Regn. Conscr. 1828. Viszló

⁴⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Bordézsma lajstromok. Viszlai hegy. Kilenced, 1856. Az ormánságiakon kívül csak Drávaszentmártonból és Babarciszőlősről való néhány jobbágynak volt még itt szőlője.

⁴⁸ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtiszt ir. 1845/1849. 117/1845. Terehegyi hegy, I—II. Bordézsma Lajstrom. Kovácsidáról 30, Szerdahelyről 9, Palkonyáról 13, Szaporcáról 7, Csehiből 4, Hidvégről 4, Cúnból 4, Szabolcsból 2, Tésenfáról 2, Csepelyből 2 fő.

⁴⁹ Bm. L. Inquisitiones non regestae, 1747. Cselők Mihály gyüdi lakos vallomása. — MÁNDOKI J. 1978. 17. — A szlavóniai információ PÁPAI JENŐ közlése.

⁵⁰ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 1801. 2. sz. Kántor József sámodi varga 3 íz szőlőt vásárol Viszlón 50 forintért. — Uo. 1802. 23. sz. Csordás Ferenc a márfai szőlőben lévő 16 ízből álló szőlőjét teljes felszereléssel átadja öccsének fele termés ellenében.

⁵¹ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 1810. 20. sz.

⁵² Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 1813. 33. sz.

⁵³ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. Kérelmek 1817. 57. sz.

⁵⁴ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 1827. 103. sz.

a peres felek egy-egy szőlő megmunkálásának díját, valamint a szőlő jövedelmét is. Egy három kapás szőlő 57 napi munkadíját 26 forintba számolták. Termése közepes évben 5 akó, évi jövedelme 30 forint volt.⁵⁵

A jobbágyság tulajdonában lévő kisebb-nagyobb szőlőföldek mellett 1840-ben már olyan gyakorlattal is találkozunk, hogy a siklósi uradalom 144 pengő forint ellenében, amelyet kamat nélkül használ, átenged művelésre 1-1 hold szőlőt a viszlói Berenkó-szőlőben. A szerződés értelmében a szőlő az uradalom engedélyével örökíthető, eladható, elhanyagolás esetén azonban visszaveszi az uradalom. Fizetendő a használatáért évenként 6 akó színbor. A gyümölcs a bérlet illeti, de a fákat kivágni nem szabad.

A fenti szőlők művelésével az ormánsági jobbágyság nem tudtak jelentős tőkét felhalmozni, mint kelet-baranyai társaik, de mégis fontos szerepet játszanak életükben azért, hogy nem tartoznak a hivatalos telkiállományhoz. Mint extraneusok adót fizetnek ugyan szőlőik után az illető község pénztárába és kilencedelnek a földesúr számára, de magával a földdel és annak jövedelmével mégis szabadon rendelkeznek. Jelentőségüket külön emeli a házasságkötés ormánsági rendszere, amikor a 70–80 százalékban más ormánsági faluból hozott asszonyok hozományában 1-1 darab jóság mellett gyakran szerepel kisebb-nagyobb szőlőbirtok is.

2. Az állattartás

Az ormánsági társadalom megismerése szempontjából roppant fontossága van az állattartásnak. Kiemelkedő jelentőségének talán legfontosabb bizonyítéka, hogy szinte az Ormánságra vonatkozó irodalom indulása óta találkozhatunk az állattartásra vonatkozó utalásokkal. Vályi András a 18. század végén a szarvasmarhatartás jövedelmezőségéről szólva azt írja, hogy Kákics, Marócsa, Okorág, Újmindszent és még több más község lakói „...marhanevelésből szereznek pénzt”.⁵⁶ Fényes Elek különböző időpontokban megjelent statisztikai munkáiban, talán némi túlzással azt hangsúlyozza, hogy az ormánsági falvak „kövér”, „tágas” legelőjén sok szarvasmarhát tenyésztnek, de Sellye esetén külön is hangsúlyozza, hogy „Marha tenyésztése... virágzó karban áll”.⁵⁷

A leíró statisztika képviselői az ormánsági községek esetén a valóságnak megfelelően mindig a jobbágyság jóságállományáról szólnak, mert nemcsak a sellyei uradalom volt az egyetlen, amely 1767 után felszámolta és 1830-ig negligálta a nagyüzemi állattartást, pedig korábban nemcsak Endesen, de „Zehi nevezetű pusztáján is... szép marhákat nevelhető legelője” volt. Olyan „fekete és szőke, tehát nyugati szarvasmarhakkal azonban, mint amilyeneket a káptalan tartott már 1745-től a Bükkösd melletti Szentdomján pusztán, az Ormánságban nem találkozhatunk”.⁵⁸

⁵⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1826. 53. sz.

⁵⁶ VÁLYI A. 1799. II. 264. Kákics, II. 580. Marócsa, II. 705. Okorág, II. 613. Újmindszent.

⁵⁷ FÉNYES E. 1836. I. 28. Bogdása, 1851. I. 206. Csehi, 1836. I. 33. Iványi, 1836. I. 41. Kisszentmárton, 1836. I. 226. Sellye.

⁵⁸ VÁLYI A. 1799. III. 625. Sósvertike. — RÚZSÁS L. 1964. 42.

A sertéstartásról szólva, hol a makkot adó erdőkről szólnak, hol a táj sertéstartásra alkalmas voltát emelik ki. Fényes azonban rendszerint még azt is hangsúlyozza, hogy „... a sertéstartás szinte fő jövedelmét teszi az idevaló lakosoknak”.⁵⁹

A húszas évek elején Strázsay János utal arra, hogy „... a’ pusztáknak fogyatkozása miatt, ... a’ Szarvas-marháának tenyésztése — a Duna és a Dráva mentén — nagyobb részint a köznép által eszközöltetik”, de itt a jobbágyság „egyedül csak a’ marhatartásból szerzik meg táplálásbeli és adó-költségeket.” A sertéstartásról szólva a makkoltatási lehetőségeken kívül utal arra is, hogy a sertések száma különösen ott jelentős, „... a’ hol a’ mocsáros lapályok azoknak nyári tartásokat könnyebbítik...”⁶⁰ A Bóly-sellyei uradalom európai műveltségű irányítója azt is tudja, hogy ennek az állattartásnak a hasznát az ormánsági sertéseket „ezerenként” vásárló Győr, Sopron és Vas megyéből való kereskedők fölőzik le. Munkácsy Dániel olyan nagy állatállományról ír egy-egy bőközi faluban, amely ötször-hatszor nagyobb településeknek is díszére válnék. Ugyanakkor elmondja azt is, hogy igavonásra ökröt, közlekedésre (legfeljebb két darab) kistestű, meleg vérű lovat használnak, s a nagyszámú sertésállományból pénzelnék.⁶¹

A feudális kor végére már itt is elavultnak tekinthető az ősi állattartás, ezért írja csendes megrovással Haas Mihály, hogy a Dráva mentén a jobbágyság még a jobbágysági állapotuk nélkülözhetetlen alapját jelentő igásállatokat sem takarmányozták, hanem a falu alatt lévő réteken, erdőkben legeltették tavasztól őszig. Kortársa, Hölbling Miksa, talán nem a jelennek, hanem a jövőnek szólva bírálja a hitvány istállókat és azt, hogy a nyáron kisülő legelők fűvét még mindig nem pótolják természetett takarmányokkal.⁶² Ezt a félrideg állattartást egyébként alaposan megbírálta egy erre vetődött német arisztokrata is, aki egyetlen mondatba sűrítetten ezt írja az ormánsági szarvasmarhatartásról: „Néhány csordát szabadon hagynak a nagy legelőkön, (mert) a teheneket itt nem is fejik, nem is tartják istállóban.” Azután a kritika élet tompítani akarván, ezt írja még naplójába: „Hogy itt slendrián gazdálkodás folyik, meg kell bocsátanunk, mivel sok szükséges dolog hiányzik.”⁶³

A jószág kinttartásának gyakorlatával még négy évtized múlva is találkozhatunk, hiszen a vajszlói uradalomban, de másutt is aklot állítottak a legelő marháknak a gulyások, a sertéseket pedig ideiglenes szállás várta az erdőn.⁶⁴

A modern feldolgozások közül kitűnően tudtuk használni Ébner Sándor munkáját, aki pontosan leírta az ormánsági falvakban is tartott siska és mangalica disznót, és a kettő keverékéből származó „felálló sertéjű, nagy járó természetű” rikés disznót. A siska is, a rikés is, vaddisznó külsejű fajta volt, és kitűnően bírta a rideg állattartást.⁶⁵ Az állattartás vonatkozásában Ébner nyomdokain járt Rűzsás Lajos, aki többször idézett két munkájában nagyszerű logikával rögzíti a baranyai állattartásra vonat-

⁵⁹ A tölgyesekről: VÁLYI A. 1799. II. 335. Kémes. uo. II. 175. és FÉNYES E. 1851. 198. Hirics. A jövedelmezőségről: FÉNYES E. 1836. 12.

⁶⁰ STRÁZSAY J. 1823. 54.

⁶¹ MUNKÁCSY D. 1842. No. 63. 567.

⁶² HAAS M. 1845. 59. — HÖLBLING M. 1845. 108—109. Megoldásként a legelők elkülönözését ajánlja.

⁶³ gr. Hofmannsegg utazása 1793—1794. Bp. 1887. 54.

⁶⁴ Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye. Baranyahídvég és Besence legelőbérleti szerződése a vajszlói uradalommal. 1839.

⁶⁵ ÉBNER S. 1933. 150.

kozó, differenciált ismereteit. Helyesen állapítja meg, hogy a mocsaras táj és a telkiállomány szűkös volta együttesen formálta az évszázadokon át alig változó ormánsági állattartást, ennek a népcsoportnak a központi termelő ágazatát.⁶⁶ Történész számára ennél is fontosabb az a táblázata, amelyet az 1786—1828 közötti négy évtized adatai alapján készített Baranya megye állatállományáról. E táblázat segítségével tudjuk először megyei összefüggésben szemlélni az Ormánság állattartását. Itt derül ki, hogy 1786-ban az egy főre eső állatállományt tekintve az ormánsági községek tekintélyes hányadát magában foglaló szentlőrinci járás a megyében második, a siklósi pedig a negyedik helyen állott. A számoknál is fontosabb, mert az állattartás fő célját jelzi az a közlése, hogy az ormánsági jobbágyok, akárcsak Dráva-völgyi horvát szomszédai, *nem kapcsolódtak be a transzkontinentális szarvasmarha-kereskedelembé*, hanem állatállományuk szaporulatát borjú és tinó formájában adták el. 1786-ban a megye borjú és tinóállományának 26,49 százaléka származott a szentlőrinci járásból.⁶⁷

Ez az adalék arra utal, hogy ez az önellátó népcsoport, még a fő foglalkozást jelentő szarvasmarhatartás esetén is, csak „feleslegét” értékesítette, de annak ellenére sem jutott el a piaccal való aktív kapcsolatig, hogy területén vezetett keresztül (Batina—Siklós—Vajszló—Sellye—Kanizsa vonalon) Dél-Magyarország legfontosabb marhahajtó útja. Így az ormánsági sertés- és marhatartás haszna is a piaci gazdasággal szorosabb kapcsolatot tartó nyugat-magyarországi vármegyékben segítette a tőkeképződést, s itthon nem növelte a tenyésztő jövedelmét.⁶⁸

A kissé hosszúra nyúlt historiográfiai áttekintés azt mutatja, hogy az ormánsági állattartás története még feldolgozóra vár, hiszen összefoglaló képünk szinte csak annyi van, amennyit a kákicsi Kiss Géza hagyott ránk. Ő írja le a nemzeti vagyoni semmi befektetést nem igénylő részeként a hófehér magyar marhákból álló anyagulyát, három ordas nyakú bikájával; az ökrök, tinók, borjak külön csordáit; a pásztorok-pulik-aklok-tüsökállások világát, a hasig érő füvet, a bővíző gémeskutakat; a legeltetés éjszakai gyakorlatát és a romantikus lovászságot.⁶⁹

A régebbi állapotokra vonatkozóan ő idézi a nyolcvanhat éves kákicsi öreget, aki csillogó szemmel vallja: „Köröcsönyétű fokton a mónosokri, okorági határig a Palajt is a mi jószágunkak járták”, majd magyarázólag hozzáteszi a számunkra korjelző megjegyzést, hogy a pásztorok által bejárt föld „A mai határ többszöröse!” — Ugyancsak szó szerint idézi Horváth Pál cúni lelkész 1886-ban leírt és mély nosztalgiát sugárzó sorait az ősök méneseiről, gulyáiról, csürhéiről, a Dráva füzesei között meghúzódó hajdani szárnyékokról, cserényekről és arról, hogy „eladásra nevelt barmaikból kincset gyűjthettek rakásra”.

Tudnivaló, hogy az emlékezetben őrzött ismeretanyag mindenkor különböző korú rétegekből tevődik össze és a történész dolga, hogy felhasználás esetén pontosan datált forrásai segítségével korhoz igazítsa az egyes részleteket.

A legkönnyebb dolga a pásztorszállások korával van, mert azonos, ideiglenes szükségletek és építőanyag mellett a technológia alig változik, és így a leírás, akár az

⁶⁶ RÚZSÁS L. 1959. 170—172. és 1964. 152—153.

⁶⁷ RÚZSÁS L. 1964. 98. 86.

⁶⁸ POLÁNYI K. 1976. 133.

⁶⁹ Ormánság. 1937. 22—23., 52—55.

állandóbb jellegű emberi hajlékok esetén, több évszázad folyamatos gyakorlatát is rögzítheti. A hatalmas gulyát őrző számadó, a bojtár, a puli, a gémeskút, az adatközlők emléanyagának megfelelően az úrbérrendezés és tagosítások után kialakult községi legelők világát tükrözi. Itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy az egy tagban lévő legelők szükségességéről és a külön pásztorról 1764-től kezdve egy századon keresztül jelennek meg uradalmi rendeletek. Az 1810-es években, a regulációs perek megnyerése után már pásztorházakat is építtetnek az uradalmak jobbágyaikkal. De a vízföldrajznak nem parancsolhattak a földesurak sem! Az ormánsági tájban a vízrendezések és a tagosítások előtt, az uradalmak kezén lévő pusztákat kivéve, nem lehetett nagy csordát tartani. Ezért volt állandó rendszer a táji adottságokhoz kitűnően simuló családi legeltetés. Amikor a harmincas évektől egyre nagyobb teret nyertek az uradalmi szántók, kaszálók s az őket tápláló-védő csatornák, a rengeteg súrlódás miatt rendeletileg megszüntették a családi legeltetést, de a lényeg megint csak nem változott, mert ezután a község egyeteme hordozta a kisebb-nagyobb csoportokban őrzött jószág tartásának terhét.

A múltat idéző kákicsi öregnek minden szava igaz ugyan, de csak az 1767. évi úrbérrendezés előtti időre vonatkoztatva, amikor — mint láttuk — valóban nem tisztelték még egymás határát a szomszédos falvak jobbágjai. A saját határon belüli szabad mozgás is csak az 1803. évi tagosításig, amikor mérnök alakította ki Kákics belső fundusait és a három nyomás dűlőit, illetve a tilos határrészeket kijelölő, 1815-ben megkezdett regulációs perig volt jellemzője a helyi (és az ormánsági) állattartásnak.

Horváth Pál tiszteletes leírásának az adja a különlegességét, hogy benne a Dráva menti füzesek geográfiai valósága ötvöződik egy alföldi eredetű emlékanyaggal. Hortobágy, Bugac vagy akár a Hortobággal azonos méretű Mohács-Margittai-sziget gazdái eladásra nevelt barmaik árából valóban kincset gyűjtöttek. Tudnunk kell azonban, hogy ezeken a területeken az „eladásra nevelésről”, illetve arról a százados gyakorlatról van szó, amely a három részre szakadt ország viszonyai között is tartotta a kapcsolatot a magyar marha húsát nagyra értékelő nyugati piaccal. Ilyen tudatossággal azonban a Dráva-völgy mocsaraiban élő populációknál, akár magyarok, akár horvátok legyenek is azok, nem találkozhatunk. Itt a 18. század elejétől a 19. század második felében divatba jött ormánsági csikó, és az 1930-as években, a horvátoknál felvirágzó marhanevelésig, mindig csak a „felesleget” hasznosították, de nem tenyésztettek „árut”. Alföldi eredetű emlékanyagra utal Horváth Pál „szárnyék” kifejezése is, amelyet az Ormánsági Szótár tudós szerzője „idézőjelben” közöl, azzal a megjegyzéssel, hogy Horváth Pál szövegében találkozott vele, de gyűjtése során nem talált rá magyarázatot.

A történész — a kitűnő néprajzosok által feltárt tárgyi emlékekkel egyező írásos forrásainak valóságőrző szerepét ismerve — tájékozódásra ezúttal egy belügyi forrást kínál olvasóinak. Összeállítóinak szándéka szerint ugyan eredetileg csak az 1850. június 1-től kiadott tanyalevelek adatait tartalmazza, amelyekkel akkoriban a mindenkor gyanús pásztorok-csöszök igazolták magukat, de adatai igen sokat elárulnak a végleges úrbérrendezést megelőző korszak állattartásáról.

A jegyzőkönyvet forgatva, a siklósi járás 9 községében csak 3-4 pásztort (csordást-borjúst-ökrészt) találunk. Ezek közül hat esetben a község fogadta a pásztort, de Besencén és Hidvégen 2-2, Sámodon pedig éppen 3 jobbágnak volt külön pásztora.

Még ekkor is hasonló volt a helyzet, mint száz évvel korábban, csak akkor a nyomáskényszer, ekkor meg a közös állattartás alól vonták ki magukat a gazdagabbak. A szegényebbek ekkor már csak sóhajtozhattak a korábbi szabad legeltetés után. További 9 községben (Csehi, Csepely, Kémes, Kórós, Szentmárton, Piski, Rád, Palkonya, Vajszló) 6-7 pásztort találunk olyan megosztásban, hogy közülük 2-3 kanász, 2 csordás, 1-1 borjús, csikós, ökrész volt, s valamennyit a község alkalmazta.

Kilenc pásztort találunk Tésenfán és 11-11 pásztort Cúnban, meg Szaporcán. Tésenfán egy jobbágnak, Cúnban ötnek volt külön kanásza. Mindegyik falunak sertéstartásra alkalmas, mocsaras határa volt, de csak Cúnban tartottak 8 (!) kanászt.⁷⁰

Még sokszínűbb állattartásról informál a szentlőrinci járás pásztorainak összeírása. Itt 22 községből hétben 10 vagy ennél több fizetett pásztort találunk. Közülük Zalátán 18, Bogdásán 16, Vejtiben 15, Vertikén 13, Sellyén 12, Kemsén és Mecskében 10-10 pásztor őrizte a jószágot. E községek közül négyben (Bogdása, Kemse, Vejti, Zaláta) a pásztoroknak éppen fele, Mecskén, Sellyén és Vertikén pedig többsége volt kanász.⁷¹

A pásztorok száma önmagában is igazolja azt az álláspontunkat, hogy csak a kapitalizmus kori kép visszavetítését vállalva lehet „a tájban szélesben elterülő legelőkről írni”.⁷² A táj parancsa és a történelem igazolása szerint a legelők itt szántók, kaszálók között szétosztva voltak egészen az elkülönözésig (ahol tagosítás nem történt, még ezután is), és a jószág őrzéséhez sok ember kellett. Szélsőséges ugyan a zalátai példa, ahol a 39 darabban volt legelőt 18 pásztor hasznosította, de sok más vizes határú községben csak az arányok jobbák, a legelők szétदारaboltságának ténye, a jószág őrzéséhez szükséges emberek viszonylagosan magas száma mindenütt megtalálható. Ennek a gyakorlatnak a gyökerét a messi múltba visszanyúló érvénnyel (számtalan más társával együtt) olyan tanú őrzi számunkra, aki 1769-ben már hét esztendeje volt Sámód helység ökörpásztora és a „reája bizott ökröket számtalanszor örözvén”, gyakran találkozott „Sámodi lakos Gazdák pásztoraival”, „kik makk terméskor Sertvéseiket makkoltatták”.⁷³

A pásztortartásra vonatkozó adataink azt az illúziót kelthetik, hogy talán mégis igaza volt a cúni tiszteletesnek, aki a nyolcvanas évek bomló világában, püspöke számára megfogalmazta a különözések előtti idők kincset adó, „paradicsomi” állapotát. A mi számunkra azonban, más forrásokkal együtt azt jelzik a pásztorokra vonatkozó fenti adatok, hogy az 1840-es évek óta az állattartásban is *vége a társadalmi szükségletek és a táj harmóniájának*. Az ormánsági nagycsalád élén álló gazda azért fogta össze eredetileg testvérei, fiai munkaerejét, hogy közös erővel élni tudjanak a szabad határ minden lehetőségével. Később azonban a gazdálkodás tevékenységi területe általában, s ezen belül a legeltetésé különösen összeszorult, de a családot ezután is el kellett látni minden szükségessel.

⁷⁰ Bm. L. Közgy. ir. 1850. 1527. A siklósi járásban 1850. június 1-től kiadott tanyalevelek jegyzőkönyve.

⁷¹ Bm. L. Közgy. ir. 1850. 1527. A teljesség kedvéért megjegyezzük még, Sósvertikén az uraságnak, Sellyén pedig magánszemélyeknek szolgált még 2-2 pásztor.

⁷² RÚZSÁS L. 1964. — KODOLÁNYI J. (ifj.) 1960. 33.

⁷³ Bm. B-M Lt. 110. cs. 526. sz. Tanúvallomási jkv.

Az ormánsági jobbágyközségeknek a mondott korig minden társadalmi munkával el nem végezhető funkcióra csak egy-egy alkalmazottjuk volt,⁷⁴ de a változó világ arra kényszeríti őket, hogy ezután az állattartásban is alkalmazottakra költsenek. A bajt tovább fokozta, hogy ekkor (a legelők sorsáról szóló további fejezetünk adatai szerint) alig volt már olyan falu, amelynek elégséges marhalegelője lett volna, és többségük már 1848 előtt arra kényszerült, hogy évi 200—1000 forint fűbért fizessen vagy vállalja körülbelül ugyanennyi kéve gabona aratását, esetleg cséplését. A „költségkihatások” fogalmát nem ismerte, csak kegyetlen hatásukat érezte az ormánsági jobbágy. Én pedig az olvasóra bízom annak eldöntését, hogy ilyen feltételek mellett is rentábilis volt-e még az extenzív állattartás?

A marhait „hasok alljáig vízben” legeltető és dögvésztől féltő pásztorral találkoztunk már az árvízi krónikában, s külön fejezetben is fogjuk látni, amint (szó szerint) élethalálharcot folytat ökrei-tehenei zsugorodó legelőiért, a sertéstartás tárgyalását azonban itt érezzük aktuálisnak.

A téma azért különösen fontos, mert a sertéstartást cseppet sem zavarja az árvíz és hasznosságát nagyban segítik a cseres, tölgyes, bükkös erdők, a kiváló termést adó kukoricaföldek s ezenkívül a sertés húsa és zsírja a török utáni időktől fokozódó, fontos szerepet játszik a népelelmezésben.⁷⁵

A uradalmak népeinek állattartására a kutató rendszerint az uradalmi és állami statisztikákból szerzi első információit, de ezek értékelésénél mindenkor ajánlatos más számadatokat tartalmazó forrásokat is elővenni. A vajszlói uradalom sertéstartásának 18. századi fejezetét kutatva, 1724—1752 között 9 Conscriptio Domestica adatait vizsgáltuk át, és azt találtuk, hogy a különböző korú sertések száma a sertéstartásáról híres Vajszlóban kilenc eset közül ötben 100 alatt, három esetben száz körül volt és csak 1728-ban érte el a 229 darabot.⁷⁶ Ezeket az adatokat olvasva nem tudtunk szabadulni attól a semmivel sem igazolható gyanúunktól, hogy nagyon messze éltek ormánsági birtokaiktól az új birtokossá lett pozsonyi Clarissák, s ezért nem tudták ellenőrizni tisztjeiket, akik a — korban gyakori — különjuttatás ellenében gyakran nem vettek számba minden sertést, hanem könnyen eljutottak a közös érdekek egyeztetéséig.

Hasonló problémáink voltak az 1828. évi híres állami összeírás, a „Regnicolaris Conscriptio” adataival is. Az összeírást készítő biztosok a vajszlói uradalom öt községének rovataiba mindössze 427 sertést jegyeztek be. Ezzel szemben van olyan adatunk, hogy csak Vajszlón, a hivatalos bírói számadás adatai szerint, 1825-ben 657 öreg sertés, 312 süldő és 955 malac után fizettek legeltetési árendát az uradalomnak. Valószínű, hogy az egyes családok birtokában ezenfelül is volt sertés, de az bizonyos, hogy ez a mennyiség a valóságban is megvolt! A létszámot a helység pecsétjével megerősített levélben igazolta a helység bírása és három esküdtje, s állításukat az állomány pontos leszámolásával, illetve a járandóságok beszedésével hitelesítette az uradalmi erdész. Ebben az esetben kölcsönös érdek volt az adatok pontossága.

⁷⁴ Lelkész, harangozó, a nagyobb helyeken tanító, minden 5-6 községre 1 körjegyző, azután kovács, éjjeli őr, csősz stb.

⁷⁵ A sertéstartás jövedelmezőségéhez: HAAS M. 1845. 32—33., táplálkozásban betöltött szerepéhez HÖBLING M. 1845. 109—110.

⁷⁶ KISS G. 1980. 226. 205. jegyzet.

Az állattartás legrégebbi gyakorlata az volt, hogy a település közepén levő térre néző házak homlokfalát erős gerendákból egyberótt kerítéssel kötötték egybe, és így oltalmazták az állatokat. Továbbá a falu alatti réten készítettek erős karámot. Az állatok éjszakai őrzése és elszállásolása azért okozott béke idején is gondot, mert az elkalandozott jószág hamar elpusztult a vadállatok, tolvajok vagy éppen az ingoványos talaj miatt. 1811-ben például egy szaporcai forrásunk „... a' múlt héten a' Tsordások gondatlansága miatt elsíledett” tehénről beszél.⁷⁷

Drávapalkonya szorgalmas krónikásánál olvastam,⁷⁸ hogy a régi község területén, amelynek 1826-ban megkezdett átköltözésével mi is foglalkozunk majd a falukép átalakulását tárgyaló fejezetben, a belső telken nem voltak sem istállók, sem sertésólak, hanem az állatokat befogadó telep az ólashedi dűlőben, a Raviczán volt. A telepet ölelő „Maláka-berek” mocsarai hosszú kerülőre kényszerítették az ide szándékozó idegent, de az éjszaka sötétjében, a nádas nyiladékain hajózva, rövid úton ide juthatott a falu lakója. A Ravicza sziget jellegét előbb egy írásban is rögzített aktussal bizonyítja tájékozott szerzőnk, amely szerint annak a Tóth Dávid nevű fiatalembernek a hajóját, akit Dávid Péter aklosában, annak lányával „bérekesztve” találtak, Mihály János földjénél, tehát bizonyosan távolabb látták.⁷⁹ Azután elmondja azt is, hogy a telepre, ahol még az 1860-as években is disznóólak tömege várta a „Hajdú-láz” tölgyesei alól hazatérő sertéseket, esténként fából vájt csónakon, a dudun vitte minden családból 2-2 ember, felül nyitott, kétfülű, 20—30 literes faedényben, a csávásban a moslékot. A gondosan kerített telepen a szabad határhasználat világának távoli emlékeként, mindenkinek megvolt az erős fahasábokból összerótt, sással fedett ólja a disznók számára, de az éjszakára hazaterelt szarvasmarhákat csak hosszú „lógó fákkal” kerített „ganédomb” várta.

Nem nehéz felismerni, hogy itt a kétbeltelkes rendszer Dráva-völgyi, mocsári változatával állunk szemben. A baranyai Hegyháton tudunk ugyan a „második telken”, a téli szálláson folytatott takarmánykészletezésről és állattartásról, de az Ormánságból más konkrét anyagunk még nincs.

A palkonyai példa nyomán lelkesülve Baranya megye földrajzi nevei között végeztem nyomozást az öreg térképeken esetleg még fellelhető „Ólak” után. Legelőször is a kákcisi határon, a gesnyei erdészház szomszédságában találtam Ólak nevű határrészt. A mai gyűjtők ugyan a néhai erdész sertéseire gondolnak, de a 18. századi határjárás térképeken, az erdészház helyén még Kanász-ház volt, tőle északra pedig napjainkig megmaradt a Kanászházi-dűlő földrajzi név. Ez a határrész ugyan a mai Kákcis belsőségétől jó 2 kilométernyire van, de a 18. században még tőle alig fél kilométernyire, a ma is meglévő Gilice-mező nevű határrészen feküdt, az 1786-ig fennállott Gilice község. Ezen a területen valószínűleg a gilicei „Ólak” emlékét őrzik a helynevek.

A Nyugat-Ormánságban lévő Markócon a belterület déli szélétől alig 7—800 méterre fekvő Ólak nevű dűlőbe a Vadómáson és a nagy kiterjedésű Tüskésen át vezetett az út. Ezt a határrészt és vele az erdők mélyén meghúzódó ólakat Drávafok

⁷⁷ Kiss G. 1983. Kézirat. 113—114.

⁷⁸ Építkezés Drávapalkonyán. Kézirat. 3—4.

⁷⁹ A palkonyai ref. egyház jegyzőkönyve, 1827. V. 10. Közl.: Építkezés Drávapalkonyán. Kézir. 3.

Classificatio
Herbae in Agros et Pratis ad Dominum

Steba in Agris et Pratis ad Dominium Scilly extinctis
Polifemio Palata rex singula Territoria ejusdem Diver.
sicula, tertio sub Dominibus gaudentia, secundum Beneficia
et Maleficia horum, partim oculari visu, partim Seniorum
de Communitate Colonorum Informatione mediante cognita,
serie sequenti instituta.

[illegible]

In possessione Palata die 17. Junij 1796.

*Ser. Maxim. Broda P. Coors de Baranya Supr. Austriacae
Et Americum Nagy J. iusd. A. Cott. Imp. Legat. Hung.*

Sós-Vertikái Általában Lévo		Clavio	Releij	Moore	Gradatoll	Hold	Fej
Remanentialis Földek, és Rétek Száma		Clavio	Releij	Moore	Gradatoll	Hold	Fej
N.	Birtokosok Névai	Clavio	Releij	Moore	Gradatoll	Hold	Fej
1.	Naszvadi András Kertallan	2. 22 12 114	22 12 114	22 12 114	22 12 114	22 12 114	22 12 114
2.	Sós Péter Fenyőfán	2. 10 10 44	10 10 44	10 10 44	10 10 44	10 10 44	10 10 44
3.	Salai Dani Hős-Vertikái dobogónál	2. 12 12 52	12 12 52	12 12 52	12 12 52	12 12 52	12 12 52
4.	Salai József Birsolma Szegben	2. 90 20 20	90 20 20	90 20 20	90 20 20	90 20 20	90 20 20
5.	Sós János Betresen	2. 10 9 107	10 9 107	10 9 107	10 9 107	10 9 107	10 9 107
6.	Vida András Általában Rétk	2. 26 14 148	26 14 148	26 14 148	26 14 148	26 14 148	26 14 148
7.	Bodonyi Ferenc Egri Rétkén	2. 20 20 55	20 20 55	20 20 55	20 20 55	20 20 55	20 20 55
8.	Sós Miklós Fügla Szimel	2. 10 10 50	10 10 50	10 10 50	10 10 50	10 10 50	10 10 50
9.	Bodonyi János Sella birtokánál	2. 10 10 52	10 10 52	10 10 52	10 10 52	10 10 52	10 10 52
10.	Bertan András ugyan ott	2. 22 22 44	22 22 44	22 22 44	22 22 44	22 22 44	22 22 44
11.	Farga Dávid Buzsáti Birtokánál	2. 9 9 68	9 9 68	9 9 68	9 9 68	9 9 68	9 9 68
12.	Salai József Buzsáti a Kenderék mellett	2. 4 28 80	4 28 80	4 28 80	4 28 80	4 28 80	4 28 80
13.	Nagy István Apattyan a Erdő mellett	2. 7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17
14.	Naszvadi János ugyan ott on mellett	2. 7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17	7 7 17
15.	Köszeg földje Mohorádban	2. 47 40 65	47 40 65	47 40 65	47 40 65	47 40 65	47 40 65
16.	Ugyan ott Rétkét a út on mellett	2. 15 92 67	15 92 67	15 92 67	15 92 67	15 92 67	15 92 67
17.	Farga István Rétkét a Mohorádán túl	2. 17 9 67	17 9 67	17 9 67	17 9 67	17 9 67	17 9 67
Summa		2. 5 9 9	5 9 9	5 9 9	5 9 9	5 9 9	5 9 9

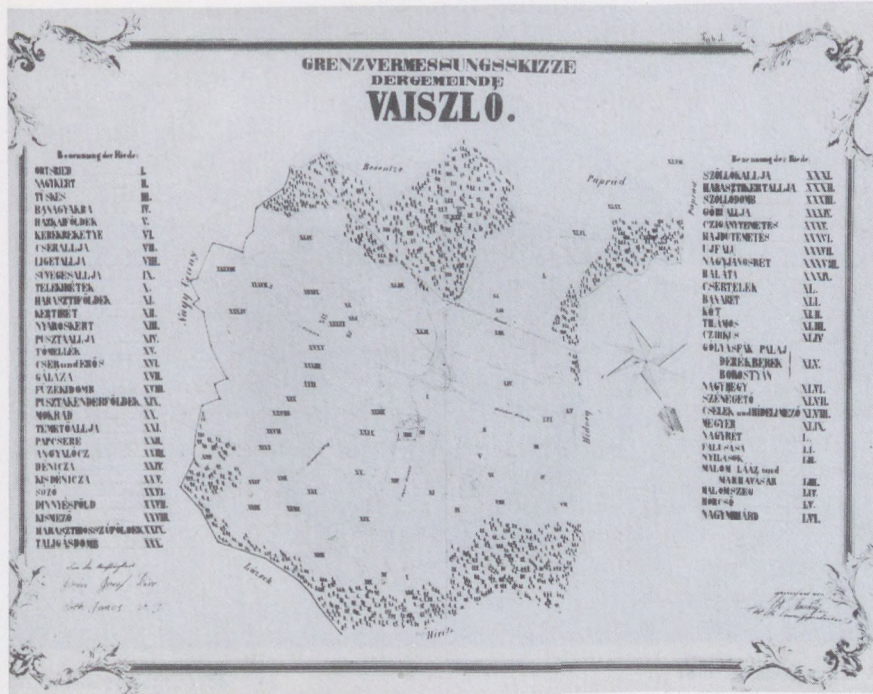
4. A sósvertikái remanentialis földek és rétek a 19. sz. elején

Oka Jast
 Horda
 Svadkatöll
 Hozza
 Retti
 2 1/2
 100

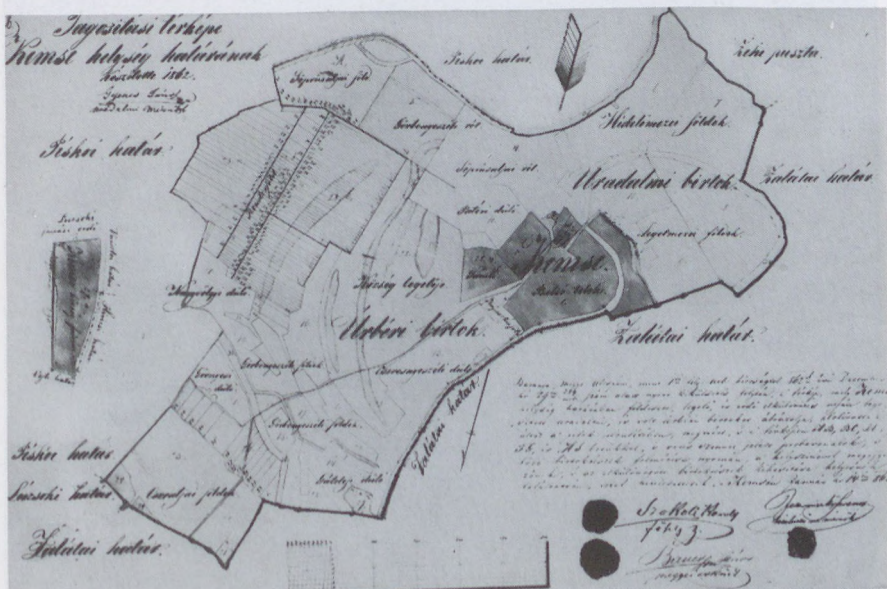
Summa ————— 1278. 12

America Nazaria Jurata Plezan
Romita

7. Vajszló határa dűlőnevekkel

9. Sellye pecsétje, 1781

10. Czinderibogád pecsétje, é.n.

10. Mátyás, mint megítélt Előjáró.
1878.

Dabó Miklós és Bír.
Fecsi Abél,
Dabó István,
Bíró Miklós } Előjáró
Szujó János
Károli Dániel,
Dessentri János

11. Mátyás pecsétje, 1878

12. Hidvég, mint megítélt Előjáró.
1808.

Sós Samuel + Bír.
és az egész Előjáró.
Kovács Pál
Predikátor.

12. Hidvég pecsétje, 1808

13. Lúzsok pecsétje, é.n.

14. Lúzsok pecsétje, é.n.

15. Lúzsok pecsétje, é.n.

felől a „Tölös-erdő” védelmezte, északon pedig az idők folyamán terjedelmes Irtás keletkezett.

Hiricsen a községtől alig 5—600 méterre, északnyugatra, ideális környezetben feküdt az Ólak nevű dűlő, és minden bizonnyal a rajta levő egykori telep is. A községtől hatalmas cserfaerdő és a Berta-tó között, a Bertai-völgyön és a jó takarmányt adó Nagy-Széna nevű kaszálón át vezetett ide út, s nyugati oldalon, Vejti felől, az „Asó-Darvas” nevű mocsár oltalmazta.⁸⁰

Elvileg a vízrendezés előtti Ormánság számtalan más területével, mocsárban megbújó szigetével együtt, ezek a néhai „Ólak”-ra utaló helyek is oltalmazhatták a vagyont jelentő jószágot, de mai ismereteink szerint csak szabályt erősítő kivételnek tarthajuk a palkonyai telepet, mert a lakóhely és a telep termelési célú, tartós szétválasztása másutt nem bizonyítható.

A helynevek világából ideje visszajönnünk a történész számára mindenkor biztosabb uradalmi számadásokhoz. A káptalani uradalom drávai kerületének hét községében, 1773-ban összeírták a makkoltatásra beeresztett sertéseket.⁸¹ Megtudjuk ebből a kimutatásból, hogy a hét község jobbágsága a makkoltatásra behajtott 3458 sertés után 1042 forintot fizetett a káptalannak. Fontos számunkra az is, hogy itt az adatokat családi bontásban tanulmányozhatjuk.⁸²

Ekkor még az volt a gyakorlat, hogy nem egyes községek, hanem egy-egy kisebb uradalom vagy kerület népei együtt bérelték a makkoltatást. Ezt tették a drávai kerület jobbágjai, így jártak el 1794-ben a vajszlói uradalom öt községének népei is, amikor 1000 forinton bérelték a makkoltatást az uradalomtól. A feltétel ekkoriban még csak annyi volt, hogy pontosan kell fizetni, veréssel a fákat rongálni nem szabad és a tűzre vigyázni kell.⁸³

Az ormánsági jobbágyság makkoltatni általában egy-másfél éves ártányokat hajtottak, de akadt közöttük néha göbe is, amely azután ott fialt a téli, havas erdőn.⁸⁴ A behajtott sertések közül különösen a mangalica és a siska sertés keveredéséből származó rikés disznó volt kiválóan alkalmas a rideg tartásra. Ébner Sándor szerint a rikés konda úgy tudott menni, mint egy ménes, egy-egy tagja pedig szükség esetén nagyot tudott ugrani, mert vékony lába volt. Ennek az egyenes szálú, szürke sörtevel borított sertésnek hosszú volt az orra s karcsú a dereka, csúcsos két fülénél pedig csak szokatlanul hosszú farka volt feltűnőbb.⁸⁵

⁸⁰ A hegyháti kettős településekhez: FÜZES E. JPM Évk. 1956. 82—103. és Kiss G. 1982. Sásd, 245. — A helynevekhez: BFN II. 249. Kákics, 119. Gesneyi erdészház, korábban Kanászház, 120. Ólak, 127. Giliczei-mező, 270. Markóc, 56. Ólak, 55. Tölös, 57. Irtás, 43. Vadomás, 44. Tüskés, 295. Hirics, 32. Ólak, 35. Nagy-Széna, 41. Bertai-vögy, 42. Berta-tó.

⁸¹ PKML Fasc. 567. No. 4. Conscr. Majalium in Sylvis Dravanis pro glandinatione existentium. Anno 1773.

⁸² Ebben az évben bogdásai Patak András 66, lúzsoki öreg Bazsó István 55, szentmártoni Bráda István 50, hiricsi Geri Ferenc 52, vejti Kis Kan Istók 55, piskói öreg Bebők János 64, kemsei Mikó Samu 44 sertést makkoltatott. — Az ormánsági névanyag ismerői tudják, hogy e nevek viselői a néhai nagycsaládokat reprezentálják, amelyeknek vezetői egyben a helyi hatalom birtokosai is voltak. — Az összeírás másik érdekessége, hogy szerepel rajta a korabeli Zehi-pusztán élt 13 cigánycsalád is 83 ártánnyal, amely után 24 forint 80 krajcárt fizettek.

⁸³ A vajszlói uradalomra vonatkozó adatokat közli: Kiss G. 1980. 226.

⁸⁴ KODOLÁNYI J. (ifj.) 1946. 74.

⁸⁵ ÉBNER S. 1933. 150.

A kondát a pásztorok aratás után a tarlóra hajtották szemet szedegetni, de megette a perjét és kedvelt eledele volt a paréj. A disznó azonban legjobban szeretett az erdőn turkálni, ahol örömmel ropogtatta a cser-, tölgy-, bükk- és gyertyánmakkot, kitúrta a szőrös, vörös kukacot, a levelek alatt található különböző apró férgeket. Igen kedvelte az ormánsági erdők keserűgombáját és a piros hátú galambicát. Alkalomadtán megette a kígyó- és vadhagymát is.⁸⁶

A régi gyakorlatot a regulációk után új váltotta fel a makkoltatásban is. A vajszlói uradalomban az új gyakorlatot, a nyilvános árverést már 1815-ben tisztartói tudósítás adja hírül 34 baranyai községben: „... a' Makkoltatás osztály szerént a többet ígérőnek ... mindjárt készpénz fizetéséért oda fog engetődni”.⁸⁷

A makkoltatás megszervezése az uradalmak részéről azzal vette kezdetét, hogy az erdőmester kerületenként összeírta a makkoltatásra kijelölt erdőket, községenként feltüntetve a kibérelhető erdőrészek nevét és a bérlet összegét.⁸⁸

Amikor azután megérett a makk, a községek vezetői elmentek az erdőre, megbecsülni a termést. A rendes gyakorlat ez volt: „Makkot kiárendálni nem tsak Bíró két Esküttel volt, hanem voltak heten, mert egy-két ember, senki sem akarja olyan dolgot [amelytől a közösség jövője függ] magára vállalni.” Nem tudni mi okból, de előfordult, hogy a siklósi uradalom területén a vajszlói uradalomból való esküdtek végeztek becslést egy olyan erdőben, amelyet egy község a másik határában akart kibérelni. A paraszti igazgatási gyakorlat ritka, írásos bizonyítékaként, a jegyzetben bemutatjuk jelentésüket.⁸⁹

Ezután következett az uradalom által kitűzött napon a hivatalos árverés, amelyet rendszerint a tisztartó és az uradalmi ügyvéd elnöklete alatt a kancelláriában tartottak. A résztvevők között voltak a községek küldöttei mellett magánszemélyek is, akik nemegyszer kemény harcra kényszerítették a községbelieket.

„Az árverés azzal kezdődik, hogy az ügyvéd felolvassa a feltételeket” „Mellyek alatt a' Méltóságos Uradalomnak Makkos Erdei... makkoltatás végett kibérelendők lesznek.” Itt uradalmanként kisebb eltérésekkel közlik, hogy a makkoltatás kezdete szeptember 15, vége április 1. A bérletet az kapja meg, aki nyílt licitáció során a legtöbbet ígéri. Ha megkapta, azonnal le kell, hogy fizesse a megígért summa tizedrészét. A fennmaradó rész felét szeptember 15-ig, a másik felét pedig január 1-ig kell kifizetni. Ezután egyenként megnevezik a felkínált erdőket, a kikiáltási árat és kezdetét veszi az árverés.⁹⁰

A rendszerint igen magas kikiáltási árat úgy állapítják meg, hogy az „Erdőmester az erdőknek minémüségükhöz képest” meghatározza, hogy a várható makktermés hány

⁸⁶ ÉBNER S. 1933. 152.

⁸⁷ Bm. L. PAU VP. 1815—1816. 13. doboz. Kérvények a helytartótanácsához, amelyekben az uradalom jobbágiai kérik, hogy maradjon meg a taxafizetés régi gyakorlata.

⁸⁸ Bm. L. B-M Lt. 161. cs. Fasc. VIII. No. 245.

⁸⁹ Bm. L. PAU VP. 1824—1825. Bírói válasz a számvevőség észrevételeire. A makktermés megbecsüléséhez: Bm. L. Siklósi uradalom. Úrészéki ir. 1822. sz. „Isten velünk! Hidvégi Bíró Kun József, Szilágyi Jónás Esküt, Sámódi Bíró öreg Nagy József, Tavalí János Esküt. Mink meg Becsültük a' kőrösi Erdőt, amelyet meg etet Adorjás, Októbernek 24. napján. Mink aszt Becsültük Két Száz az az 200 forintokra” Hidvég és Sámód pecsétjével, dátum nélkül.

⁹⁰ Az árverés menetéhez: Bm. L. B-M Lt. 161. cs. Fasc. VIII. No. 245. Az 1833. évi makkoltatás iratai.

disznó táplálására lesz elegendő, és azután minden nagyobb sertés után 1 forintot, kisebbek után 30 krajcárt számolnak.⁹¹

A fennmaradt „Makk árverési Jegyzőkönyv”-ek napjainkig őrzik egy-egy ormánsági község szerencsés vagy szerencsétlen vállalkozásának emlékét. Nézzük csak meg, mi történt 1846. augusztus 30-án a Siklóson tartott makkárverésen. Tésenfa község hús mérő vetésre való makk és a 650 forint kikiáltási ár mellett megkapta a tésenfai erdőt. Sokkal rosszabbul járt ekkor Szaporca, mert a 280 forint kikiáltási ár bejelentése után kemény harcban, ötven (!) kalapácsütés után, 803 forintért tésenfai Kasza Dávid szerezte meg erdejét. Ugyancsak övé lett 140 forintért a 80 forintra tartott márfai erdő is. Piski sem tudta ebben az évben megtartani 70 forintért felkínált erdejét, amelynek bérletét 133 forinton adójási Büki György szerezte meg.⁹² A nyilvános árverés mellett mindenütt felszöktek a bérleti árak. 1835-ben például Besencén is megtörtént, hogy az előre kiszámított 400 forintos kikiáltási árat 961 forintra tornázták fel a licitálók. 1848-ban Besence maradt alul piskói Fóris Mártonnal szemben egy 72 holdas erdő makktermésének árverésén, Páprádon pedig egy Metskei Dani nevű disznókereskedő szorította ki a községet a Gyümölcsényes, Bikhát, Palaj, Nagy Gerenda és Kijós nevű erdőkől, „a’ mint szalma tsóvakkal kijelelve vagyon”.⁹³

Az árverés befejezése után mindig a szerződéskötés aktusa következik. A szerződés első helyen rögzíti a makkoltatás időpontját és a fizetendő összeget, majd igen körültekintően biztosítja a mindenkori uradalmat kár esetére. A brutálisan egyszerű érdekvédelmet így fogalmazza 1839-ben a boly-sellyei uradalmat irányító Strázsay János: „Tellyes hatalmában álljon a’ Földes Uradalomnak... minden per nélkül, tetteleg magának a kielégítést megszerezni; különösen pedig elfoglalni a’ makkra hajtott sertésekből annyit, amennyi elegendő lészen...”

Ezután jönnek a különleges megszorítások: a fiatal erdők védelme, a vetésre alkalmas makk szedésének kötelezettsége.⁹⁴

Tilalmazzák a szerződések a makk leverését, élő fák rongálását, a vágások legeltetését, a felhányt jelek pusztítását. Újra meg újra rögzítik, hogy ha kár történne, akkor az árendás „... minden kigondolható ellenvetés nélkül bonifikálni tartozik”. Rendszerint mindenütt hozzájárul az uradalom, hogy „Az erdősz kimutatása szerint makktalan fából és tuskéből kunyhó építhető és a pásztorok száraz, szeldöntött, vagy veszendő fából tüzelhetnek...”⁹⁵

A káptalan szerződéseiben mindenütt előfordul annak rögzítése, hogy a községek az uradalmi alkalmazottak, továbbá a plébános, tanító meghatározott számú sertéseit „... minden makkbér nélkül beereszteni tartoznak”. Ha azok az itt meghatározott mennyiségnél többet kívánnak legeltetni, akkor meg kell fizetniük a különbözetet a községnek, de ha nem vennék igénybe a legeltetési lehetőséget, akkor a községek térítik meg járandóságukat.⁹⁶

⁹¹ Bm. L. B-M Lt. 89. cs. Feltételek az ezidei makknak köz árverés útján eszközzendő eladására.

⁹² Bm. L. Siklósi uradalom. Főtiszti iratok. 1846. 63.

⁹³ A licitációk következményeihez. PAU VP. 1821—1822. 17. doboz. — A besencei eseményekhez: 1834. 27. és 1847/1848. 40. doboz. — Páprádhöz 1847/1848. 40. doboz. Árverési jegyzőkönyvek.

⁹⁴ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtiszti iratok. 1842—1844. 1844. 81. sz. és 1846. 63. sz.

⁹⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtiszti ir. uo.

⁹⁶ PKML F. 712. Contr. Glandinationis 1825. Bogdása, Kísszentmárton és Lúzsok szerződésai. A szentmártoniak Galaszy fiskális 12, Lukrits tisztartó 10, a helybeli hajdú 4 és egy volt fiskális özvegyének 3 sertését makkoltatták.

A fentieknél is nehezebb feltételeket kapott 1844-ben Kórós, mikor arra kényszerült, hogy a határban szétszórta, sok darabban lévő erdőket bérelje 600 forintért. Megtiltották a csatornák rongálását, a berkekben a fatövek meggyújtását, „mely által a föld is megégne”. Kötelezik arra is, hogy a „Palaj nevű rét oltalmazására az ottani égerfákból kerítést csináljon”.⁹⁷

A makkoltatás új rendszere az egyes állattartók jövedelmét ugyan alaposan megcsappantotta, de a községek úgy segítettek magukon, hogy az uradalmak ismételt tiltakozása ellenére idegen községek állatait fogadták be a bérelt erdőkbe. A községek az árenda összegénél többet szedtek be a helybeliek és a vendégek sertései után, és ebből nemegyszer jelentős jövedelem származott. Vajszlón nem szoktak idegen disznókat befogadni legeltetésre, és itt viszonylag mérsékelt árakon legeltethették állataikat a helybeliek. 1825-ben például egy öreg sertés után 1 forintot, egy süldő után 39, egy nagyobb malac után 31, egy kisebb után 18 krajcárt szedtek. A község haszna ekkor 630 forint lett. Páprád 1816. évi számadásából egészen nagyvonalú gazdálkodás körvonalai bontakoznak ki. Az uraságnak az árendába 4706 forintot fizettek ugyan, de bruttó bevételük 5396 forint volt. A páprádi erdőben makkolt ekkor 132 sámodi, 233 szilágyi, 74 pécsváradi, 160 szentkirályi sertés. Ebben a számadásban bukkan fel a vajszlói bíró, Váczi János, aki maga egy egész tilos erdőt bérelt ki 1257 forinton.⁹⁸

Az idegen bérlők megjelenése egy-egy község határában gyakran vezetett súrlódásra. Vajszlóról tudjuk, hogy a 19. század elején a Szabolcs melletti Dázsony pusztát bérelte a siklósi uradalomtól, de nem sok öröme tellett a távol fekvő puszta bérletéből, mert a szabolcsiak „A füveltetésben is alkalmatlankodtak... a makkot pedig engedelem nélkül sertéseikkel meg etették”.⁹⁹ Előfordult, hogy idegen határban sem tisztelték egymás érdekeit a jobbágyok. A piskóiak például 1817-ben azt panaszolták, hogy a kórósiak „... erőszakosan Sörtvéseiket az általuk ki árendált Adorjási erdőbe hajtották, ... és Fákrul a' makkot le rázván, Sörtvéseik által meg etették légyen”.¹⁰⁰

A makkoltatáshoz hasonlóan közárverésen értékesítették az uradalmak a gubacsszedést is. 1844-ben 1100 forintot fizetett Bérczi Honig Leopold azért, hogy az osztrói, vejti és zaláti erdőkben a „gubátsot a maga költségén fel szedhesse”. Ez a szerződés korántsem a gubacsszedés módja és feltételei miatt érdekel bennünket, hanem mindenekelőtt azért, mert lapjairól már egyenesen „tolvajkodó uradalmi jobbágyok” tekintenek ránk, akiket csősz, erdész, meg a sellyei uradalom egyéb szolgálai igyekeznek akadályozni abban, hogy felszedjék és kicsempésszék a gubacst az uradalom területéről.¹⁰¹ „Tolvaj” lett hát az ormánsági jobbágy, aki a tilos erdők felállítását követően 3 évtizeddel sem tudta elfeledni a néhai szabad határhaznát gyakorlatát. Tolvajságba keverte az Ormánság természetes világába behatoló kereskedelmi tőke, amely előbb az uradalmakat ösztönözte földesúri jogaik kíméletlen hasznosítására,

⁹⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtisztíratok. 1844. 55. sz.

⁹⁸ Kiss G. 1980. 227.

⁹⁹ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1809. 120. sz.

¹⁰⁰ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1817. Kérelmek Protocolluma, 82. sz.

¹⁰¹ Bm. L. B-M Lt. 150. cs. Szerződés Bérczi Honig Leopold részére, hogy az 1844-ben termelt makkot felszedethesse. Másolat.

majd a haszon növelése érdekében, a világ sok tájáról ismert gyakorlatként, bűnre csábította az ősi etika szerint gondolkodó jobbágyot.

A tilalom és csábítás konfliktusából természetesen törvénysértés lett. 1839-ben például több marócsai jobbágyot fogott el az erdész, akik titokban két háromnyolcados gubacsot szedtek a gürüi erdőn, hogy eladják a körösőnyi pajtában lévő bérlőnek, aki ott a káptalan engedélyével szedte a gubacsot, és a jobbágyoknak a szokott 15 krajcár helyett, 50 krajcárt ígért.¹⁰²

A pénz értékére azonban nem a bérlő, hanem a boltos-kocsmáros tanította meg a népet, amint borát-pálinkáját, a manufakturális ipar különböző termékeit kínálta. Minthogy pedig a jobbágy szokott jövedelme rendszerint elmaradt fellobbanó vágyaitól, a pénz megszerzése érdekében újabb és újabb bűnöket vállalt. Egyik forrásunk abban a pillanatban mutat be néhány nagycsányi jobbágyot, amint a besencei kertek alatti réten szedik a gubacsot. A besenceiek nem zavarják el őket, sőt örömmel adnak át nekik két nagy mérő makkot, amit meg ők loptak valahol. Ezúttal a csábító a szentkirályi kereskedő volt és ezért a nyilvánvalóan lopott szállítmányért 10 forintot adott a nagycsányi jobbágyoknak. Hazafelé — megszomjazván — a gerdei csárdának vették útjukat, de ott feltartóztatták őket. Kocsijukat, lovukat elvették, magukat eleresztették. Bűnjelként „találtatott a Kotsiban 24 üres zsák és négy iszonyú furkós Bott.”¹⁰³

Hogy tanultak-e az esetből a kárvallott jobbágyok, nem tudhatom, de az bizonyos, hogy az új viszonyokkal való ismételt találkozások során mindig ők lesznek a vesztesek, mert az ő civilizációjuk nem tudja kitermelni az alkalmazkodásnak azt a minimumát sem, ami feltétlenül kellett volna a piaci viszonyokhoz való igazodáshoz.

A lakosság gazdagabbja természetesen itt sem válik tolvajjá, de azt is csábítja a könnyű kereset lehetősége. Sokszor elmondják róluk azok a kortársak, akik már a polgár szemével tekintenek rájuk, hogy „Életük nemére (ugyan) földműves jobbágyok, de ... sokkal előbbre valónak tartják a sertésvel kereskedelmet és annak tenyésztését.”¹⁰⁴

Annyiban talán igazuk volt ezeknek a kupeckedő parasztoknak, hogy az Ormánság mozdulatlannak tűnő, alig változó világában csak ezen a módon lehetett gyorsan meggazdagodni. Gunda Béla idézi az állatkereskedést oly szenvedélyesen űző ormánsági „öregeket”, akik tükrös szűrben, hófehér gatyában, vállukon az elmaradhatatlan szőrtarisznyával járkák a szlavóniai vásárokat alacsony termetű csiramarháért, csikóért, olcsó szerbiai disznóért.¹⁰⁵ A források anyagában magunk találkoztunk néhány nagyvonalú kereskedővel is (adorjási Büki Gergellyel, piskói Fóris Mártonnal, Metskei Danival, tésefai Kasza Dáviddal, vajszlói Váczi Jánossal), amint éppen kibérel sertései számára egy-egy tilos erdőt vagy akár egy község teljes makkoltatási lehetőségét. Olyannal is találkozunk még, aki megszedülve a sikertől, eszik-iszik, cicomázza, s pántlikás kalapban muzsikáltatja magát a vásáron, de olyan esetről, hogy az így szerzett vagyonból igazán jelentős beruházás született volna (nem számítva itt az egyházi célra tett adományokat), nincs tudomásunk. A sertés keres-

¹⁰² Bm. L. B-M Lt. Úriszéki iratok. Szabadvallási jkv. 1839. szept. 10. sz. n.

¹⁰³ Bm. L. B-M Lt. uo.

¹⁰⁴ Idézi: HÖLBLING M. 1845. 81.

¹⁰⁵ GUNDA B. 1956. 21.

kedéshez fűződő szerencse forgandóságáról azt tartotta a józanabb ormánsági magyar, hogy bár „A diszónak kicsi lába vagyon, de azért nagyot rüg felfelé is, lefelé is”. A kitűnően informált Hölbling Miksa pedig azzal egészíti ki a népi bölcsességet, hogy ennél a kereskedelemnél a kockázat azért nagy, mert „... kölcsönvett pénzzel folytatják”, sokszor meg is buknak és rendszerint eladósodnak.¹⁰⁶ Ő is tudta, mi is látjuk, hogy itt nem polgári értelemben vett kereskedőkről van szó, csak olyan emberekről, akik a naturális gazdálkodás körülményei között, mobilizálható tőke híján kölcsönök segítségével próbálnak vagyonhoz jutni. Ha azután nem sikerül a tervük vagy kár éri őket (mint a hidvégi Szőke Samut, Kun Józsefet és Konczos Józsefet, akik egy társaságban kerestek bizonyos Vas megyei polgárokkal, de azok adósok maradtak nekik 1455 forinttal), akkor az uradalomhoz fordulnak segedelemért.¹⁰⁷

¹⁰⁶ HÖLBLING M. 1845. 81.

¹⁰⁷ KISS G. 1980. 228. Kereskedőink a vajszlói uradalmat kérték, hogy segítsen a tartozás végrehajtásában.

VI. *A feudális kor települései*

1. Falvak a tájban

„Az emberi élet örök alkalmazkodásban nyilvánul meg” — írja Faragó Tibor az ősi törvényről — és ennek elsődleges kerete a környezet.¹ A környezethez, a természeti feltételekhez való alkalmazkodás első lépése viszont a hajlék, a szállás, illetve a házakból összetevődő falu megépítése. A ház védi az embert a természet, tulajdonát a társadalom kártevősei ellen, s egyben kiinduló és végpontja minden gazdasági tevékenységnek vagy társadalmi eseménynek. A mi mocsárvilágunkban az első szempont a szállást keresők számára a víztől való mentesség, de ugyanilyen fontos az is, hogy a szállás a megélhetést biztosító víz közelében legyen.

Hogy mikor keletkeztek az Ormánság földjén az első emberi szállások és milyen etnikumhoz tartozó emberek laktak bennük, bizonyosan nem tudjuk, mert ezen a földön eddig még tervszerű régészeti feltárás nem volt, csak 1954-ben tárt fel Lakatos Pál Sellyén egy 60 sírból álló, honfoglalás kori temetőrészletet.²

Annak, hogy a régészek ennyire elhanyagolták ezt a területet, bizonyára az a legfőbb oka, hogy az itt kifejlődött populáció számára a természet a sáron kívül csak egyetlen nyersanyagot adott, a fát, s így mindent elnyelhetett a múlt századok során a nedves, mocsári környezet; a kőalap nélkül készült házakat, az ólakat, tároló ládákat, hombárokat, a termeléshez vagy a fogyasztáshoz használt eszközöket stb. E fából való eszközvilág tartós fennmaradása és újratermelődése az árut nem termelő természetes gazdaságnak köszönhető. Bizonyos azonban, hogy ennek a világnak a múltjáról is sokat megtudhatnánk a modern technikát alkalmazó régészekről, hiszen „... tömördek [különböző korú] félig szénré vált fa kerül elő ma is a földből, ha megnyitják mélyét”.³

Minthogy az Ormánság középkori történelme a bevezetésben idézett történetföldrajzi eredményeket kivéve még szinte feltáratlan, az ormánsági települések geneziséét keresve a településföldrajz művelőire támaszkodunk. Ebben a tájban soha nem túlzás a természeti környezet jelentőségének hangsúlyozása. Ezért elfogadjuk azt a megállapításukat, hogy a legkorábbi települések az Ormánság tengelyében kelet—nyugati irányban húzódó homokdűnevonalon helyezkedtek el, s velük egyetértve hangsúlyozzuk, hogy a települések létezésének történeti bizonyítékai csak a 13. századi oklevelekben találhatók meg. Közülük is a század utolsó éveire szorúlnak a buckasor alacsonyabb részein keletkezett községek. Ezt követik a 14. században állandósult

¹ FARAGÓ T. 1981. 7—8. sz. 503.

² Baranya megye története az őskortól... 1979. 394—398., 409.

³ Ormánság. 1937. 63.

szállások, majd néhány olyan település, amelyet elsodortak a történelem viharai a 16—17. században.⁴

Ezek a századokkal dacoló falvakon kívül a 15. században keletkezett több kisebb település is, de olyan természeti környezetben, amely a gyűjtögetésen és halászon kívül más foglalkozást nem tett lehetővé. Ezek a települések igen korán a természet és a történelem martalékai lettek. Közülük csak néhány (Marócsa, Vejti) élte túl a nehéz időköt, de az is előfordult, hogy később több kisebb település összeolvadásából keletkezett egy-egy újabb, erősebb (Iványi, Piskó).

Az ormánsági települések jelentős része víz közelében, árvízmentes helyen keletkezett, és szinte azt sugallja a kutatónak, hogy ezeken a pontokon az ősi téli szállások állandósultak. A szállás biztonságos elhelyezésére alkalmas orom vagy urma lehetett a Dráva néhai medréből kifűjt homokdűne (Vejti), vagy éppen egy alámosott, meredek partszegély (Vertike). Ez az ősi forma, a maga jellegzetesen egy sor házával, csak Okorágon maradt meg, de még legalább 10 község belterületén őrzi emlékét a rendszerint „Eggsor”, ritkábban (Piskó) „Öregsor” elnevezés. Lúzsok esetén ez a fél sor ház 1836-ban már bizonyosan a mai község belterületén volt, de egy 1779-ben felvett kéziratos térkép szerint még egy külterületként jelzett réten helyezkedett el. A helynevek Piski esetén a belső fejlődés irányára is adnak bizonyos támpontot, mert itt nem csupán az eredeti település, de a népesség szaporodásával kialakított, ugyancsak egy sor házból álló „Körösz-sor” is, hűségesen követi a vízmentes partszegély fordulatát. Szegény markóciak sem tehetnek arról, hogy Fő-utcájuknak csak az északi oldalán akadt hely a házak számára, de az itteni férfinépet a szomszédok mégis azzal csúfolták, hogy csak „fél arcukat borotválják”.⁵ Ezeken az egy sorból álló telepeken utca általában nem volt, a házak a víz partján szorosan, egymás mellett helyezkedtek el. Így települt eredetileg a Dráva közelébe a régi Palkonya is, amely források által is bizonyítottan az 1820-as évek közepén húzódott távolabb a víztől. Egy kis dörömbön vagy ormón volt itt is a falu és a kevés szántó. Az egyetlen házsor homlokfalai nyugatnak néztek, s előttük 15—20 méterre már ott csillogott a Maláka sötét vize. Kovács Sándor helytörténész kutatásai nyomán, akár névvel is el tudjuk egymástól választani az egykor egymásba nyúlt fás-bokros-vizes berkeket. Közülük a Maláka mögött sorakozik a Szacsó, meg a Palicsó, délebbre a gyakran vízzel borított „Lapis”, a Sáfrány-kerti berek s északon a Nagyberék. A berkeken kívül a mocsarak magasabb pontjain messziről erdőnek tűnő fák sorakoztak áttekinthetetlen gazdagságban.⁶ Az Ormánság legtöbb települése ebből a formációból alakult ki, s csak később vette fel végleges formáját, amikor a változást a vízszabályozás lehetővé, a növekvő népesség ellátása pedig szükségessé tette.

Gunda Béla éppen Vejti és Vertike példáján hívja fel figyelmünket arra, hogy az állattartás elönyömulása következtében a néhai egysoros telep olyan „teres” faluvá

⁴ SZABÓ E. J. 1937. 28—29. 13. század: Sámotot és Vajslót az oklevelek 1244-ben, a mai Sellye helyén keletkezett Zapercht, valamint egy Haraszth nevű helységet Vajsló határában, ezenkívül Lakot és Adorjást 1250-ben említik. Hidvég nevével 1287-ben, a Sellye körüli Girewével 1281-ben találkozunk. — 14. századi települések: Vertike 1322. Zaláta 1332. Hirics 1336. Besence 1338. Szalótkelki Sámot mellett 1339. Vemus Lúzsok közelében 1346. Cún 1347. Páprád 1377. Kísszentmárton 1399.

⁵ BFN II. 305. Piskó: 2. 242. Drávafok: 4. 307. Cún: 1. 310. Csehi: 5. 298. Csepely: 2., 295. Hirics: 8., 308. Szaporca: 12., 370. Markóc: 9., 288. Lúzsok: 14., 289. Piski: 14.

⁶ Építkezés Drávapalkonyán. Kézirat. 2—3.

formálódik, amelynek közepén nagy gyepes-fás, vízállásos tisztás terpeszkedik.⁷ Kóróson „Kottya”, Kovácshidán „Mogyorócska”, Páprádon „Pázsit” nevet viselt ez az elsődlegesen legelőnek, de játszótérnek is használt terület, Vejtin pedig egyenesen „Berök” terpeszkedett a falu közepén. Rendszerint az igavonó ökrök és lovak töltötték itt az éjszakát, hogy azután reggel újult erővel induljanak munkába. A mezőre vezető utakat itt és a Dél-Alföld peremén sokfelé kapu zárta, hogy el ne tudjon széledni a jószág.⁸

Az állattartó formát eredeti tisztaságában őrizte Kákics, amelynek megülesénél csak az állattartás játszhatott szerepet, mert itt a falu alá csak egy kiágazó holtág nyúlt, amely adott ugyan a jószágnak ivóvizet, de a rendszeres halászatot nem tette lehetővé. Az ősi Kákics ettől a vízfolyástól nem messze, 107 méter magas homokdombon keletkezett, és a telep házai majdnem kör alakban helyezkedtek el. Ezen a halmaztelepülésen utca nem volt, a házak kisebb csoportokban vettek körül egy szabad térséget. A házcsoportokban valószínűleg az állattartás közös szükségletei miatt egymás közelébe kényszerült nagycsaládok laktak. Véleményünk szerint Kákics mellett Páprád és Sámod településének formájában is az állattartás volt az elsődleges ok.

Az Ormánság legrendezettebb települései egyébként a 100 méteren felül emelkedő kelet—nyugati irányú buckasoron voltak, s rendezettségük összefügg a földműveléssel. Gabonát ugyan az Ormánság minden faluja termelt, de a fentiekben a bevetett terület nagysága két-háromszorosan felülmúlja a többi, és így a fő foglalkozás a földművelés lett. Ezek a falvak (Bogdása, Sellye, a két Csány, Vajszló, Hidvég, Adorjás stb.) mind egy utcás, földművestelepülések voltak. A gabonaföldekre vezető utcák szabad közlekedést biztosítottak a szekerek számára, s érthető módon mellé kerültek a házak is.

Így formálták az adott természeti viszonyok között a termelés szükségletei az ormánsági településeket, a víz különlegesen nagy szerepe azonban mindvégig megmaradt, csak a hatása lett más. Míg az ősi népesség a természetes állapotot nem zavarva élt árvízmentes településein, a víz visszahúzódása után a mélyebben fekvő helyeken gazdag zsákmány várta a halászt. Mikor azonban megkezdődött a takarmány készletezése, az iszap tönkretette a kaszálókat, s ha az ár elérhette, elpusztította a gabonafélék vetéseit is. Ez az oka annak, hogy a 18—19. század fordulójától a települések lakóinak már több kárt, mint hasznót okozott a víz. Vejtiről például ekkor már a történeti statisztika művelői azt írják, hogy „... a Dráva vízének áradásaitól gyakran szenved károkat, de „Rónahatárja igen termékeny, sok szilvája, sertése van”.⁹ Vannak olyan községeink, amelyeknek jellemzésére a vizen kívül semmi mást nem tudnak felhozni a statisztikusok. Ilyen például Márfa, amely „Tavak között fekszik, amelyek áradások idején csikkal, hallal bővelkednek...” vagy Tésenfa, amely „Fekszik egy szigetekskében, amelyet a Fekete-víz körülfolly és egy hídon járnak ki és be. Határát néha egészen el szokta borítani az áradás, [ezért]... Majd mindenben szűkölködik!”¹⁰

⁷ ZENTAI T.: A dél-dunántúli település... é.n. 80.

⁸ BFN II. 268. Kórós: 2, 299. Kovácsrida: 5., 250. Páprád: 10. 306. Vejti: 6. — A mezőkapus településformához még: ELEK P.—GUNDA B. 1936. 120—122. — MADARASSY L. 1933.

⁹ VÁLYI A. 1799. II. 616. — FÉNYES E. 1851. 287.

¹⁰ VÁLYI A. 1799. II. 576.

A 18. században a településeket szervező állam vagy az egyes földesurak hoztak létre új településeket Baranya más tájain. Az Ormánság mocsárvilága azonban nem vonzotta sem a mocsárláztól rettegő idegent, sem az új otthon kereső hazai földművest. Itt csak arról tudunk, hogy a mostoha időkben „szigetek” mélyére húzódott lakosság önként vagy földesúri parancsra újra művelés alá vette régi földjeit.

Forrásaink segítségével talán meg tudjuk még ragadni ennek a folyamatnak záró mozzanatait. A török világot Viszló lakossága nem a mostani helyén, hanem Márfa és a mai Viszló között meghúzódva, a Hajdú-sűrűnek nevezett lapályos, vizenyős, bozótos helyen vészelte át. Az uradalom 1730 táján költöztette őket a mai helyre, de a templom még húsz évig a régi helyen volt. Több kérvény után 1755-ben kaptak engedélyt a vármegyéttől arra, hogy a templomot falujukba hozhassák vagy ugyanolyan nagyságút és anyagut építsenek, amelyet azután újabb és újabb engedélyek alapján, egészen 1774-ig javítottak.¹¹ A türelmi rendelet után ugyan hamarosan új templom került a régi talpasszentegyház helyére, de 120 év múlva is azt jegyzi még fel Pesty Frigyes a néhai Hajdú-sűrűben volt, „Pusztza” helynév után, hogy „Még most is találtnak a helységben [Viszlón] olyan [talpas] házak, melyek a Pusztáról hoztattak vissza.”¹²

Kiscsány lakossága a történelem viharai elől szintén behúzódott a rétbe, itt építve magának és Istenének házat, mellé haranglábat is kis haranggal. De voltak ezenkívül más szigetekeken is olyan települések, mint Seny, Körtönye (vagy Körösönye), Szilvás, Bujtos stb., amelyeknek nem volt temploma és papja, ezek egy-egy nagyobb településre jártak istentiszteletre a tavaszi és őszi betakarításkor használt csónakokon. A háborúk elmúltával Kiscsány mai helyén új település keletkezett, és a földesúr a réti-erdei szállások lakóit is arra ösztönözte, hogy ide költözzenek. A település nőtt, templomra volt szükség, és a földesúr 1754 februárjában megengedte lakóinak, hogy a régi talpasszentegyházat „hozzák” át az új helyre. A munkát a kiscsányiak úgy végezték el, hogy „Fatemplomjok alá fa derekából kereket, hosszú gerendákból tengelyt csináltak és minden marhájoknak előfogatával, sok odagyűlt nép segítségével ide [a mai helyre] vontatták.” Az 1817. évi Canonica visitatio jegyzőkönyvéből azután azt is megtudjuk, hogy ennek a nagy műszaki feladatnak a végrehajtásához akkoriban, az emberi munkaerő mellett 40 ökörre volt szükség.¹³

A települések újraszerveződésének folyamatában talán a legutolsó mozzanatot rögzíti papírra Kiss József kákicsi lelkész 1886-ban a vizitáló Szász Károly Duna melléki püspök számára. A helyi hagyomány szerint csak 1768-ban kezdődött Kákicson az anyaegyház. A későbbi templomdombon mint a környék legmagasabb pontján csak ősi temetkezőhely volt, ahova a Kákicstól nyugatra, negyedórai távolságban fekvő Gilice község lakói hordták halottaikat. Gilicének szép kőtemploma volt, de a törökök elbontották, anyagát Szigetvárra hordatták, s ezért a község később mint filia, Marócsához tartozott, ahonnan a lelkész rendszeresen kijárt Gilicébe szolgálni. A giliceiek a török idők elmúltával még jó ideig a régi helyükön lakhattak, mert a legrégebb kákicsi anyakönyvben talált vers foglalata szerint, csak 1768-ban költöztek be Kákicsra. A sokatmondó versike így hangzik:

¹¹ LUKÁCSY I. 1900. 32.

¹² BFN II. 264. Viszló: 153.

¹³ Pécs-baranyai ismertető 1934. 167.

„Mikor 1768-dikban írnak
Fundamentom vettetik Kákicsban
Akkori Pápai József papságában
Parochia épült Szent András havában.”

Kákics, amelynek községi pecsétjét 1726-ból ismerjük, ezután lett, „mater ekklesia”, amelyhez mint filia tartozott Marócsa. Az akkor fából és sövényből, ősi technológiával készült egyházi épületeket, templomot, papházat és iskolát még épségben találta itt 1817-ben a vizitáló Báthory Gábor püspök. Ugyanebből az egyházlátogatási jegyzőkönyvből értesülünk arról is, hogy Szaporca és Tésenfa sem a jelenlegi helyen feküdt a török időkben. Szaporca a Fekete-vízen jóval túl, egy a Dráva által kettészelt emelkedésen, amely napjainkig a „Letönye” nevet viseli, és ebben a dűlőben sokáig tanúskodtak a hajdani életről a makacsul megújuló szilvafák. Tésenfáról pedig azt írja a történeti dolgokban is kitűnően informált Morvay Ferenc lelkész, hogy a mostanitól távolabb feküdt, az úgynevezett „ó”-helyen.¹⁴

2. Jobbágyporták — jobbágházak

A belteleknek és a rajta különböző rendszerben helyet foglaló házaknak, valamint a nyomásokra osztott külhatárnak az az együttese, amely tudatunkban a feudális falu emléket idézi, az úrbérrendezés után alakult ki. Mária Terézia urbáriuma azonban ehhez csak a jogi alapot adta, elhatárolva egymástól a Dél-Dunántúlon is a jobbágyi és az úri birtokot. Ettől az időtől kezdve némi számolás árán meg tudjuk állapítani, hogy az Ormánságban az úrbéres népességből 1156 (90,6%) a telkes jobbágy, 95 (7,45%) a házas és 25 (1,96%) a házatlan zsellérek száma. Tudjuk azt is, hogy az ormánsági falvakban található 752 belső telekből 96,4% a jobbágyok, 27 (3,6%) a zsellérek tulajdonában volt, továbbá hogy a 14 090 hold szántó 99,2, a 6633 kaszás rét 98,91 százaléka a telkesek kezében volt.¹⁵

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy 1748. évi összeírás révén¹⁶ bemutathatjuk az ormánsági belső telek hagyományos tagolódását; az udvaron helyet foglaló, csűrrel összeépült házat (domus cum area), a konyhakertet (hortus culinaris), a szérűt (hortus trituratorius) és a gyümölcsöst, amely egyúttal kaszáló is (pomarium cum foenili). A telkek keskenyek és mélyen benyúlnak a mezőbe. Hosszúságuk 50 és 100 öl között változik, csak egy esetben találtam 119 ölelet. Szélességük, Szentmárton kivételével 4—14 öl, de itt előfordult 18, sőt 27 öl is.

A házak tehát akkor még bent álltak a kertben, mert utca nem is volt, s ha voltól a belterületen, akkor az a mondott térre nyílván, a telek kijáratánál foglalt helyet. Az öl csak később került be az udvarra, de a lakóház ajtaját vagy ablakát akkor is az öl felé fordították, hogy állandóan szemmel tarthassák a család vagyonát, a jószágot.¹⁷

¹⁴ A Duna melléki ref. egyházkerület Canonica Visitatioja. 1886. Kákics, Tésenfa, Szaporca.

¹⁵ Az úrbéres birtokviszonyok... 1970. Baranya m. 76—94. passim és uo. Somogy m.: Drávafok 61., Markóc 157., Okorág 181., Sellye 219. szám. Vö.: Úrbérrendezés az Ormánságban. 1767. In: Kiss G. 1983. Kézirat. I. sz. Melléklet.

¹⁶ Építkezés Kelet-Baranyában.

¹⁷ Építkezés Kelet-Baranyában.

A falvak bel- és külterületének mérnöki felmérése a káptalani uradalomban már 1775-től megkezdődött, de a többi uradalomban csak a 19. század első évtizedében történt meg. A vizsgálódásunk alapját jelentő Kákicson és a sellyei uradalom többi községében az első alapos felmérés 1803-ban történt.¹⁸

A belső fundusok felmérése azzal vette kezdetét, hogy először számba vették a csordásház, strázsaház és az erdőpásztor lakásának telkeit (252, 69, 513 négyszögöl), majd ezt követte a házak rendjében, szomszédság szerint a 37 telkes jobbágy és az egy zsellér. Ide sorolták Vas Péter és Gáll Péter telke közé a prédikátor házát is, amely 459 négyszögöles telken állt. A telkeket 1/8-tól 1 egészig nyolcadokban számolták. A legkisebb telek Kákicson öreg Vas Ferencé 318 öles, a legnagyobb öreg Farkas Istváné 1111 öles volt. Ebben az állattartásáról híres községben nem mondhattak le arról, hogy „Rét a végében” jelzéssel minden telekhez kaszálót is adjanak. A rétek nagysága 300 és 2695 öl között változott, hogy a legmostohább időben is legyen takarmánya a jószágnak. Ez a rétből végződő, keskeny, hosszú telekforma megtalálható a Sellyei Uradalom többi községében is. Még 1835-ben is ezt a gyakorlatot tükrözi a sellyei udvarok és kertek összeírása.¹⁹

Ugyanezt a szoros, szomszédsági rendet alkalmazták akkor is, amikor a határban lévő négy nagy kaszálót (Cseri-rét, Suma-rét, Kecskéhidaki-rét, Kiss-Egeresse) osztották fel, mindig az 1. számot viselő Vas Jánostól, „Nap Kelet felül keszdvén Nap Nyugotnak” haladva. Az osztás alapja a telkihányad volt, de előfordult, hogy „erdő árnyékra”, „vízjárásra” hivatkozva „fogyatkozások miatt” harmadosztályú besorolást kapott egy-egy különben első osztályú rét. Kákicson „A Belső Fundus Nagysága vagy Fogyatkozása a Kiss Egeresse rétből elégitettet ki”.

Nem a külhatárban, de nem is a faluban feküdt a belsőség részeként nyilvántartott temető, amely az Ormánságban, a falvakhoz hasonlóan a síkságból kiemelkedő dombon kapott helyet. Ha elég nagy kiterjedésű volt a község házainak helyet adó domb, akkor annak feltétlenül a magasabb részén volt a temető. Ez esetben közvetlenül a falu szomszédságába is kerülhetett. Ha azonban nem jutott hely a temető számára, és másik halomra került, akkor bizonyos, hogy a kettő közül a temető dombja volt magasabb. A települő ősök nyilván úgy gondolták, hogy áradás esetén az élők könnyebben menekülhetnek, mint a holtak, az utóbbiaknak juttatták hát a vízmentes helyeket. A temetőket orgonasövény övezi, s legtöbbször a cirkalommal rajzolt, mértani virággal, ritkábban csillaggal vagy nyugodni készülő, sugárzó fél nappal díszített fejfákat gyakran takarja az emberi szemek elől bálványfa (ecetfa), akác vagy vadrózsa szövevénye.²⁰

Elhagyva a holtak birodalmát a faluba jutunk. Ezekről a régi falvakról még 1842-ben is ezt írja Munkácsy Dániel: „Valamire való helység az egész Bőközben [ez az Ormánság keleti fele] nincs; nagyobbára apró falucskákból áll, mellyeknek egy része még mind ez ideig rendezve nincs. Házaik, amelyek fából vannak s' magok által építtetnek nagyobb részint szobából, két ablakkal az utcára, eggyel az udvarra, s' konyhából állnak.”²¹

¹⁸ Bm. L. Összeírások gyűjteménye 201. sz. Kákics Helység Házhelyeinek, Rétyeinek, Földjeinek Urbariom szerint lett kimérése és föl osztása. Véghez vitetett 1803. Esztendőben.

¹⁹ Bm. L. Urbéri iratok. Sellye, 1835. szn.

²⁰ ZENTAI J. 1963. 277—278.

²¹ MUNKÁCSY D. 1842. 62—63. sz. 567.

A leírásból úgy tűnik, hogy a 19. század első fele még a kétosztatú, jobbágyházak világa. Munkácsy nem említi a házak építési módját, csak azt emeli ki, hogy fából vannak, s paraszti kéz alkotásai. Három év múlva, 1845-ben az Ormánság nyugati felét magában foglaló szentlőrinci járás egykori tisztiorvosa még ezzel egészíti ki ezt a faluképet: „...a’ Helységekben a különben is keskeny és szűk telkeken két, három gazda is külön, de egymáshoz közel épült szalmafedelű, kémény nélküli házban lakik”.²²

Ezek a sokáig rendezetlen csomókban álló, fából való házak voltak az Ormánság híres talpasházai. A századfordulótól megjelent leírások már nem annyira anyagukat, mint inkább szerkezetüket és építésmódjukat emelik ki.

Építésükről itt csak annyit írunk, hogy a rómaiakhoz hasonlóan a talpasház építői sem ástak alapot, hanem csak elegyengették és ledöngölték az agyaggal megrakott talajt. A házat talpakra építették, így árvíz idején vagy a települések rendezésekor hörgőfáknak nevezett görgők segítségével egyik helyről a másikra lehetett vontatni azokat. Ha a talaj túlságosan nedves volt, akkor a talpak alá a kőben szegény Nyugat-Ormánságban rönköket ástak a földbe a megfelelő sarkokon, de a bányákhoz közelebb fekvő Kelet-Ormánságban a rönköket már viszonylag korán kővel helyettesítették. A négyszög alakban lefektetett és összecsapolt talpakba megfelelő távolságban lyukakat véstek az alappal párhuzamosan futó koszorúgerendákat tartó szöglábak számára. A ház vázát a szöglábakkal alátámasztott mestergerenda beemelése tette teljessé. A koszorúgerendákra illesztett szalufákat kakasülők tartották össze; a szalufákra jött a lécezés és erre a fedőanyag. A tetőszerkezet 50-100 centiméterre áll el az alaptól, hogy ne közvetlenül a talpakra csurogjon a csapadékvíz. Ezután a talpakba és a koszorúgerendákba 50-60 centiméter távolságra lyukakat mélyesztettek s ezekbe állították a fal belső vázát alkotó rudakat. A rudak között kapanyél vastagságú, de lehasított oldalú ágakkal fonták be. Az így készült, sövénynek nevezett rekesztéket azután lóval tapostatott, polyvás agyagsárral betapasztották, majd amikor kellően megrokkant és megszáradt, faragófejszével kívül-belül letisztogatták és fehérre meszelték. A helyiségek padozata a simára döngölt agyag volt.

Az ormánsági talpas építkezésről a huszadik század elejétől kitűnő leírások maradtak ránk, s a házak, lakóik vagyoni helyzetének megfelelően, szalmával vagy zsúppal fedettek. A szalmát minden erősebb szél megtépázza, lesodorja, de a kellő szakértelemmel rakott zsüpfedél harminc évig is védelmezte hidegtől, melegtől a oltalmába húzódott embert.²³

Az idők változására ügyelő történész szívesen kerekíti ki a ránk maradt mives leírásokat azzal, hogy a zsúpozás divatja csak a 19. század középső évtizedeiben, 1820—1870 között virágzott, mert ebben az időben terjedt el az alacsony terméshozamok miatt jórészt csak a szalmájáért termelt rozs. Előtte a Nyugat-Ormánságban, ahol a homokdűnék talaján jelentős búza- és kétszerestermelés folyt, a gyékénysás és a szalma volt a tetőfedés anyaga. Az 1817. évi egyházlátogatás alkalmával leírt ormánsági templomok és parókiák fedele mindenfelé „gyékénysás”, a parasztházakon pedig gyakori a szalma. Kelet-Ormánságban viszont a 19. század elejéig még szinte kizárólag gyékénysástetőkkel találkozunk. A szakszerűség érdekében a módosabb

²² HÖBLING M. 1845. 81.

²³ LUKÁCSY I. 1907. 26—29. — Ormánság. 1937. 16—26.

építettök házkötő vagy gyékénykötő mestereket alkalmaztak, akik a felső csúcskötést az időjárás viszontagságai ellen deszkával beszegették, a gyékényfedél oldalát pedig karók közé szorították, hogy a szél el ne ronthassa. Ezen a tájon rendszerint sást használnak a melléképületek fedésére is. Erre utal 1795-ben a palkonyai református egyház számadáskönyve, amelybe beírta a precíz gondnok: „Kovács Istvántól sását vettünk 1 forint ötvenért a' mester óljára.” A sásnak nagy előnye volt, hogy mindenkor könnyen és vízhatlanul lapult a tető lécezetére, de ha esősre fordult az idő, könnyen megrothadt.²⁴

A talpas építmények között egy osztatú a 18—19. században már inkább csak a melléképületek között akadt, mert a szegényebb családok két, a gazdagabbak általában három osztatú házban éltek. E házak méretéről pontosan tájékoztat bennünket Zentai János, aki 1960-ban a bogdásai Vasút utcán egy 250 éve lakott, kétosztatú házat írt le. Ennek a háznak a szélessége 400, hossza 830 centiméter volt. A 400 · 400 centiméteres helyiség fogadta be a konyhát. Ide nyílt az udvarról a 80 · 160 centiméteres ajtó, és innen indult a padlásfeljáró létrája. A szobán lévő 47 · 63 centiméteres ablakok közül az egyik az utcára, a másik az udvarra szolgált.

Ugyancsak Zentai János írta le Cúnban, Bráda János 1860 körül épített három osztatú talpasházát. A Bráda család évszázadokra visszamenően a község vezető családjai közé tartozott, ezért háza a módos ormánsági paraszt házának tekinthető. Brádáék házában az utca felől volt a nagyház, középen a konyha, hátul a kisház. A ház szélessége 450, az egyes helyiségek hossza 400, 300, 300, belmagassága pedig 200 centiméter volt. Az épületbe a konyhába nyíló ajtón át lehetett bejutni, s a konyhából nyílt azután egy-egy 80 · 160 centiméteres ajtó előre és hátra. A nagyházon az utcára és az udvarra is volt, egy 55 · 70 centiméteres ablak, a konyhára egyáltalán nem tettek ablakot, a kisházból pedig csak az udvarra volt kilátás, mert az Ormánságban a ház végére sohasem került ablak.²⁵

Akár kisebb, akár nagyobb volt az épület, sehol nem volt benne vasszeg vagy drót, hanem mindent összeeresztések és faszegek tartottak együtt, drót helyett fűzvessző vagy zsúpkötés szolgált. Az ajtók, ablakok csinos faragásokkal, sőt esetenként festett virágokkal voltak díszítve. A kémények előtti „füstös” világban a konyhaajtó szemöldökfáját még félkör alakúra faragták, hogy a füst csukott ajtó mellett is kimehessen. Az ajtó csukására fa tolózár szolgált.²⁶

Azt is írjuk még ide, hogy egy jól megépített három osztatú talpasház ára Vajszlón 1805-ben melléképületekkel veteményes- és gyümölcsöskerttel együtt 200 forint volt, de Hidvégen még 1821-ben is lehetett venni — a bíró hivatalos igazolása szerint — 160 forintért egy hasonló házat istállóval és egyéb melléképületekkel. Ezek az összegek akkoriban egy pár ökör árának feleltek meg. A szokatlan arányoknak az az oka, hogy a „vonyós ökröt” gyakran kellett pénzen vásárolni, mert az ormánsági gazdák a jószágsgaporulatot rendszerint borjú formájában értékesítették, de a házon dolgozó rokonság-szomszédság az elfogyasztott ételnél-italnál, az uradalom pedig az épületfa ellenében végzett munkánál nem kívánt egyebet. A kalákában felépített és minden szükségessel ellátott ház pontos kifejezője volt a család vagyoni erejének, társadalmi

²⁴ Építkezés Dráwapalkonyán. Kézirat. 8.

²⁵ Építkezés Kelet-Baranyában. Kézirat 16—17.

²⁶ LUKÁCSY I. 1907. 18.

helyzetének. Az egészséges, munkabíró lányért a 18—19. században rendszerint annyit fizettek a kérők, mint amennyit szülei háza ért. . .

Kiss Tibor építészprofesszor a negyvenes években az évszázadokkal dacoló, lakható és száraz talpasházról ezt állította: „Egyedüli rokona és hasonmása a középkori magyar háznak.” Használatát az ingoványos, mocsaras talaj tette szükségessé és az emberi lelemény lehetségessé, amikor rugalmas szerkezet megszerkesztésére használta fel a rendelkezésre álló pompás keményfát.²⁷

A talpasház születési ideje ismeretlen, feltalálója nincs, csak annyit tudunk róla, hogy a gótika korának terméke. Tömeges alkalmazására Magyarországon és az Ormánságban valószínűleg a 13. században került sor, amikor a népességnövekedés vagy a feudális társadalom polarizálódásának eredményeként tömegek kényszerülnek arra, hogy a szélesen terpeszkedő mocsarak szűk szárazulatain szervezzék meg életüket.

E feladat végrehajtásának volt sine qua non-ja a talajvíz alattomos és az árvíz durva támadásától oltalmazó egyszerű hajlék, a büszke katedrálisok és gögös városházák mostohatestvére. Építésénél nem alkalmazták a kőművescéhek tanult mestereit, mert a mocsári civilizáció minden hordozója részelt erejéhez mérten létrehozásából. Alkotói nem használtak követ-márványt-drága cserepet, csak azt, amit a környezet kínált: fát-sást-sarat. A szemlélőt nem is emlékezteti egyéb a városi rokonságra, csak az épület váza, amelyet úgy alkottak meg, hogy a tetőszerkezet a körbefutó koszorúgerendákra nehezdedjék, súlyát pedig izmos sarokgerendák vezessék le a talajhoz simuló talpakra. Meggyőződésünk, hogy a gótika építészeti forradalmának helyi viszonyok és körülmények által determinált, falusi termékével állunk itt szembe, amelyben már a falnak sincs „tartó” szerepe, csak a környezet ártalmaitól „rekeszti” el a lakóteret.

A történelem lapjait forgatva azt tapasztaltuk, hogy a talpasházaknak csak a szélvihar vagy a tűz tudott ártani, de bátran dacoltak a földrengéssel vagy a vízzel. A vejti egyház első anyakönyvének 255. lapjára Szegedi János prédikátor a következő „Emlékezetre méltó jegyzés”-t tette. „Ezen 1809-dik Esztendőnek első és második napja között lévő éjszakán éjfél után egy fertállal erős földindulás volt Vejtiben, azután ismét, egy fertály óra alatt kétszer, gyengébb volt. Az épületek kemény megrázkódása előtt mindenkor nagy »Mormolások és Zuggások« voltak, melyet nyomban követett a reszketés. Az első oly erős volt, hogy a pohárszéken lévő üvegek összeverődtek, a templomban lévő koronáról a függő is leesett.” „Ismét Tertia Martius reggeli hétkor erősen megrázkódott a föld” — folytatja a lelkész —, de a négy földlökés ellenére, sem a templomban, sem a jobbágyházakban nem esett kár, mert akkor még valamennyi talpakra épült, s rugalmas vesszőfonadék hordozta a falakat alkotó tapasztást.

Két évtized múltán Palkonyán tettek biznyságot ellenállóképességükről a talpasházak. 1827. június 14-én a híres drávai árvíz elérte Palkonyát is. A község itt eredetileg a Dráva mellé települt halászfalu volt, és 1827-ben már hónapok óta folyt az átköltözés az új faluhelyre. Az épülő házak részint a vízbe omlottak, részint kisebb-nagyobb sérüléseket szenvedtek. Súlyos kár esett az új lelkészlakban és a parókia gazdasági épületeiben is. Az utóbbiak teljesen összeomlottak, a főépületben a közfalak megrepedeztek, de az ófaluban lévő öreg házak állták az árvíz nyomását, „. . . mint-

²⁷ Kiss T. 1943. 6—7.

hogy azok általában sövény fallal, fa talpra valának építve”. Az ófalu tapasztalatai nyomán a parókia újjáépítésére készülő presbitérium úgy határozott, hogy a már új módon épült „... szobák falai jó matériából rakattassanak meg és hogy a pajta, meg az istálló többé el ne düljenek, talpakra építtessenek”.²⁸

A jobbágyháznak megvoltak a gazdasági szükségletek által meghatározott melléképületei. Az udvaron állt a pajtával összekötött talpas istálló, amit eredetileg itt is ólnak hívtak. A pajta oldalát azonban nem sövényrel rekesztették, hanem két sor tölgydeszkával, és nem tapasztották sárral, hogy a takarmány meg ne fülledjen. Az istálló mögött állott a félszer, benne faragószék, talicska, lim-lom. Volt ezenkívül disznóól is, valamint több rekeszes baromfiól a „ludak, tikok” számára, de a tyúkok az év nagyobb részében az öreg eperfa ágain éjszakáztak.²⁹

A melléképületek között különös helyet foglalt el a kamra. A 19. század közepén a szaporcai Munkácsy Dániel a kamrát a lakóházat kiegészítő építménynek tekintve azt írja, hogy a konyhával „... egyenes vonalban van egy kamramagtár, és a' háznál az ifjabb házasok hálólhelye, hol ezek a felmelegedést a szerelemre bízva, télen úgy, mint nyáron egy vászon lepedővel takaródnak”.³⁰ A 20. századi kutatók közül a kákicsi Kiss Géza csak annyit említ róla, hogy „... különálló épület, benne búzáshombár, sajtár, lószerszám, kisebb gazdasági eszközök”.³¹ Gunda Béla lesz az, aki — ráérezve ennek az épületnek a családtörténeti vonatkozásaira — elsőként hangsúlyozza, hogy annyi kamra volt, ahány házaspár. A kamra fatalpakon álló, sövényfalu épület volt, amelyet lepadoltak ugyan, de fűtési lehetőséget nem biztosítottak a benne lakó házaspárok számára. A berendezéshez tartozott egy deszkából hevenyészett ágy, egy ruhásszökröny és a benne lakók egyéb személyes használati tárgyai. Építésében az ifjú férj legénypajtásai is részt vettek.³² Igazi funkcióját precízebben írja le Penavin Olga, aki a szlavóniai magyar házak végébe épített „ólcsákról”, amelyekben szintén egy-egy család kapott helyett, azt írja, hogy azok kényelmet, viszonylagos függetlenséget, testi és lelki nyugalmat biztosítottak a nehéz munkától kimerült dolgozóknak.³³

A talpas építkezés általunk ismert virágkora a 18. század, de már ennek a századnak a végén megindul a bomlás is. A II. József-féle népszámlálás szöveges kiegészítőjében ezt írják Drávaszabolcstról 1784-ben: „Házai már rendelet szerint, leginkább földből készülnek.” Épületfát az uradalomtól gratis kapnak, s alapnak való téglát is vehetnek százanként 60 krajcárért. Ugyanez az írás Kákicsnál azt hangsúlyozza, hogy azért van még mindig faépítkezés, mert nem tudnak alapnak való kemény téglához jutni. Mónosokornál azt közlik, hogy a házak régtől fogva fából rakottak, mert a talaj itt nem kemény, hanem nedves. Mecske esetén is a nedves talajt okolják azért, hogy a szilárd építmények mellett még mindig van talpas építkezés.³⁴

Az állami ösztönzés mellett az a megállíthatatlan átalakulás legfőbb oka, hogy a faizás fokozatos megszorítása miatt egyre nehezebb beszerezni a talpas építkezéshez

²⁸ Építkezés Drávapalkonyán. Kézirat. 12.

²⁹ A parasztház és melléképületeinek részletes leírásához: Ormányság. 1937. 24—39.

³⁰ MUNKÁCSY D. 1842. 267.

³¹ Orm. Szótár 1952. 274.

³² GUNDA B. 1956. 28.

³³ PENAVIN O. 1981. 92.

³⁴ OSZK Fol. Lat. 289. 1784. „Domos habent quidem etiam crudelis materialibus confectas, sed quia tellus humida, non sunt durabiles, majori ideo ex parte Ligneas incolunt.”

szükséges nagyméretű gerendákat. A vajszlói uradalomban már 1798-ban kérvényt írnak azok a jobbágyok, „...a' kiknek régi el rongyolott Házaik, Istállójuk helyett szükséges volna újat építeni”, s nagy alázattal esedeznek, hogy a tisztartó utalja ki a szükséges fákat. Az iratanyagban a feudális kor végéig találkozhatunk hasonló hangú kérvényekkel. 1833-ban például csak Vajszlón 20 jobbágy adott be kérelmet. Közülük tizenháromnak házra, hatnak istállóra, egynek konyhára volt szüksége.³⁵

Ekkor azonban már gerendának való fát is csak akkor adnak, ha az uradalom megbízottja és egy esküdt igazolja annak szükségességét. Ezért kéri a sellyei jobbágyok is ugyanebben az évben, hogy leomló félben lévő házaikat és istállóikat az uradalom vizsgálta meg addig, „...amíg a Ház magukban vagy pedig az Istálló Jóságukban ki pótolhatatlan kárt nem okozna”.³⁶ Sellyével egyidőben kért 27 kákicsi jobbágy is részint ház, részint istálló alá 6—8 öles talpakat.

A parasztházak építésének módja a 19. század folyamán lassan átalakul. Amilyen mértékben drágul a fa, úgy változnak az építőanyagok. A pusztuló talpak helyére téglából, kőből rakott alap kerül, a fonott és tapasztott falak helyét pedig fokozatosan a tömésfal, majd vályog foglalja el.³⁷

A tömésfalú építés a 19. század elején a zsúpfedéllel együtt jelentkezik és alapozás szempontjából három, egymástól jól elhatárolható szakasza van. Eleinte éppúgy alapozás nélkül, közvetlenül az elegyengetett földre verték erős deszkaszaluk közé a pelyvával kevert sarat. Később már alapot is ástak, de az árkokba csak döngölt föld került. A legfejlettebb változatnál kőből vagy téglából alapot raktak a fal alá, de még ekkor is gyakori volt, hogy az alapozást csak a föld színétől kezdték. A falak vastagsága 50—60 centiméter volt. Az ajtók-ablakok helyét a fal felhúzása után vágták ki, majd beépítették a szárfákat. A kiszáradt falat polyvás sárral bevakolták és mindig fehérre meszelték. A felhúzott falakra rendszerint az elbontott talpasház tetőszerkezete került, újdonságot talán csak a gyorsan terjedő zsúpozás jelentett. Nem változott az épület belső méretezése, beosztása sem. Az ablakok azonban kissé nagyobbak lettek, s a módosabbak ezután az utca felé már két ablakot vágattak. Piskin a helybeliek emlékezete szerint csak tömésfallal készült házra vágattak először utcai ablakot, ősi építményeik mind az udvarra néztek. Nagyobbak és díszesebbek lettek az új ház ajtajai is és vasalásai már kovácsnál készültek.

A házépítés technológiájában ez a háztípus csak falával hozott újat, ezért a falukép egyelőre alig változott, de rést ütött a naturális világ gyakorlatán, mert az emberek a falazásnak ezt a formáját nem sajátították el, hanem a megújuló házak falát „megverették falrakókkal”.³⁸

Az idézőjelbe rekesztett két szó kötetünk legfőbb mondanivalójára utalva arra figyelmeztet, hogy a talpasház nemcsak nélkülözhetetlen tartozéka volt a mocsári civilizációnak, de tökéletes szimbóluma is. Talpát, vázát, rekesztésének vesszejét az erdő, falának, padlásának tapasztását a mocsár adta. A gazdálkodó ember csak szalmával egészítette ki a természetes környezet ajándékait. Ennek a hajléknak a készítése még a vérében volt az ormánsági embernek, de a civilizációja számára idegen

³⁵ Kiss G. 1980. 216—217. felhasználásával.

³⁶ Bm. L. B-M Lt. 161. cs. Levelezés 1.

³⁷ KODOLÁNYI J. (ifj.) 1960. 21—22.

³⁸ Építkezés Kelet-Baranyában. Kézirat. 19—20.

falkészítést és vályogvetést átengedte cigány és horvát munkásoknak, s a házépítésnek csak az ősi technológiából származó részleteit vállalta. E változások krónikása pedig azzal a rossz érzéssel búcsúzik a talpasházak világától, hogy a sárból-vályogból rakott fal, a tuberkulózis melegágyává váló otromba parasztházzá változtatta a néhai mocsári hajlékot, amelynek lakója a 19. század kezdetétől már nemcsak a házépítés új technológiájától idegenkedik, hanem minden egyéb idegen, civilizációs hatástól is.

A búcsú azonban korai, mert azok a válaszok, amelyeket az új technológiát sürgető kormányzatnak a 18. század végén adtak felelős helyi vezetők, egy századon keresztül érvényesek lesznek még. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a talpasház, akár a hód építménye, a mocsárvilág jellegzetes tartozéka, s ennek megfelelően sorsa is a vízszabályozás függvénye. Állításunk legfőbb bizonyítéka, hogy bár a 18. század végétől épülnek már falazott épületek, de számuk a faluképben csak a 19. század végétől válik meghatározóvá. Ekkorra semmisülnek meg a mocsári civilizáció alapjai, és ekkor fordul szembe az értelmetlenné váló ősi civilizációval hordozója, az ormánsági ember.

A századvégen épült új házak anyaga már rendszerint vályog, ritkábban téglá, de az alap, ha van, mindig kő. Piskin csak 1892-ben készült el az első vályogfalú világi épület. A módosabb falvakban is csak a hatvanas évektől jelentek meg, a parókiák mintájára épült, első „köröszttbe házak”. A másutt „hajtott ház”-nak is nevezett L alakú épületnek mindig a rövidebb része kerül az utcafrontra, befelé pedig a néhai hármasszertű ház további helyiségekkel bővül. A lakószobák száma azonban rendszerint ezután sem növekszik, mert a bővülő teret nyári konyha és kamra foglalta el.

Ez az időszak a sváb kőművesek és asztalosok korszaka, akik drasztikus „szakszerűséggel” teljesen megváltoztatták az ormánsági faluképet. Az ő terveik alapján készült házakra már kétsíkú, rövid eresztű, nyerges tető kerül. Ők már csak cserépes házakat építenek, de lassan a régi házak is cserép alá kerülnek, mert a huszadik századra már a cserépes ház lesz a jómód jele. Eltűnik a házak fehér színe is, mert az új házak sárga, zöld, vörös festést kapnak.

A házak ormfala az Ormánságban ezután mindenütt háromszög. Díszítése a felső csúcs alatt sugárzó nap, s a széle körül csipkésítés fut. A szabadon maradt felületre apró, „magyaros” virágminták kerültek, amelyeket sváb kőművesek a Zsolnay-gyár mintakönyveiből másoltak ki, hogy kielégíthessék a saját kultúrájuknak háttér fordító ormánságiak igényeit.³⁹ A modernizálás ekkorra már elemi erővel sodorta magával a talajt vesztett civilizáció minden összetevőjét, mert a házak átalakulásával együtt változott a berendezés és a ruházat is.⁴⁰

Az építészet területén a változás azzal folytatódott, hogy a megmaradt talpasházak széles eresztét segédgerendával megerősítették, s az udvarról ajtóval ellátott deszka-kerítéssel elhatárolták. Így született meg a pitvar. Az új épületeken ezután rendszeren szélesebb lett a pitvar és deszka helyett 1 méter magas fallal kerítették. Ha a falra négyzetes oszlopok kerültek, akkor azokat boltívvvel kapcsolták egybe, ha megelégedtek henger alakú oszlopokkal, akkor elmaradt a boltív.

³⁹ Építkezés Kelet-Baranyában. Kézirat. 21—24. felhasználásával.

⁴⁰ A parasztház berendezéséhez: Kiss G. 1984/a. 21—23. Kézirat. — LUKÁCSY I. 1907. 20.

Az első boltíves tornác állítólag 1866-ban épült Szaporcán, és a század végére ez a tornácforma már gyakori kísérője az ormánsági háznak.⁴¹

Az ormánsági faluképben fontos és változó szerepet játszottak a kerítések is. Szerepük az állattartással kezdődött, amikor az állomány őrzése érdekében (több helyen) kerítéssel kapcsolták össze a házakat. Ez a kerítés legalább olyan erős volt, mint a karám, mert funkciója is ugyanaz volt. Amikor később akár külső telepre, akár istállóba került az éjszakázó jószág, akkor megváltozott a kerítés funkciója is. Kaput nyitottak rajta a tér vagy az utca felé a jószág és a különböző rakományokat hordozó szekerek számára és a továbbiakban gazdasági funkciója is elsorvadt.⁴²

A talpas-korszak kerítése karókból, vesszőkből állt, akár a falak váza vagy a halászhelyek rekesztése. A későbbi idők házait vagy „sarampó”, vagy „cölömpkerítés” oltalmazta. Az ősi hagyományokat hordozó „sarampó” úgy készült, hogy felső végükön kihegyezett tölgyepallókat ástak földbe, majd a kerítés hosszában befonták vesszővel, s ez a fonás tartotta egybe a kerítést. A „cölömpkerítés”-nek csak a neve ormánsági, mert a függőlegesen földbe ástott cölömpökre vízszintesen felerősített deszkából álló kerítés országosan ismert. Ebben az esetben deszkából készül már a kétszárnyas nagykapu és a kiskapu is.

A vályog- és tégláépítkezés megszokott formája a „bástya”, a vályogból vagy téglából készített mintegy 2 méter magas tömör fal. Ha vályogból készült, akkor mindig vakolják és meszelik, ha téglából, akkor gyakran meszeletlen hagyják, de kis- és nagykapuja mindenképpen erős deszkából készül.⁴³

Az épületek változásainak áttekintése után az olvasó előtt is világos, hogy egységes, ormánsági falukép csak addig létezett, ameddig kizárólag talpas technológiával készültek a hajlékok. Ha azonban tűzvész nem könnyítette az új megoldások térhódítását, akkor csak lassú volt a formálódás.

3. A középületek története

Településeink külső képéhez természetesen hozzátartoztak a világi és egyházi középületek is.

A feudális korban a földesúr még a szó teljes értelmében „ura” jobbágynak, bíráskodik felettük, irányítja és szervezi sokféle tevékenységüket. A jobbágysággal közvetlenül érintkező ispánok, hajdúk, erdészek lakásaival mindenfelé találkozunk a falvakban, de jelentősebb épületek csak Vajszlón és Sellyén, a két mezővárosban vannak.

Vajszló a középkortól fogva az uradalom központja. Korán találkozhatunk itt a tiszttartó házával, a kocsmával és a bolttal, amelyeket az építés minősége mindenkor kiemelt a parasztházak közül. 1812-ben azonban a községnek az uradalom mezővárosi jogot szerzett, és 1814-től a mezőváros vezetői már az Ormánság központjának tartják településüket, és nem kis göggel írják: „Helyben vagyon az Uradalmi Tisztségnek, úgy Szolga Bíró Uraknak lakása, s egyszersmind városunk körül lévő 18 apróbb

⁴¹ Építkezés Drávapalkonyán. Kézirat, 12. — Építkezés Kelet-Baranyában 22—23.

⁴² SZABÓ E. J. 1937. 43.

⁴³ Építkezés Kelet-Baranyában. Kézirat, 29—30. — ZENTAI T. é.n. 81.

Helységeknek közép pontja, melyekre nézve gyakrabban vagyott itt Nemes Vármegye Tisztviselő Urainak fordulása.” Ez persze nem jelenti azt, hogy a megyei épületeken ne munkálta az idő. 1839-ben például arról szól egy jelentés, hogy „...a’ Szolgabíró háza teljesen lakatlan, szabadon jár benne a szél, istállója összeomlott.” Újjáépíteni csak „ex fundamento” lehet.⁴⁴

A mezővárosi jog megszerzése után vált szükségessé Vajszlón, hogy a kis méretű, szalmás tetejű helységháza helyett modern községháza épüljön. Már 1814-ben kéri az uradalmat, hogy „egy alkalmas házi fundust Resolválni (rendelni) méltóztasson...”, amelyen megfelelő épületet emelhetnének. A telket megkapták ugyan, de csak az 1835—1836. évi bírói számadásban olvasunk arról, hogy 762 forint 32 krajcáron felépült az új községháza. A kiadási tételeket pontosan felsoroló Naszvadi Sámuel jegyző az itálra elköltött 94 forint 10 krajcár után odajegyezte: „N. B. ez tsudálatos nagy Költség!”⁴⁵ A községekben lévő néhány négyszögletes „helységházak”-ról tájékoztathat az 1826. évi marócsai költségvetés. 10 forintba került itt az épület tömésfalának készítése, s 1 forint 10 krajcárba a tetőnek való szalma. 10 forint 20 krajcár volt a két „füttő kályha” felrakása, az ablak pedig (Egy volt-e vagy több? Nem tudni!) 2 forint 70 krajcár. Mestert nem hívtak, mert kalákában végeztek mindent, és a „Helység háza elkészülvén áldomást ittak közönségesen”. A számla 14 forint 58 krajcárt tett ki.⁴⁶

Előfordul persze olyan eset is, hogy drága pénzt fizetnek a vállalkozónak. Így történt például Besencén, ahol „Gyenis Samu Házát a’ Helység fel tsinyálván” kapott nyolcvan forintot.

A községi épületek közé tartoztak a jegyzőlakások is. Ezekről azonban még kevesebbet tudunk. Olvastuk például, hogy Marócsán már 1838-ban javításra szorult a jegyző lakása, Vajszlón pedig 1845-ben vásárolták meg az új jegyző számára özvegy Miklós Józsefné házát, és azután tetemes költségen kijavították. (Az előző jegyző néhány évtizeden keresztül Naszvadi Sámuel volt, és a saját házában lakott.) A javítás költségeit a telkek arányában a lakosságra vetették ki, de még a házatlan zsellérek is fizettek 55 krajcárt.⁴⁷

Sellye mezőváros rangja ugyan jóval régebbi, mint Vajszlóé, mert már 1757-ben egy leírás oppidumnak nevezi, de jelentősége sokáig kisebb volt. Ennek bizonyíték az is az okozója, hogy az Ormánság nyugati szélén feküdt és az ormánsági községek túlnyomó többségével szemben a szomszéd megyéhez, Somogyhoz tartozott. Lélekszáma csak a 19. század második felére haladta meg az 1000 főt, bár városias jellegre utal fejlődésében az a tény, hogy úrbéres népességének már 1808-ban 76,32 százaléka zsellér volt, és itt nőtt leggyorsabban az elsősorban bérből élő katolikus népesség is, amelynek aránya 1857-ben már elérte az összes népesség 48,57 százalékát. Ez az Ormánságban szokatlan struktúra abból adódik, hogy a mezőváros a Batthyányak 45

⁴⁴ Bm. L. PAU VP. 1813—1814. 12. doboz. A vajszlói tanács a település központi helyzetéről és Bm L. Közgy. ir. 1839. F. 24. 2326. sz. a szolgabírói lakásról.

⁴⁵ Bm. L. PAU VP. a telekkéréshez kérvény: 1813—1814. 12. doboz., anyagbeszerzéshez, munkadíjakhoz az 1835—1836. 28., az 1836—1837. 29., a végszámlához az 1840. 33. sz. dobozban lévő községi számadásokat használtam.

⁴⁶ Bm. L. B-M Lt. 83. cs. A marócsai bíró számadása 1826.

⁴⁷ Bm. L. B-M Lt. 83. cs. A marócsai bíró számadása 1838. A vajszlói jegyzőlak vételhez: Bm. PAU VP. 1845—1846. 38. doboz.

ezer holdas uradalmának volt a központja, a 18. század közepén épült gyönyörű kastéllyal és majorházzal, jó nevű vendéglővel, ezenkívül az uradalom itt épített lakást az uradalmi mérnök, a pintér, egy vadász és a „Barbéli” számára is.⁴⁸

A világi épületek után számba kell vennünk az egyháziakat is, mert azontúl, hogy a fák koronái fölé emelkedő karcsú, fehér tornyok ma is jellegzetes tartozékai e tájnak, egyúttal néma tanúi a ma már nosztalgikusan emlegetett néhai népesség örömeinek-bánatának, gazdasági erőfeszítéseinek, politikai helytállásának.

A középületek e szakrális csoportjával kapcsolatban azt kell előrebocsátanunk, hogy e táj népe még Sztárai Mihály tanítása nyomán indult a reformáció útjára, s ragaszkodása a később diadalmaskodó kálvini irányhoz olyan erős volt, hogy a vajszlói uradalomban még a 18—19. század fordulóján is csak 238 katolikust találunk 2174 reformátussal szemben.⁴⁹

Nem tudjuk, hogy a középkor századaiban e tájat uraló egyházi és világi birtokosok, milyen építőtevékenységet fejtettek ki, s így összefoglalóan csak azt állapíthatjuk meg, hogy a Mohács után kezdődő nehéz századok kevés kő- és téglapépületet hagytak meg. Sellye középkori templomából előbb kápolna lett, majd ennek helyére épült a reformátusok temploma. Bogdásáról azt tudjuk, hogy 15. századi, támpilléres templomához 1746-ban, amikor ismét a katolikusoké lett, építettek tornyot, sekrestyét, valamint a hajó és a szentély fölé boltozatot.⁵⁰

Egyetlen olyan templomról tudunk, amely a 16. századtól a 19. század első feléig folyamatosan otthont adott kálvinista istentiszteletek számára, és ez a híres iszrói templom.

Drávaszabolcs körül, az Iszró-pusztta helyén mocsár volt egykoron, amelynek mélyén, áthatolhatatlan berkek és ingoványok között bújtt meg egy kis sziget. Ennek területe, 19. század eleji hivatalos adatok szerint „Földgyeivel, Réttgyeivel és körülötte lévő Berkeivel, melyekkel a Természet bé kerítette...”, 18 holdra terjed.

A néhai települést, amelynek emlékét ma már csak egy dűlőnév őrzi, az 1542. évi adóösszeírás mint a Bika család tulajdonában lévő templomos helyet említi, ahol nemcsak plébános, hanem oltárigazgató is szolgált.⁵¹ Az Ipacsfától délre, Drávaszabolcstól keletre fekvő Iszró minden bizonnyal központi helyet foglalt el továbbra is a kisebb települések között, mert az 1564. évi összeírások „környékével együtt” említik.⁵²

A sziget közepén állott egykor a falu temploma, amelynek olasz technológiával történt építését, a falu pusztulását, népének futását a Vajszló melletti Istenkönyörülő-re, majd a Sellye környékén elterülő Várszigetre, ahova magukkal vitték ökrökkel vontatott, új talpasszentegyházukat is, — megírta Baksay Sándor.⁵³ Arra vonatkozóan azonban, hogy mi maradt a régi templomból a 19. század elejére legmegbízhatóbb forrásunk Mózes Mihály prédikátor, aki a maga és presbiterei információit

⁴⁸ Bm. L. B-M Lt. Urbéri iratok. Sellye. Udvarok és kertek összeírása, 1835.

⁴⁹ KISS G. (kákicsi): Talpas szentegyházak... 1937. 11. és a számarányhoz Bm. L. Canonica Visita. Parochia Vajszlo. 79.

⁵⁰ Sellyéhez: BRÜSTLE, J. 1876. II. 271—276. — Drávaszabolcshoz PKML. F. 88. 109. — Bogdásához: KOLTA J. 1958. 297.

⁵¹ HORVÁTH J. GY.—TIMÁR GY. 1972. 103.

⁵² TIMÁR GY. 1974—1975. 50. „Iszro cum pertinentiis.”

⁵³ BAKSAY S. 1982. 334—345.

rögzítette a vizitáló Báthory Gábor Duna melléki püspök számára, a szabolcsi, „Ekklesia fatumai” cím alatt.⁵⁴

A török időkre vonatkozóan ő is csak az „öregebb matrikula” bejegyzésére támaszkodott, s annak alapján idézte: „Az akkori üdőknek sokféle viszontagságai miatt”, hol Páliban, hol Szabolcson lakott a prédikátor, de mindig „az iszrói templomban szolgált”. Ide jártak akkoriban Páli, Szabolcs, Ipacsfa, Matty, Gordisa, Csehi, Palkonya, Kovácshida, sőt Szlavóniából Szentgyörgy és Podgaricza hontalan lakói is.

A régi templomra vonatkozóan csak annyit tudott Mózes tiszteletes úr, hogy „különös fatumai lehettek”, mert tornya alatt tömérdek csontot találtak a drávaszabolcsiak „... midőn Parochiális Ház Fundamentomának való köveket ástak”.

Amit azonban a történelem és a környékbeliek pusztítása meghagyott, azt kitűnően ismerte a drávaszabolcsi lelkész, mert elődeihez hasonlóan, télen és nyáron ő is ott tartotta a vasárnapi istentiszteleteket, s „... az idehaza levő kis Oratorium” csak akkor került sorra, ha „... az alkalmatlan Üdő miatt” nem lehetett Iszróba menni. A falusi templomocska mostoha sorsát bizonyítja az is, hogy Mózes tiszteletes úr pince hiányában kénytelen volt „... tsapos Hordó Borát az Oratoriumban tartani”.

A tiszteletes a pusztai templomból szinte hivalkodva jelenti püspökének: „Ezen Templom Ház ... termésköböl, azon fellyül kemény és jóféle téglából van”, és „... reá nézve is mutatja magát sok száz esztendősnak lenni”. Eredetileg kemény „tőlfából” készült ajtaja közepén is „lövő lyuk” tátongott, de az már a menedéket keresők helyett szabolcsi Sólyom Istók József gyüdi pincéjének borait őrizte.

Ennyi maradt a pusztai templomból 1817-re, azután valamelyik téglaszűk évtized elhordatta falait, és talán csak a fundamentum kövei maradtak meg a temető közepén. Az ormánsági múlt minden pusztuló emlékét fájlató Baksay Sándor erre utalva írja keserű szívvel: „... minek ott az emlék, ahol nincs, aki megértse”.

A 18. századi templomok túlnyomó többsége négyszögletes alakú, haranglábbal kiegészített „talpasszentegyház”, amelyet a kor forrásai oratóriumnak neveznek. E fatemplomok valószínűleg mindenben hasonlítottak az 1724-ben épült kákicsi társukra. Ezt a templomot paraszti kéz (rustica manus) készítette. Oldala polyvás sárral berakott sövényfal „... akként, mint a faluban bármely más ház”. Teteje nád. Hossza 5 öl és 5 láb (kb. 10,5 méter), magassága 1 öl és 3 láb (2,5 méter). Az 1728. évi Conscriptio Domestica szerint építette 9 kákicsi, 8 marócsai jobbágy- és 2 zsellércsalád.⁵⁵

Ezeknek a templomoknak a javításáról is a lakosság gondoskodott. Erre utalva írja Lukácsy Imre: „Ha teteje romlott, elmentek a rétre gyékényt vágni, ha fala rongálódott, hoztak vesszőt, keverték sarat, ha alapja elkorhadat alátettek új talpfát. A munkát elvégezte egy presbiter a kurátor segítségével.”⁵⁶ Bármerre is járunk a 18. századi Ormánságban, bizonyos, hogy csak ilyen templomokkal találkozhatunk, mert ebben a hamisítatlanul naturális világban még gondolni sem lehetett köre, téglára, jobb technológiára.

⁵⁴ RGy. Canonica Visitatio 1817. Drávaszabolcs

⁵⁵ Ormányság. 1937. 355.

⁵⁶ LUKÁCSY I. 1900. 44.

Az Ormánság-kutatás művelői ezt az állapotot általában természetesnek veszik, s gyakran a kálvínista puritanizmus bizonyítékát látják benne, csak a történész kíváncsi a talpasszentegyházak eredetére is.

A talpas technológia egyházi és világi alkalmazásával az északi Dráva-völgy mocsaras területein, Baranyában és Somogyban, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül, mindenütt találkozhatunk, nem csoda hát, hogy az Ormánság északi szomszédságában is talpas építkezésre kényszerítette a lakosságot a szabályozás előtti vízi világ, akár lakóépületről, akár imaházról volt szó. Ezekről a templomokról a pécsi püspökségtől származó információk azt állítják, hogy „ariánus módra” épültek. Hogy mennyi volt a drávai síkság északi szegélyén az ariánusnak mondott unitáriusok száma a török időkben, nem tudjuk pontosan, de a pécsi provizorátus 1695—1696. évi összeírásában még 16 község lakóiról írják: „Azelőtt unitáriusok voltak és csak hat évvel ezelőtt tértek katolikus hitre.” Egy tizenkilencedik század eleji, megbízható forrás pedig úgy tudja, hogy az erőszakos térítés idején, a nagy kiterjedésű mocsarak közt meghúzódó ormánsági Okorág volt az utolsó helység, ahonnan kiűzték az unitáriusokat.⁵⁷

Az egykori unitárius községek közül Domsics Mátyás kanonok, az 1729. évi egyházlátogatás jegyzőkönyvében többet is felsorol. A látogatás sorrendjében Sumonyról azt állítja, hogy templomát ariánusok építették sárból és fából, már régen (olim), 1641-ben kibővítették, majd 1679-ben renoválták. Zsúppal van fedve és a padok a templommal egykorúak. Itt szerepel Bánfa is, amelynek temploma egykor szintén sárból, fából épült unitárius imaház volt, de a látogatás időpontjában e régi építmény már omladozófélben volt. Szintén fából és sárból épült unitárius hívek számára a még eléggé ép, szalmatetejű szentdénesi templom. Szószéke, oltára ugyanolyan primitív, mint a bánfai templomé, és gerendán függ a harang is. Sárból, vesszőből készült Babarcszöllős területén az ősi bodonyi templom is, de Bodony község 1729-ben már lakatlan volt. Távolabb van a kényelmesnek mondott plebánia épülete, amelyet oratóriummal egészítettek ki, hogy ott tarthassák a hétköznapi miséket. Az unitárius hagyományok vonatkozásában talán akkor ad legmegbízhatóbb információt Domsics Mátyás, amikor az özdi, kisteleki, tésenyi hívek által is látogatott Kisasszonyfai templomról azt írja, hogy eredetileg unitárius imaház volt, 1681-ben építették sárból és fából, és a plebániához tartozó 12 hold földet „ösidők óta birtokolták az ariánusok prédikátorai”. A magyar és 24 reformátust kivéve már katolikus lakosságról pedig elítélően írja, hogy „műveletlen, nyers és nehezen engedelmeskedik”.⁵⁸

Domsics kanonok információi alapján jogosnak tűnik a feltételezés, hogy a talpas technológiával épült oratóriumok világa visszanyúlik abba az időbe, amikor a reformáció még csak szekta formában jelentkezett a katolikus Baranyában, amelynek tagjai parasztházakban és csűrökben tarthatták istentiszteleteiket. (Katolikus forrásokban a protestáns imaház elnevezése gyakran horreum, azaz csűr.) Ebből az is következhet, hogy a talpas építkezés már jóval a 16. század előtt létezett, és igaza van

⁵⁷ TIMÁR GY. 1982. 47—105. passim. — RUMY K.—SZÉCHÉNYI F. 1812. *Okorág*. „Possessio haec memorabilis est, quod, dum sociniani ex Hungaria diminarentur, hic locus ultimus est, unde expulsi sunt.”

⁵⁸ MERÉNYI F. 1939. 68., 69., 77—78. oldalakon a községek közlésének sorrendjében.

Kiss Tibor professzornak, aki a maga korában remek konstrukciót a középkori magyar ház legtökéletesebb folytatójaként írta le.

A forrásaink szerint a messzi múltba visszanyúló oratóriumok megtartásáért a 18. századi vallási elnyomás idején nehéz harcot folytattak az ormánsági kálvinisták.

A támadás 1747-ben kezdődött Vajszlón, amikor a nyúlzigeti apácák jogutódai, a pozsonyi Clarisszák megalapították a vajszlói plébániát. Első lépésként Baranya megye alispánja, a pécsi püspök jelenlétében fegyveres hatalommal elfoglalta, majd azonnal lerontatta a fatalpra épült, 8 öl hosszú és 3 öl széles református templomot, a prédikátort elűzte, sőt a főnökasszony azt is megparancsolta neki, hogy haladéktalanul hagyja el a falut. Az istentiszteleteket azután magánházakban tartották, harang helyett pedig felfüggesztett deszka verésével szólították össze a híveket. A katolikusok új templomát még ez év augusztus 15-én felszentelte Országh András pécsi püspök.⁵⁹

Vajszlóval egyidőben Hirics templomát is el akarták foglalni, de az „... a lakosok szorgalmatos vigyázása, állhatatos, éjjel-nappali strázsálása által tsak ugyan meg szabadítottatt”.⁶⁰ Egyidejűleg a káptalan és a vármegye Kiscsány templomát is lepecsételtette, de Batthyány Lajos földesúr parancsára „a pecsét a templom ajtajáról levétetett és a templom a bejárásra és a benne való isteni tiszteletre megnyitattott”.⁶¹

A magyar protestantizmusra nehezedő vallási és politikai elnyomás szenvedéseit és különböző okok szülte ritka helyi sikereit tények tömege illusztrálhatná még, de ennek a fejezetnek épületek a szereplői és nem emberek. Elrongyolódott vagy a gyülekezet szaporodása miatt elégtelen oratóriumokról szólnak a megyére és a helytartótanácsra zúdított szenvedélyes hangú kérvények lapjain a gyülekezetek vezetői. Új fedél után sír a hiricsi templom; bővítésre vár az az öreg pajta, ahol a hidvégiek tartják istentiszteleteiket; renoválni szeretne még Kémes, új oratóriumot építeni Viszló, s templomba hívó harangot a meggyötört Vajszló... Mindenütt javítani, bővíteni szeretnének, de vagy nem kapnak engedélyt, vagy a régi forma és méret tartására kötelezik őket.⁶² Ezt a gyakorlatot az 1782-ben vizitáló pécsi püspök így rögzítette Bogádmindszenten: „Imaházát mostanában a Kir. Tanács engedélyével renoválták és meghosszabbították: sárból, vesszőből.” Kóróson van ugyan vesszőből font és bevakolt falu imaház, itt viszont lelkész nincs és a szolgálatot hol a tanító, hol a jegyző, hol meg a szavai lévita látja el.⁶³

A vallási elnyomás állapotát szüntette meg az 1781. október 29-én datált *Resolutio de Tolerantia Christiana*, II. József császár híres Türelmi Rendelete, amelyet Baranyában 1782. június 15-én hirdettek ki. Ettől kezdve „... a Vallás gyakorlásában, Földjeiben senki sem háborgattatik, a Római Catholica Vallásra, Innepeik megtartására az emberek nem kénsszerítettetnek; éppen a' Zörgő vagy más Botránkoztató Munka az ő Innepeikben tiltatik”. „Hála legyen az Úr Istennek — teszi hozzá még a vajszlói jelentést fogalmazó Naszvadi Sámuel nótárius — a Római Catholicusokkal békességben és tsendességben van az Ekllésia.”⁶⁴ Az elnyomás megszűntével

⁵⁹ A vajszlói ref. egyház története és a „Historia Parochiae Vaisloiensis” alapján közli: HIDVÉGI J. (1938.) 208.

⁶⁰ R Gy. Can. Vis. 1817. Hirics.

⁶¹ R Gy. Can. Vis. 1817. Kiscsány.

⁶² VÁRADY F. 1897. II. 557—559.

⁶³ PPL Visitatio ESZTERHÁZY 49., 50.

⁶⁴ R Gy. Can. Vis. 1817. Vaiszló.

felszabadult energiák minden protestáns falut új lelkészház, templom és iskola építésére készítettek az országban.

Az Ormánságban azonban az önállósuló apró gyülekezeteknek előbb elő kellett teremteniük a lelkésztartás és az építkezés anyagi feltételeit, és csak azután jöhetett maga az építés.

Nem volt jobb a helyzet a régi anyaegyházakban sem.⁶⁵ „Míg a Tolerantia fel nem állott, — olvasom a piskói lelkész 1817. évi beszámolójában — távol a' helységtől, a' temető mellett baski pusztán volt egy fából tsinált, szalma tetejű Templom.” Ezt látogatta hosszú időn át Piskó és Lúzsok népe. 1792-ben a piskóiak új templom építésébe kezdtek, de akkor is csak fatemplom „építődött”. A baski templom romjaiból azután a lúzsokiak építettek 1801-ben új templomot és tornyot fából.

A század elején még használt régi templomok közül utalunk a mecskeire, amelynek háza és tornya 1753-ban épült, „Mind kettőnek Materiája, mind Fundamentoma, mind a' Dereka . . . a' hozzájuk megkévántató Vasakon kívül Fa . . .” Azután ott van a már említett, híres kiscsányi templom. Kis piros tornyában két harang csilingelt, katedrája kivájt fatörzsből készült. Az új templom építéséhez azonban itt is csak 1812-ben fogtak hozzá. — Hirics régi temploma „. . . bűzös, motsáros Tó partyára épült, ahol az árvíz gyakran járja”. „Ez a templom 1773-ban restauráltatott, egészen fa materiából, fa talpra. Az oldala rekesztés, vesszőből fonva, rajta tapasztás, a teteje elrongyolott zsindeley.” Csak ekkor vágtak a falán ablakot is, mert „korábban csak olyan kis nyílás volt rajta, mint a török templomokon”. Jó állapotban volt viszont még 1817-ben a Dráva mellé települt régi Palkonya temploma, amelynek épülete is, tornya is fatalpakra készült. Ezenkívül külön harangláb is volt mellette, mert nem fért el a régi toronyban a három mázsa háromfontos új harang, ott csak a harmincfontos „csengettyű” számára volt hely. Okorág régi templomáról csak annyi hírünk van, hogy a faluval együtt „. . . a Ráczok által fel prédáltatván és égettetvén”, új templomot építettek helyette fából, „. . . melynek Fedele gyikénnyel kötött vala”. Ezt 1786-ban, majd 1811-ben zsindeleyezték, mellette „. . . a' Torony nem létét harang lábatska potolja”. Csehi 1804-ben épült templomát is úgy jellemzi prédikátora, hogy fatalpakon épült, sövény az oldala, gyékény a teteje, de „. . . a' Materiájához képest jó állapotban van”. 1814-ben készült haranglábjában azonban a harmincfontos kisharang mellett már ott van az új idők hírnöke, a két mázsa negyvenfontos harang.

A súlyos anyagi terheken kívül rengeteg bajjal járt a templomok építése. A rendes gyakorlat szerint először az uradalmi mérnök jelenlétében kellett kiválasztani, esetleg külön áldozattal megszerezni a telket, elkészíttetni a helyszínrajzot, valamint az építendő templom rajzát és a különböző szakipari munkák tervezetét. Ezek a dokumentumok adták a földesúrhoz benyújtott kérvény mellékletét. Ha az engedély megérkezett, akkor következett az építőanyagok megszerzése, összehordása.

Az uradalmak egyébként kisebb-nagyobb megszorítással rendszerint engedélyezték a szükséges anyagok megszerzését, kitermelését. A siklói uradalom mindig megengedte jobbágynak, hogy ingyen bányásszanak követ a harkányi bányában, de a téglaegetéshez szükséges fát már csak úgy adta, ha a Páli-pusztán lévő erdőben a gyülekezet ugyanannyi fát levág az uradalom számára, mint amennyire neki volt

⁶⁵ RGy. Can. Vis. 1817. Községenként.

szüksége. A tetőhöz, toronyhoz szükséges gerendát viszont rendszerint a Batthyányak ürsögi uradalmához tartozó Endrőczy-erdőn utalták ki.⁶⁶

A mocsári tölgyről és a hagyományos technológiáról ennek ellenére csak alig néhány gyülekezet tudott áttérni más anyagokra a Türelmi Rendeletet követő évtizedekben. Adorjás 1795-ben épült templomának fala már földből tömött, de teteje még mindig gyékény, s fából van a harangláb is. A Batthyányak egyik helyi centrumának, Cúnnak torony nélküli temploma azonban már terméskőből van és mellette két harangláb hirdeti az idők változását; az egyikben az ősi, húszfontos csengettyű, a másikban pedig jövőt ígérő, kétmázsás testvére. Nem tudják ekkor még sem a gyülekezetek, sem a lelkészek, hogy a kihűlő vallásosságot a legnagyobb harang sem tudja már feléleszteni.

A Türelmi Rendelet után először Vajszló (1786) építette meg máig látható templomát. Mi itt a továbbiakban a kilencvenes években épült három jellegzetes ormánsági templom építését mutatjuk be.

Ezek között leghíresebb Baranya egyik idegenforgalmi nevezetessége, az 1790—1795 között épült Drávaiványi templom. Fundamentuma és fala jó erős téglából készül, tetejét gyékény helyett már tölgyzsindely fedi, bádogtornyát sárgaréz virágok díszítik.

A viszlói templom mindenekelőtt a körültekintő és eredményes szervező munka miatt érdemel említést. A viszlói hívek előbb gyűjtést indítottak maguk között, majd az uradalomtól felvállaltak egy darab tavaszi szántást az egyház javára. Ezt követően szerződést kötöttek aratásra és még egy darab majorsági föld őszi szántására. Így jött össze, mintegy 200 forintjuk. A templomhoz elhordták a régi vár köveit, vállaltak minden fuvart, kézi munkát. Kereken 2283 forintból kifizették a szakiparosokat és megszerezték a szükséges meszet, téglát, cserepet, fenyő fűrészárut, vasszerelvényeket.⁶⁷

Ismét más okból említésre méltó az 1798-ban megépült kémesi templom. A gyülekezet olcsóbb megoldást keresve, az építéshez szükséges kőanyagot először a községben lévő vár romjaiból termelte ki, az így kitermelt építőanyagot azonban a földesúr lefoglalta a maga javára. Ezután messzebbre hordtak nagy munkával terméskövet, de kőből rakták meg mind a templom, mind a torony alapját, sőt kívülről is egészen kőből és téglából épült fel a templom, valamint a torony egész a tetejéig. Amikor azonban az építés munkája befejeződött, 1798. október 24-én éjjel 11—12 óra között, a torony sisakja ledőlt, és a templomnak is a torony felől lévő részét lerontotta. Itt döbbsen rá talán első ízben egy ormánsági falu közössége, hogy a modern tetőszerkezet készítése szakmunka és a biztonság érdekében ácsot kell fogadni.⁶⁸

⁶⁶ A templomépítéshez: Bm. L. Siklósi uradalom. Praefectus ikt. iratai. 1838/841. 155. cs. 1839. Drávaszabolcs kérvénye.

⁶⁷ LUKÁCSY I. 1900. 52—55. felhasználásával. — A vajszlói uradalom közsegeinek templomépítéséhez KISS G. 1980. 219.

⁶⁸ RGy. A Dunamelléki ref. egyházkerület Canonica Visitatioja. Felső-baranyai egyházmegye. 1886. Kémes.

4. A templomok festése és berendezése

Az ormánsági faluképben oly fontos szerepet játszó református templomok születésének és átalakulásának korában lehetetlen hallgatnunk azok festésének kérdéséről. Az ismertebb festett templomok (Adorjás, Drávaiványi, Kórós) alapján az a közfelfogás alakult ki, hogy e templomok általában a katolikus népi barokk stílusában épültek református gyülekezetek számára. A templomok belsejét díszítő asztalosmesterek ennek megfelelően nem használhatták a festett-faragott-alakos katolikus szimbólumokat, hanem a rendelkezésre bocsátott, néha igen nagy teret pazar gazdagsággal szórták tele a mezők virágaival. Ennek a gyakorlatnak megfelelően az ormánsági református templomok (vagy legalább azok egy része) a 18. sz. végére virágokkal telehintett hajlékká változott.⁶⁹ Virág borította a mennyezetet, a kórus elejét és alját, a szószéket, és amikor a 18. század végére divatba jöttek a költséges padok, akkor azok mellvédjét is. A 18. század üldözött kálvinistája pedig a keleti pompájú környezetben csak arra gondolhatott, hogy

„Áldott az Úr, kinek lábai itt lépnek
Szívet adott mennyből a nyomorult népnek
Hogy ez (házát) . . . tehette ily szépnek”⁷⁰

A festésre alkalmas famennyezet a reneszánsz hasonló „festett-faragott” mennyezeeteinek megfelelően úgy keletkezett, hogy a rendelkezésre álló teret lécezéssel négyzetes táblákra osztották. Ezek voltak a mennyezet kazettái. A fejedelmi Erdélyben, ahol a „virágzás” feltételei a legjobban adottak voltak, a mennyezetfestést „a fára virágokkal való cifrázásnak” nevezték. Ez a 16—17. századi „virágos reneszánsz” helyenként még a 18. század elejére is átnyúlik. Ekkor tűnik fel a szegfű, a gránátalma, a cserepes virágtő, a „nagykígyósnak” nevezett minta. A nagyszerű formakincs létrejöttében szerepet kapott a török díszítőművészet is, amelyben ugyancsak megtaláljuk az indákat, szegfűt, gránátalmát.⁷¹

Arra a kérdésre, hogy honnan, s hogyan került az Ormánság és a szomszédos Sziget-vidék református falvaiba a templomfestés gyakorlata, azt szokták válaszolni, hogy Erdélyből hozták az új hitet vándorló hitszónokok, az új formákat pedig vándorló asztalosok.⁷²

A mi adataink arról beszélnek, hogy az Ormánságban az unitárius módra épített oratóriumok adtak először otthont a díszítés divatjának, amelyet azután egyaránt alkalmaztak a 18—19. század fordulójától kezdve, a régi és az új stílusban épített templomokban.

A török uralom alóli felszabadulást túlélte ormánsági gyülekezetek a szatmári béke után, a húszas években építik újjá oratóriumaikat, és az innen számított két évtized

⁶⁹ Az ormánsági festett . . . templomok. 1975. SZIGETVÁRI J. bevezetője.

⁷⁰ A csengeri (Szatmár m.) ref. templom egyik táblaképének felirata 1745-ből. HOFER T.—FÉL E. 1975. 25. kép.

⁷¹ A kazetta készítéshez: Magyar Néprajzi Lexikon 2. 1979. 153—154. — Az erdélyi gyakorlathoz: Magyar Művelődéstörténet. Bp. é.n. III. k. 566. — A török hatáshoz: BALASSA I.—ORTUTAY GY. 1979. 351—352.

⁷² Az ormánsági festett . . . templomok. 1975. Bevezetés.

éppen a hazai kálvinista templomfestés virágkora. Ezzel magyarázható, hogy a *Magyar Népművészet* (1975) című reprezentatív kötet szerkesztői a legszebb ormánsági festett templomok sorában mutatják be Mezőkeresztes (Borsod m. 1728), Hódmezővásárhely (1732), Noszvaj (Borsod m. 1734) Megyaszó (Zemplén m. 1735) festett templomainak gyönyörű képeit. Ha nem lennének itt az unitárius módra épített oratóriumok, akkor azt is gondolhatnók, hogy a Hódmezővásárhely—Szentés irányába nyúló kereskedelmi kapcsolatok révén a fakószekereket áruló ormánsági bognárok és kerékgyártók hozták el a templomfestés hírét a Dráva mellékére is, és nem kellett más, csak egy-egy új módon építkező gyülekezet, hogy a felfogadott asztalos ecsetje nyomán felragyogjon a festett templomok virágoskertje. Az alföldi virágkor közvetlen folytatását azonban megakadályozta az artikuláris világ építkezési tilalmainak négy évtizede, de az oratóriumok itt voltak, és legnagyobb számban éppen azok a gyülekezetek vállalták a 18—19. század fordulóján a templomfestéssel járó többletterheket, amelyeknek ereje sem volt arra, hogy megszabaduljanak új templomaik építésénél a talpas technológiától.

A festett templomok sorát kezdjük az 1773-ban végre restaurált hiricsi templommal, amely eredetileg (legalább 30-40 évvel korábban) „Egészlen fa materiából készült, fa talpra”, de „Mennyezete és déli oldalon lévő karja festéssel megtarkázott deszkából készült”.⁷³ 1784—1786-ban már erős materiából, de „deszka mennyezetre, kifestve” építi Vajszló a Türelmi Rendelet utáni első ormánsági templomot, majd 1792-ben Rónádfa és Hernádfa (a mai Gyöngyfa) épít közös erőfeszítéssel talpakra rakott, sövényoldalú, sással fedett templomot, amelyben a karzat és a katedra is fából van, „mennyezete (pedig) tarka deszka”.⁷⁴

1790—1795 között épült a festett ormánsági templomok koronázatlan királyának tekintett drávaiványi templom. A gyönyörű kazettás mennyezet közepén olvasható az 1792. évi dátum, valamint az, hogy a templomot földesuraik, Petrovszky Zsigmond és János jóakarató támogatásával, de tulajdon költségükön építették az iványiak. 1795-re lett kész a torony, de még további évekig kellett takarékoskodniuk, amíg megfelelő harang is került bele.

A felirat körül 164 mennyezettábla található, s a kazetták alapszíne átlós irányban azonos, fehér, okker, kék, zöld és rozsdaszínű. Legtöbb az egy nagy virágfej köré rendezett, apróvirágos, leveles díszítés, ez után következnek a geometrikus keretbe foglalt szabad díszítmények, illetve azok ellentétei, a szélesen kavargó, rokokó hatású indadiszek. Az emberábrázolást nem tűrő kálvinista templomban meglepő, és éppen ezért híres az iványi sellőfigura. A kazetta alapszíne fehér, a figura kékes keretbe foglalt halfarkú, emberfejű koronás alak kardokkal, mellette egy hal és dekoratív díszítésű galamb, csőrében olajággal. A három rajzolt alak komponálása, a negatív foltok virágdíszes kitöltése tanúsítja alkotójának szerkesztési tudását.⁷⁵ Domanovszky Györgyöt e festmények a kadarkúti (Somogy megye) lebontott táblákra emlékeztetik, de felfigyel arra is, hogy az Iványiban látható díszítések igen közel állnak a torockói bútorstílus díszítőelemeihez.⁷⁶

⁷³ RGy. Can. Vis., 1817. Hirics.

⁷⁴ RGy. Can. Vis., 1817. Rónádfa és Hernádfa templomépítése.

⁷⁵ Az ormánsági festett ... templomok. 1975. Bevezetés.

⁷⁶ DOMANOVSKY GY. 1981. I. 261.

Időrendben következő a Szaporca és Tésenfa által 1796-ban kő- és téglafundamentumra épített vályogfalú, de még gyékényfedelű templom, amelynek ékességeit, faragott és festett berendezéseit messze vidéken is emlegették.⁷⁷ Baksay Sándor tette híressé az 1798-ban terméskőből épült cūni templomot, amelyben a kék virágú mennyezetkockáit ügyes asztaloskéz a földműveséletből vett motívumokkal (sarlóval, ekevassal, kék fűrtökkel megrakott szőlőtővel és nagy búzakévékkel) díszítette.⁷⁸ Ezek a motívumok sehol sem találhatók az ismert ormánsági festett templomokban, de annál gyakoribbak a néha valóban művészi kivitelű községi pecsétnyomokon. Egy pillanatra érthetetlen, hogy az 1817-ben készült vizitációs jelentés egy szót sem szól a templom ékességeiről, csak a „terméskő” falakat hangsúlyozza az újat kereső püspök számára. A legújabb kutatások szerint bizonyos, hogy Bogádmindszent, Drávacsepely, Dráwapiski és Kémes temploma is festett volt egykoron.

A jelenleg ismert festett templomok adatainak felsorakoztatásával azt kívántuk hangsúlyozni, hogy a 18–19. század fordulóján kibontakozó templomfestés ormánsági gyakorlata nem a Türelmi Rendelet nyomán divattá lett ad hoc jelenség, hanem az ormánsági oratóriumok világából táplálkozó gyakorlat volt. Érdemes felfigyelni arra, hogy a templomokat építtető gyülekezetek szinte a *templom fogalmától elválaszthatatlannak tekintették és el nem mulasztották a színes dekorációt*. A vajszlói templom építtetői a templom szilárd falairól, a toronysapka korszerűnek tartott fehér bádoggjáról írnak ugyan püspöküknek, de szerintük a templom mennyezete csak festett deszka. Az iványiak templomépítése 1790–1795 között tartott. Ők is a falakról, a torony sárga bádogdíszeiről írnak, de már a második évben készen van az enteriőr festett díszítése. A legelgondolkodtatóbb azonban az a tény, hogy a Türelmi Rendelet után filiából anyaegyházzá lett 16 ormánsági gyülekezet⁷⁹ közül, mai ismereteink szerint is legalább 10 alkalmazott festést temploma építésekor, pedig legnagyobb részüknek csak talpas megoldásra vagy vályogfalra futotta, még az alapozáshoz is csak kivételként használtak követ és soká váratott magára legtöbb esetben a torony is.

A talpas technológia anakronisztikus alkalmazására magyarázatot adhat a nehezen múló naturális világ, de a költséges asztalosmunka fizetésére csak a hagyomány, mert a kor egészen mást parancsolt. A vértessaljai és a tolnai egyházmegyéken át Baranyába érkező püspök ezt jegyzi be naplójába: „a kisebb ekklesiákban is szép kőtemplomokat, bádogos tetejű tornyokat, tsinos parochiális házakat” látott és már csak némely helyen talált olyan építményeket, amelyeket „az együgyűséget szerető régiség erőtlen materiákból hányt, vetett”.⁸⁰ Nem tudunk szabadulni attól a (tudománytalan) gondolattól, hogy az ormánsági gyülekezetek alig ismert múltjában, valahol a túlhangsúlyozott artikuláris világ előtt, talán az 1566 és 1664 között eltelt, viszonylag békés században ápolat oratóriumok falai között is dicsérhette Istenét a fehérruhás nép, amely a maga számára — női ruhára, férfi szürre, bútorra — nem vitt el egyet sem a díszes motívumok közül, csak Istenét tisztelte meg velük, akárcsak bánatot-örömet

⁷⁷ RGy. Can. Vis., 1817. Szaporca és Pécs-baranyai ismertető. 1934. 308.

⁷⁸ BAKSAY S. 1897. IV. 347–348.

⁷⁹ BATHORY G. (ifj.) é.n. Egyházi névtár az 1848-dik évre. Felső-baranyai egyházmegye: 13–27. Adorjás 1798., Besence 1787., Cūn 1795., Drávascehi 1809., Drávacsepely 1794., Drávaszabolcs 1796., Hidvég 1795., Kórós 1787., Kovácsida 1796., Lúzsok 1800., Márfa 1800., Rónádfa 1796, Sósvertike 1815., Szaporca 1796., Vejtí 1796., Zaláta 1785.

⁸⁰ KISS G. 1985/a Kézirat. 36–37.

egekbe röpítő zsoltáraival. A virágos táblák szigorú mellérendeltsége szerintünk ugyanúgy őrzi az ősi társadalom demokratizmusát, mint az elemi erővel zendülő zsoltáréneklés, amelyben mindenkor teljes szívvel vehetett részt gazdag és szegény. . .

Az ormánsági templomfestészet a századfordulón virágzott, mert ekkor minden gyülekezettől saját templomot követelt a kor, és csak a „differenciált válasz” tükrözi az anyagi lehetőségeket. A harmincas évek jobbra klasszicizáló stílusban épült templomaiban már csak másodlagos szerepet kaphatnak a festett deszkák. Ezt láthatjuk az ismert kőrösi templomba lépve, amelynek jelenleg látható mennyezetén a táblák egy része az 1792-ben épült régi templomból, más része az 1834. évi bővítésből való, csak a festett karzat hátán olvashatjuk, hogy „Ez a kar készült 1836. Eszt-ben”.⁸¹ Kovácshidán az 1833-ban épült templom karzatának alsó részén láthatók a régi templomból odakerült táblák, Zalátán a 18. század hetvenes éveiben épült templom tábláit stukatúrdeszkának használták fel az 1831—1834. évi építéskor. — Adorjás 1795-ben épült templomának gazdag tábláiból néhányat az 1836-ban épült kórus alján helyeztek el, más darabokat pedig a szószék feljárójánál használtak porfogónak vagy a jelenlegi kórusfeljárónál védőborításnak. A 19. század embere az új templomban már csak takaró alatt tűrte, s nyilván szégyellte a régi, festett úrasztalát is!

A másodlagos felhasználás kései gyakorlatát így rögzítette Szele Benjámín lelkész az 1837-ben kezdett garéi anyakönyv első lapján: „...a’ régi Oratóriumból a’ Kathedrát és Székeket” 1826-ban vitték be az 1823 óta épülő új templomba.⁸²

A festett deszkák eltakarásának szomorú folyamata addig tartott, amíg végképp el nem tűntek a fa- vagy márványmennyezetet utánzó olajfestékrétegek vagy a mennyezet stukatúrozását szolgáló nádhálók alatt. A templombelső kialakításában döntő szerepet játszó lelkészek egy része a „kor szavát” követte, a kálvinista ortodoxiát képviselő másik része pedig talán még büszke is volt arra, hogy a virágos díszek lerontásakor az 1570. évi egyházi zsinat puritán szellemében járt el, amely kimondta: „A templom csak az igehirdetés helye és nem a szentek laka, tehát képek, oltárnak . . . pápista szennyeit el kell távolítani.”⁸³

Ahogy az ártatlan festett virágok nem tudták, hogy honnan és miért zúdult rájuk a szégyen pörölye, ugyanúgy nem sejtették az egyházak akkori vezetői sem, hogy ugyanez lesz a sorsa már a század második felében mindannak, amit a mi világunk „hagyományos ormánsági civilizáció” címszó alatt tart nyilván. . .

A templomokat a változás útján természetesen követték a berendezési tárgyak is. A református lelkész a 18. század végén már szószékről tanította „hallgatóit”. A 19. században kibontakozó racionalizmus hatására háttérbe szorulnak az imádságból és sok éneklésből álló jámbor formák, középpontba kerül az igehirdetés, amelynek célja az erkölcsi nevelés, a tanítás és hirdetés a megújuló világról. A szép új templomok azonban rendre kiürülnek, mert a hívek a falakon kívül sem tudnak lépést tartani a változó világgal. Az előadói pulpituussá, katedrává változó szószék új funkciója nem kíván díszítést, s vele stílusban mindig megegyezik az előtte vagy mellette álló Mózes-szék, a lelkész ülőhelye.

⁸¹ HOFFMANN T.—FÉL E. 1975. 18. kép.

⁸² MÁNDOKI L. 1975/1976. passim és Garéhoz 161.

⁸³ BENEDEK S. 1971. 64.

A padok az öreg templomokban egyszerű, támla nélküli lócák voltak, mert akkor még szinte hit tartotta ébren a munkában törődött testet, költséges támlák csak a 19. században váltak szükségessé.

Fontos szerepet játszik a gyülekezetek életében a templom közepén elhelyezett úrasztala is, amely a 18. századtól már mindig megtalálható a templomban. Alakja sokáig kerek, fatörzsre emlékeztető, amelynek üregében tartották az úrasztali és keresztelő edényeket. A 18–19. század fordulóján jelennek meg a négyyszögletes asztalok. Benedek Sándor közli a rendeltetésüket megfogalmazó ősi agenda szavait: „... alteri nulla habent, sed tantum necessaria instrumenta... quando celebranda Coena”. (Semmi mást nem tartalmaznak, csak az úrvacsorához szükséges eszközöket.)

A bútorzaton kívül emlékezzünk még meg az egyéb felszerelési tárgyakról is. A talpasegyházak asztalain még egyszerű háziszőttesből volt a terítő, de az 1817-es püspöklátogatás jegyzőkönyve már az átmenetet mutatja számunkra. A cúni lelkész azt írja például az egyházi célokat szolgáló textiliákról, hogy van egy „felső takaró, együgyű készüléssel, fehér morva abrosz, egy pár tubák színű selyem, és egy pár veres tarka keszkenő”. Gyöngyfa lelkésze úgy látszik szereti a színeket, mert ezek szerint sorolja föl a sokféle terítőt. Van az eklézsia ládájában „egy fehér kockás, avult abrosz; veres tarkájú bársony keszkenő; veres szélű, kockás, fehér keszkenő; veres, apró fehér virágú egészen selyemből való keszkenő; zöldes szélű, virágos lág színű selyem keszkenő, nagy kockás szélű, kerek virágú pamuk keszkenő; egy nagy virágos, kék tafotából készült, a két végén sárga, csipkés szélű terítő abrosz”. Az úrasztala rendes takarója pedig ebben a gyülekezetben „egy darab karton és egy nyomtatott régi vászony abroszocska”. A sellyei lelkész nem bajlódik a színekkel, hanem nyers racionalitással írja: „Keszkenő van vászonból 19, selyemből 4, patyolatból 1, összesen 24 és ezen kívül még három abrosz.”⁸⁴

Ezeket a terítőket még saját ízlésük szerint hívó asszonyok és lányok készítették az eklézsia számára. A 19. századra azonban új divat jön, a terítők anyaga megváltozik, és egyre gyakrabban hímezik rá a kelyhet, amely fokozatosan a reformátusság jele lesz a korábban használt „egyetemes” kereszt helyett. A boroskannák, -kancsók sokáig cserépből készülnek, de később már önből, ezüstből. A kehely ezüstből vagy aranyozással készül, de megfelelt erre a fa is, az egyszerűség szimbóluma. (Az Ormánságban Marócsán készítettek faedényeket.)

Vessünk még egy pillantást a múlt időben végképp elmerült ősi parókiákra is, amelyeknek vizes falai között a debreceni „Nemes Kollégiumban” végzett, nagy műveltségű lelkipásztorok nevelték számos gyermeküket.

A debreceni kollégiumban nevelődött Szele Benjámín is, Besence lelkésze, aki a saját életrajza szerint „Született nyelvén kívül beszélhet deákul, németül, olvashat és fordíthat görög és francia nyelvből”, de parókiája posványos helyen épült, földes, egészségtelen, minden penészedik, megromlik benne, az udvar is a múltat idézi fatalpakra épült kamrájával, istállójával és háromrekeszes óllal a „Ludak, Tikok számára”. Józan János palkonyai lelkész lakása is nyomorúságos még 1817-ben. „Nintsen [benne] több, két szobáknál, igen avult, megöregedett szobák.” Nyoszolyája

⁸⁴ RGy. Can. Vis. 1817. Községenkénti adatok.

van kettő, mindegyik égszínkére festve. Könyves tékája is van és „edj hitfán asztala”. Melléképületei mind rogygyantak. A drávafoki parókiáról azt jelenti lakója, hogy van benne két szoba és egy benyíló, „... de mindhogy felette régi már [a hajdani oratórium], tehát egészen el süllyedett a földbe, mindég vizes, ’s annál fogva бүдös, egészségtelen, és дүлő félben való”.

Hiricsen találjuk a talpasvilág jónak mondható parókiáját, amely a kéményt kivéve egészen fából van, fala pedig sárral tapasztott vesszőből. Ennek a tehetősebb jobbágyoknál is fellelhető háztípusnak mindig konyha a középpontja, s ebből nyílik jobb és bal felől a mi esetünkben két „tsinos és alkalmas” szoba. A lakóépülettel egy fedél alatt van az „elég jó készületű” kamra, de jó állapotban vannak mind a melléképületek is. Az épületegyüttes azonban roppant zsúfolt, akárcsak a jobbágyfundusok.

Mecskéről büszkén vallja püspökének lelkésze, hogy itt mindig „mater Ekklesia” volt. Az Ormánságot északról ölelő hegyoldalakról lefutó vizek útjában fekvő parókia azonban csak szemre tetszetős, de egyébként vizes, mert tömésfalú épület. Együttérzéssel olvashatjuk gazdája panaszát: „Mivel a’ Parochia alaton helyen van építve, a’ Könyveim és más egyéb Substantiaim meg Gubásodnak és Penészednek...”

Az 1812 óta mezővárosi rangot viselő Vajszlón már „városi” parókiába léphetünk, amelyben három szoba, egy konyha és egy kettős pince található, de fala még vályog, fedele gyékény. Két szobája stukatúros, mind a kettő „alsóképpen” fenyődeszkával van lepadolva, és „alkalmas állapotban” van. A szolgálati bútorok között találunk egy nagy kerek asztalt, íróasztalt, könyves tékát, nyoszolyákat, székeket. A szabad tűzhelyes konyhában két nyársat tartó „vass matska” van, a kéményből pedig egy „Bográts tartó Láncz lóg alá”. A külföldet járt Szondi László tiszteletes úr mégis tele van panasszal. Mindent kicsinyel, mindent ócsárol. Sehogy sem akarja tudomásul venni, hogy csak a mezőváros jóvoltából idézgetheti stukatúros szobában, íróasztal mellett jénai emlékeit, de az ő parókiája is gyékénysással van fedve, fizetését pedig nem csengő aranyban számolják, mint egykori stipendiumát, hanem búzából, zabból, sódarból álló párbérben, amelyet évezredek társadalmi gyakorlat szerint a gazdától és a tőlük függő, velük egy háztartásban élő pároktól neki magának kell beszédenie.⁸⁵

Bár az Ormánságban lassabban jár a történelem órájának mutatója, mint egyebütt az országban, azért a templomok újjáépülése után, megújulnak rendre a parókiák is.

A 19. század első felében még kétszobás, szalmatető parókia volt Kémesen, akárcsak a legtöbb ormánsági községben. 1859-ben készült el sok közmunkával az azóta is álló 10 öl hosszú és 6 öl széles lelkészlak. Van benne négy lakószoba, egy konyha, egy padlásfeljáró, egy pince, egy élestár, egy előcsarnok. Mindegyik helyiséget ajtóval lehet zárni. Kívülről van egy előcsarnok, amely a bejáratú ajtót védi. A tetőzet cserepes és körül bádogcsatornával van ellátva. A paplak építése előtt, már 1858-ban építettek egy hét öl hosszú góréat az egyház közmunkával keresett kuőoricája számára; alatta sertésólak voltak, tetejét pedig cserép borította. Amikor azután 1868-ban felépült a parókia is, akkor udvarára 10 öl hosszú, 3 öl széles, cserepes gazdasági épület került és ezt az épületegyüttest egészítette ki egy 1887-ben, háromöles kőkerítéssel épült sertésól. A parókia és az udvar együttes területe 684, a kerté pedig 386 négyszögöl volt.

⁸⁵ RGy. Can. Vis. 1817. Vaiszló

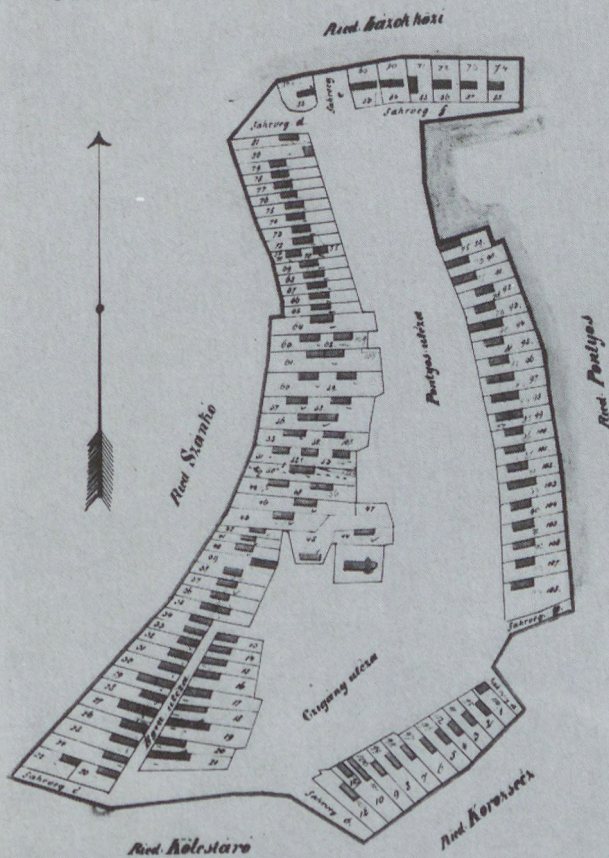
ORTSRIED

der Gemeinde

ZALÁTI

Part. 1-M

II.

Mag. Sander bico
Hogac's Samuel

Orthogonomen und angestrichelt durch
Franz Huber
Gemeinsamkeiten

A' Palkonyai Oratoriumot ugyan Palko-
nyai és Seli Helységből gyakorló
nagyobb keményeknek káma 313.
egy mite.

Házas. Gazdák. - pár 99.

Özvegy Gazdák

Házas Kellétek - pár - 10.

Özvegy Kellétek. - - - - - 1. Kém.

Nótelken Legények - - - - - 48.

Férfihez menendő lányok. - - - - - 27.

Özvegy Affonyok. - - - - - 19.

Signatum Palkonya. die 25ta Junii. An: 1771.

Hely- béli Predikátor
Dudai Antal.
m. h.

Ezen építésre a helységnek vagyon és pénzé pár
húsz forint. Mellyek vagy kassza elengedők vagy
nem: még is minden marhá's gazda a két faluból
ajánlja két forinttaljót járó Tourjának bérre.

Signatum et supra.

Palkonyai és Seli-béli
Községnek Birái és Elderei.

16. A gyöngyfai katolikus harangláb eredeti helyén, 1976

rühetsésséül meg kívántató Kötvegeknek? Mellyre a helybeli Curator
 Péter János, Kinek tudmivalt Jondisolese alatt vagyon az ugy monott
 Eklezia kértvénye, elöl hozott Kötvegekben, ezúttal a Banks
 Credulakban általunk fel Hvasatott 575. §. 57. §-t, melly Summa
 Péter Péter a Mellesleges Uradalomnak, Perma Gabonájából be vett
 Nuomtas Péterből, Péterre pedig a Kötvegek el vett Kötvekre a Per
 Péter, a Péter akaratból jó Letti Embereinek Adakozásából Öve
 Gyűjtött Legyen.

Ami ezen fellyebb említett Summa a megint Epitapher való:
 Öve Számolt 257. Formotból 10. Kötvegekkel egyben be
 Vén, mi ugyan a Péter Kötvegek a Péter engedelmek meg Nyerés
 re Amal mikabb Övedemnek lenni Allettant, mivel a meg Kivántató
 Kötvegek való Als Munkái is, ugy mint más Gyalog Munkái Jajit R
 Kötvegek való fel Alttant igyekszenek, és így meg az elő Kötve
 Kötve Kötveből is, az alább valamennyi Magotnak Gardalkodni fogja
 Kötve Kötve ezen Kötvegyünkkel Alattal be Nyuttantant Vagynak

Felkentet Kötve Varmegyenek

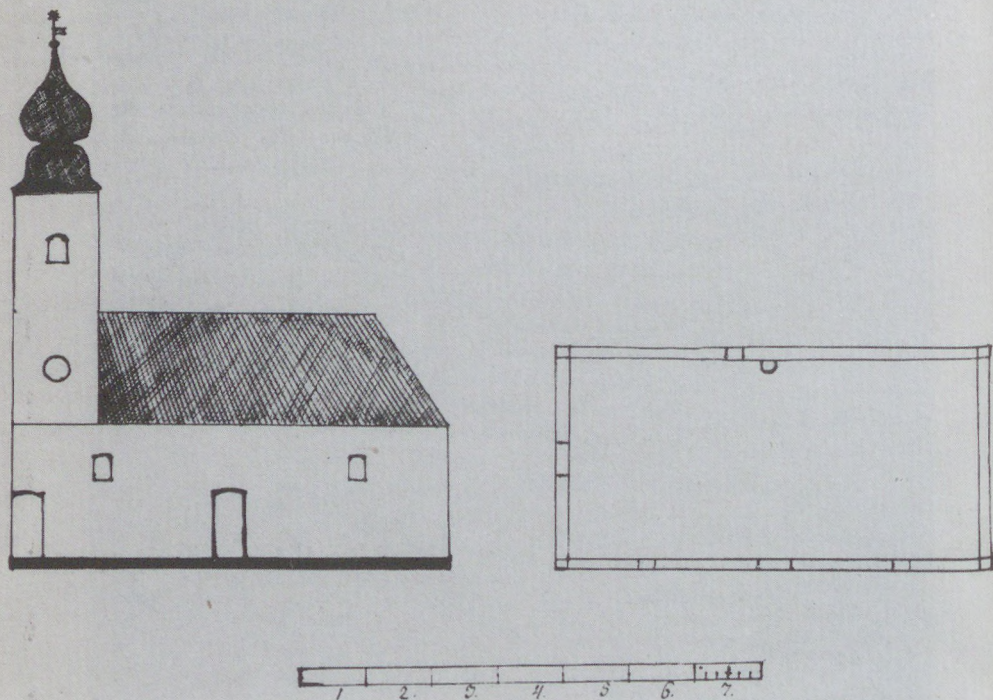
Kötve Kötve 27. May 1799

Lólya János Jéjo
 Darangai Senior mste.
 Budai Andras Váplói
 Predikator és a Senior
 Jéjénél Alttant mste.

Alattant Kötve

Nagy Jéjo V. Kötve Ding

Kötve Kötve

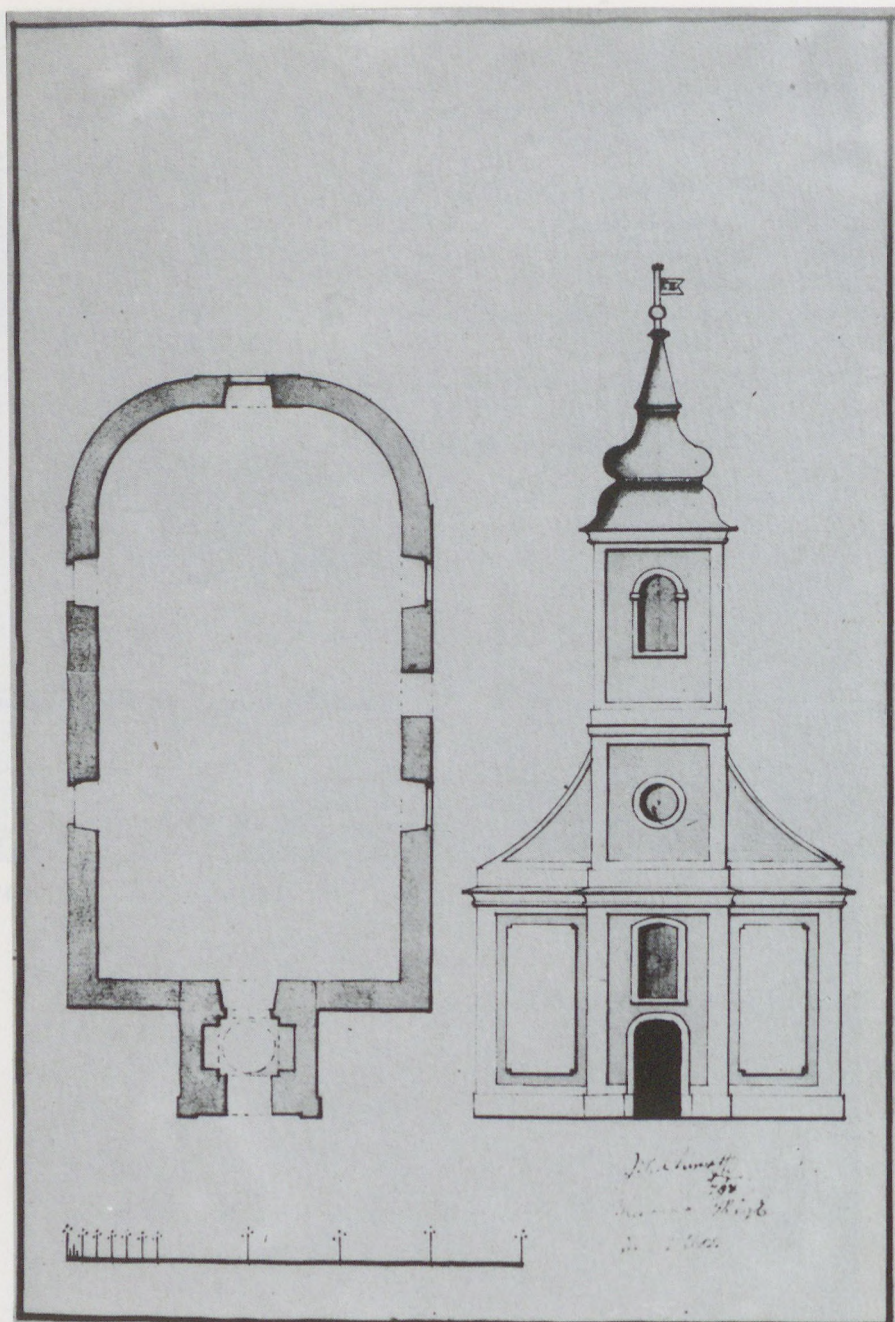

18. A lúzsoki templom tervrajza, 1799

A Lúzsoki Helységnek nyomán építendő Imádkozó Házához empy darab fa
Kivántattnak egyenne.

	Darab	Beírható Kivántattnak
Az Allyának való Talpate Tölgy fábul	4.	16. -
Korozu Gereuda	2	2
Kis Gereuda	15	15
Szalu fa	26	15
Keg láb	14.	12
Köcsfa	8.	8.
A Toronyának 4. Öle, keg láb Tölgy fábul	4.	8.
Köcs fa	4.	4.
Karómat a Háznak egy jó Tölgy	1.	4.
Summa		84. -

Tölgy Adám Vaiselér Ács.

20. A sósvertikei templom homlokzat- és alaprajza, 1798

21. A tésenfai református templom, 1975

22. Ormánsági talpasház

23. Szaporcai házsor, 1987

24. Drávacsepelyi utcakép, 1975

25. Bogdásai „pógház” a 19. század végéről, 1975

26. Bogdásai tornácrészlet, 1975

27. Kórósi házsor bástyakerítéssel, 1986

28. Csányoszrói tornácrészlet, 1965

29. Márfai pusztuló ház, 1972

30. Bogdásai udvari kenyérsütő kemence a 19. századból, 1975

31. 19. századi homlokdíszek elhagyott házon Vejtiben, 1983

32. Elárvult fejfa a diósvizslói temetőben, 1972

33. Magányos kőris az adorjási legelőn, 1986

A kákicsi parókia Kiss József lelkész 1886-ban írt jelentése szerint az 1768-ban épült öreg parókia helyett, de nem annak helyén, hanem a templomdomb oldalában épült az új gyakorlatnak megfelelő stílusban. Volt benne négy tágas és világos szoba, tágas konyha és kamra. A tető fazsindellyel volt még akkor fedve, amelyet 1883-ban újítottak meg. Az ácsnak ekkor 90 forintot fizetett a gyülekezet, de a zsindelyt nagyobb részben maga faragta. A 10 öl hosszú és 6 öl széles épület 6000 forintba került. Az udvar alkalmas melléképületekkel volt ellátva, a pajtát és az istállót 1883-ban fedelezték újra zsúppal.

A szaporcai parókiát a politikai szereplése mellett kitűnő gazdasági érzékéről híres Munkácsy Albert építtette újjá a hatvanas évek elején, miután az öreg parókia leégett. A Munkácsy-parókia vályogból készült, egyszerű, L alakú épület. Egyik szárnyán tornác található cserép alatt, fenyőfa padlással. Az utcára három padlózott szoba nyílt. Volt itt továbbá egy konyha, egy cselédszoba és egy éléskamra. A külső kamrából indult fel és alá a padlásfeljáró és a pincetorok. Minden melléképület téglázva volt, de téglás a padlás is. A gazdálkodni szerető Munkácsy Albert után értékes melléképületek is maradtak. Ezek között szerepel egy nagyméretű istálló, továbbá pajta, kocsiszín, kukoricagóré, amely alatt disznó- és baromfiól volt. Az udvaron kövel bélelt gémeskút adott vizet embernek, állatnak. A két lakószobát cserépkályhával fűtötték, s mire lejárt a 19. század, az irodába vaskályha került, a konyhába takaréktűzhely.⁸⁶ A romladozó kákicsi parókia 1989 végén állt még, de kémesi és szaporcai társát eladta már a gyülekezet, hogy annak árából tarthassa karban pusztuló templomát.

A faluképben egyelőre igen szerény helyet foglalnak el az iskolák, s állapotukról forrásaink sem tudnak jót mondani.

A bogdásai katolikus iskoláról 1841-ben azt írják, hogy a szalmatetőt épületet még 1792-ben a káptalan építtette. Három szobájából kettő a tanítóé, egy tanterem. Van ezenkívül mindenféle mellékhelyiség: konyha, kamra, istálló, többféle rendeltetésű ól és tágas kert is.⁸⁷ A tanterem azonban ekkor is olyan sötét, mint 1810-ben volt; borús időben a gyermekek a betűket is alig tudják elolvasni. Olyan siralmas állapotban van ekkor a sellyei katolikus iskola is, hogy a látogatók véleménye szerint sürgősen újjá kellene építeni.⁸⁸ Vajszlói társukról, amely egy szoba-konyhás kántorlakás toldaléka, még 1852-ben is azt írják, hogy „... a cselédszoba, mer oskolaszoba hibádzik, oskolának fordíttatik, de oskolának nem való”.⁸⁹

Kevés adatunk van a református iskolákról is. Tudjuk azt, hogy a vajszlói iskola építését 1809-ben határozták el és 1812-re készült el teljesen az épület. Az építkezés befejezéséhez és az „Oskola Ház” téglakerítéséhez 20 ezer téglá vetésére kértek és kaptak az uradalomtól engedélyt.

A vajszlói uradalomhoz tartozó Páprádon az uradalom szérűskertjét engedték át iskolateleknek, és az cserébe a legelőből kért megfelelő területet. Ez az iskola

⁸⁶ RGy. Can. Vis. 1886. Szaporca

⁸⁷ PPL Vis. Canonica. 1841. 10.

⁸⁸ PETROVICH E. 1974—1975. 272.

⁸⁹ Közli: Kiss G. 1980. 219.

talpasháznak épült és telkét tölgykarókkal kerítették. Összes költsége 385 forint 12 krajcár volt.⁹⁰

Az apró ormánsági falvakban a szabadságharcot megelőző időszakban külön iskolát vagy tanítói lakást ritkán találunk. A gyermekek rendszerint a kétszobás, régi parókiák egyik szobáját használják, míg ezek fennállnak. A lelkész Adorjáson is csak az egyik szobát használhatja, a másik a gyermekeké. Cúnról azt jelentik 1817-ben, hogy a két szoba egyikében lakik a prédikátor, „Másikban szoronganak a' Tselédi az oskolás gyermekekkel; ebben vagyon egy fejér paraszt asztal és egy kis nyoszolya.”⁹¹ Ez a helyzet Palkonyán is, ezért írja keserűen a lelkész: a parókiában „Nintsen több két szobánál, az edjik Tseléd Ház [ebben él a lelkész családja], a' másik Tanuló; igen avult meg öregedett szobák”. Szabolcson már valamivel jobb a helyzet, itt azt írják a parókiáról, hogy „áll két szobából, 1 konyhából, egy udvarra nyíló kis Classisból és egy imádkozó házból, egy azon fedél alatt”.⁹² Lúzsokon van talán a legjobb helyzet, mert itt a hagyományos két szoba közül az egyik „Museum”, vagyis dolgozószoba a lelkész számára, a másikban lakik a családja, de büszkén egészítik ki a felsorolást azzal, hogy „... van ezeken kívül egy téres Classis (is) az iskolások számára”.⁹³

A kép nagyon sötét, de látnunk kell, hogy a tanügy is a súlyos problémákkal terhelt kor terméke, s jobbítása csak az országos gondok oldódása után lehetséges. A 19. század első felének valóságát így fogalmazza „a' viszlói Helységnek közönsége” a megyei tanfelügyelőhöz írott kérvényben: „... a' Tekintetes Felügyelő Úr Iskolánk romlott, s' használhatatlan állapotát bölcsen méltóztatik tudni, valamint azt is, hogy mi szegény sorsú, 's mindnyáján a' Szükséggel küszködő adózók a' kor kívánata szerint való Iskola építtetésére a' magunk erejéből éppen tehetetlenek vagyunk”.⁹⁴

Ennek az állapotnak a következménye, hogy a Dráva mocsárvilágában, ha tanultak is írni a gyermekek az anyaeklézsiákban, hamar elfelejtették, mert a természetes gazdálkodás körülményei között nemigen volt rá szükségük. A szabadságharc előtt a legtöbb ormánsági bíró is csak olvasni tudott, és mesterrel, jegyzővel végeztette az írásbeli teendőket.

A lakóházak, egyházi és világi középületek együtt határozták meg a néhai ormánsági falu arculatát. Ez a sással, szalmával, ritkábban zsindellyel fedett sokféle épület a köztük halmozódó széna- és szalmakazlakkal, kukoricaszár-halmokkal, alig tűrhető zsúfoltság elviselésére kényszerítette a falvak lakóit. A sellyei uradalomhoz tartozó Oszrón az egész tájra jellemző állapotot így írja le egy közös udvartól szabadulni kívánó módos jobbágy: „... egy udvarban négyen lakunk, és azon gazdák közül magam 3/4 telket bírok... s udvarunk a sok czélók [házszerű melléképületek] miatt olly szűk, hogy jószágunk sokszor bé sem jöhet a' sok gyermek és lárma miatt”.⁹⁵ Ez a lakáshelyzet a múltban sem tette kívánatossá az emberek számára a

⁹⁰ A vajszlói iskolához: TÓTH ISTVÁNNÉ: A vajszlói iskola története. Kézirat. 1975. — A téglágetéshez: uő és Bm. L. PAU VP. 1812—1813. 11. doboz. — Páprádhöz uo. 1816—1817. 14. és 1818—1819. 15. sz. doboz.

⁹¹ RGy. Can. Vis. 1817. Cún.

⁹² RGy. Can. Vis. 1817. Drávaszabolcs

⁹³ RGy. Can. Vis. 1817. Lúzsok

⁹⁴ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtitzti iratok 218/1845. sz. Viszló kérvénye.

⁹⁵ Kiss G. 1983. Kézirat. 127.

gyermekáldást, és minden bizonnyal belejátszott az egykés gondolkodás kialakulásába.

A zsúfoltság persze nemcsak az emberek idegeit viselte meg, hanem a tűzveszélyt is állandósította. Képzeljük el a szabolcsi koldusasszony kunyhóját, amely mindössze négy öltre van a kovács rakományokkal zsúfolt udvarától, zsúppal fedett épületeitől, de nincs se kéménye, se padlása és „Mihelyt szeles üdőben tüzelnek, az Gunyhó ajtaján és oldalain a' Szikra tűz ki pattan”.⁹⁶ — 1813-ban azután Kémes porrá égett. Az úriszék véleménye szerint „A' szörnyű Tűz Özenének leg nagyobb oka volt a Faluban majd egymást érő házaknak csoportosan való építése, azért a' Háznak ritkábban való építtetését a' Közjóra tzelző Földes Uraság már elrendelte”. Ettől kezdve még határozottabb intézkedések akadályozták merőben racionális okokból az otthontemrést, mert az újabb épület „... hasonló elébbeni szorulást és innénd következő veszedelmet okozna”.⁹⁷ Vajszlón 1830-ban volt 7668 forint kárt okozó tűzvész. Besencén az 1837. május 14-én keletkezett tüzet emlegették sokáig, amikor 4162 forint értékű kár keletkezett. Megsemmisült 15 ház és az előző évben 600 forinton elkészült 3 szobás parókia.⁹⁸

A tűz azonban nemcsak pusztít, hanem a múlt egy része is a lángok martaléka lesz. Ebben az esetben lehet a pillanatnyi katasztrófa a megújulás forrása. Ez történt Marócsán is. 1866-ig talpasházakban laktak a marócsaiak — írja Kiss József, a kákicsi anyae gyház lelkesze — fából készült imaházuk és iskolájuk, faállványon függött két harangjuk is. A községben azonban 1866-ban tűz ütött ki, amelynek 23 család háza, minden melléképülete és az imaház is áldozatul esett a harangokkal együtt. A tűz után az ősi hajlékok helyett kőből és vályogból építették fel az új otthonokat, amelyeket most már cserép borított. 1869-ben az elégett imaház helyett is szilárd anyagból, díszes, bádogozott toronnyal ellátott templomot építettek 7800 forintos költséggel.

E fejezet lapjain szinte minden ormánsági település feltűnt egy-egy pillanatra. Tavasz idején ugyan nemegyszer zárta körül őket víztenger, de az év többi hónapjában volt kapcsolatuk egymással és a szomszéd tájakkal. Az Ormánság tengelyében, a buckasor tetején haladó útról volt már szó. Ennek az útnak Vajszlónál két elágazása is volt. Az egyik Baksán, Pellérdén át vezetett Pécsre, és száraz időben a legrövidebb közlekedést tette lehetővé a megye székhelyére, a másiknak meg a Vejti-réven keresztül volt elágazása Szlavónia felé. Továbbhaladva nyugat felé, Kis- és Nagycsány között, a Nádasdi-csárda alatt szakadt ki a főútból egy út és haladt Gilvánfán—Mecskén—Hernádfán át Szentlőrinc felé. Sellyénél ismét két elágazása van az Istvádin át Kanizsa felé futó útnak. Délre Iványin—Révfalun át vezet a régebbi századokban forgalmas út Szlavónia felé, északra Kákicsón—Okorágon át a sumonyi mocsarak mellett Szentlőrinc felé.

A baranyai útviszonyokat először számba vevő Hölbling Miksa 1845-ben közli, hogy az összesen mintegy 136 ezer ölnyi baranyai útból „Mac Ádám rendszere szerint van jól elkészítve” 26 354 öl, s van még ezen kívül, éppen a siklósi járásban 13 347 ölnyi

⁹⁶ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1812. 103.

⁹⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1813. 20. sz.

⁹⁸ Kiss G. 1980. 220.

út, amely „... köveccsel olyan jól megvan rakva és tatarozva, hogy a' macadamizált utakkal vetekedik”.⁹⁹ Ez az útszakasz azonban Hölbling leírásában is kivételes, hiszen a szolgabírák kirendelt robotosai csak „sárt sárral gyarapítván” szokták időnként töltogetni a megyei utakat, amelyek ezért, „... ha az idő zordon kezd lenni, lábalhatatlanul sárosak, unalmasak, sőt veszedelmesek is”. Ezért bocsátottak 1818-ban a drávai kerület összeírását befejező tisztartó rendelkezésére egy négylovas (!) kocsit a Bogdásától Bicsérdig vezető útra.¹⁰⁰

⁹⁹ HÖBLING M. 1845. 116.

¹⁰⁰ HOBLIK M. 1832. III. 59. és 135. hiv.

VII. A községek társadalma

1. A községek társadalmi és politikai szervezete

A közigazgatás-történet azt tanítja, hogy a feudális jog szerint a jobbágyközségek teljesen a földesúr tulajdonát képezik, aki a község hatóságát mint a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásának eszközét használja anyagi érdekeinek biztosítására.¹ Nem tagadjuk ugyan, hogy a fenti sorok a tényleges földesúri szándékot rögzítik, de azt is állítjuk, hogy az ormánsági eljárások nemcsak a földesurat szolgálták, hanem a falvak népét is képviselték minden alapvető kérdésben. A szolgálat és érdekvédelem kettős funkciója miatt tartjuk fontosnak azt a kérdést, hogy kikből, milyen rétegből kerülnek ki az ormánsági bírák és esküdtek.

A falvak vezetői a már ismertetett gazdasági okoknál fogva azok közül a családfők közül kerültek ki, akiknek volt ereje a vizek elleni védekezésre, de arra is, hogy erdőt irtsanak, kasza alá szelidítsék a bokros-csalitos réteket és szükség esetén kemény munkával törjék föl a kaszálók vagy legelők földjét. Ezek a gazdag családfők találták meg a maguk világának az igazolását a reformációban, amelynek a polgári szorgalomra utaló töltését jórészt elvetették ugyan, de megtartották belőle az ősi vezető szerepüket igazoló predestinációt. Így jött létre református gazdákból minden ormánsági községben a bírót, esküdtet, presbitert adó családoknak egy-egy csoportja, amely a történelmi korok változásaival szemben védelmezte a maga egy-örök érdekeit. Ezt az érdekszövetséget, hordozójával együtt elpusztította a kapitalizmus, de megváltoztatni soha, senki nem tudta. Kitűnően megfelelt a természet erői ellen vívott harcban, jó volt a földesúri elnyomás ellen, sőt alkalmasnak bizonyult arra is, hogy féken tartsa a helyi szegényeket és az idők rendjén beszivárgott, bér munkát vállaló idegeneket. Ennek az érdekszövetségnek a gondolatai voltak minden időben az Ormánság földjén uralkodó gondolatok. Míg ez a szervezet élt, idegen elképzelés nehezen érvényesülhetett a falvakban.

A községek belső szervezetét az egész országra érvényes módon az 1767. évi úrbéri rendelet IX. fejezete, majd később az 1832/1836. évi törvény 9. cikkelye szabályozta. Ez az utóbbi rendelkezés — rögzítve a korábbi gyakorlatot — úgy rendelkezett, hogy ezúttal a községek bíráikat a földesúr által kijelölt három alkalmas személy közül, az esküdteket pedig a földesúr jelölése nélkül szabadon választhatják egy évi időtartamra.²

A bíró segítője a tanács, az esküdtek testülete. Tanácsülés alkalmával a bíró ül az első, a törvénybíró a második helyen, a többi tag pedig aszerint foglal helyet, hogy

¹ CSIZMADIA A. 1976. 57.

² CSIZMADIA A. 1976. 61.

mióta tagja a tanácsnak. A tanácsnak tagja még a jegyző, mezővárosokban a városgazda és a kisbíró is.³ A jegyző kötelessége volt az írásbeli munkák elvégzése, az iratok kezelése, az adószedésben való részvétel. Az 1810-es évek közepétől olvashatunk a notariák (körjegyzőségek) szervezéséről,⁴ de a kisebb községekben az írásbeli munkát még sokáig papok, tanítók, deákok és más írástudók végzik. Ők írják a kérvényeket, beadványokat és fogalmazzák a panaszokat is.

A korabeli falusi bíráskodásról mondjuk még el, hogy a tanács a kijelölt napon, jókor reggel kezdte munkáját, hogy „józan fővel” ítélezhessen.⁵ A község hatósága elé igen sokféle cselekmény tartozott. Ezek között szerepelnek kártételek, kisebb tolvajlások és a belső rend megbontásán kívül esetenként olyan cselekmények is, mint a dohányzás, káromkodás, ünneptörés, részegeskedés stb.⁶ Itt döntöttek a különböző kihágásokról, adtak véleményyt emberekről és ügyekről, itt vizsgálták ki a panaszokat s itt igyekeztek kibékíteni a pereskedő atyafiakat.⁷

A községi vezetők jövedelmét nehéz pontosan meghatározni, mert az az uradalomhoz, megyéhez való viszonyuk szerint szüntelenül változik.

Korszakunkra vonatkozó első pontos adatunkat öreg Tóth Sámuel vajszlói bíró kérvényéből vettük, amely elmondja, hogy 1790-ig a vajszlói bíró minden adótól mentes volt, de ettől kezdve a tisztartó csak a dézsmát engedte el neki, ugyanakkor pedig megköveteli a rendes robotot és az árendát is. 1806-ban arról panaszkodik a bíró, hogy éven át sok napot tölt el az uraság dolgában, de ezért nincs jutalma. Kéri tehát, hogy „... napjai egy, vagy másképpen megjutalmaztatódjanak”. Talán ennek a kérvénynek köszönhető, hogy az uradalomban rendezik a tisztségviselők mellékjöveldelmeit, és meghatározzák, hogy a bíró és a jegyző napdíja 1 forint, az esküdteké 45 krajcár. Egy ház eladásával kapcsolatos munkák címén a jegyző 5 napot, a többiek 2 napot számíthatnak fel. Annyit tudunk még, hogy Vajszlón 1825-ben a község vállalja át a tisztviselők úrbéri terheit. Hidvégen pedig az öregbírónak gazdánként 12 krajcárt fizetnek és a kisbíró robotjának megváltását a közösség fizeti.

A jegyzők természetbeni juttatásairól sokáig hallgatnak forrásaink. A vajszlói gyakorlatból azt tudjuk, hogy a jegyző fizetése 1794-től 18 forint, és ez éppen a bíró és a kisbíró fizetésének az összegével egyenlő. Az iratok között 1828/1829-től kezdve találkozunk Naszvadi Sámuel körjegyző, majd 1840-től sűrűn váltakozó utódai fizetésével. Ekkor már a jegyző minden sessio után kap 36 krajcárt, 20 icce gabonát, két nyolcada borsót tetévezve és két öl fát, továbbá minden gazdától 1-1 fej káposztát. A kisházások 12, a más házaknál élők 6 krajcárt fizetnek. Őket természetbeni nem terheli. Páprádon annyi az eltérés, hogy csak fél nyolcada borsót adnak, de szabad lakhatást és szekerézést engednek a jegyzőnek.⁸

³ CSIZMADIA A. 1976. 60.

⁴ Bm. L. B-M Lt. 1813. Conc. Mac. 1813. Heft. 3. sz. Július 13-án közli Jeszenszky Imre főbíró, hogy a felállítandó jegyzőség számára Gilvánfa községben az uradalom notariális fundust biztosít.

⁵ SÁPI V. 1966. 467.

⁶ CSIZMADIA A. 1976. 60.

⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki ir. 1810. 10. sz. „Tekéntetes Fiscalis Uramnak parancsolatja szerint (írja a viszlói bíró) az Atyafiakat (a perelt 575 barázda szőlő használóit) a' Birák és Esküttek eleikbe hajtottuk, hogy egyesüljenek, de az Atyafiak nem akarnak egyesülni.” (Megegyezni.)

⁸ A tisztviselői fizetésekhez: Kiss G. 1980. 234.

A feudális községek sorából Sellye a 18. század közepétől, Vajszló 1812-től mezővárosi rangjánál fogva kiemelkedik. Lakóik ezután nem közvetlenül a földesúrnak fizettek, hanem előljáróságaiknak, s tartozásaikat is saját önkormányzati szerveik hajtották be. A kiváltságok ellenére azonban mindkét uradalom központja jogállását tekintve az úriszék hatósága alatt áll. A különbség talán csak annyi, hogy ezekben a helységeken az ügyintézés némileg nagyvonalúbb, a vezetők hangja bátrabb, mint a kisebb községké. Azok viszont szívesen elfogadják s községeik pecsétjével, vezetőik aláírásával erősítik a mezővárosi kezdeményezéseket. Így ezek a mezővárosok gyakran az uradalom népei nevében léphetnek fel.

A falusi közigazgatás és vezetője, a bíró tevékenységéről nem könnyű pontos információkkal szolgálni, mert feljegyzések csak a költségkihatással járt lépésekről maradtak fenn a rendelkezésre álló bírói számadásokban. Tudjuk például, hogy mindegyik bírónak szolgálata azzal kezdődik, hogy a választás után esküdtjeivel elmegy esküt tenni az uradalom központjába (Pécsre, Sellyére, Siklóra, Vajszlóba). Gyakran jár máskor is a „Tiszt urakhoz”. A kákicsi bíró például 1831-ben Sellyén íratja ki a rekrutákat, odaviszi a különböző összeírásokat, majd tizenötödmagával megy be, hogy a Nagy Szilas nevű erdő legeltetéséről tárgyaljon. Csehi társa 1846-ban Siklóson volt számadáson, később községe nevében részt vett a makkoltatás licitációján, több ízben is tárgyalta a készülő örökváltság-szerződés ügyében. Legeltetés ügyében tárgyalni volt kénytelen a siklósi főbíróval is, az elődjével való „confrontatio” miatt pedig a megyei ügyészhez kellett bemennie Pécsre. A piski bíró ebben az évben a remanentiális földek használata és a romladozó jegyzőlak ügyében tárgyal, majd beviszi „a” Sessio összeírás” adatait, a jobbágyok robotkönyveit, a jegyző lakásáért fizetett füstpénzt.⁹

A községek vezetőinek igen sokoldalú volt a terhelése. A 18–19. század fordulójára már az Ormánságban is vége van annak az időnek, amikor a földesúr csak a birtokra vonatkozó jogainak anyagi és erkölcsi elismerését kérte, és elnázta, hogy a választott vezetők a közösség törvényei szerint irányítsák a települések életét. A földesúr „türelmének” itt is a majorsági gazdálkodásra való fokozatos áttérés vetett véget, mert annak előmozdítása érdekében élnie kellett a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásának különböző formáival is.¹⁰

A közösség ügyének vállalt és az uradalom akaratának kényszerű szolgálata nemegyszer hozta nehéz helyzetbe a helységek vezetőit. 1816-ban például a siklósi uradalom tisztartója panaszt emel Geczi István bíró, Kata János, Tarr Dávid, Kaszás Miska és Paksi József szerdahelyi esküdtek ellen, mert amikor a márfai erdészt a községbe küldte, hogy a csordást „... kötözve bé hozza”, az előljárók a csordás elvitelét nem engedték, sőt „... botránkozó levelet küldeni bátorkodtak légyen”.¹¹

Igen nehezen szokta meg a lakosság, hogy saját közösségi törvényei mellett ezután számolni kell a földesúri érdekekkel is. A szabad mozgásban való akadályoztatás miatt romló közérzet tanúsága a sok trágár beszéd, „motskolódó társalkodás”. A káromkodásokat korlátozni kívánó országos rendelkezést a sellyei uradalom

⁹ Bm. L. B-M Lt. 81. cs. A kákicsi bíró számadása. — Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1845/1846. A csehi és a piski bíró számadása.

¹⁰ A majorkodás hatásához: CSIZMADIA A. 1976. 58.

¹¹ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1816. Esztendő alatt komplanált kérelmek jegyzőkönyve.

valamennyi helységében kihirdették, s külön kiemelték, hogy a káromkodók föladását elmulasztó eljárások „Elöljáró rangjukból, mint arra érdemtelenek, ki fognak vetkösztetni”.¹²

Az uradalmi érdekekbe ütközött Palkonya 9 jobbágya is, amikor jószágát az uradalom sarjúrétjébe hajtva 5 szekérnyi kárt okozott. (Az ormánsági gyakorlat szerint ez nem volt bűn, mert a szénakaszálás után a község jószágát a rétre szokták hajtani, lemondva ezzel a sarjú kaszálásáról.) A jobbágyok sem a bíró által végrehajtott becsűn, sem a siklósi tárgyaláson nem jelentek meg, mert ezeket „... mint haszontalanságokat semmibe vették”.¹³

A rendet teremteni kívánó bíró gyakran került szembe a községek lakóival, akik ismételten megkísérelték a bíró megfélemlítését.¹⁴

„Szégyenrel kell megvallanom — mondja a fenti ügyet tárgyaló, siklósi úriszéki ülésen a nagyharsányi bíró —, hogy sok szófogadatlan, önkényes és fellebbvalóit nem esmérő, kártevő és bosszúálló emberek vannak.” „Ha [a bíró] az engedetlent vagy erőlteti, vagy azt vádolja — folytatja tovább —, kész a harag, gyűlölet és bosszúállás, mert határtalanok az elfajultságok.”¹⁵

Nem makulátlanok természetesen a kor falusi vezetői sem. Akad közöttük olyan, mint a néhai kémesi bíró, aki egy feljelentés szerint az uraság erdejéből, a Nádigából törvénytelenül hozott épületfát eladta siklósi Köröm János bocskorosnak.¹⁶ Olyan vezetőség is van, amelyik csak látszólag szolgálja választóit. A rádi esküdteket például 1841-ben azzal vádolja a helység népe, hogy a község ökrei számára az uradalomtól bérelt legelőt a bíró „... Eskütt társaival alattomosan Kaszállónak el adta a Közönségnek tudta nélkül”. Ebben a panaszban még erőteljes a közösség hangja, amely „... azt határozta, hogy a bérelt legelőt ökrökkel etessék meg”.¹⁷ Itt megfogalmazódik a szegények és gazdagok ellentéte, sőt kiderül az is, hogy a szegények bosszúja tehetetlenségük, kiszolgáltatottságuk következménye.

Az emberi gyarlóságok ellenére azonban mégiscsak az előljárási ügyvígázza a falvak csendjét, s lehetőség szerint őrzi érdekeit. Sok baja volt például a kémesi esküdteknek 1824-ben, a „Dala” néven emlegetett egykori kanászukkal, aki közkatonaként 19 évig szolgált a Johann Jellasics ezredben, majd megszököve, mindenfelé garázdálkodott a környéken. A község vezetői elvitték a nagyszájú embert, aki azután a börtönből küldött üzeneteiben halálosan megfenyegette a helyi vezetőket. Azok pedig féltükben az uradalmat kérték, hogy életfogytiglani ítélettel akadályozná meg a delikvens hazatérését.¹⁸

¹² Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. No. 21. 262.

¹³ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1831. aug. 30. sz.n.

¹⁴ Palkonyán Dömös Ábris jobbágy 1835-ben a Bissei erdőből hazahajtotta „számos sörtvéseit”, és azok a külső legelőn (a vizen innen) nagy kárt okoztak. A rendet teremtő bírónak ekkor 12 kereszt 10 kéve tiszta búzája, 5 kereszt zabja és 2 szekér szénája megégett.

¹⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1835. 32. sz.

¹⁶ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1813. Kérelmek, 93. sz.

¹⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Praefectus ikt. iratai. 1839—1841. szn. „... az Elöljárók Pásztoraik szokták a' Mezőben más szegényeknek a' leg több Károkat tétetni . . . „Itt olvastunk arról is, hogy Nagyharsányban szőlőlopás miatt feladott jobbágyok éjjel megfűrták az erdőpásztor erjesztő kádját és reggelre 30 hektó finom vörösbor folyt el.

¹⁸ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1824. sz.n.

Egy-egy bűnbe keveredett ember kiemelésével azonban a feudalizmus válsága idején már nem lehetett a közbiztonságot helyreállítani. 1828. január 5-én kelt levelében például a sellyei uradalom jószágkormányzója azt írta az alispánnak, hogy Kiscsányban 12 rabló helybeliakkal borozott a kocsmában, s utána a polgárok barátsággal befogadták és megvacsoráztatták őket. A jószágkormányzó ekkor a hatóság segítségét kéri, „... mivel a’ számosabb Tsavargóknak és a’ vélek egyetértő polgároknak vakmerőségük már is annyira lépett a Sellyei Vidéken, hogy azoknak a’ Földes Uradalmak... gátat nem vethetnek”.¹⁹

A falvak biztonságaért felelős helyi vezetőknek, uradalmi tiszteknek, de az egész uralkodó osztálynak is súlyos gondot okozott a közbiztonság fokozódó romlása a válság mélyülése idején. Ezért határoz így Baranya megye közgyűlése már 1832-ben: „... minden vérhatalommal rendelkező uradalmak a’ tömlöczeikben lévő rabokat szoros vigyázattal tartsák.”²⁰

Másfél évtized múlva arra utasítja a megye a járási főbírákat, hogy „... a’ Helységenként fogadott bármi némű pásztorok, a’ Kerület béli fő bírák által nyerendő Tanya levelekkel elláttassanak... Csavargóknak a’ pásztoroktól könnyebb megkülönböztetésére...”. A következő évben azután megszületik a „Baranya vármegye által a’ Barom lopás meggátlása tekintetéből alkotott...” szabályok.²¹ Ez a hosszú címet viselő dokumentum szigorúan elrendeli minden ló és szarvasmarha megbélyegzését, 2 forint büntetés terhe alatt tiltja a nappal vagy éjjel történő egyéni legeltetést. Elrendeli továbbá, hogy új pásztort csak „bizonyosság levéllel” szabad felfogadni, aki szolgálata tartama alatt a község határát el nem hagyhatja. Kimondja azt is, hogy aki kóbort befogad, 50 ezüstöt fizet és két hónap tömlőcöt kap. Egyidejűleg az előjárókat is kötelezik, hogy éjszakánként rendszeresen ellenőrizték a szállásokat.

A településeken és a külhatárban való rend fenntartása mellett fontos feladata volt a helyi vezetésnek az adó családokra való kivetése, a katonaságnak járó porció „tsinyálása” és az elszállításáról való gondoskodás is.

Kisebb feladat is akadt a helyi közigazgatás számára éven át elegendő. A kákicsi bírónak például az 1825. év azzal kezdődött, hogy már januárban ott jártak és „vadásztak rossz embereket” a vármegye hajdúi, majd a telkek összeírásával volt gond, s már is jelentkezett „Egsecutiora ... a’ Méltóságos Uraság Katonája”. Február az adminisztrációé volt. Papirost vett a bíró, és a deákkal leíratta „Portio számnak minéműségét” és a Számadást. Áprilisban a Derék utat kellett megcsináltatni, a helység bikáját a mozsgói vásáron eladni, majd borjúpásztort fogadni. Májusban már a gilvánfai töltésen dolgozók munkáját szervezte, irányította, és papirost vett a selyemtenyésztéssel foglalkozó „Bogaras Lányoknak”. Júniusban megint csak a vármegye katonája járt kint. Ezúttal „Portiot hajtott” és még fizetni is kellett neki 3 forint 9 krajcár „Nyargallót”. Júliusban aratták a helység gabonáját, s dézsmálták a jobbágyság termését. Augusztusban a lelkek számát írták össze, szeptemberben a makkoltatás előkészítése, az erdősszel való tárgyalások, erdőjárások voltak napirenden. Októberben a fertályos kocsmát rendbehozták, ellátták borral, gyertyával és befejezték a nyomtatást. Novemberben ismét útjavítás kezdődött. Az év utolsó

¹⁹ Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. No. 28. 1827. 12.

²⁰ Bm. L. Közgy. ir. 1832. 2937. sz.

²¹ Bm. L. Közgy. jkv. 1845. szept. 29. 2436. Uo. Közgy. ir. 1846. 2901.

hónapjában a fertályos kocsmá árendába adását kellett megoldani, kifizetni a nótárius és a bakter bérének utolsó részletét és még két pár bocskort venni a csősznek.

A községi számadások — amelyekből Sellyén és Vajszlón 7—8 évtizedet kitevő sorozat maradt meg korszakunkból, de meg lehet őket találni évről évre a Káptalan és a siklósi uradalom anyagában is — éles fényt vetnek a kor közigazgatásának egyik „kényes” kérdésére is. A községi reprezentációról van szó, amelyről mindenekelőtt a vajszlói anyag adott sokszínű tájékoztatást. Előjáróban mondjuk még el erről a forráscsoportról, hogy bizonyos mértékig indirekt módon, a költségek felől világítja meg a községi vezetők alakját. Ez a kép az első pillanatban bizonyítva elönt, mert úgy tűnik, hogy a vezetők tevékenységének fő vonása a közvagyonnal való könnyelmű bánás és nem egy esetben a korrupció.

A vajszlói számadásokat forgatva megtudjuk például, hogy 1796-ban a bíróválasztást követő áldomáson 3 1/4 akó bort ivott meg „az egész Község”. Jelentős mozzanata volt a községek életének a dézsmálás is. Az egyik bíró dézsmálással kapcsolatos teendőit így összegezte: „Bizonyos, hogy a’ Bírának a’ Dézsma bérakásakor sok dolga vagon.” „Eleinte helet készíteni, azután öszve rakni, le földtetetni, minden módon el végeztetni.” Ennek megfelelő volt az áldomás is, amelynek során 1820-ban 2 akó bor, 2 forint ára pálinka, 5 icce fehér bor, 24 font hús, 1 sajt és tejfel fogyott el. A községek vezetői a legnagyobb természetességgel rögzítették számadásaikban a reprezentációs kiadásokat.²² Az egyik legérdekesebb adalékunk Vajszlóról származik, ahol 1820-ban a kocsmárosok borkönyvei alapján 1 oldalas elszámolás készült a kocsmá jövedelméről, amelynek végösszege 500 forint volt. E művelet elvégzése során megittak 1 akó bort, megettek 14 font húst, 2 sódort, összesen 11 forint 80 krajcár értékben. 1824-ben ugyan a hidvégi bíróval már megtérítették a törvénytelennek nyilvánított reprezentációs költségeket, de a megyei számvevőség, amely a húszas évek elejétől végezte a bírói számadások ellenőrzését, még az 1827/1828. gazdasági évben is úgy rendelkezik, hogy a bírák „... jövedőre minden bor és pálinkának a község rovására leendő ivásáról az elköltött mennyiségnek megfizetése terhe alatt letiltatnak”.

A községek vezetői nem tartják méltányosnak e döntést, és a harmincas évek elejétől elkezdene vitatkozni. Orbán József besencei bíró például azt írja a Számadás tiszti bírálatára: „Számadásnak tsinyálásával 20 icce bor elkölt, azért a Józanság meg maradt, mert a’ Borozás munka után lött.” 1832-ben egy másik besencei bíró ezt válaszolja bírálóinak: „... soha köz dolog nélkül nem jártak, mikor Kötiséget tettek.”

Idézett forrásunk alaposan befektíti a községek vezetőit, és ezen nem segít az sem, hogy a közigazgatás-történet az országban másutt sem tud jobb példákat. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy ezek a bíróvá, esküdtté választott parasztemberek valamennyien megbízhatatlannak, korruptnak születtek, s bíráloik, az uradalmi tisztek és a megyei urak voltak csak „tiszták”. Tény, hogy a bírálatot mindig megkapták, ha valami okból maguk néztek a kelletnél jobban a pohár fenekére, de természetes volt a reprezentáció, ha felülről jött vendégekről volt szó.²³

²² Egy 1809. évi pásztorfogadáskor Sámodon megittak 9 forint ára bort. Páprádon 2 oldal terjedelmű számadás elkészülte feletti örömben elfogyasztottak 8 1/2 icce bort, Vajszlón ugyanakkor 1 icce pálinkát.

²³ Olyan kis községben is, mint Besence a község számlájára ittak: a vármegye hajdúi, az erdőket mérve az „Intsenér úr és a Contlrorr úr”, „a Chyryurgus a himlő oltással”, a földmérő az esküdtekkel, a

Öreg Tóth Dániel vajszlói bíró 1834-ben így foglalja össze tapasztalatait: „Valahányszor az urak az Vármegye Házához a községek dolgába ide Vajszlóba jöttek ... bor, hús mindenkor adatott az Város kasszájából.” „Nem annyit [adtunk], amennyi nekik jár, hanem sokszor többre is ment az ivás, mert máskép görbe szemmel níznek a' Bíróra.” „Minthogy pedig egyik kéz másikat mossa ... teszi hozzá csendesesen —, az én Bíróságom egész ideje alatt nem hajtottak a Vajszlaiak messze Földre, hanem magunk Határában való út csínyálásával Vármegye Tisztjei meg elégettek.” Egy másik bíró meg beírja a jelentésbe: „A Tekintetes Vármegye Verbungja több legényekkel béjövén ... valami Borral, Hússal szolgáltunk nékik.” „Örömmel tesszük — írja tovább —, mivel ezen Rendelet által a Statutiotul, Legényeinknek erőszakos állíttásatul menekődtünk.”²⁴

Az embert sohasem lehet elválasztani a kortól, amelyben él és dolgozik. A feudalizmus bomló világa romlott volt, a parasztfalvak népének élete reménytelen; az ősi tapasztalat ebben az esetben is az alkalmazkodást parancsolta. Ha másként nem ment, ezek a bírák a korrupcióval védték megbízóikat, s szolgálták érdekeiket.

Kutatásaink során összegyűjtöttük azokat a forrásokat, amelyek egyértelműen bizonyítják a paraszti közösségek érdekeinek szolgálatát. Panaszok, tiltakozások, kérvények, szerződések ezek, amelyeket a helység pecsétje mellett, a bíró és esküdteinek aláírása szentesít, de gyakoriak itt „a Község nevében” és az „egész Község” kifejezések is. Valahol az akta alján vagy margóján akad egy név is, amely mögött a korabeli „néphez hű írástudó” rejtőzik, aki vállalta a sokféle igény formába öntését.²⁵

Ezek az iratok őrzik a paraszti osztályharc tartalmi bizonyítékait is. Emeljük ki közülük az uradalmi alkalmazottak visszaélései elleni panaszokat,²⁶ az irtások ősi használatának és a meglévő legelőállománynak szívós védelmét, a „tilos” táblák felállítása elleni tiltakozásokat.²⁷

Továbbblapozva itt találjuk meg az ormánsági falvak jövőjéért folyó harc bizonyítékait, a paraszti diplomácia néma tanúit, az ellenállások, egyezkedések különös dialektikáját, a korai elkülönözések harcait, majd a gyakorlati erőfeszítéseket Táncsics megválasztásáért a siklósi kerületben, valamint támogatását 1848 nyarának országgyűlési harcaiban a közös földek használatáért és tovább még fél évszázadig az elkülönözési perek során.²⁸

szolgabíró és hajdúja, az alispán és katonája stb. Az elköltött 60 forint 22 krajcár a számadásban „Ithon való Kötések” címen szerepelt.

²⁴ A reprezentáció kérdéséhez: Kiss G. 1980. 235—236.

²⁵ A fontos dokumentumok egy része föld- és legelőbérletet biztosít a községek számára: Bm. L. B-M Lt. 103. cs. Szerződések. — PKML F. CDXCV. 1. sz. Contractusok. — Más részüket számba veszi a makkoltatás lehetőségeit vagy kemény árverések során harcol ki előnyösebb feltételeket. Bm. L. B-M Lt. 161. cs. No 245. 1832. Makkoltatásra kijelölt erdők a sellyei uradalomban. — Bm. L. Siklósi uradalom. Főtiszt. ikt. iratai. 63/1846. Makkoltatási árverések. — Ha víz borította a határt, akkor komplikált műveletek során biztosít legelőt a „vonyós ökröknek”: Bm. L. Urb. iratok: Cún F. 4. No. 12. — Közgy. ir. 1823. 3033. sz. Vejti község legelőbérletei idegenben.

²⁶ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 631. Prot. Urbariale Dominii Bóly és uo. Közgy. ir. 1830. F. 8. 715. sz. Oszró.

²⁷ Bm. L. Urb. ir. Besence. Az 1808—1810. évi legelőper iratai és uo. B-M Lt. 111. cs. Vegyes periratok: Kákics és Kiscsány 1819. évi panasz a Tilos felállítása ellen.

²⁸ Kiss G. 1973. 118—128. — SZABÓ I. 1948. 311—397.

Igen nagy munkát jelentett a községek vezetői számára a szükséges jövedelemforrások biztosítása, hiszen itt a szokásos állami, földesúri és egyházi terhek mellett, viselniük kellett saját [református] egyházuk eltartásának gondjait is. Gondoskodniuk kellett tehát templomok, iskolák építéséről, javításáról; lelkészek, tanítók hozásáról Pápáról, Kecskemétről, esetenként Debrecenből; lakásuk berendezéséről, családjuk eltartásáról²⁹ stb. Községeink a múltó évtizedekkel egyre nehezebben tudtak eleget tenni e komplikált feladatoknak.

A vezetők legfontosabb gondja az volt, hogy az egyes családokra eső fizetnivalót csökkentsék. Sok községnek volt néhány hold földje vagy rétje.³⁰ Ezek művelését a község végezte, jövedelmét a tanács kezelte. Szegényes hozadékuk azonban soha sem fedezte a közkiadásokat. Sok helyütt azonban ilyen lehetőség sem volt. A vajszlóiak például hiába kérnek földet az uradalomtól azzal az indoklással, hogy „... azokban megesendő természetessel, különb-különb szükségünkben, valamely segítséget vehessünk”. Hiába próbálkoznak azzal is, hogy külső példákra hivatkozva puhítsák meg az uradalmat. („Nevezetesebb terheket viselő Szegény Községeket Földes Uraságok valamelly közönséges Haszonvétellel gyámolíttatni méltóztatnak.”) Ezért azután a mezőváros vezetősége más módszereket keresett jövedelemszerzésre. Rendes gyakorlat volt például, hogy főbérllőként tevékenykedve, hol a kibérelt majorsági földeket adta tovább az egyes jobbágyoknak, hol az árvák üresen lévő telkeit, házaikat hasznosította ilyen módon.³¹

Fontos jövedelemforrás volt a községek által, közmunkában végzett nyomtatás. Ilyen akciókról tájékoztat a vajszlói bíró 1817. évi számadása, valamint az a kérvény is, amelyben Kiscsány, Oszró és Sósvertike vezetői kérték, hogy a község közösen végezhesse a dézsmagabona nyomtatását, és ennek jövedelme közös célt szolgálhasson.³² Ezt a munkát azonban a megye által alacsonyán megszabott nyomtatórész miatt a lakosság igen vonakodva vállalta, mert a vajszlói uradalom népeinek fogalmazásában „... egész napi munkájával semmit nyer a' Szegény ember”. A magasabb bér érdekében a jobbágyok néha megkísérlik a fenyegetést is, hogy esetleg „a tavaszi időre marad a nyomtatás”, de jobb eredményt így sem érnek el.³³

A sellyei uradalom vezetői is ismerték a társadalmi munka alacsony hatásfokát, és arra hivatkozva utasították el a zalátaiak kérelmét, hogy „az ilyen közvállalkozásra a' község munkájára a' helybeliek lanyhán, s' munkának tellyesítését ... elhallasztva járulnak”.³⁴

Az uradalom és a községek vezetői csak a káptalan drávai kerületében találtak módot a társadalmi munka hatékonyságának fokozására. Itt szerződésben kötelezték a jobbágyokat arra, hogy „... minden uraság termésit [allodiális és dézsmagabonát] mindjárt annak betakarítása után, a kiadandó rész mellett [kötelesek] kinyomattatni és

²⁹ A számadások számszaki fejlődéséhez: Kiss G. 1980. 235. A rovatokhoz: Bm. L. Siklósi uradalom. Vegyes iratok. A kőrösi bíró 1846. évi számadása.

³⁰ Bm. L. Urbéri iratok. Kiscsány. F. VII. No. 3—4., továbbá Regn. Conscri. 1828. Községenként.

³¹ Kiss G. 1980. 236—237.

³² Bm. L. B-M Lt. 17. cs. Kérelem leveleknek jegyzőkönyve 1840.

³³ Kiss G. 1980. 204—205.

³⁴ Bm. L. B-M Lt. 17. cs. Kérelem leveleknek jegyzőkönyve 1840. Zaláta. Ugyanitt Exhibitum 205/1842. szám alatt a közmunkák iránti ellenszenvről beszél egy vertikei forrás.

kicsépölni” mert különben „...a’ jövő esztendei legeltetésre számot nem tarthatnak”.³⁵

Az uradalmak az egyéni- és kollektív munkavállalókat esküvel is ösztönözték gondosabb munkára.³⁶ A nyomtatók kötelességeiről szólva 1840-ben azt is rögzítik, hogy ha valaki „... ezen kötéseknek eleget nem tenne, vagy rösten dolgozik és emiatt megintettvén, még gorombáskodna, az azonnal a’ szérús Kertből és a’ Nyomtatásból kizárattatik”. A nyomtatók kötelességeit 1845-ben így summázza egy balladai tömörségű szöveg: „Kinyomattatni, csépölni, meg szórni, fel mérni, a... magtárba hordani, a szalmát kazalba, a rozs szalmát zsupba kötözvén össze rakni.”³⁷

A községek termelt vagy részes munkával nyert terményeit rendszerint helyben értékesítették. A marócsaiak terményét például a harmincas években rendszeresen vásárolta Kossa Dániel rektor, a későbbi forradalmi biztos.³⁸

A községeknek, akárcsak az uradalmaknak, egyik legfontosabb jövedelemforrása a kocsmá volt, de kevés haszon maradt a fertályos kocsmán, mert a kimért bort vételár és fuvar is terhelte.³⁹

A községek hol csappénz ellenében felfogadott csaplárossal mérették a bort, hol bérbe adták a mérés jogát meghatározott összegért, inkább vállalva a kevesebb bevételt, minthogy több jövedelemre tennének szert saját üzemeltetéssel.

Ebben a vonatkozásban is a legnagyobbvonalú volt Vajszló gazdasági vezetése. 1828-ban ugyan az összeírókkal is elhitették, hogy a saját kezelésű kocsmából mindössze 20 forint bevételük volt, de az 1816. évi számadásból kiderül, hogy már ekkor 107 akó bort mérették ki fogadott csaplárossal, és ebből 509 forint tiszta jövedelmük volt. A fertálykocsmá jövedelmének „kivilágítása” [kimutatása] 1818-ban is hasonló jövedelemről beszél. Ez a gyakorlat folytatódik tovább is.⁴⁰

A községeket a szükség gyakran tette találékonnyá, ha valami jövedelemszerzési lehetőségről volt szó. Több község is vállalt például házépítést vagy javítást pénz ellenében. A kivitelezés közmunkával történt. Íme egy adalék Besence 1832. évi számadásából: „Futó Ferenc Házát meg Kötték 20 forintért, váltóban, 12 forintot a Számadásba tettek, 8 forintot pedig a Község, a ki Kötte, meg ivott, mint keresetét.” Ebben az évben a besenceiek egy egész pajtát is elszállítottak Lúzsokra, fuvar ellenében. A páprádiak szívesen vállaltak közmunkában fuvar Siklósra, Pécsre, Mohácsra, a palkonyaiak meg úgy segítettek magukon, hogy az uradalomtól jogot szereztek, hogy „... tulajdon pálinkájukat szabadon árulhassák és ki mérhessék”.⁴¹

Összegzésül csak annyit, hogy gazdasági mesterkedésekkel nem lehetett már útját állni az elnyomorodás folyamatának.

³⁵ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 39. Részlet a kemseiek legelőbérleti szerződéséből.

³⁶ Bm. L. PAU VP. 1823. 18. doboz. Eskümintá nyomtatók számára és az eskütevők névsora községenként.

³⁷ Bm. L. PAU VP. 1839. 33. és 1845/1846. 38. sz. doboz. A nyomtatók kötelességei.

³⁸ A marócsai bíró 1831. évi számadásában B-M Lt. 83 cs. nyugtájának szövege: „Én alól megírt, jó Lélekkel bizonyítom, hogy a Helység Földeken termett 6, azaz hat posoni mérő kétszerest megvettem, kiláját 5 Ft 15 xronon, váltóban, 23. dec. 1831. Kossa Dániel Rector.”

³⁹ Bm. L. B-M Lt. 84. cs. Az oszrói bíró számadásai. 1816-ban a bíró Szava, Téseny, Szentkirály, Bicsérd, Párdány szőlőtermelőitől vásárolt 29 akó fehér és 19 akó vörös bort. A következő években Pellérd, Cserkút, Arányos, Viszló, Gerde, Rugásd nevével is találkozhatunk itt.

⁴⁰ A vajszlói kocsmá jövedelméhez: Kiss G. 1980. 237.

⁴¹ Bm. L. Siklói uradalom. Főtiszt. ikt. iratai. 34/1843.

2. A társadalmi szerkezet változásai a statisztika tükrében

Az ormánsági népesség létszámáról, szerkezeti megoszlásáról, a férfiak, nők és a 18 éven aluliak arányáról az első megbízható információt az 1784—1787. évi népszámlálás adataiból merítjük. A Statisztikai Hivatal 1960-ban megjelent kiadványa alapján⁴² kigyűjtöttük az Ormánság 46 településének adatait. Innen tudjuk, hogy a 18. század végén 1890 házban, 2333 család keretében lakik az Ormánság 14 224 lakosa. E statisztika alapján az a benyomásunk, hogy itt egy tipikus agrártársadalomról van szó, amely mindenekelőtt jobbágyokból, zsellérekéből és azok hozzátartozóiból áll. Az egyéb kategóriákat ekkor még mindössze 18 pap, 24 nemes, 2 tisztviselő és 5 polgár alkotja.

Az a forrásanyag, amely úgy jött létre, hogy az 1784. évi összeírás előkészítő szakaszában minden községünk válaszolt 90 kérdésre, még azt is elárulja, hogy örökös jobbágyokból áll az ormánsági falvak népe.⁴³ Legközelebb csak a Drávafokkal határos, horvát népességű Felsőszentmártonban találunk olyan szabad menetelű jobbágyságot, amelyre csak a helytartótanács által 1830-ban kirendelt fegyveres karhatalom (brachium) tudta rákényszeríteni a kimért telkeket és az urbáriumot.

II. József császár népszámlálása lehetővé teszi számunkra azt is, hogy a 18. század végi állapotnak megfelelően egy pillantást vessünk az ormánsági házakra, illetve a bennük található háztartásokra (*VII/1. táblázat*).

VII/1. táblázat

Házak és háztartások adatai 1787-ben

	Ház	Háztartás	Jogi népesség	Egy házra jutó háztartás	Egy háztartásra jutó lakos
Ormánság	1890	2333	14 224	1,23	6,97

A fentiekből kiderül, hogy a 18. század végén még viszonylag kevés háztartás jut egy házra. Közel van még az 1767 előtti idő, amikor nagyon sok ormánsági faluban minden családnak külön háza volt. A házak azonban ekkor már zsúfoltak. Az egy házra jutó háztartás 1,23 s az egy háztartásban élő 6,97 lakos nem kevés.

A népszámlálás adatait felhasználva rögzíthettük a lakosság nemek szerinti megoszlását is (*VII/2. táblázat*).

VII/2. táblázat

A nemek aránya 1784—1787-ben

Ormánság	Jogi népesség	Ebből		1000 férfira jutó nő
		férfi	nő	
Szám	14 224	7264	6960	958,15
%	100	51,07	48,93	

⁴² DÁNYI D.—DÁVID Z. 1960. passim.

⁴³ OSZK. Fol. Lat. 1784. 289. sz., A szentlőrinci járás anyaga.

Tovább folytatva vizsgálódásunkat megállapítottuk, hogy az összes férfi 42,66 százaléka 3099 házas volt, és 57,34 százaléka, 4165 a nőtlenek száma. Ezeknek a számoknak a pontossága azonban csak hozzávetőleges, mert a férfiak összes számában benne vannak a fiúgyermek is.⁴⁴

A Központi Statisztikai Hivatal 1974-ben közreadott kiadványa⁴⁵ lehetővé teszi számunkra, hogy egységes szempontok alapján vizsgáljuk az Ormánságban is a népmozgalom változásának főbb mutatóit, a népességszám, a születések, házasságkötések, halálozások alakulását.

A népesség alakulását a községsoros adatok kigyűjtése után a VII/3. táblázatban az alábbiak szerint összegeztük:

VII/3. táblázat

A népességszám alakulása az Ormánságban, 1836—1890.

Vallásfelekezet	1836	1870	1890
Római katolikus	1 269	4 657	4 725
Református	17 042	18 344	18 005
Evangélikus	—	86	88
Izraelita	19	411	421
Görögkeleti	5	43	14
Görög katolikus	—	1	3
Egyéb	—	—	127
Összesen	18 335	23 542	23 383

Az adatok behatóbb vizsgálatánál azt találtuk, hogy a népesség 1784 és 1836 között 14 224 főről 18 335 főre növekedett. A növekedés 4111 fő, az 1784. évi népesség 28,90 százaléka. A fél évszázadnyi idő minden évtizedére 5,78 százalékos növekedés jut. 1836—1870 között 23 542-re növekedett a lakosság, a növekedés 5207, azaz az 1836. évi népesség 28,39 százaléka. Itt egy évtizedre 8,11 százalékos növekedés jut. 1870—1890 között azonban már nincs növekedés. Két évtized alatt 159 fővel fogyott az Ormánság népessége.

Ha felekezetenként vizsgáljuk a népesség alakulását, akkor lényegesen differenciáltabb lesz a kép. Kiderül a statisztikából, hogy az 1836—1890 között eltelt fél évszázadnyi idő alatt a katolikusok létszáma 1269-ről 4725-re növekedett. A növekedés 372,34 százalékos. Ugyanakkor a református „ősnépesség” lélekszáma 17 042-ről 18 344-re, 7,63 százalékkal növekedett, de 1890-re létszáma már csak 18 005 fő, a fogyás pedig 339. Annyit jelent ez, hogy ez alatt az idő alatt egy átlagos községre való református tűnt el az Ormánságból.

Hölbling Miksa már a század derekán konstátálta a református népesség szaporodási ütemének lassulását, sőt leírta az egykezés terjedő gyakorlatát is. Állításának konkretizálására idézte egy orvostársa levelét, amelyből kiderül, hogy az ormánsági nők „... a fogantatás akadályozására tanítást kapnak az öregebbektől, és

⁴⁴ DÁNYI D.—DÁVID Z. 1960. 37—38.

⁴⁵ A népmozgalom főbb adatai községenként. 1974.

durva kenetés által a' már megfogamzott magzatot is elűzik".⁴⁶ A születésszabályozásról azonban, amely a világ földben szegény, mocsaras tájain mindenfelé előfordul, már hét évtizeddel korábban is van adatunk. 1777-ben, a lelkek összeírásánál egy névtelen hivatalnok összefoglalójában olvashatunk erről: „A szülők átérezve nagyobb számú sarjadék táplálására való elégtelenségüket... magában a házassági aktusban a fogamzást és nemzést akadályozzák.”⁴⁷

Az ormánsági születések vizsgálatához 1828—1888 között tízévenként rögzítettük a VII/4. táblázatban felekezetek szerinti bontásban a községek adatait.⁴⁸

VII/4. táblázat

A születések számának alakulása az Ormánságban, 1828—1888

Vallásfelekezet	1828	1838	1848	1858	1868	1878	1888
Római katolikus	86	146	169	153	253	211	226
Református	455	587	531	542	554	478	461
Egyéb	—	—	—	—	—	1	1
Összesen	541	733	700	695	807	690	688

Láthatjuk az adatokból, hogy a születések 10 évenként jelzett összlétszáma hat évtized alatt 541-ről 688-ra növekedett, vagyis 1888-ban 147 fővel született több, mint 1828-ban. Feltűnő, hogy a vizsgált periódusban mennyire egyenlőtlenül alakul a születésszám. 1828—1838 között például 541-ről 733-ra növekedik, azután 700, majd 695 születést jegyeztek be. 1868-ban 807 fővel tetőzött a tízévenkénti születésszám, hogy 1878-ban hirtelen a fél évszázaddal korábban nyert értékek közelébe (690) zuhanjon. A vizsgált korban a születésszám már nem tudja elérni a 700 főt.

Ha a születésszámot felekezetre bontottan is megvizsgáljuk, akkor ismét csak azt látjuk, hogy a jövevény katolikusok nemcsak a népességszám, hanem az évi születések ütemének alakulásában is messze elhagyják az őslakosságot. A katolikusoknál 1828-ban még csak 86, de 1888-ban már 226 gyermek született, s a növekedés 262,79 százalék.

A reformátusoknál a vizsgált hat évtizedben szinte mozdulatlan a születések száma. 1828-ban a református lelkészek 455 gyermeket kereszteltek és hat évtized múlva is csak 461 a kereszteltek száma. Tízévenként összeállított számsorunk kiemelkedő éve 1838 587 fővel, azután három éven át mozdulatlanság (531, 542, 554), és 1878-tól itt is megindul a csökkenés.

A vizsgált időhatárok között a házasságkötések száma az 1828. évi 230-cal szemben kisebb hullámmal 1868-ra 302-re emelkedett, de egy évtized múlva, 1878-ban 150-nel a mélypontra zuhant, és a további emelkedés is minimális. (1888-ban 158.)⁴⁹

⁴⁶ HÖBLING M. 1845. 63—64.

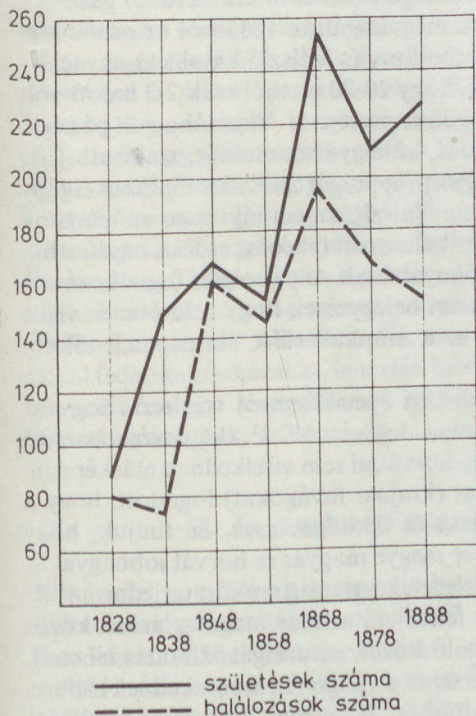
⁴⁷ DÁNYI D. 1960.

⁴⁸ A népmozgalom főbb adatai községenként. 1974. 23—33. Népességszám.

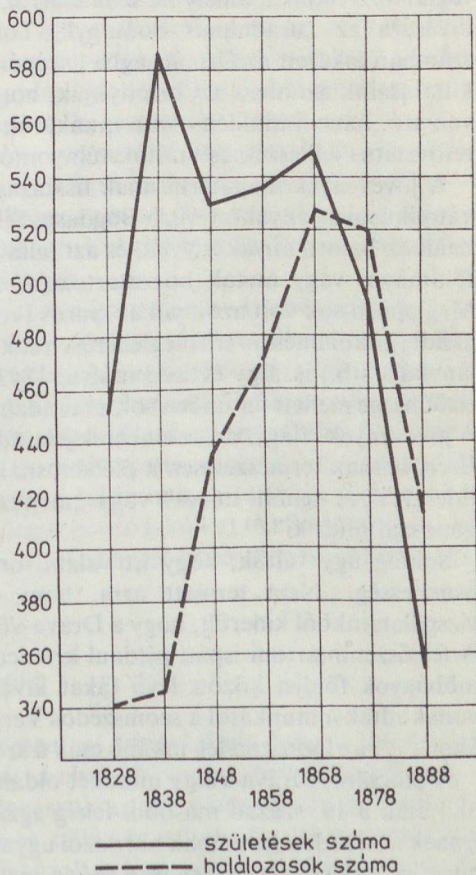
⁴⁹ A népmozgalom főbb adatai községenként. 1974. Baranya m. 56—77. Házasságkötések. — Házasságkötések számának alakulása az Ormánságban 1828—1894. In: Kiss G. 1983. Kézirat. VI. sz. Melléklet.

A halálozások számát jelző rovatokban a lakosság erőteljes öregedése miatt, magas értékek szerepelnek. A halálozások száma 1828—1868 között 422-ről 741-re növekedett. A növekedés 109 haláleset, a halálozások 1828. évi számának 73,22 százaléka. Az 1878-tól kezdődő két évtizedben csökkenő tendencia érvényesül, de 1894-ben már ismét növekszik a halálozások száma. (588).⁵⁰

A jövevények növekvő vitalitását és az ősnépesség életkedvének megtorpanását olyan grafikonokon mutatjuk be, amelyek együtt ábrázolják a reformátusoknál és a katolikusoknál történt születések és halálozások adatait. 1. számú grafikonunk kitűnően mutatja, hogy a katolikusoknál a születések adatai mindig meghaladják a halálozásokét. A reformátusok esetén az ábra (2. sz. grafikon) megdöbbentő élességgel

1. grafikon: Születések és halálozások alakulása az ormánsági katolikusoknál 10 évenként (1828—1888)

2. grafikon: Születések és halálozások alakulása az ormánsági reformátusoknál 10 évenként (1828—1888)

⁵⁰ A népmozgalom főbb adatai községenként. 1974. Baranya m. 79—90. Halálozások. — A halálozások számának alakulása az Ormánságban 1828—1890. In: Kiss G. 1983. Kézirat. VII. sz. Melléklet.

tárja élénk élet és halál dialektikáját. 1838-ban az élet még egyértelműen úr a halál felett. 1848-ban kezd csökkenni közöttük a távolság és 1868-ban már keresztezi a halál útja az életét, és a születések száma ettől kezdve alatta marad a halálozásokénak.

Az ősnépesség és a beköltözöttek egymástól oly markánsan eltérő világáról, a munkáról, a gyermekáldásról és egyáltalán az életről vallott felfogásáról ma a következőket mondhatjuk.

Hosszú munkanélküliség, nyomasztó pénztelenség után a 19. század harmincas éveire végre az Ormánság gazdasági élete is felélénkült. A majorságok megszervezésének gyorsuló folyamata, az ahhoz kapcsolódó vízrendezések, erdőirtások, építkezések végre itt is igényelnék a munkáskezeket. A robotosok sorában ott vannak református magyarjaink, de a bérmunka nem érdekli őket. Alig van olyan Ormánsággal foglalkozó munka, amely ne szólna arról, hogy az uradalmak és a gazdag parasztok hívására az „uradalmas Somogy”, Tolna, sőt Szlavónia szegénysége növekvő számban érkezett az Ormánságba „szógának”, „cselédnek”, „napszámosnak”. A mi kutatásaink azonban azt bizonyítják, hogy korántsem csak e „lenézett” munkákról van szó, hanem minden olyan munkáról, amelyért bért fizetnek. Erre a tájra még a református lelkészek és tanítók túlnyomó többsége is kívülről érkezett!

A jövevények magatartásának tisztázására megvizsgáltuk 1833-ból az ormánsági katolikusokat anyakönyvező Bogdása, Siklósbodony és Vajszló katolikus anyakönyvi feljegyzéseinek halotti anyakönyveit, és azt találtuk, hogy 20-20 esetből csak 2-3 halott volt földműves vagy annak hozzátartozója, Bogdása esetén 1, Vajszlóban 2 pásztor. Meglepően sok volt azonban az iparos (kosaras, kötélgyártó, molnár, szabó stb.), de akadt „oskolamester” és meglehetősen sok cigány (új polgár „hütvösse”, János cigány lánykája stb.) is. Egy évtized múlva, 1843-ban Vajszló anyakönyvében az iparosok elsőbbsége mellett feltűnően sok az uradalmi alkalmazott (ellenőr, erdész, hajdú stb.). A jövevények világában az emberek jelentős hányadának volt „polgári foglalkozása”. Ezért hatnak természetesen a plébánosnak azon bejegyzései, hogy a 32 évesen vízbe fullt „XY... semmi mives” vagy „meghalt az a munkakerülő, aki istentelenül élt, gonoszul múlt ki”.⁵¹

Sokáig úgy véltük, hogy itt valami ormánsági specifikumról van szó, hogy az ősnépesség „Nem termett arra, hogy szolga legyen...”,⁵² de összehasonlító vizsgálatainkból kiderült, hogy a Dráva-völgy horvátjai sem viselkednek másképpen. A felsőszentmártoni ispán például kránicokat (krajnai favágókat) fogadott, hogy a jobbágyság földjei között lévő fákat kivágassa és feldolgoztassa, de tudjuk, hogy vonakodtak a munkától a szomszédos Verőcze megye magyar és horvát jobbágyságai is, ahol „... az Industria leg inkább csak a szükségletek határáig szokott terjedni...”.⁵³

A mocsaras Dráva-völgy mindkét oldalán fellelhető azonos magatartásnak közös oka csak a 19. század második feléig egzisztáló közös naturálgazdálkodás lehetett. Ennek a termelési formának hordozói ugyanis sehol a világon nem törekednek többre, mint az élelem, a ruházat és a lakás biztosítására. Ez a piaci igényeket negligáló termelési forma a Dráva mocsarai között tovább fennmaradt, mint a töröktől uralt

⁵¹ Bm. L. A vajszlói Katholika Egyház. Az 1843-dik évi Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak Anyakönyve.

⁵² Ormánság. 1937. 383.

⁵³ HOBLIK M. 1832. II. 27.

Magyarország egyéb tájain. Itt sem a nemzetközi állatkereskedelemben való bekapcsolódás (Hajdúság, Kis- és Nagykunság), sem a váratlan földbőség (Sárköz) nem indított civis fejlődést, s csak szabályt erősítő kivételként tűnik fel egy-egy gazdag disznókereskedő figurája, aki ételre-italra-ruhára költi el gyorsan szerzett tőkéjét. A Dráva-völgyi ember csak védekezik a piaci gazdaság kihívásai ellen, de képtelen átvenni annak törvényeit és etikáját. Az Ormánságból csak az ősi civilizáció teljes megsemmisülése után lehet eljutni a kapitalizmusba, mert a természetes gazdálkodásban megrekedt nép — a világ sok táján megtalálható sorstársához hasonlóan — sohasem erőltette magát a mezei munkával, és ha az elvonuló vizek visszamaradt iszapja jóvoltából egy-egy éven tízszeres magot adott földcséje vagy a különösen jó makktermés miatt jobban hizott a sertése az erdőn; a terméktöbbletből adódó pénzt nem tőkésítette, hanem családi és egyházi ünnepeken, búcsúkon, vásárokon ellette, elitta, elmulatta. Csak arról van tudomásunk, hogy hébe-hóba a megmaradt búzából tartalékol valamicskét mostohább időre. Ez a természetes gazdálkodás talaján sarjadt magatartás azután összetalálkozott a telekaprózódás folyamatával,⁵⁴ amely elnyelte az egész telkeket, minimálisra csökkentette a háromnegyed telkek arányát és a népesség több, mint 60 százalékát a létminimumot sem adó negyedtelekre kényszerítette. A hazai feudális társadalomra a 18—19. század fordulóján egyebütt is jellemző lassú szegényesedés⁵⁵ ellensúlyozására alkalmazták az Ormánságban, de kisebb mértékben a drávai horvátoknál is a pillanatnyi eredményt kínáló születésszabályozást, hogy nagyobb kenyér jusson az élőknek.

Érdemes egy pillantást vetnünk a Drávai ártér közvetlen szomszédságára is, ahol ugyancsak nem volt könnyű az átmenet, de nem is torkollott tragédiába. Az ormánsági és a belső-somogyi Dráva-völgy északi szomszédságában a gabonatermelés, nyugati és keleti oldalán Csurgó és Zákány, Terehegy és Nagyharsány között a szőlőtermelés mosta el a természetes világot. E perifériák népe már a 18. század végén kezdett kilábalni a fából való eszközvilág nyomorúságából, és rendszeresen vásárolhatta a manufaktúris ipar „cifra” termékeit. Ők már nyomorúságosnak tartották a szalmával és sással fedett talpasházakat, lenézték háziszőttest hordó lakóikat. Az ő szemükben volt értelme a polgári szorgalomnak és értéke a jövedelmet hozó termelőeszközöknek: földnek, jószágnak, szőlőnek.⁵⁶

3. Az ormánsági nagycsalád

Ormánsági kutatásaink során minden esetben azt tapasztaltuk, hogy a társadalom berendezkedése, kultúrája, rendkívül sok archaikus vonást tartalmaz. Ennek a látszólagos mozdulatlanságnak, lassú változásnak az oka a túlnyomórészt önellátást szolgáló ősi, anyagi civilizáció, a gyökeres újítás és növekedés lehetetlenségének határai közé szorult gazdaság.⁵⁷ A fentebb vázolt és hosszú időn át töretlen termelési gyakorlat hordozója volt a nagycsalád. A vonatkozó történeti adatok összegyűjtése

⁵⁴ RÚZSÁS L. 1964. 215—220.

⁵⁵ FÜREDI E. 1978. 1—2. FARAGÓ T. megállapítása.

⁵⁶ KISS G. 1985. 195.

⁵⁷ MAKKA L. 1981. 211.

kutatómunkánk talán legnehezebb feladata volt, mert a kortársak közül csak Munkácsy Dániel említi az összetett családstruktúra közvetlen bizonyítékeként a fűtetlen, külön kamrában lakó fiatalabb házaspárokat és Hölbling Miksa segít a baranyai nagycsalád jellemzőinek megfogalmazásával.

Ebben a kérdésben a kákicsi Kiss Géza sem tud segíteni, mert bár nosztalgikusan emlegeti az erős férfiakban bővelkedő néhai családokat, de nem veszi észre, hogy azok nem a bővebb gyermekáldás miatt voltak népesebbek, hanem csak azért, mert bennük a családfő koncentrált a testvérei vagy fiai családjának munkaerejét. Ez az oka annak, hogy az 1752. évi conscriptio közlésekor⁵⁸ összevonta a családszervezetre vonatkozó (telkes + házas testvér) adatokat, majd az általa oly magas szinten művelt néprajztudomány pótolhatatlan kárára elmulasztotta azt is, hogy kifaggassa véneit a nagycsaládi lét körülményeiről, amelyek pedig még az ő gyermekkorában is megvoltak az Ormánságban vagy akár az általa is jól ismert horvát népességű Keresztúron, Sztárán, Révfalun. Nem aknáztá ki kellően édesapjának, az igen alapos műveltségű Kiss József kákicsi lelkésznek a nagycsaládra vonatkozó ismereteit sem, aki a Duna melléki református püspök számára 1886-ban írt jelentésében legalább 120 évre visszafelé igazolta az ormánsági nagycsalád meglétét, és a maga koráig való kontinuuus voltát. Gyülekezete történetét vázolván előbb azt írja az 1768-ban Kákicsra költözött gilicei lakosokról, hogy „... állítólag csupán hét családból állottak, de minthogy a családok együtt laktak, tehát bizonyosan népes családból”. Azt viszont már bizonyosan tudja, mint a kákicsi gyülekezet lelkésze, hogy a „helyel-közzel igen nagy családok (1886-ban) együtt laknak” és „a különválást, csakhogy kissé jobb módúak legyenek, kedvelni nem látszanak”.⁵⁹

Igy adódott, hogy a mi számunkra már csak a levéltárak aktái kínáltak kutatható forrásokat. Elemzésünkénél a nagycsalád fogalmának a meghatározásához mindenekelőtt az 1784—1787. évi népszámlálás utasítását használtuk.⁶⁰ E meghatározás szerint: „egy familiába számláltatnak mindazok... valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyanazon egy Atyával, vagy gazdával... közönségesen együtt találtatnak és velek egy Asztalon, Kenyéren vannak...”. A házközösséggel kapcsolatosan fontosnak tartjuk még Tagányi Károlyt is idézni, aki szerint „... a házközösség 3-4-5 család ugyanazon házban, vagy ugyanazon telken épült több házban... közös háztartást visz, közös gazdálkodást űz a legöregebb... megválasztott férfi és nő kormányzata alatt”.⁶¹

Az ormánsági nagycsalád meglétére 1748-ból már pontos, levéltári adataink is vannak.⁶² A pécsi káptalan drávai kerületéről készült összeírás adatai apajogú származásra utalnak. A családfő neve után a férfiak, a házas férfiak és testvérek, felnőtt fiúk és testvérek, unokák és serdületlen fiúk és unokák adatait közli.⁶³ A rovatok csak apai ágon rokon férfiakra kérdeznek, idegenekre nem. Valószínű tehát,

⁵⁸ Ormányság. 1937. 358.

⁵⁹ RGy. Can. Vis. 1886. Kiss J. kákicsi lelkész jelentése

⁶⁰ PENAVIN O. 1981. 8.

⁶¹ TAGÁNYI K. 1919.

⁶² PKML CDXLVI; 1748. Extractus universalis Possessionum V. Capituli ... Districtus utriusque tam Dravanalis, quam Submontani.

⁶³ Filii vel fratres uxorati; filii fratres, vel nepotes adolescentes; filii nepotes impuberes.

hogy az ormánsági nagycsalád vérrokonai közösség volt. A megvizsgált községek közül Hiricsen 24 háztartás közül nyolcban éltek együtt a gazdával házaspárok és 14 esetben nőtlen vagy hajadon felnőttek. Kemsén 12 háztartás közül négyben voltak együttélő házaspárok és négy esetben felnőttek. Lúzsokon 25 háztartás közül kilencben találtunk házaspárokat, tizenötben felnőtteket. Szentmártonban húsz háztartás közül nyolcban voltak házaspárok és nyolcban felnőtt testvérek. Olyan háztartás, amelyben házaspárok és nőtlen vagy hajadon felnőttek is voltak Hiricsen 7, Kemsén 3, Lúzsokon 7, Szentmártonban 6 volt. A családok nagyobb hányada többszörösen összetett volt. A legnépesebb családok mindenütt a leggazdagabbak is voltak egyúttal. Hiricsen például az egészelkes Csordás Gyurka háztartásában a gazdán kívül három házaspár és egy nőtlen felnőtt is élt. A közösség 2 lóval és 4 ökörrel rendelkezett. A kemsei 3/4 telkes Mikó Jakab családjában 2 házaspár családjához 2 házaspár és három felnőtt tartozott; a család 3 lóval és 4 ökörrel rendelkezett. Lúzsokon az egészelkes Bíró Mihály házában 4 házaspár és 2 felnőtt élt, nekik 2 lovuk, 5 ökrük volt.

A felnőtt férfi népesség és a vagyont jelző vonóerő között minden esetben szoros összefüggés van, mert a felnőtt népességgel egyenes arányban növekszik a vonóerő, s azoknál a családoknál, ahol a gazdán kívül nincs felnőtt férfi, a vonóerő rovatban csak egy-egy jószág szerepel, gyakran még az sem.

A nagycsaládi háztartásszervezés élő gyakorlatával találkoztunk az 1767. évi 9 pontra adott válaszokban is. Ennek alapján már azt is állíthatjuk, hogy az uradalmak a 18. század derekán az úrbéri szolgáltatások megszabásánál messzemenően figyelembe vették az ormánsági háztartások összetett voltát. A siklósi uradalom községeinek a 9 pontra adott válaszában például a család feje „Primus in Domo hospes” (első gazda a házban) vagy „Senior in Domo hospes” (az idősebb gazda a házban); szerepel itt is a házaspár és nőtlen fiú, illetve testvér elnevezés (Filius et frater uxoratus et inuxoratus) is. Az árendát a gazdára vetik ki (Singulus hospes solvit = az egyes gazda fizet), a kulináriákat a házaspároknak (Singulum par conjugatorum dedit testitudinem aut unum par pullorum = minden házaspár ad egy teknőst vagy egy pár csirkét), de ismert a házankénti kifejezés is (Singula domus praestitit = Minden ház fizet...).⁶⁴

Rúzsás Lajos az ormánsági nagycsaládok alakulásáról összeállítást készített. Számításai szerint az 1784-ben összeírt 2139 ormánsági család kötelékében 2805 házaspárt találtak, akik közül 666 élt függő viszonyban.⁶⁵

A káptalani levéltár korszakunk végéig teljes Conscriptio Domestica sorozatát átnézve, különös összeírást találtunk 1818-ból. Ez annyiban különbözött a megszokott írásoktól, hogy csak a 12. rovatában közölte a polgári állapotot jelző telekhányadot és utána a különböző úrbéri járandóságokat. Az első 11 rovat viszont arra szolgált, hogy felmérje az egyes háztartások munkaerejét és állatállományát. Hogy mennyire a háztartásokon volt a hangsúly, azt mindenekelőtt az bizonyítja, hogy ezeket a rovatokat nem is összesítették.⁶⁶ Ez az összeírás tág lehetőséget kínál

⁶⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. A 9 kérdésre adott válaszok. Községenként.

⁶⁵ Rúzsás L. 1964. 213. Megjegyzés: A családok száma 1784-ben csak 2073, mert Rúzsás L. táblázatában az 1784. évi „Családok” rovatban Adorjás 35 családja helyére Abaliget 101 családja került.

⁶⁶ PKGL Conscriptio urbarialis in Bonis Venerabilis Capituli Quinqueecl. pro Anno 1818. IX. fiók, F. 401.

számunkra, hogy egy több vonatkozásban is ismert uradalom keretében folytassunk részletesebb vizsgálatot az ormánsági nagycsalád ügyében.

Az összeírás rovatai szerint a káptalani uradalom drávai kerületének 7 községében, 366 háztartásában 2213 lélek él, vagyis az ormánsági átlaghoz közel álló 6,05 lélek esik egy háztartásra. Valójában azonban a népesség alaposan megoszlik az egyes családfőkhöz tartozó háztartásokban. Bogdásán például 2—5 személy lakik 45, 6—10 személy 36 és 11—13 személy 4 háztartásban. Hiricsen 1—5 személy népesít be 29, 6—10 személy 28 és 11—12 személy 3 háztartást. Kemse 32 úrbéres háztartása közül 1—5 személy tartozik 13, 6—10 személy 18 és 11 személy 1 háztartáshoz. Lúzsokon már sokkal nagyobb az egyes kategóriák között az aránytalanság. Itt 1—5 személy csak 15, 6—10 személy 25 és 11—12 személy 4 háztartásban él. Piskón nincs tíznél több személyt befogadó háztartás. 1—5 személy lakik 26 és 6—10 személy 36 háztartásban. A tágas portáiról híres Kísszentmártonban a legkisebb a zsúfoltság. Itt 19 háztartáshoz csak 1—5 személy tartozik, 16-hoz 6—10 és kettőhöz 11—13 személy. Vejtinél hasonló a helyzet, mert 46 háztartásából 23-ban él 1—5 személy, 21-ben 6—10 és egyben 11 személy. A fentiek alapján rögzíthetjük, hogy a drávai kerület háztartásaiban általában 6—10 személy él, de szélső értékeknél találkozunk 10—14 lakóval is.

Vizsgálódásunkat folytatva áttekinthetjük még a hét drávai község úrbéres állományának társadalmi megoszlását is. Leggazdagabb községünkben, Bogdásán 85 úrbéres családfő közül egész telekkel rendelkezik 3, háromnegyed telekkel 15, fél telekkel 47 és egynegyed telekkel 3. Házasszellér van 15 és házatlan 2. Megjegyeznénk itt, hogy társadalmi megoszlás tekintetében Bogdása 1818-ban, az Ormánságban különleges helyet foglalt el a féltelkes és ennél nagyobb kategóriák igen magas hányadával és a megélhetést már alig nyújtó negyedtelkes alacsony számával. Hiricsen már tipikus a vizsgálat eredménye, mert 60 úrbéres családfő közül csak 1 háromnegyedtelkes van, 10 a féltelkes, 42 a negyedtelkes, 6 a házasszellér és 1 a házatlan zsellér száma. Kemsén a 38 úrbéres jobbágy között sem egész, sem háromnegyed telekkel rendelkező nincs már, csak 13 fél, és 15 negyedtelkes jobbágy él itt, valamint 2—2 házasszellér, illetve házatlan zsellér. Lúzsokon van még 8 háromnegyedtelkes, de 27 fővel a féltelkesek vannak többségben. A negyedtelkesekkel rendelkezők száma itt csak 4, s mellettük 2 házasszellér és 3 házatlan zsellér található. Piskó úrbéres népességében legnagyobb számban féltelkeseket (27) és negyedtelkeseket (22) találunk. A módosabb parasztokat 2 háromnegyedtelkes képviseli, a házasszelléreket pedig 9, a házatlanokat 3 család. Kísszentmárton úrbéres népességében is 2 3/4 telkest, 18 féltelkest, 11 negyedtelkest, 2 házasszellér és 4 házatlan zsellért találunk. A 46 úrbéres számláló Vejtinél ismét kedvezőbb a társadalmi megoszlás, mert a háromnegyed telekkel rendelkezők száma 4, a féltelkes 20, a negyedtelkes 11 fő. Itt viszont a drávai átkelőhelyhez kapcsolódó munkalehetőségek miatt a zsellérek száma magasabb, mert az összeírásban 5 házasszellér, és 6 házatlan zsellér szerepel.

A társadalmi megoszlás illusztrálása után bemutatjuk az 1818. évi összeírás adatai alapján a jobbágycsaládok munkaerejére vonatkozó adatainkat is, az egyes úrbéri kategóriáknak megfelelő csoportosításban. Ezúttal a vizsgált családok összlétszáma, robotképes felnőtt tagjai, valamint a családi tulajdonban lévő vonóerős és állatlétszám mennyisége érdekelné bennünket.

Név	Személy	Robotképes személyek száma	Vonóerő		Állatállomány			
			ló	ökör	tinó	tehén	borjú	sertés
Szatyor Feri	12	4	2	2	2	2	1	15
Körösztső Samu	10	5	3	4	—	1	2	15
Fejes János	9	6	2	2	3	1	—	6

Egésztelkesekkel csak Bogdásán találkozunk. A három család vagyoni erejét az uradalom a következő adatok számbavételével tárta fel. (VII/5. táblázat).

Az egésztelkes jobbágysok háztartását a robotképes személyek magas száma, jelentős vonóerő, tekintélyes állatállomány jellemzi. Ez a kategória a differenciálódás veszélye miatt feltétlenül ragaszkodik a nagycsaládi szervezethez.

Háromnegyedtelkes jobbágy Kemsén nincs, Bogdásán van 15, Hiricsen 1, Lúzsokon 8, Piskón 2, Kísszentmártonban 2, Vejtiben 4. Bogdásáról, Lúzsokról 5-5 családot, a többi helységről valamennyit közöljük. (VII/6. táblázat)

A fenti adatok bizonyossága szerint ebben a kategóriában Hiricsen, Lúzsokon, Piskón egyértelmű a nagycsaládi szervezet jelenléte. Bogdásán a közös háztartások felében, Vejtiben kétharmadában valószínű a nagycsalád. Kísszentmártonban bár van népes háromnegyedtelkes család, de nagycsaládi szervezet meglétére 1818-ban nem következtethetünk.

Tehtélyes számban szerepelnek összeírásunkban a féltelkesek, mert számuk Bogdásán 47, Hiricsen 10, Kemsén 13, Lúzsokon 27, Piskón 27, Kísszentmártonban 18, Vejtiben 20 fő. Kiemelnénk itt, hogy míg községeinkben az egész- és háromnegyedtelkesek adják a helyi „elitet”, addig a féltelkesek jelentik a gazdátársadalom törzsét, vagyis azt a réteget, ahonnan szerencsés esetben felfelé, rossz gazdálkodás vagy elváltakozás esetén lefelé egyaránt vezet út.

A féltelkesekre vonatkozó vizsgálataink arról beszélnek, hogy ebben a kategóriában a háztartások többsége legalább egyszeresen összetett, de meg kell látnunk azt is, hogy van már olyan család is, amelyben egyáltalán nincs kiskorú és olyan is akad jó néhány, ahol nyolc felnőttre sem jut több fiatal egy-kettőnél. Egyértelműen megállapítható az is, hogy ebben a kategóriában erőteljes a családformák variabilitása, de a családok többsége számára a változatlanul gyenge technikai háttér miatt még mindig nélkülözhetetlen a közeli hozzátartozók (férfitestvérek, fiak) anyagi erőforrásait (munkaerejét, földjét, szerszámaikat, jószágát) tömörítő nagycsaládi szervezet. Ez az egyik fontos oka annak, hogy egészen a 20. századig ragaszkodnak az ősi civilizáció megszokott gyakorlatához az ormánsági vagyonos családok.

Bizonyos mértékig külön világ a negyedtelkesek tábora. A vonóerőre és az állatállományra vonatkozó rovatok azonnal elárulják, hogy kevés igásállatuk sem a maguk földcskéjének művelésére, sem az állami és uradalmi robotterhek viselésére nem elegendő. Normális vonóerővel szinte csak Hiricsen találkozunk, de kevés jószág szerepel a többi állatféleség rovatában is. Szegénységük, elesettségük vitathatatlan.

Ennél is szomorúbb a vizsgálatokba bevont 30 család „előregedett” volta, pedig Bogdásáról, Lúzsokról felvettük a teljes állományt, Kísszentmártonból, Vejtiből a

Név	Személy	Robotképes személyek száma	Vonóerő		Állatállomány				
			ló	ökör	tinó	tehén	borjú	sértés	méh-család
Bogdása									
Domján Istók	6	2	2	2	—	—	—	6	—
Tóth Istók	11	4	2	2	—	1	1	6	—
Máté Peti	9	4	2	2	—	—	1	2	—
K Biró Ander	5	2	2	2	—	1	—	4	—
Tahy Ander	5	2	2	2	—	1	—	4	—
Lúzsok									
Szabó Istók	11	5	2	2	2	1	—	—	—
Szücs János	11	4	2	6	—	2	2	20	—
Bazsó János	11	5	2	4	—	2	2	11	—
Bazsó Ander	8	5	2	2	—	1	1	—	—
Bazsó Miska	10	6	2	4	3	2	2	30	—
Hirics									
Geri Istók	11	8	4	4	1	3	3	20	1
Piskó									
ör Benke Samu	10	7	2	4	—	2	3	7	—
Fóris János	7	4	2	4	2	3	1	10	—
K Lőrincz Márton	7	5	2	—	—	—	—	2	—
Kisszentmárton									
Bráda Sándor	7	3	2	2	—	—	3	4	—
Máté Miska	5	2	2	2	—	3	2	18	—
Veji									
Punak János	7	4	2	2	—	1	1	1	—
Kamu Peti	6	2	2	—	—	—	—	—	—
Kis Kamu Ferkó	12	6	—	6	—	3	2	9	6

felét, Kemséből a harmadát, csak a 42 negyedtelkes családdal első helyen szereplő Hirics nem kaphatott megfelelő képviselőt.

A vizsgálat legelső eredménye az volt, hogy a lélekszám minden háztartásnál 7 vagy ennél kevesebb. A kiválogatott 30 legnépesebb családból a felnőtt népesség alapján Bogdásán 1, Hiricsen 4, Kemsén 2, Lúzsokon 1 és Kisszentmártonban 2 családról tétélezhetjük fel a nagycsaládi struktúrát. Piskón és Vejtin nincs ilyen család. Van viszont a 30 család között 7 család, ahol már csak felnőttek vannak és van három olyan család is, ahol csak egy gyermek van. Ennél a kategóriánál nincs már gazdasági értelme a munkaerő-összevonásnak, ezért a legnépesebb családoknál is inkább csak kényszerből élnek még együtt a családok. Az idő mostohasága, a fenyegető szükség ellen itt már rendszeres születésszabályozással védekeznek. Náluk van a „pógárvilág”

alsó határa; azon át nem mennének, itt meg a szokott módon már csak úgy élhetnek, ha radikálisan csökkentik a fogyasztók számát. A „fertyalosok világa” az ormánsági szociális egyke melegágya. Náluk kevesebb gyermeket csak a zsellérházakban találunk, ahol sok családban már csak felnőttek vannak; ritkaság a három és nagyon gyakori az egy gyermek.

Az ormánsági születésszám-alakulás és a csalástruktúra összefüggéseiről szólva itt is hangsúlyoznunk kell, hogy a régi Ormánság földjén nem folyt soha árugabona-termelés, ezért a pénzkiadás fedezetéül az állatszaporulat szolgált. Ezt az összeget azonban elnyelte az adó, valamint a só és néhány nélkülözhetetlen vaseszköz beszerzése. Ebben a világban fel sem merülhetett a termelés technikai bázisának megújítása, hanem a gazdák, a természeti viszonyok által is előírt utat választva, családi keretbe koncentrálták a háztartások fogyasztását növelő élőmunkát. *Az élelemmel való gazdálkodás írta elő azután a nem termelő fogyasztók számának szabályozását.* Ennek a feladatnak a terhét hordozta a család élén álló gazda a munkaerő megszervezésével és a felesége, az öreg szüle, a család fogyasztásának (étkezés, ruházat) szabályozásával, sőt a szülőképes házaspárok szexuális életének egyre rendszeresebb irányításával. Ez a materiális kényszerből és nem vallásos meggyőződésből vállalt szigorú életrend nem engedte a talpasházak, valamint a férfiak és nők által hordott vászonruházat modernizálását, s ilyen körülmények között válhattak „időtlennek” a babonák, boszorkányok, ősi dallamok, szökrönyöket díszítő geometrikus formák, valamint az ormánsági jobbágyot körülvevő egész fából való eszközvilág.⁶⁷ A bomlás a civilizáció egész területén fokozatosan indult el a 18. század végétől.

Az ormánsági nagycsalád hétköznapijait kortársi forrásból nem ismerjük, így a továbbiakban jórészt a baranyai nagycsalád életét kitűnően ismerő Hölbling doktorra hagyatkozunk.

Hölbling Miksa a nagycsaládok életének egy-egy epizódját, szokása szerint mindig ott mutatta be, ahonnan a legjobb információt kapta. Pécsvárad környéki informátora szavaival például ezt mondhatja el: „A pénz a nagycsaládban a gazda kezén van, és pedig, ha több pár vagyon egy házban, vagy az apáén, vagy a legidősebb testvérén, ki az adót fizeti és mind saját, mind a házban lévő férfiak öltözetéről köteles gondoskodni.” Tudja azt is, csak a hegyháti magyarokról szólva írja le, hogy a vitás kérdéseket a gazda intézi. A teljhatalmat viselő gazda és a család férfitagjainak egymáshoz való viszonyát így rögzítette a rá jellemző rövidséggel: „... akár hányan lakjanak is egy házban, csak egy viseli a parancsnokságot, a többi férfiak fel osztatnak: béres, kocsis, robotosra, néha juhász és kanász is a nemzetségből választatik... a többi »dolgos« nevet visel”. Kitűnően látja a tél gondjait is, amikor — Tessedik Sámuel szavaival — „Sok szálláson... szinte ugyan forr a sok szegény dologtalan ember”,⁶⁸ s mesteri tollal rajzolja a munkátlan férfiak tevékenységét, amelynek során „... marhájokat el látják, fájzás után mennek, faragnak, de legtöbbet mégis pincéjüket látogatják”. Azután mintegy összegezve a három baranyai magyar táj népességére vonatkozó mondandóit, némi malíciával írja, hogy megegyeznek

⁶⁷ KISS G. 1983. Kézirat. 181—182.

⁶⁸ TESSEDIK S.—BERZEVICZY G. 1979. 187.

„...a' szomjon túli italban, káromkodásban, munka körüli maga megerőltetésének kerületében”.⁶⁹

A szentlőrinci járás néhai tisztiorvosa, az ormánsági falvakban mindenekelőtt a nagycsalád életét megnyomorító belső telkek zsúfoltságát figyeli, majd a korai ormánsági tudósításokat mintegy kiegészítve ő figyelmezteti elsőnek a folklór jövőő kutatóit, hogy „...uralkodik nálok babonaság, boszorkányok' hívése, a' kísérteteknek létezéséről 's megholtak lelkeinek hazajárásáról hiedelem...”. Nem hallgatja el azt sem, hogy az ormánságiakat lomhának, tudatlannak és neveletlennek tartja.⁷⁰ Éles megfigyeléseinek, találó megjegyzéseinek azonban számunkra az a legfőbb értéke, hogy felkeltik az érdeklődést az ősi emlékeket termelő és hordozó társadalmi keretekre, a 19. század végéig egzisztáló nagycsaládra.

Az ormánsági nagycsaládot lazán összetartozó, több családból integrálódó közösségként emlegetik⁷¹ a szakirodalomban, és rendszerint hozzáteszik magyarázatként azt is, hogy nincs köze a szláv zadrugához. A mi véleményünk ezzel kapcsolatban az, hogy a patriarchális nagycsaládok a világon mindenütt azonos talajon keletkeztek, de a későbbiekben legalább annyi variánsuk alakult ki, ahány speciális jegyekkel elhatárolható közösség. Elég, ha itt a félig nomád, félig katonai jellegű szervezetben élő szerbek és a földműves életmódot folytató Dráva menti horvátok azonos nevű zadrugájára gondolunk vagy a lényegi azonosság mellett magunk elé idézzük a magyar variánsokat. A formák vitájánál azonban sokkal fontosabb az a kutatói magatartás, amely (ha mód van rá) belülről, a család felől indulva igyekszik rekonstruálni az egykori társadalmat, amelynek mindvégig szilárd pilléreit a nagycsaládok alkotják.

Ma már emlékezete sincs az ősi családi struktúrának, de fél évszázaddal ezelőtt (1936) az ormánsági Kemsén élt még két öreg, a 64 éves Pósa Márton, az akkori bíró és az unokatestvére, a 65 éves Pósa József. Az egyik idegenből szállított vőt egyetlen lányára, a másik magtalan volt. Emlékük sem volna már, ha el nem mondják lelkes falukutatóknak családjuk történetét.⁷² Nemcsak a két öreg magányossága, de családjuk története is szívbe markoló hűséggel hordozza az ormánsági valóságot.

A történet azzal kezdődik, hogy az 1808-ban született Pósa Márton feleségül vette Bíró Julit és házasságukból, Isten akarata szerint, 13 gyermek született az 1831—1856 között eltelt negyedszázadban.

A fiúk közül József, Mihály, a vak Sámuel és Márton ért felnőttkort, de nem váltak el útjaik, hanem együtt maradtak a hosszú, nádfedeles házban. Apai jussuk (osztatlanul) 3 fertály föld volt és hozzá négy ló, nyolc darab marha, 40 süldő és 15 koca.

A gazdaságot a legkisebb fiú, Márton irányította, akinek akár a mesében, minden sikerült. Ő fizette az adót, ő vette a nevelni való marhát, csikót, malacot és értékesítette a legjobb időpontban, és az idősebbek szívesen hajoltak meg akarata előtt, mert mindennap észlelték a gyarapodást. József és Mihály a mezeti munkát végezte és télen átjárt a szlavóniai uradalmakba fát vágni, a vak Sámuel és a kutyája a kondát őrizte.

⁶⁹ A férfi népességről: HÖLBLING M. 1845. 67., 75., 73., 77.

⁷⁰ HÖLBLING M. 1845. 81—82.

⁷¹ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 36—37.

⁷² Közli: ELEK P.—GUNDA B. 1936. 37—38.

A négy Pósa kemény munkával kiemelkedett szülőfaluja átlagából és az ormánsági jobbágytársadalomból is, de a család mégsem tudja megtalálni a nagygazdai státushoz vezető utat. A sikersorozat megtorpanásának a közvetlen oka a testvérek rosszúl sikerült családi élete volt. Józsefet a felesége elhagyta és nem maradt utána senki, a vak Sámuel nem kapott feleséget. Mihály házasságából egy, Mártonéból 2 fiú született, de fiatalon meghalt mindkét asszony és Márton fiai közül is csak József ért felnőttkort.

A századforduló három asszonyt talál az ősi házban, mert újra nősült Mihály és asszonyt hozott a házhoz a két fiú is. Először az asztalközösséget számolták fel az asszonyok, majd Józsefék építettek 1905-ben külön istállót, 1911-ben pedig az akkorra már megosztott telken külön házat, és 1936-ra már csak két öreg őrizte ennek a családnak az emlékét...

„Sic transit gloria mundi” — tehetné hozzá az olvasó —, hiszen nem történt más, csak kevesebb lett egy sikeres családdal Kemsén, de a következő oldalakról megtudja majd, hogy az elmúlásnak hasonló útján járt az ormánsági civilizációnak majd valamennyi vagyonos családja. A közösségek egyes tagjainak különféle előnyöket biztosító, de az individuális fejlődést követelő világtól szükségképpen elmaradó nagycsalád az ősi civilizáció terméke volt, és így az ormánsági társadalmi gyakorlat és közgondolkodás melegágya. Meggyőződésünk, hogy a sokat emlegetett átmeneti kor valamennyi helyi problémája kapcsolatban van tartós meglétükkel. Majd amikor a forradalom törvényhozása lebontja a feudális társadalmi kötelekeket, a nagycsalád is követi a talpasházakat, a viseletet, a darabokra hulló anyagi civilizációt a megsemmisülés útján.

4. Az elváltakozás problémái

Az ormánsági tájnyelv elváltakozásként emlegeti azt a gyakorlatot, amikor a korábban egy fedél alatt és egy kenyéren élt atyafiak, megosztva a közös javakat, külön költöznek. Ez jobb esetben új telket és külön otthont jelent, rosszabb helyzetben pedig csak azt, hogy egy házzal vagy házzal lesz zsúfoltabb az ősi porta.

Ez a folyamat természetes és nagyon régi. Az általunk kutatott iratanyagban már 1756-ban találkozunk azzal, hogy a káptalan vezetői az elváltakozásról mint „tapasztalt, valóságos” dolgokról írnak, s minthogy a vagyonos gazdák szegényedése az uraságnak is kárára van, szigorúan tilalmazzák, hogy az egy kenyéren élő atyafiak engedély nélkül telkükön megosztózzanak.⁷³

A folyamatot azonban sem itt, sem más uradalomban nem lehetett megállítani. Az 1767. évi úrbérrendezés cúni irataiban már 9 Bene, 5 Csécs, 4 Ivány, 4 Cúni szerepel.⁷⁴ Az elvált rokonok viszik magukkal a néhai nagycsalád vezetőjének emlékezetét, a közösség pedig, ahova kilépnek a közös ős nevét ragasztja neveik elé, hogy el tudjon igazodni az egy nevű atyafiak között. Így magyarázza ezt 1830-ban a Vajszlói Krónika szerzője, Kiss Tóth Dániel: „... a' Pista nevet arról vettük, mivel [az 1700 körül született Kis Tóth is] István volt és arról lettek a' fiai Pista Gyuri, Pista Jantsi és utánna mi is minnyájan.”⁷⁵

⁷³ PKL 1756. V. 10. Közli: Rúzsás L. 1964. 40.

⁷⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Fasc. IV. No. 12.

⁷⁵ MÁNDOKI L. 1978. 55.

Itt természetesen csak egyetlen ágról, Kis Tóth István genitor leszármazottairól van szó, de a csepelyi Dani család tagjai között már 1767-ben szerepel egy Dani András jelző nélkül, azután Kis Dani János, Nagy Dani János, sőt Dani Máté fia János is!⁷⁶

A váltakozás mindenütt megtalálható folyamata akkor vált igazán keservessé az ormánságiak számára, amikor az átmeneti kor kihívásai válságba juttatták az uradalmakat és a paraszti gazdaságokat is, mert mindegyiktől a termelés növelését várták. Az uradalmak úgy segítettek magukon, hogy a fentebb látott módon növelni igyekeztek a földesúri jogaik hasznosításából származó jövedelmeiket, s igyekeztek rátenni kezüket az 1767-ben nem szabályozott közös határra. Minthogy azonban az ormánsági civilizáció alapsejtje, a nagycsalád csak addig volt egészséges, amíg a jobbágyok gazdasága az egész határra kiterjedhetett, az extenzív gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen térség összezsugorodása vagy használatának megdrágulása válságba sodorta a nagycsaládot is. A határ egyéb haszonvételei nélkül a szűkös telkiállomány már nem tudta eltartani az egy háztartásban összezsúfolódó népességet, mert a féltelkes vagy annál nagyobb gazdaságokban, ahol volt megfelelő emberi erő és került volna mellé jószág is, ott 1-1 felnőttre alig jutott 1-2 holdnál több, a fertályosok pedig örültek, ha egész éven át volt kenyerük.⁷⁷

Az értelmetlenné váló együttlét felbontására irányuló kísérletek, az erős vezetés alól való szabadulás vágya a hazai feudalizmus válsága talaján igen gyakran szült gyűlölködést a váltakozó atyafiak között, akik gyakran keresték bíróságnál az igazukat.

A vagyonos családok nem egy változást kívánó tagja úgy próbált szabadulni a közös vagyont kézben tartó, öreg gazda hatalma alól, hogy kikényszerítette az elváltakozást. Ezt tette a siklói uradalom 1837. évi úriszéki jegyzőkönyve lapjairól ránk tekintő drávaszabolcsi Kis Sólyom Sámuel, aki úgy törte le édesapja szembenállását, hogy vele „... veszekedésbe keveredett, azt földhöz vágta, megkáromolta, és utóbb meg is nyomorította”, az ősi hagyomány elleni lázadása mögött az a szándék lapult, hogy „... kissebb szülött léttére mindennekben gazda akart lenni”.

Az osztozás során Kis Sólyom István két fia, János és Sámuel megosztották egymás között az öreg házat, pajtát, istállót, szekérállást, a meglévő 450 forint készpénzt, a húsz lábasjószágot, a tizennégy öreg sertést és az öt süldőt. Apjuknak mindössze két harmadfű tinót, Sára nénjüknek pedig egy süldőt adtak.⁷⁸ Osztatlan csak a gyüdi hegyen lévő pince és a nagy kád maradt.

A jegyzőkönyv a család telkiállományát nem említi, de a Dani János szabolcsi bíró és három esküdtje által aláírt okmány adatai szerint bizonyos, hogy egy jómódú család elváltakozásának voltunk tanúi.

Az elváltakozás azonban nem egyéni lázadás vagy kollektív családi döntés következménye volt csupán, hanem mindenekelőtt az ormánsági anyagi és etikai viszonyokból adódó kényszer. Az osztróiak például egy 1838. évi kérvényben pontosan elsorolják az elváltakozás okait. Elmondják, hogy az utolsó mérés óta, amikor „... az Atyafiak még együtt voltak”, az egyes családok a munkaerő biztosítására rokont

⁷⁶ Bm. L. Urbéri iratok. Fasc. IV. No. 15.

⁷⁷ A társadalmi munkamegosztás fejlettségéhez országos összehasonlító adatok: WELLMANN I. 1979. 71.

⁷⁸ Bm. L. Siklói uradalom. Úriszéki iratok. 1837. 116.

fogadtak örökbe vagy vót hoztak a házhoz, mások meg éppen megszorodtak. A megnövekedett lélekszámú családok azután „... együtt nem élhettek, s így elváltak egymástól”, de ugyanazon udvarban, csak külön házban vagy rosszabb esetben egy fedél alatt, de külön háztartást vezetve laknak.⁷⁹

Ezeknek a szegényebb családoknak az elváltakozó tagjai azonban rendszerint csak még szegényebbek lettek. Azt olvasom a vajszlói krónika egykor hasonló sorsot élt írójánál, hogy „... kaptam három mérő búzát, akit abba a télbe meg öttünk...”. „Volt közös kaszálat sarjú öt szekérrel... ezen kívül pedig egy tsempe bögrét, tálat vagy egy krajcárt... távol legyen, hogy attak volna.”⁸⁰

Az elváltakozók gyakran maradék telkeik feladására kényszerültek, sőt el is költöztek, mint az a 14 mecskei jobbágy, akikről azt mondja egy tanúvallomási jegyzőkönyv, hogy „elosztóznán, megszegényedtek”.⁸¹ Előfordult a vajszlói Kis Tóth família egyik tagjával, hogy az osztozkodás után más foglalkozást választott: „... először csősz leve, azután molnár, a mesterséget alkalmazatosan tudta, de mindig egyaránt halálos szegénységben élt”.

Az uradalmak minden erővel akadályozni igyekeztek a telekaprózódást, mert tudták, hogy a fél teleknél kisebb gazdaság már nem bírja a terheket. A siklói uradalom 1816-ban azzal utasította vissza „Czúni Lakós-Czúni Máté” kérelmét, hogy „... fél Sessionak fel osztását meg engedni nem lehet”!⁸² 1829-ből pedig arról értesülünk, hogy a sellyei uradalomban egy önkényesen osztozkodó és telkén engedély nélkül építő jobbágyot kizárnak a faizás jogából, sőt a korábban kapott fa árát is megfizettetik vele.⁸³ Ugyanebben az évben a drávai kerület falvai panaszolják a megyének, hogy a káptalan a „külön kenyérre” váltókat (testvérek, fiak, sógorok) 18, illetve 12 nap „váló” robotra kötelezte, sőt eleinte mindkét kategóriától fél öl fa vágását is megkövetelte.⁸⁴

A telekaprózódás folyamatának megállítására irányuló szándékában az országgyűlés is kimondja (1836. V. tc. 4.), hogy a jobbágyporta szétदारabolása csak uradalmi engedéllyel történhet. Mérei Gyula szerint ez az intézkedés tekinthető a magyarországi egyke egyik előidézőjének,⁸⁵ mert ez után a feudalizmus keretei között a szaporodó családok földhöz már nem juthattak.

5. A hagyományos társadalom munkaerőgondjai

Az új termeléshez szükséges munkaerő biztosítása a világon mindenütt kardinális kérdése az átmenet időszakának. Nyugaton ezt úgy oldották meg, hogy vagy a feudális kis gazdaságok egészét (Anglia), vagy csak bizonyos részét (kontinentális Nyugat-Európa) fosztották meg a termelés eszközeitől, akik azután „szabad bémunkásként”

⁷⁹ Bm. L. B-M Lt. 16. cs. IV. No. 298. Az osztrókai kérvénye a főbíróhoz. 1838.

⁸⁰ MÁNDOKI L. 1978. 61.

⁸¹ Bm. L. Urbéri iratok. Mecske. Tanúvallomási jegyzőkönyv.

⁸² Bm. L. Siklói uradalom. Úriszéki iratok. Kérelmek. 1816.

⁸³ Bm. L. Közgy. iratok. 1829. F. 21. 2046.

⁸⁴ Bm. L. Közgy. iratok. 1829. F. 12. 1174.

⁸⁵ MÉREI GY. 1948. 134.

vállaltak az új ipari és mezőgazdasági üzemekben munkát. (Munkát nem találó feleslegük töltötte meg a gyarmatokat európaiakkal.)

Az átmenet kora az Ormánságban is ezzel kezdődik. Az önálló gazdálkodás útjára térő uradalmak előbb a legnehezebb (fakitermelés, árokmetszés), később a szakértelmet igénylő munkákra (béresek, juhnyírók, kertészek) már bér munkát alkalmaztak. Fokozatosan fizetett szakemberek váltják fel a hajdani nemesi familiárisokat, jobbagysorból kikerült szabadosokat a gazdaságok különböző szintű irányító posztjain. Bér munkát alkalmaznak a kereskedők és kocsmárosok is.

Az ősi társadalom viszont, amelynek összetételében a szabadságharc előestéjén már több, mint 60 százalékot tesznek ki az életképtelen gazdasággal rendelkező fertályosok, archaikus csökevényei miatt csak úgy tudja megoldani ezt a kérdést, ahogy telik tőle. A megoldásnak időrenden következő, de egymás mellett is meglévő formái: a *növétel*, a *vőszállítás* és az *örökbefogadás*.

A *növétel* merész, talán nem is egészen pontos fogalom. Mi itt azért vállaltuk használatát, mert kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a férfiak párkeresésének egyik legfőbb célja a munkaerőszerzés, és ennek biztosítása érdekében vállalják magas összegű „fogalók” lefizetését is. Talán ennél is fontosabb, hogy a férfiak asszonyaikkal úgy bánnak, mint tulajdonukkal. A palóc asszonyokhoz hasonlóan⁸⁶ ugyanis az ormánsági lányból sem lett a házasság megkötése után igazi élettárs, csak „cseléd”, akit egyik apósunk szavai szerint „Ottan-ottan, annyiszor-amennyiszor” szükségeltett, veréssel igazítottak a helyes útra.

A *növétel* fogalmát a „kalim” fizetésének kötelezettségével együtt, a régi magyar törzsek is jól ismerték.⁸⁷ Kalim szóval jelölte a magyarok házassági szokásait 1050–1052 között leíró, Gardizi a nő vételárát. Általában ilyen értelemben használja a vőlegény házassági ajánlatát történetírásunk is. Hóman Bálint arra utalva, hogy a magyar törzseknél a nőrablás szokását a *növétel* váltotta fel, elmondja ezt is: „A vőlegény házassági ajándéka, azaz a vételár a lány szépsége és hozományának arányában változott.” Hozzáteszi még, hogy a házasság után a nő átlépett férje családjába, és ha megözvegyült, a levírátus jogszokása alapján sógora, „kisebbik ura” vagy férjének más rokona vette nőül. Ennek az ősi gyakorlatnak az eredményeként az Ormánságban, a lakodalom éjszakáján a már főköttös menyasszony a férj „bátyámuramnak” nevezett testvérbátyjának is tartozott ajándékot adni. Hajdanában olyan erős volt ez a függő viszony, hogy ha a feleség házasságtörést követett volna el, akkor férje meg is ölethette.⁸⁸ A jól ismert gyakorlat ellenére mégis gyakran találkoztunk bizonytalankodással a „nászajándék” kérdésében, s gyakran az sem világos egyes szerzőknél, hogy ki adta és kinek?⁸⁹

A modern nászajándékadás gyakorlatával a korszak falusi társadalmának iratanyagában nem találkoztunk, de gyakran előfordult az európai gyakorlatnak megfelelően alkalmazott mőringolás, mert a magtalanul bekövetkező halál esetére lekötött „fele ágyat” (a menyasszony részéről) és az ennek ellenértékéül ígért 2–10

⁸⁶ MORVAY J. 1956. 53–54.

⁸⁷ VÁMBÉRY Á. 1895. 278–280.

⁸⁸ HÓMAN B.—SZEKFÜ GY. 1936. III. kiad. I. 97–98. — Orm. Szótár. 1952. 32. bátyámuram.

⁸⁹ TAGÁNYI K. 1919. 23–24.

forintnyi összeget (a vőlegény oldaláról), máig őrzik az egyházi anyakönyvek lapjai.⁹⁰ Véleményünk szerint az értékek alacsony volta miatt e gyakorlatnak nagy jelentősége sohasem lehetett.

Más a helyzet a vételárral, amelyet forrásaink „jegyajándék” vagy gyakrabban „foglaló” néven emlegetnek. Ennek értéke ugyanis általában egy ház árával ért fel; a gazdagabbaknál nagyobbéval, a szegényebbeknél kisebbével. A foglaló nem pótolta, de mindig megelőzte a móríngot, s vele együtt tartották számon az emberek. Ezt bizonyítja néhai Vinczéné Benke Anna piskói asszony, aki 1839-ben így utal a foglalóra:⁹¹ „... mikor engem ipam uram a' fijának el foglalt, ígért 55 forintot”. Az ipára panaszkodva, alább ezt írja: „Testállás pénzem is nálla vagyon 10 forint, melyet az én uram nekem ajánlott halála utánra.”

A foglaló és móríng egymás mellett létezését bizonyítja Benke Anna idézett levele, de itt egyszersmind az is bebizonyosodik, hogy a foglaló mindig szóbeli ígéret tárgya volt, csak a felajánlott móríng két tanúval is igazolt összegét jegyezte be a házasulandók anyakönyvébe az eskető lelkész.⁹²

A nővételtől szólva a kortársak közül említsük meg Munkácsy Dánielt, aki a Regélő hasábjain⁹³ ezt írja: „Fiaik számára az apák szoktak nőt választani, valamint lányaik számára is az apák szokták a jegypénzt kialkudni.” Hölbling doktor tömören ennyit közöl: „Keleti szokás szerint a' Leány eladó. A' házasulandó legény a' menyasszonynak nemcsak pénzt... hanem még ruhát is vesz, többet vagy kevesebbet.”⁹⁴

A népi írók valóságfeltáró munkája nyomán úgy él még a mai köztudatban is, hogy a paraszti világ tengelye a föld, s a falvakban körülötte forog minden. Ez azonban maradék nélkül csak a polgári forradalom utáni parasztságra érvényes, amely tulajdonul kapta néhai úrbéres telkét. A feudális korra vonatkozóan azonban a kutató kénytelen megkérdőjelezni a házasságok vonatkozásában is a birtok mindent meghatározó szerepét, hiszen nem jussolt földet sem a nemes, sem a jobbágy lánya. Esetleges birtokegyesítésre jobbágyok esetén házasság útján csak akkor kerülhetett sor, ha a leány egyke volt, és a fiatalok egy faluban laktak. Ebben az esetben az uradalom sem bánta, ha két fertályból fél telek lett házasság útján.

Az Ormánságban azonban más volt a helyzet, mert a jórészt rokon családokból álló különböző apró falvak népe már csak azért is egymásra volt utalva házassági szempontból, hogy a vérfertőzést elkerülje. Húsz ormánsági községből begyűjtött adatok alapján tudjuk, hogy 1755—1860 között a községek fiataljai összesen 5086 házasságot kötöttek, s ennek 73—75 százaléka, 3667 házasság idegenben jött létre, csak a többi 1419 házasság kötöttett helyben. Csak 7 község volt, ahol 70 százalék alatt volt a vidéki házasságok száma, de a házasságoknak Drávaszerdahelyen a 80,61, Kísszentmártonban pedig egyenesen 85,45 százalékát kötötték vidéken.⁹⁵

⁹⁰ CSILLÉRY K. 1947. 276—279. — MÁNDOKI L. 1961. 126—237.

⁹¹ PKML 1842. 36/1843. sz. Piskói Benke Anna levele. Közli Kiss G. Kézirat. 1983. Jegyzetek. 57—58.

256. sz.

⁹² PKML F. 842. Szelle Ferenc piskói lelkész igazolása. Közli: Kiss G. Kézirat. 1983.

⁹³ MUNKÁCSY D. 1842. No. 64. 583—584.

⁹⁴ HÖLBLING M. 1845. 66.

⁹⁵ ZENTAI J. 1966. 85—106.

A falvak közötti exogámia térhódításában az is szerepet játszhatott, hogy a munkaerőnek hozott új asszony sérelem esetén nem szaladhatott azonnal az édesanyjához.

A távoli falvak fiataljai a mezővárosok és központi fekvésű falvak vásárain, búcsúin ismerkedtek meg egymással. Ha az ormánsági leány szoknyája a bal oldalon feljebb volt húzva, tudhatta az idegen legény, hogy szabadon megszólíthatja, mert nincs még elkötelezve senkinek.

A vásárok közül talán a leghíresebb volt a Luca-napján (december 13.) tartott vajszlói „leánynéző”, a búcsúk között pedig a szeptember 14-én tartott bodonyi, amelynek rendszeres látogatói voltak a Vajszló—Vejeti úttól keletre fekvő Ormánság lányai és legényei. Valamennyien az ormánsági táj szülöttei, azonos kultúra hordozói voltak, s fiatalságuk mellett ez is elősegítette a kapcsolatok szerveződését.⁹⁶

Ezeknek a fiataloknak a párválasztásában játszott fontos szerepet az ősi hagyományokra visszanyúló viszlai szőlőpásztorság.

Viszló híres szőlőhegyén mintegy 40 község lakosainak volt szőlőbirtoka. Minthogy a szőlő rendszerint lányok öröksége, asszonyok hozománya volt, lányok vállalták a szüretet megelőző négy héten keresztül az érő szőlő őrzését. Hét közben a lányok csak magukban voltak, de vasárnap a legények is megjelentek. A hagyomány szerint az előszürethez való szőlőt a lányok idegen szőlőből „szerezték”, a legények pedig a bor mellé való húsert a környék baromfióljait látogatták, majd az így szerzett élelemből főzött vacsorát a prэшázakban közösen elköltötték, és utána együtt maradtak reggelig...⁹⁷

Ne botránkozzunk meg e frivol kapcsolatokon a korabeli viszlai lelkész követve. A lány értékét az Ormánságban nem a szüzessége, hanem a munkaképessége adta. Tudta jól a viszlai lelkész is, amit szaporcai társa le is mert írni püspöke számára: „A jó munkás, szépen ruházkodó, hegyeken, búcsúkon megismert lányok még fattyúval is jó házasságot csinálhatnak. A megesett leány egyszerűen levágja haját, mint minden új asszony, felteszi a cifra menyecske-főkötőt, beül a templomba a menyecskék közé és minden rendben van. Kárhoztatást, megvetést nem tapasztal még szülei részéről sem.”⁹⁸

Ha azután a kapcsolat komolyra vált, s idegenből akart asszonyt hozni a legény, fel kellett, hogy keresse lelképásztorát, aki ajánló levelet írt számára. Így cselekedett a Vajszlón 1808. április 13-án született ifjú Kovács Dániel, akiről Jeremiás Sámuel lelkész ezt írta: „Szülei megegyezéséből indul magának házastársat keresni. Mellyre nézve, ahol Isten szerencsáját meg adandja... a' Kézfogási és Jegyváltási szövetségre szabadon bocsáttathatik.”⁹⁹

A házassági kapcsolat létesítését azonban már nem a fiatalok végezték, hanem „eszes, okos vénék”, a „szörző asszonyok” híradása nyomán elinduló apák,

⁹⁶ A vásárok jelentőségéről: Palóc-kutatások. I. Módszerek és feladatok — Eger, 1968. Andrásfalvy B. véleményét közli TÁRKÁNYI SZÜCS. E. 1981. 312. — A vajszlói vásárról HÖKE L. 1872. 212—216. és uő bővebben *A vajszlói Luca-napi leánynéző vásárok* címmel, 1880. 4. — A bodonyi búcsú látogatottságáról BODONYI N. In.: VÁRADY F. 1896. I. 194.

⁹⁷ RGy. Can. Vis. 1886. Viszló. A szőlőpásztorság lényegét a szexuális vonatkozások igen erős hangsúlyozásával foglalta össze a viszlói lelkész.

⁹⁸ RGy. Can. Vis. 1886. Szaporca.

⁹⁹ CSILLÉRY K. 1947. 279. A nagycsányi ref. leányegyház levéltárából.

keresztapák vagy más, világi dolgokban járatos férfiak. A párválasztásnál érzelmi szempontok nem játszottak szerepet, csupán az, hogy a legény vagy a leány háznál marad-e vagy kiadatik. Ha a telek csak egy fertály volt, mint a legtöbb esetben, akkor csak egy fiatal maradhatott otthon, s ebben az esetben az otthon maradó legénynek asszonyt vesznek, a lányra pedig „vőt szállítanak”. Rendszerint legalább fél teleknek kellett lennie ahhoz, hogy több házaspár is élhessen közös háztartásban.¹⁰⁰

A párválasztás első lépése az Ormánságban is a leánykérés. Ennek során kerül sor a lány testi adottságainak, általános emberi tulajdonságainak megvizsgálására.¹⁰¹

A huszadik század emberét a jegyzetben közölt szertartás részletei a rabszolgavásárokról emlékeztetik. Az ormánsági házassági szokásokkal kapcsolatban többször is idézett kézirat szerzője, Jeremiás Sámuel szerint pedig már a szomszédos területek lakóit is megbotránkoztatta ez az ormánsági gyakorlat, és általában „... az ilyen dolgokat vásári barmok körül illő vizsgáldásnak ítélik”.

Ha mindenben megfelelt a kiszemelt leány, kezdetét vette a hosszadalmas, keleti alkudozás. A vételár összege a leány apja és a kérők vagyoni állásának, valamint a lány milyenségének függvénye. A szakirodalomban általában 50—150 forint szerepel, de mi úgy láttuk 19. század eleji forrásokban, hogy rendszerint akkora a foglaló, amennyit a lány szüleinek háza ér. Ez az összeg a vajszlói fő utcán elérhette a 250—300 forintot is. „A Jegyet azért erőltetik minél feljebb vinni, mert az esküvő után az idevaló ember nem költ többé a feleségére... A Jegy ruhával be kell neki érni holtáig...”¹⁰²

Megjegyeznénk itt, hogy a foglalón kívül az ormánsági nagycsalád minden asszonya támaszkodhatott még a számára fenntartott „ruházati földre”, ahol megtermelhette a szűkebb családjá számára elégséges kendert és szerencsés esetben némi eladható zöldséget is. Eredetileg az asszony jövedelme lett volna a szülei által vele adott üsző vagy emse szaporulata is, de azokban az örökösödési okmányokban és levelekben, amelyekben szó volt erről a gyakorlatról, mindig panaszkodtak az asszonyok-lányok. Lehet azonban az is, hogy a panasz volt a kivétel és tisztelték a nők jogait a patriarchális család férfitagjai, de ezt igen nehéz elhinni.

A „foglalás”, a lányvétel hivatalos aktusa, minden esetben szóban történt, és az ősi szertartás lefolyásáról csak egyetlen hivatalos iratot sikerült találnunk.¹⁰³ Ebben az iratban Szaporcán elszenvedett sérelmét írja le a következőkben a kérőben járt sámodi jobbágy: „Szaporcza Helységben Bíró András özvegyének a leányát Fijamnak Feleségül el foglaltam; a' meg egyezés szerint 70 forintot fizetvén a leánynak. Szokásunk szerint ekkor este a' Leányos Háznál öszve gyűlvén, a' Leány Fijammal kezét fogott. (Ez volt a foglalás nyugtázása.) Én vittem oda egy akó bort, egy itze pálinkát, egy sódart, 2 kenyeret, koszurúpénz helyett pedig 2 forint 60 krajcárt.”

Ez a levél azért is izgalmas számunkra, mert betekintést nyújt a falusi közigazgatás alig ismert gyakorlatába. Az történt ugyanis, hogy a szokásjogot megsértve Rác Samu, szaporcai bíró, a sámodi jobbágy távozása után lefoglalta a lányt a saját fia

¹⁰⁰ RGy. Can. Vis. 1886. Szaporca.

¹⁰¹ A köznép házasodásának módja Baranyában. 1954. 518—519. „... vizsgálják körmeit nem vakok-e; karjait nem sömörösek-e; lábait nem fakadékosak-e, ha volna csizma a lábán, lehúztatják azt is, hogy lábszárát is láthassák. — Ezután a lány még végig kínálja vendégeit borral, hogy azok, ha biceen, észrevehessék és meggyőződhessenek róla, hogy arcvonásai tiszták-e, fogai fehérek-e, szája nem szagos-e?”

¹⁰² A köznép házasodásának módja Baranyában. 1954. 520.

¹⁰³ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1810. 13. sz.

számára, s amikor a sértett atya a siklósi uradalomhoz fordult panasszal, az — a szokásjog körébe tartozónak tekintve az ügyet — a bíró magatartásának megítélését a szaporcai előjárókra bízta. Az esküdtek pedig keményen védve az ősi rendet, a bírót teljes kártérítésre kötelezték, és ezenkívül kiróttak rá további 70 forintot „botránkoztató szégyenpénz” címén. A bíró azonban csak a kártérítés jogosságát ismerte el és az uradalomhoz fellebbezett, de az elismerve a döntés jogosságát, a végrehajtás parancsával küldte vissza az aktát. Mi pedig az írásos beadványoknak és az úriszéki döntésnek köszönhetően, a szóbeliség homályából kiemelhetjük az ősi gyakorlat egy mozzanatát.

Az alku megkötését követte a móríngolással együtt járó eljegyzés a pap előtt, és a fiatalokat ezután már házasoknak tekintették.¹⁰⁴

A völgyény családjában megtartott esküvő után új munkaerővel gazdagodott valamelyik ormánsági család. A menyecske azonban jól tette, ha eleinte ügyelt magára, mert „Ha arca, termete nem tetszik”, könnyen meghallja, hogy „... ezért kár volt annyi lovat befogni...” vagy „Nem kellett itthon szappan, elmentek lúgért”.¹⁰⁵

Hosszú ceremóniák után egymás mellé került végre két fiatal, de (rendszerint) olyan idegenek egymás számára, mintha király volna az egyik és királynő a másik. A hasonlat kissé talán erős, de mindenképpen reális, mert ott is, itt is „dinasztikus” érdekekről van szó. Itt mégis annyira más a helyzet, hogy közös a hazájuk, a Drávára dülő erdőségek világa, „... ahol a nép fehérben jár”.¹⁰⁶

Kitűnő néprajzi munkák sora írja le az ormánsági nőt, aki „... főképp a’ Siklósi Járásban lenből készült és jól álló fehér ruhájában, szép testalkotása ’s bájos arczánál fogva nemcsak csinos, de valóban szép is...”. Ez a férfivélemény azonban egy percig sem zárja ki azt a tényt, hogy a szomszédos tájak lányai-asszonyai már az 1820-as évek elején is „biklásnak” csúfolták divattól elmaradt ormánsági társaikat.¹⁰⁷ A vásáron találkozó nőket azonban valójában nem a divat választotta el egymástól, hanem az ormánsági társadalom endogám berendezkedése, amely nem tűrte meg a népcsoporton kívüli párválasztást, és így útját állta annak is, hogy a szomszédos tájak fiataljai között valóban mély kapcsolatok jöjjenek létre.

Nemcsak a női ruházat, de a férfiviselet is más volt az Ormánságban. A férfínép télen-nyáron közepes bőségű, rövid, rojtos gatyában és borjúsájú ingben járt, fején széles karimájú kalap; nyáron mezitláb rugta a port, máskor pedig inkább bocskorban, mint csizmában taposta a hideg őszi-tavaszi sarat vagy a téli havat. Ha hidegebbre fordult az idő, vászon ruházatát rövid ujjú szürdölmány és hosszú, egyenes szűr egészítette ki. Elmaradhatatlan tarisznyáját bal oldalon hordta, ebben volt kése, pipája, a dohányzáshoz szükséges kellékek.¹⁰⁸ A nehéz munkához nem szokott, talaját vesztő, mindig ingerült férfínép testi állapotával és idegzetével már a reformkor végén sem volt megegyezve a járási tisztiorvos.

A fehér ruha és a ruganyos járás miatt a gáláns kortársak és utódaik gyakran bókolnak az ormánsági nőknek, de ez mit sem változtat azok megalázó, keserves

¹⁰⁴ A köznép házasodásának módja Baranyában. 1954. 517—519.

¹⁰⁵ BAKSAY S. 1917. 34.

¹⁰⁶ BAKSAY S. 1917. 30.

¹⁰⁷ HÖBLING M. 1845. 93. — RÉVAI S. 1907. 195.

¹⁰⁸ MUNKÁCSY D. 1842. 63. 269.

sorsán. „A' nők közül minden háznál csak egy a sütő-főző, ki gazda-asszonynak hivatik, a többi házbán lévő nők gyakran rántást sem tudnak keverni...” írja Hölbling Miksa.¹⁰⁹ Ezt a „sikeres” életet így fogalmazza egy kémesi asszony kérvénye 1802-ben: „Harmintz egy esztendeje mi uta Szolgáltam Férjemmel edjüt Kémesi Szabó Máté Atyám Uramat, meghalván Anyánk gazdasszonyságot [is] viseltem. A férjem, hogy megholt azután is, mint Gazda Asszonytul, töllem kért az én Ipam Uram elő mindeneket...”¹¹⁰ A panasz oka az, hogy bár mindenben eleget tett az asszonysors ősi követelményeinek az ipával szemben, az „... sem ruhát, sem pénzt nem adott” az ő lányának.

A másik asszonyt férje, szeretője kedvéért eltaszította magától, mondván „Ha reám ragadnál is, mint a Sinyedeg¹¹¹ a' Hóltra, mégis leráználak magamról”. Szerencsétlen asszony most az úriszéktől kéri, hogy a fia számára mentse meg, ami még menthető, s közben leírja kálváriáját, hogy a férje húsz éven keresztül verte, összetörte fejét, tagjait, ő meg megsiketült és félő, hogy hamarosan munkára is alkalmatlan lesz. A levél végén a jövőtől rettegve kérdi az úriszéktől: „Ki tart, ki fogad be házába szükségembe e nyomorult állapotban?”¹¹²

Ennél is nagyobb a menyek és lányok kiszolgáltatottsága. Hallgassuk csak egy csalódott szerdahelyi após „panaszait”. Évezredes etikát őriznek szavai! „Menyemet különösen s duplán a' többi cselédeimtől meg ruházván, azokra ki adtam 80 forintokat váltóban, mellyekre nem tudott vigyázni...” „A' mi a' mezei munkákat illeti olly röst azokban menyem, mint a' tunya ló, mellyet szüntelen korbátsolni kellettik..., de millyen tunya, s penyhe¹¹³ annál nagyobb a' nyelve.” Ha hihetünk az apósnek, a menyecske igen éles szavakkal utasította vissza a kioktatást.¹¹⁴ Az após pedig „annyiszor, amennyiszer pajkossan szájaskodott”, minden esetben úgy elverte menyét, hogy az kirurgusra szorult.

Az asszonyok kiszolgáltatottságából adódó konfliktusok gyakoriak voltak az Ormánságban, hiszen nem volt mindig könnyű betörni az igába a fiatal menyecskét. Azt azonban ritkán tudjuk írással igazolni, hogy a közvélemény is teljes erővel védelmezte azt a barbár jogot, amit a „foglaló” kifizetése nyújtott a „gazdáknak”. Az itt szereplő, s a menyé és a fia által az úriszéken bevádolt Kántor János szerdahelyi gazda mellett ugyanis kiállt a község egyházi és világi vezetősége. Kálmán János prédikátor, a bíró és három esküdt pecsétes írásban kérték a kegyetlen bánásmódja miatt bevádolt gazda felmentését mondván, hogy „... csak az illő fenyítéket fenntartani igyekezett”, és úgy járt el, „... mint apa, ha menyé, tselédes gazda, ha tselédje nem megfelelően viselkedik”.¹¹⁵

Minden bizonnyal általánosabb egy piski menyecske esete, akit nyolc ízben sikertelenül üldözött szerelmével apósa, és ezért „kiírhatatlan káromkodásai között kínzotta el annyira, hogy két héttel a szülés előtt hamar el szült” és a gyermeke is

¹⁰⁹ HÖLBLING M. 1845. 75.

¹¹⁰ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1802. 98. sz.

¹¹¹ Orm. Szótár. 1952. 477. Sinyedeges-gümőkóros

¹¹² Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1835. 205. sz.

¹¹³ Orm. Szótár. 1952. 432. Penyhedt-penészes

¹¹⁴ Hazudsz vén disznó, szarom a' vén szádba... az Asztalodra, a' Házodban...

¹¹⁵ Bm. L. Úriszéki iratok. 1836. 134. sz.

meghalt. A fiatalok végül elhagyták a szülői házat, és a férj panasza alapján foglalkozott a szennyes üggyel a falugyűlés, majd az uradalmi inspektor is.¹¹⁶

Mi azt gondolnánk, hogy a fiatal férj az apa garázdaságai miatt kér elégtételt, pedig csak azt kéri az inspektortól, hogy a közös munkával szerzett gabonából adassa ki az apjával a „fejszámba” őt megillető részt. Ezen a ponton sértette meg ugyanis az öreg gazda a közösségi élet ősi törvényét, s ezért ítélte őt el a közösség is, és nem azért a magatartásért, amelyről nem szoktak hangosan beszélni...

Tovább kísérve a patriarchális világ nőinek a sorsát, idézhetném korlátlanul az örökösödéssel kapcsolatos női panaszokat is. Ezt olvasom az egyik levélben: „Minden Atyai gazdaságbéli Javakból én árván maradott semmi mást nem nyertem, mint egy 2 esztendő s borjút.” A másik ezt írja fiútestvérei osztozkodásáról: „Maradott három ökör, a többi apró marhák [köztük az ő anyai öröksége] farkasok által el öldöstettek.” Két társa pedig balladai tömörséggel így fogalmazza az elárvult leánygyermek sorsát: „Mint első szülött és már házas ember, Máté bátyánk lett a gazda minden javakban... ő bírja azokat osztatlanul. Mi pedig... két Leány Gyermekek az Atyai Gazdaságban fel nevedvén ruhátlanul Máté bátyánk által férjhez adattunk és az Anyai Hozomány Marha szaporodásából Anna egy rugott borjút, Erzsébet pedig egy rugott csikót ajándékba nyertünk, egyebet semmit.”¹¹⁷

Az ormánsági nő helyzetének példákkal igazolt romlását az idézte elő, hogy az idők változása, a férfiakat terhelő állattartás sorvadása, a dráguló élet egzisztenciájában támadta meg a nagycsaládi szervezetben élő, birtokos jobbgazságot. Megingott az ormánsági civilizáció három egymás mellé rendelt bázisának egyensúlya, előtérbe került a földművelés, és ezzel zavar keletkezett a nemek közötti, családi munkamegosztásban is. Minthogy a családi vagyont kézben tartó férfiaknak sem technológiai lehetősége, sem kedve nem volt a földművelés intenzifikálásához, legegyszerűbb megoldásnak tűnt, ha a függő helyzetben levő nőkkel végeztetik az egyre fontosabb mezei munkákat. Nincs szó itt valamiféle újításról, csak az ősi, patriarchális munkaszervezetet igazították hozzá a változó világhoz, továbbra is biztosítva abban a férfinépség kényelmét.

Ebben a nehezedő világban a munkaerőnek vásárolt fiatal anya nyáron a mezei munka, télen a szűkebb családjának ruhát adó fonás-szövés miatt akkor is nehezen szánta volna rá magát a gyermekszülésre, ha történetesen nem őt terheli a gyermekek ruházása, nevelése, amely elől a férfitársadalom elzárkózott. A nagycsalád gazdasszonya vagy a törzscsaládban élő fiatalasszony anyósa pedig, aki „csak” a háztartást vezette, minél több család élt együtt, annál több bajjal és alig tudott több gondot fordítani a rábízott kicsinyekre, mint az udvar egyéb kétlábú apróságaira. Bizony teher volt neki is a gyermek. Nem volt hát nehezére, hogy a gyermekáldás megakadályozására tanítsa az agyonhajszolt menyecskéket, azok meg az esetek nagy részében szívesen hallgatták az „okos” tanácsot. Logikusnak tűnik számunkra az a feltételezés, hogy a születéskorlátozás a család általános élelmezési problémái mellett talán a női társadalom válasza volt saját kiszolgáltatott helyzetére. Hamarosan pedig az egész közösség megértette a modern családtervezők „igazságát”, hogy az

¹¹⁶ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. Kis Kovács János piskói lakos panaszlevele Bucher János inspektorhoz. 1826. febr. 2. sz.n.

¹¹⁷ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1831. 124. sz. és uo. 1822. 190. sz.

életszínvonal tartását, növelését munka nélkül is el lehet érni, csak tudatosan és rendszeresen csökkenteni kell a fogyasztók számát. Igaza van tehát Andorka Rudolfnak, aki azt állítja, hogy az elszegényedés és születéskorlátozás alternatívája elé állított ormánsági család az utóbbit választotta. Ezt az ősinek mondható receptet használták azután a kapitalista kor parasztjai arra, hogy az elkülönözések után maradt kis birtokaikat egyesítve javítsák életszínvonalukat.¹¹⁸

És itt lehetetlen nem idézni a magyar paraszti világ legjobb ismerőjét, Erdei Ferencet, aki nyomatékosan írja, hogy ezt a megoldást azok a parasztok vállalják, akiknek elégük volt a paraszti életből, de nem menekülnek, hanem „Megátalkodottan megvetik lábukat és magát az életet tagadják meg”.¹¹⁹

Az egykés magatartás kialakulásával kapcsolatban mi mindenekelőtt azt szeretnénk kiemelni, hogy az korántsem egy pillanatnyi élethelyzetre való reagálás vagy éppen a hitélet megrendülésének következménye, hanem a 18. századba mélyen benyúló történeti folyamat eredménye, amely akkor veszi kezdetét, amikor a szabad határhasználat korlátozása nehéz helyzetbe hozza a békés időben megszorodó patriarchális nagycsaládokat.

Világosan kell tehát látnunk, hogy itt egy egzisztenciájában megtámadott társadalomról van szó, amely a primitív gazdálkodásból adódó szüntelen munkaerő-gondjait előbb a nők agyonterhelésével kívánja megoldani, majd az utánpótlás-csökkenés során a születéskorlátozás mellett, talán annak kiegészítésére általánossá teszi a felnőtt munkaerő szerzésének olyan formáit is, mint a vőszállítás és az örökbefogadás.

A vő, az asszony szüleinek házához, a lányos házhoz költözött férj. A vőség az az intézmény, amelyben a fiatal pár a házasság megkötése után az asszony szüleinél marad, velük egy telken, egy házban, azoknak dolgozva él. A vőszállítás pedig az egykés vidékek jellegzetes gyakorlata, ahol az egyes leányt nem adták ki, hanem „rá vőt szállítottak”, vagyis olyan vagyontalan, de szorgalmas legénnyel házасították össze, akít nem kötött le saját gazdasága, hanem a leendő vagyon reményében vállalta a vő alárendelt szerepét. Az ilyen férfi „Félig férj, félig szolga, igen sok esetben matriarchátus alatt”.¹²⁰ Feleségének nem élettársa, apósának-anyósának inkább szolgálja, mint rokona, akinek minden tettét irányítják, szexuális életét is befolyásolhatják. A vőszállításra mindenekelőtt azért került sor, hogy megmentsek a parasztbirtokot az esetleges megosztástól, és ugyanakkor gondoskodjanak megmunkálásáról is. Ezért tartják az Ormánságban, hogy „A vő mög a korpa, a legócsóp portéka”.¹²¹

A vőszállítás gyakorlatára külső szemlélők csak a 19. század második felében figyeltek fel, amikor már mindenki számára evidens volt az egykés.¹²²

¹¹⁸ ANDORKA R. 1975. 2—3. szám. 56.

¹¹⁹ ERDEI F. 1973. 177. Közli: ANDORKA R. 1975. 54.

¹²⁰ Orm. Szótár, 1952, 590.

¹²¹ A fogalmi tisztázáshoz: Néprajzi Lexikon. 5. 1982. 604. Vőség. MORVAY J. cikke. — Orm. Szótár. 1952. 590.

¹²² GÖNCZI F. 1914. 136. — BAKSAY S. 1917. 36.: „Az egyetlen lány nem eladó. Az egyetlen lányra vőt szállítanak.” — CSILLÉRY K. 1947. 278. „Vő fogadási egyezségek” a sámodi ref. egyház anyakönyvéből.

A mi kutatásaink során az első adat 1795-ből bukkant fel.¹²³ Ebben az esetben kórósi Bonyár János azért fogadja vejéül Csöme Ferencet, hogy biztosítsa két lánya jövőjét.¹²⁴ Ugyanez a cél vezette kémesi Molnár Istvánt is, aki azt vallja a vőfogadási szerződésben, hogy „... Márki Istvánt leányomra szállítván, örökös fiamnak fogadom, ha velem meglakhatik...”, s egyben kötelezi a vőt arra, hogy a kisebbik lányt is „... tartozzon megruházni és férjhez adni...”.¹²⁵ Itt tehát még szó sincs az egyetlen lányról, csak arról, hogy a kor követelményeinek megfelelően oldják meg a lányok jövőjét.

A vőfogadás, vőül menés a 19. század elején bizonyíthatóan eleven gyakorlat. Lépten-nyomon találkozhatunk vele hivatalos iratokban utalás formájában, de megtaláljuk az élő gyakorlat leírását is.¹²⁶

Forrásainknak mindenben megfelel a vőszállítás gyakorlatára vonatkozóan is Jeremiás Sámuel kézirata. „A vőszállítás — olvassuk ebben az értékes forrásban — egyebütt is megvan, csak nem annyira általános, mint itt.” A vőfogadásnál, akár a nővetelnél az anyagi érdekeké az elsőbbség. Ezért van az, hogy „... a’ Legény az egyébként nem szemre való Leányt is elfogadja, mert ily módon egyszerre Gazdává lesz...”. Megmondja azután Jeremiás Sámuel azt is, hogy csak „... a’ Szolgák és az olyan Gazdáknak gyermekei szállanak Vő házhoz, kiknek 3-4 fiuk van és nem házashatják minnyáját házokhoz”, azaz nem tudnak leányt venni.¹²⁷

Az első okra vonatkozóan 1810-ben Kóróson találtunk igazolást, amikor „Balog Mihály Bagi Dávidot, mint szolgát magához fogadta... semmi fizetést nem adott, úgy tartván, mint maga Fiját, minthogy tulajdon Leányát, Balog Annát nekie feleségül adta”.¹²⁸ A második esetre pedig az 1/4 telekkel és öt fiúval rendelkező, kórósi Csöme Ferenc parasztkovács hívta fel figyelmünket, aki 1842-ben öt fia közül egyre hagyta a polgári örökségét, a telket, egy másikra a kovácsmesterséget és a további három fiút vőnek szállította, hogy megoldja gondjaikat.¹²⁹

A Csöme fiúk esetében azonban a vő nem lett „Szabad préda, akinek a söprű is parancsol”,¹³⁰ mert közülük Sámuel „Kóróson vőnek szállittatván” 270 forint kielégítést kapott a testvérektől, továbbá „3 Süldő Sörtvéseket, a Vasas Kocsi hátsó Tengelét, 2 vasas kerekekkel”, valamint illő részt a szőlőből. Még Ferencnek, a legkisebbnek is jutott 200 forint kielégítés.

A sommás általánosítás veszedelmes voltára figyelmeztet annak a rádi vőnek a példája, akinek az apósa a saját testvérével való osztozásnál egy ökröt és egy lovat adott a közösből, holott a megrövidített testvér véleménye szerint „... annak oda jöttétül olta a gazdaság nem szaporodott” meg az a másik is, aki a rábizott javakat

¹²³ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki jkv. 1819. Cópia a kórósi ref. egyház jegyzőkönyvéből.

¹²⁴ Bm. L. uo. „Bonyár János vőjét, Csöme Ferencet mind holtáig házához fogadja úgy, hogy ha a másik lányára, Sárára is más ifjú fog szállani, a két vői felesek lesznek mindenben...”

¹²⁵ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1802. 96. sz.

¹²⁶ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1810. „Kórósi lakos Szekeres András, vagy másképpen Tóth Sándor veje...” és uo. 1811. 31. szám: „Pantsó Dávid elhagyván házunkat (a négy testvér alkotta nagycsaládot), ide s tova szolgált 16 esztendeig, azután Szerdahelyen vőnek szállott.”

¹²⁷ A’ köznép házasodásának módja Baranyában. 1954. 522.

¹²⁸ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1810. 24. sz.

¹²⁹ Bm. L. Siklósi uradalom. Úriszéki iratok. 1842. 64. sz.

¹³⁰ TÁRKÁNYI SZÜCS E. 1981. 95. sz. jegyzet és Orm. Szótár. 1952. 599.

„... szabad tetszése szerint pazérolta”. Ez utóbbi vásárokon szórta a pénzt, evett-ivott, kalapjára „bukétát vásárolt”, elitta a kezére került vagyont; az apósét is, meg a magáét is.¹³¹

Az általunk bemutatott sokszínűség ellenére is, elsősorban munkaerő a vő, s az egyes ormánsági családok a 18. század végétől élnek azzal a gyakorlattal, hogy a lánygyermekre vőt szállítsanak. A patriarchális család által vagyon nélkül kiházásított lánynak és annak a legénynek, akitől a jegyruhákat és egyéb holmikat nem kívánják, érthetően közös sorsa volt a kiszolgáltatottság. Ennek a sorsközösségnek a szimbólumát látjuk abban, hogy az „eladott lány” lakodalmát a férj, a vő lakodalmát pedig „a’ Leány szülei tartják ki”.¹³²

A 19. század végére annyira egybemosódott a vagyon nélkül elbocsátott, különböző nemű fiatalok sorsa, hogy a versfaragó vőfélyek a vőnek adott legény búcsúztatásakor alig módosított menyasszonybúcsúztatókat használtak. Ács Csöre János mecskei vőfély atyától búcsúzó legényének [1899-ben] zápor módjára hullottak könnyei.¹³³ Édesanyjának már csak zokogva mondhatta:

„It van az el válás keserű órája
Mej esik lelkemnek nehéz fájdalmára
Most mindjárt vezetnek nejemnek házára.”

...

Mire a búcsúzás során legénypajtásaihoz jutott, már pontosan megrajzolta kiszolgáltatottságát az alábbi strófában:

„Nekem már nejem van, annak kel engedni
Annak a kedvét kel mindenben keresni
Nem lehet ezután mullácsba [multságba] menni
A rám bízott munkát kel teljesíteni.”

A vőszállítás és a „vői sors” bemutatása után feltétlenül hangsúlyoznunk kell annak összefüggését a családtervezés egykori gyakorlatával. A 18. század végétől erősödő születéskorlátozás első eredménye ugyanis az lett, hogy megnövekedett a csak fiú vagy csak lánygyermekkel rendelkező családok száma. Az otthon maradó fiú akár egy volt a szegényebbeknél, akár több a módosaknál, megkapta a családtól a maga asszonyát. Itt tehát az ősi gyakorlathoz képest nincs változás. A vővel került először a családba a vérségi alapon oda nem tartozó, idegen férfi munkaerő, amely immár nemcsak az összetett családstruktúra végét jelenti, hanem a patriarchális rendszer bomlásának a kezdetét is!

Ha az állami és a földesúri forrásokra, vagy a társadalmi valóságtól mindig elmaradó közgondolkodásnak módja Baranyában. 1954. 522.

találunk egy-egy özevgyasszonyt, nincs nő az előjárók vagy a presbiterek sorában

¹³¹ Bm. L. Siklósi uradalom. Ürészéki iratok. A jegyzőkönyv dátuma 1843. szept. 16. és uo. 1831. 109. sz.

¹³² A’ köznép házasságának módja Baranyában. 1954. 522.

¹³³ A vőlegény kikerő és Búcsúztató versek: ÁCS CSÖRE. Magyar-mecske, 1899.

sem. A családi élet döntő szféráiban azonban egyre gyakrabban jutnak vezető szerephez az eddig mellőzött nők. A vős családok matriarchális jellegű átalakulása vitathatatlan. Az asszonyok legtöbbször nem sokra tartott férjükkel, később pedig lányuknak még ennyire sem becsült urával szemben olyan fölényes helyzetbe kerülnek, hogy az intézkedési jog jelentős része is az ő kezükre jut.¹³⁴ A hagyományos családokban ugyan a vagyon a férfiak kezén van, de az élet legfontosabb területén, a születendő utódok meghatározásánál már itt is az asszonyoké a döntő szó. Ők a jövőben kevesebbet vállalnak majd a mezei munkákból, a szülés fájdalmából, a gyermeknevelés gondjaiból, de bebizonyítják mindenkinek, hogy „okos politikával”, így is lehet tartani az örökölt státust, sőt a birtokot is meg lehet növelni...!

A felnőtt munkaerő szerzésének viszonylag kényelmes gyakorlata vezetett el hosszú távon az ismert katasztrófához. A 19. században ugyan még sok felnőtt van az ormánsági családokban, de rendre fogy a gyermekek száma, s már a század legelejétől jelentkeznek a vagyonnal rendelkező, gyermektelen öregek munkaerőgondjai. A levéltári forrásokban ezt az állapotot mindenekelőtt az eltartási-örökbefogadási szerződések növekvő száma jelzi. Különös tréfája a forrásanyagnak, hogy előbb kínált [1799] tanulmányozásra örökbe fogadandó részére kiadott hatósági erkölcsi bizonyítványt,¹³⁵ mint a kapcsolat lényegét feltáró szerződést. Bizonyos azonban, hogy a 19. század kezdetére egyre több az olyan ormánsági jobbágy, mint a kémesi Molnár Mikó, „... akinek se Fija, se Leánya vagyon”,¹³⁶ ezért öreg korára eltartóról kénytelen gondoskodni.

Az örökbefogadási szerződéseket gyakran kötötték házasság előtt álló fiatalokkal úgy, hogy a menyasszonyt is, a vőlegényt is, külön-külön örökbe fogadták. Így fogadta örökbe 1810-ben sámodi Bana József és felesége Getzi Jutka hidvégi Tóth Esztert és vajszlói Szabó István Dánielt, hogy „Ötet mind magát, mind Feleségét Holtig, mint Édes Szülőit becsületben tartja, minden némő Jóságát takargattya...”.¹³⁷

Aderjási Nagy Balázs Dávid 1815-ben kelt szerződése kitűnően összegzi az egész problémakört. Benne van a magtalan házasságok tragédiája: „Én alább meg nevezett Aderjási Lakos minden Magzat nélkül, csak egyedül Feleségemmel vagyok...”, azután a féltett vagyon: a ház, a negyed telek, a 2 ökör, 2 ló, 4 apróbb szarvasmarha, a 100 barázda szőlő, a jól épített pince, amelynek „gondja viselésére” nincs már erő. Ezért található a szerződés végén a tehetetlen öregség örök reménysege, a fogadott fiúval szemben ismételten megfogalmazott elvárás, „... hogy minden dolgainkban igaz hívségű Segítettök..., és hűséges Gondviselőnk, eltartónk és táplálónk legyen”.¹³⁸

A társadalom előregedésének rettenetes valóságát jelzi már vajszlói Kaszás István kérvénye, aki a szokott módon kezdi vallomásának is beillő mondanivalóját: „... minthogy meg öregedtem és minden magzat nélkül vagyok..., öcsémnek adom házamat és 1/4 Sessio állományomat”. A továbbiakból azután kiderül, hogy nincs már más vágya az életben, mint valahogy kibírni haláláig. Ennek az a feltétele, hogy

¹³⁴ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 47.

¹³⁵ PKML Űriszéki iratok. 1799. sz.n.

¹³⁶ Bm. L. Siklósi uradalom. Űriszéki ir. 1802. 97. sz.

¹³⁷ CSILLÉRY K. 1947. 277—278. Házassági szerződés a sámodi ref. egyház anyakönyvéből.

¹³⁸ Bm. L. Siklósi uradalom. Űriszéki iratok. 1818. 85. sz.

zavartalan létlenségben lakhasson házában feleségével, és öccse az örökség fejében tartozzék neki évenként „3 kila búzát, 1 kila kukoricát, 10-10 icce kender, illetve lenmagot ruhára és a házi ülésben 2 ágy fokhagyma földet adni”.¹³⁹

A vajszlói jobbágyság 1842-ben íratta szerződését, egy évvel korábban Besencén már eggyel kevesebb gyermek született, mint amennyien meghaltak. Három évvel később pedig jelentkezik már az ormánsági népesség szaporodásának erőteljes lassulása.¹⁴⁰

Végigkísérve a hagyományos társadalom belső fejlődését, nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a markáns archaikus vonásokat hordozó társadalom súlyos megrázkódtatásokon ment át már a 18. század derekán, és többé nem tudta visszanyerni elvesztett egyensúlyát, mert szüntelen zsugorodott összetett civilizációjának bázisa: a többféle hasznosítást kínáló határ. Olyan tények jelzik ezt az egyensúlyvesztést, mint a születésszám alacsony szintje, a nő helye az ormánsági családban, a felnőtt munkaerőpótlás egyéb variánsai, amelyek világosan bizonyítják, hogy sem a nők, sem a férfiak nem érznek többé felelősséget saját, jellegzetes civilizációjuk jövője iránt. Csak az egyetlen gyermekre támaszkodó „holnapra” gondolnak, s mire felocsúdnának, már tehetetlenül sodródnak a civilizációjuk számára integrálhatatlan piaci gazdaság áradatában.

6. A mai Ormánság történeti gyökerei

Már demográfiai kutatásaink jelezték, hogy a 19. század elejére megszűnt a református, úrbéres népesség kizárólagossága az Ormánságban, mert növekvő számban érkezve itt születnek, itt házasodnak és az ormánsági földbe térnek nyugovóra olyan emberek, akiket mindenekelőtt a szabad bémunkához való viszony választ el az ősnépességtől. Ezeket az elemeket nem sodorta magával a pusztulásba a feudális világ, hanem „gyakran akaratuktól függetlenül” a kibontakozó kapitalista viszonyoknak lettek előkészítői.

Valóságfeltáró munkánkhoz az első segítséget Mitterpacher Ignác főbírótól kaptuk, aki gondosan feljegyezte a siklósi járásban mindazokat, akik „... a királynak felajánlott segedelemhez járulni kötelezettek”.¹⁴¹

Ebben a kimutatásban benne van mindenki, aki „számít” valamit a járás falvaiban. Szerepel itt: 14 lelkész, 6 tanító, 2 nótárius, 2 ispán, 1 árendás, 1 tisztartó, 18 malmos gazda, 4 harmados molnár, 7 iparos, 1 szolgabíró, 1 ügyvéd, 1 erdész, 6 kocsmabérlő, 2 urasági malomárendás, 1 deszkakereskedő, 1 pusztabérlő és 1 seborvos. A molnárokat és a szolgabírókat kivéve a szentlőrinci járás is azonos képet adna, ha pontosabban ismernénk adatait. A foglalkozások mögött találjuk azt a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkát végző réteget, amely egyre inkább sajátos polgári feladatokat ellátó munkakörökben talál magának elhelyezkedést. E réteg tagjainak jelentőségét azért hangsúlyozza Vörös Károly, mert „... a feudalizmusból a polgári felé emelkedő társadalmi mozgásnak... szerves és egyre jelentősebb részei”.¹⁴²

¹³⁹ KISS G. 1980. 232.

¹⁴⁰ KISS G. 1980. uo.

¹⁴¹ Bm. L. Limbus. Acta Ingnatii MITTERPACHER 1819—1831. 418. sz.

¹⁴² VÖRÖS K. 1975. 10. 2.

Ehhez a „nem fizikai munkát” bérért végző réteghez tartozónak érezzük még az uradalmi kancellistákat, katonákat, hajdúkat, sőt a pásztorhierarchia különböző fokain álló számadókat, csikósokat, gulyásokat is. E réteg legalján foglalnak helyet a községekben található pásztorok, csőszök is, akik részben még idegenek, de részben már ormánságjak.

Az uradalmi hierarchia csúcsán helyet foglaló uradalmi igazgatók, inspektorok, ügyvédek nem laknak az Ormánság területén; földmérő és számtartó is csak Sellyén található, de minden uradalomban megvannak a termelés közvetlen irányítói: az ispánok, katonák, hajdúk, gazdák, számadók,¹⁴³ akiket már az egyenruha-viselés is elválasztott az úrbéres világtól. Szabószámlák igazolják, hogy a káptalani uradalom tisztjei számára 1842-ben 3 forint 15 krajcáros egységáron készült köpeny, Horváth Mátyás pécsi szabómesternél. Egy spencer (zeke, rövid kabát) ára 1 forint 30, egy „Mellyű, vagy Lájbi” 1 forintba került, egy felül pertlivel záródó nadrág pedig 1 forint 15 krajcárba. A mindig elegáns erdőkerülők pompáztak csak 2 forint 30 krajcáros frakkban. A szerényebb béosztású alkalmazottak, a szekeresek, mező- és árokörzők 7 forintos hosszú szűrt viseltek, de kaptak illetményben fehér és fekete színű, rövid szürdalmányt is. Hosszú és rövid szűrt kaptak a gulyások, és a káptalani uradalomban az utolsó béres is Pécssett csináltatott, 1 forint 15 garast érő bocskorban járt.¹⁴⁴ A foglalkozással járó viselet felsorolása nem öncélú, mert minden városban készített ruhadarab növelte a távolságot a házilag előállított ruhákban járó úrbéres világ és a „másik Ormánság” között.

Külön kell itt szólnunk a pásztorokról is. Ennek a társadalmi rétegnek az arisztokratái az uradalmi számadók. Nagy urak ők a falvak népe előtt, hiszen „nem dolgoznak”, hanem keleti göggel nézik, amint kirendelt robotos építi helyettük a karámot és a pásztorkunyhót, hordja-viszi az élelmet, a kényelmes fekvést kínáló szalmát. Az erdei szállás közelében felhalmozott tüzelőhöz sem nyúlának; az esetleges aprítás, a tüzelés a bojtár dolga...

Elsősorban azonban nem a paraszt által tisztelt „szellemi munka”, a rovásadás emeli ki őket a parasztok közül, hanem a tekintélyesnek számító jövedelem.

Előttünk van a pécsi káptalan kancelláriájában készült összeállítás, amely négy uradalom (a káptalani és a sellyei nagy uradalmak, valamint a Czindery- és a Petrovszky-birtokok) számadóinak jövedelmét veti össze 1819-ben.¹⁴⁵ Innen tudjuk, hogy a számadók pénzben 30—60 forintot, kétszeresből 10—30, rozsból 12—24 mérőt kaptak. A káptalani és a sellyei uradalom adott még 100, illetve 50 fej káposztát is. Borsó és lencse járt 1/4—3/4 mérővel, só is akadt 50 font körül és bocskor 8—12 pár. Ha kanász-számadókról volt szó, akkor tarthattak minden 100 állat után húszat azzal a feltétellel, hogy „...öregekre-öregesek, malatczokra-malatzok tarthassanak”, ha pedig „...olvasáskor ezen a számon felül némű-némű Sertvések találtatni fognak, azok a Méltóságos Uraság részére meg fognak billegeztetni”. A káptalan egy hold kukoricaföldet is adott számadóinak, a Czindery-uraság pedig 10 mérő csutás

¹⁴³ PKGL F. 207. sz. Fizetések tabellája az 1842. évre. — A sellyei uradalom alkalmazottainak fizetéséhez KARDHORDÓ K. 1972. 251. — Bm. L. Siklósi uradalom. A praefectus ikt. iratai 1829/1841. 1841. 91. sz.

¹⁴⁴ PKGL F. 207. 176., 178. szám. A szabók és bocskorosok számlái.

¹⁴⁵ PKML F. CDXCV. Conventio Boariis. 22. sz.

kukoricát méretett. Az összevetés végén Lukcsics ispán még azt jegyzi meg, hogy a sellyei uradalomban az endesi pusztán a számadó irtat magának jó két hold földet, Körcsönyén meg az ól mellett van a földje, amely „ab immemorali tempore” marhaállás volt, „... így tehát merő ganéj azon föld”.¹⁴⁶

A falusi kocsmákban gyakran megforduló elegáns, uradalmi kanászokról kitűnő képet hagyott hátra Munkácsy Dániel.¹⁴⁷

A jobbágyok alkalmazásában lévőkről azonban csak annyit tudunk, hogy a tilos erdők új rendje nyomán jelenik meg és válik fokozatosan a falu jellegzetes alakjává a „kosztos kanász”, egy-egy utca vagy éppen egy gazdag paraszt sertéseinek pásztora. Munkájáért csekély fizetést, ételmet, ruhát, szállást kapott, és (ha közös volt) a gazdák rendszerint egymást váltva látták el minden szükségessel.¹⁴⁸

A legnépesebb falusi „alkalmazotti” réteg, a pásztorok számának, eredetének megközelítésére a szentlőrinci járás adatai alapján elkészítettük a VII/7. táblázatban látható szokatlan tartalmú összeállítást.¹⁴⁹

VII/7. táblázat

A szentlőrinci járás 11 ormánsági községében lévő pásztorok adatai 1851-ben

A szentlőrinci járás 11 ormánsági községében lévő pásztorok adatai						
	A pásztorok			Más községben született	Ormánsági	Vidéki
	száma	vallása				
		ref.	rk.			
Száma	131	85	46	86	89	42
Százaléka	100	64,89	35,11	65,65	67,94	32,06

Kiderül ebből a kimutatásból, hogy a 11 községben 131 pásztor él, s ebből a tekintélyes számból 1 községre 11,91 pásztor jut, vagyis a pásztorok adják a helyi, bérből élő népesség legszámosabb rétegét. Megtudjuk azonban azt is, hogy a pásztoroknak csak 35,11 százaléka katolikus (közéjük számoltuk a Zalátán talált egyetlen zsidó pásztort is), mert a közhiedelemmel ellentétben a reformátusok is vállalkoznak erre a munkára, és arányuk megközelíti a 65 százalékot. A szemérmes vonakodás a bér munkától valószínűleg csak a szülőfaluban volt jellemző, ahol szégyent hozott volna a módos rokonra a vállalkozó, mert a 131 pásztorból 86, 67,94%, más ormánsági községben született. Ugyancsak az ősnépességnek az alsó kategóriákban meginduló bomlását jelzi az a tény, hogy az alkalmazott pásztoroknak csak (!) 32,06 százaléka vidéki, a többi ormánsági. Érthető, hogy az ormánsági néptudományi irodalomban általános nézet ellenére,¹⁵⁰ éppen itt tudjuk először felhívni a figyelmet a meginduló változás tényeire.

Valószínűleg szolgának is mentek ormánsági legények, de ezeket nem találjuk az iratokban, mert a szolgáló állapotot a pásztorságnál is jobban szégyellhették a régi

¹⁴⁶ A számadó juhászok jövedelméhez: KARDHORDÓ K. 1971. 48. sz.

¹⁴⁷ MUNKÁCSY D. 1842. 63. 569.

¹⁴⁸ KODOLÁNYI J. (ifj.) 1960. 33., 39.

¹⁴⁹ Bm. L. Megyefőnöki iratok 1851. 1527. sz.

¹⁵⁰ BUDAY D. 1909. 13. „A cselédjük, iparosuk lehet német, horvát, cigány, bármilyen vallású, a boltosuk lehet zsidó, de az »Egyke« csak gazda marad.”

Ormánságban. A források nyíltan csak arról az esetről beszélnek, amikor egy-egy vőjelölt vállalt próbaképpen szolgátságot. Ezt azonban a közvélemény teljesen normálisnak tartotta.

Zsellérekkel korszakunk legelejétől találkoztunk már, rámutatva arra az ormánsági sajátosságra, hogy a differenciálódó népesség megmarad a telkes állományon belül, s nem meri vállalni az úrbéres állományból való szabadulást (amire II. József rendelete óta már lehetősége volna), és a vele járó szükségszerű pályamódosítást az egyre szélesedő bérmunka-rendszerben. Ezzel a szabadsággal éltek Baranyában—Tolnában a német családok másod-harmad szülöttei, akik tehető családi háttér esetén tanult emberré, iparossá vagy fuvarossá lettek, vagy szegényebben egyetlen kapával okoztak „földindulást” a különböző magyar és délszláv falvakban.

Ha a kortársak módjára pálcát törnénk a magyar és délszláv szegénység „lustasága”, „tehetetlensége” felett, minden bizonnyal igaztalanok lennénk. Az összehasonlító értékelésnél mindig gondolnunk kell arra, hogy a nyugati jövevény a 19. században negyedik—ötödik százada ismeri már a polgári szorgalom, a takarékoskodás eredményeit, s kíváncsnak tartja a szabad bérmunkát, a Dráva-völgy szegénysége pedig éppen azért nem tudja feladni kontemplatív életmódját, mert egy archaikus civilizáció szülötte, és a maga erejéből képtelen otthagyni a szegénységre kárhoztatott talpasházakat, ahol kenyeret, ruhát kap minden családtag. . .

A társadalom változásai után kutatva be kell pillantanunk a drávai malmok világába is. A nagy folyó mentén mindenfelé foglalkoztak a jobbágyok és a zsellérek vízimolnár-mesterséggel, de a malmok falujaként csak Dravapalkonyát emlegetik. Itt a gőzmalmok megjelenése előtti időben 26 vízimalom volt.¹⁵¹

Bizonyos, hogy a drávai molnárság a legtöbb esetben csak jövedelemkiegészítő szerepet játszott a jobbágyok háztartásában, minthogy azonban nem kényszerből vállalták, kellett, hogy legyen jövedelem is ezen a munkán.¹⁵² Különben miből alkalmaztak volna „kismolnárt”? Miért fenyegetőztek volna az úriszéki perek során az „öreg gazda” hatalmával szembekeverült fiatalok olyan gyakran azzal, hogy „... elmegyek a Drávára molnárnak”? A föltoluló kérdésekre nincs dokumentálható válaszuk, de az ormánsági viszonyok ismeretében feltételezzük, hogy a hagyományos családból kiszakadó fiatalnak ugyanazt jelenti a malmokban vállalt szabad bérmunka, mint a rendszer ellen lázadónak a „Pozsega havasa”, a szlavóniai hegyek szabad világa. . . Önállóságot, szabadságot és a molnárság esetén becsületes munka útján való érvényesülést.

A bérmunka lehetőségeit keresve az erdőkbe visz az utunk, ahol a 19. század elejétől gyakran csattogott a favágók fejszéje és zizegve mélyült százados törzsekbe a fűrész. Itt robotosok vágják uruknak a karácsonyi fát, amott hajdúk pálcájától serkentve fogott hozzá egy-egy kirendelt csapat, hogy zsindelyt, parkettát készítsen, faszenet égessen egy-egy tőkés vállalkozónak, hídnak való gerendát, pallót készítsen a szolgabírónak. Szabad erdei munkát azonban nem vállalt a Dráva-völgyön sem a magyar, sem a horvát jobbágy, esetleg csak „odaát a Deráván”, ahol lehetett még résziben dolgozni.

¹⁵¹ Orm. Szótár. 1952. 303. Kila.

¹⁵² MÓRÓ M. A. 1980. 292. Csehi: „... családjuk kenyerét ebből nem tudják előteremteni.” — Uo. 293. Cún. „... sem állandó lakhelyük, sem jövedelmük nincs.” — Uo. 302. Lúzsok: „... az uraságnak az árendát megfizetik, saiat kenyerüket előállítják”.

A roskadásig rakott kompokról ezt a szabad munkával termelt fát rakták ki Vejtiben is, Sztáran is.

Bérmunkát Baranya és Somogy Dráva-völgyi erdeiben rendszerint más megyéből, sőt más tartományból idekerült emberek végeztek. A vajszlói erdőkből piacra került hasábfá nagy részét a Duna—Tisza közéről idekerült németek vágták; a Köröscsönyi-Erdő Felsőszentmárton alá nyúló részén kránicokat dolgoztatott az apátság ispánja, a lakócsai uradalom inkább boszniai favágókat alkalmazott. Gunda Béla említi, hogy kákicsi, lúzsoki, mónosokori emberek emlékezete szerint is „valami bosnyák féle emberek” jöttek az erdőt irtani, de főleg dongát készíteni.¹⁵³

A kránicok és licsányok nélkülözhetetlen szereplői voltak a Dráva-völgy erdőgazdálkodásának a vasútépítés előtti korszakban. Az uradalmak vagy tőkés vállalkozók megbízásából ők irtották a vízhez közeli erdők fáját, amit kirendelt robotosok vontattak le a Drávaig, majd a vízi szállításban is járatos licsányok eresztették le a hatalmas törzseket, tutajformára összekötözve a Dráván Eszékre és Belistyére. A kész épületfát viszont a „folyóc” névre hallgató lovas és gyalogos hajóvontatók szállították vissza a Dráva sodrása ellenében. Ez volt a híres „folyódvontatás”, a Dráva-völgy magyar és horvát népének fontos jövedelemforrása.¹⁵⁴

A kapitalizmus felé haladó rétegek között természetesen az Ormánságban is a legfontosabb hely illeti az iparosokat és az értelmiséget.

Az iparos elem gyarapodásában jelentős szerepet játszanak az uradalmak, amelyeknek központjai, sőt nagyobb majorjai valósággal vonzották magukhoz a különböző iparosokat. Az ő környezetükben kell keresnünk a független iparosnépesség első nyomait is.¹⁵⁵ A négy nagy ormánsági uradalom rendszeres szükségletét kielégítő iparosok között első helyen álltak mindig a kovácsok és a molnárok, a jövedelmező fafeldolgozással és szőlőtermeléssel foglalkozó káptalani és siklósi uradalmak esetén pedig ide számítanak a pintérek és a bognárok is.¹⁵⁶

A mi településeink közül a hosszan elnyúló naturalitás miatt csak két mezővárosunkban, Sellyén és Vajszlón kell az iparoselemmel számolnunk, mert községeink férfinépe elkészít minden eszközt és tárgyat, amelynek fa az anyaga, az asszonyok pedig szövik, fonják, varrják is a család ruháit. Vásárolt, új portékára, bútorra, edényre, selyem keszkenőre a túlnyomó többség nem is gondolhat, de a 19. század elejétől már mohón veti rá magát a hagyatéki árverések használt holmijaira akkor is, ha csorba edényről, szakadt ruháról vagy (ritkábban) egy-egy rozszant bútordarabról volna szó.

A polgárosodási folyamat kialakulását Vajszló példáján lehet jobban tanulmányozni. Ezen a településen a mezővárosi rang 1812-ben történt elnyerése után a zsellér kategóriában lévő iparosok valósággal ostromolták az uradalmat házhelyért, házépítési lehetőségért. E folyamathoz tartozik az is, hogy 1837-ben már 37 kisiparos

¹⁵³ A németekhez: Kiss G. 1980. 201. — A „bosnyák féle” emberekhez: GUNDA B. 1956. 22. — Gránicok-licsányok: Orm. Szótár 1952. 192., 351. mindkettőt horvát-szlavon népként említi. — A gránicok neve szerintünk Krajna tartományra utal.

¹⁵⁴ Orm. Szótár. 1952. 167. folyó-vontatás.

¹⁵⁵ RÚZSÁS L. 1964. 74.

¹⁵⁶ Az urasági molnárok kötelességeihez Bm. L. Siklósi uradalom. Praefectus iktatott iratai 1829/1841. 1840. 339. sz. — Munkaerőgondjaikhoz uo. B-M Lt. 1834. 37. sz.

kéri, hogy 12 nap robotját pénzen válthassa meg, „... nehogy annak szolgálattya által mesterségünk folytatásában akadályoztassunk”.¹⁵⁷

A jogi helyzet és jövedelem szerint az uradalomhoz kötődő elemek gyarapodása azonban oly erőteljes, hogy az összeírók 1841-ben már 245 főt írhattak be a polgárok, kézművesek rovatába,¹⁵⁸ és 1844-ben 42 mester, 25 legény és 4 kereskedő csatlakozott a sellyei Egyesült Céhhez.¹⁵⁹

Az egyre elevebben nyüzsgő polgári világ színességét növeli, hogy kezdettől Vajszló az ősi uradalom központja. Itt élnek az uradalmi tisztek, háza van a szolgabírónak, sokan keresik fel a vajszlói körjegyzőséget is. Találunk különböző szabad foglalkozású értelmiségieket és akad ügyvéd, seborvos, felesketett bába is.

Az Ormánság távolabbi részeiben a helyi értelmiségiek mellett különböző kereskedő tőkés elemek jelzik az idők változását. Közéjük tartozott Lázics János bogdásai kocsmáros, aki 1842-ben 1000 mérő csutás kukoricát vásárolt 1625 forinton az uraság góréjából, valamint Khil János és Csaisinovity Ferenc, akik 306 ezüstön bérelték a kovácshidai kocsmaházat, mészárszéket a hozzájuk tartozó szántóval és kaszálóval együtt.¹⁶⁰

Az ormánsági értelmiség soraiban a világiakat gazdatisztek, jegyzők, jogászok, orvosok képviselik. Közülük talán legismertebb Strázsay Nep. János, a boly-sellyei uradalom jószágigazgatója, aki példászerű hivatali és lelkiismeretes közeleti tevékenysége mellett szívesen foglalkozott tudományos munkával is.¹⁶¹ Hölbling Miksáról, Baranya tehetséges tisztifőorvosáról, az Orvosok és Természetvizsgálók 1845-ben, Pécsen tartott vándorgyűlésének agilis titkáráról e munka sok vonatkozásban eligazító megjegyzései szólnak, helyette inkább az ismeretlen Naszvadi Sámuel vajszlói jegyzőt és kortársát, Angyal György tiszttartót mutatjuk be, akik közel négy évtizeden keresztül éltek egymás mellett Vajszlón.

A kiválóan művelt Angyalról annyit tudunk, hogy széles körű levelezést folytatott uradalmi és megyei feletteseivel és azokkal a termény- és állatszállítókkal, akiknek alighanem lekötelezettje is volt. Ránk maradt számtalan fogalmazványát jó magyarsággal írta, és a szükségnek megfelelően ezekről diktálta latin vagy német nyelven a különböző leveleket, jelentéseket. Az uradalom érdekeinek védelmében kíméletlen, az egyes kérdések megoldásában igen ügyes volt. Méltán élvezte hosszú évtizedeken át az uradalom bizalmát. A nemzet nagy kérdései azonban csak annyiban érdekelték, amennyiben egy-egy új törvény vagy rendelet kapcsán intézkednie kellett.

Valószínűleg ilyen lehetett az ormánsági uradalmi tisztek jelentős része, de azért utalnunk kell arra, hogy még ez a réteg sem kerülheti el a változást. Szinte szimbolikus jelentősége van annak, hogy Angyal utóda, Adamovics György a soha önálló gazdálkodást nem folytató vajszlói uradalom utolsó feudális kori tiszttartója már arról álmodik, hogy a mocsarak lecsapolása után „... a’ leg szebb Földeket, Erdőket tsináltathatná”, vagyis modern gazdálkodást folytathatna.

¹⁵⁷ Kiss G. 1980. 229—231.

¹⁵⁸ Bm. L. Népeességösszeírás 1841/1842. Siklói járás. Summás táblázat. Ö. 89.

¹⁵⁹ Bm. L. Megyefőnöki iratok. 1850. 7424. szám.

¹⁶⁰ PKGL F. 207. Bogdása. — Bm. L. Siklói uradalom. Főtszt. ikt. ir. 1845/1849. A szerződés dátuma: 1837. dec. 31. Jóváhagyta: Batthyány Kazimir.

¹⁶¹ STRÁZSAY J. 1823. 28—63. és 1825. 13—25.

A dolgok logikája azonban úgy hozta, hogy míg az apa csak szakember módjára álmódozott a kívánt változásról, nagyobbik fia, István már belesodródott „... a környéken valami Kossa nevezetű Tábornoki biztos által rendezett népfelkelésbe”.¹⁶²

Angyalnál is hosszabb ideig (1782—1838 között) szolgált Vajszlón Naszvadi Sámuel jegyző. Vajszló és a gondjaira bízott négy község ügyeit mintaszerű precizitással intézte. Az egyszerű nyugtáktól a községi számadásokig mindenre kiterjedt gondoskodása. Az uradalmi és a megyei iratanyagban gyakran található kérvényei, amelyek szinte az egész nyugati Ormánság gondjait hordozzák, elárulják számunkra nagyon szimpatikus politikai magatartását. Gyöngybetűvel írt leveleit olvasva el kell hinnünk, hogy az Ormánságban is létezett a „Falu jegyzője”. Ő és a hozzá hasonló értelmiségiek országos kérdésekben nem számítanak ugyan, de legjobb tudásuk szerint teszik dolgukat, s nem fáradnak el soha a nép szolgálatában. Áldozatos életük arról beszél, hogy nélkülük aligha tudták volna megvívni harcukat azok, akiknek helyzetüknél fogva ki kellett lépni a történelem színpadára.

Az egyházi értelmiségről szólva, mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy az Ormánság a legtávolabbi pontja annak a körzetnek Magyarországon, ahol a Debreceni Református Kollégium kisugárzása még mérhető. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy az 1817. évi Canonica Visitatio idején még egyetlen kivétellel valamennyi ormánsági lelkész a híres iskola neveltje, s közülük csak az egyetlen Szondi László vajszlói lelkész jutott el addig, hogy Debrecenben kapott alapos műveltségét a jénai akadémián pallérozza.¹⁶³

Ezek a lelkészek Csokonai iskolatársai, talán tanítványai voltak, de hogy vallották-e Csokonai optimizmusát, amely szerint „Múlik mord Egünk homálya, a' Kődök már oszlanak”, nem árulja el forrásunk, de a tudás anyját, a könyvet megtanulták szeretni a Kollégiumban. A mocsárba süllyedő vén parókiák falai között „olvassgatták, rázogatták [még] a' Természeti igazságokról írt könyveket” is.

Problémáik akkor kezdődtek, amikor kiderült, hogy szegénységük miatt nem tudnak lépést tartani az európai haladással. Álmaikat rendre elnyeli az „opár”, a feneketlen néma sár, és marad csak a keserű valóság, hogy az 5—8 évi várakozás után elnyert parókiák jövedelme mind mennyiségében, mind minőségében elmarad a dráguló világ követelményeitől. Legtöbbjük szinte összeroskad a népes családok eltartásának, a gyermekek taníttatásának gondjai alatt.

A lelkészek ruházata is változatlan reformáció kora óta, akár az őket ölelő naturális világ. Egészen a 18. század közepéig zsinóros, hosszú tóga és egy jól prémezett magyar mente a református lelkész alapruházata. Ennyire futotta a jövedelemből.¹⁶⁴ A külföldi akadémiákon kedvelt parókák, kalapok, lobogó barokk gallérok, a szegénység miatt nem tudtak elterjedni az ormánsági lelkészek között.¹⁶⁵

Más volt kezdettől a számra is kevés tanító helyzete és társadalmi súlya. A legműveltebbek voltak a református főiskolákról (Debrecen, Kecskemét, Pápa) érkezett „akadémikus rektorok”, de többségük csak a triviális, rajzot és zenét is tanító

¹⁶² Kiss G. 1980. 215. és 194.

¹⁶³ RGy. Can. Vis. 1817. passim.

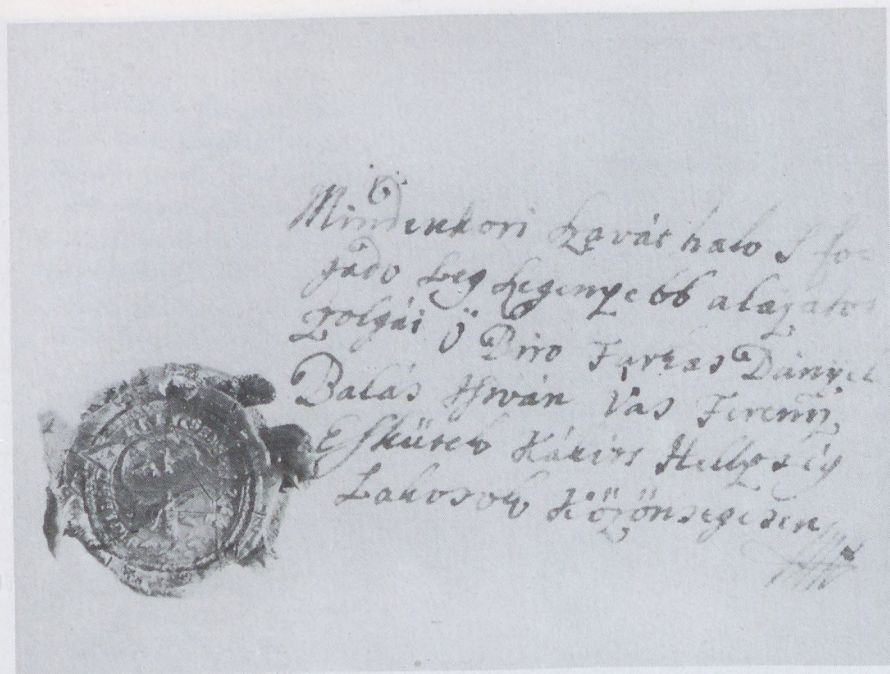
¹⁶⁴ RGy. Can. Vis. 1817. Községenként.

¹⁶⁵ BENEDEK S. 1971. 76—77. — SZIRMAY A. 1804. A külföldi akadémiát járt kálvinista papokról mondja egy szerzetes, hogy hazatérve hoznak: „Egy magyar gyomrot csömörtető parókát, bugyogót, órát, csattos cipőket... és egy vén helvéta leányt.”

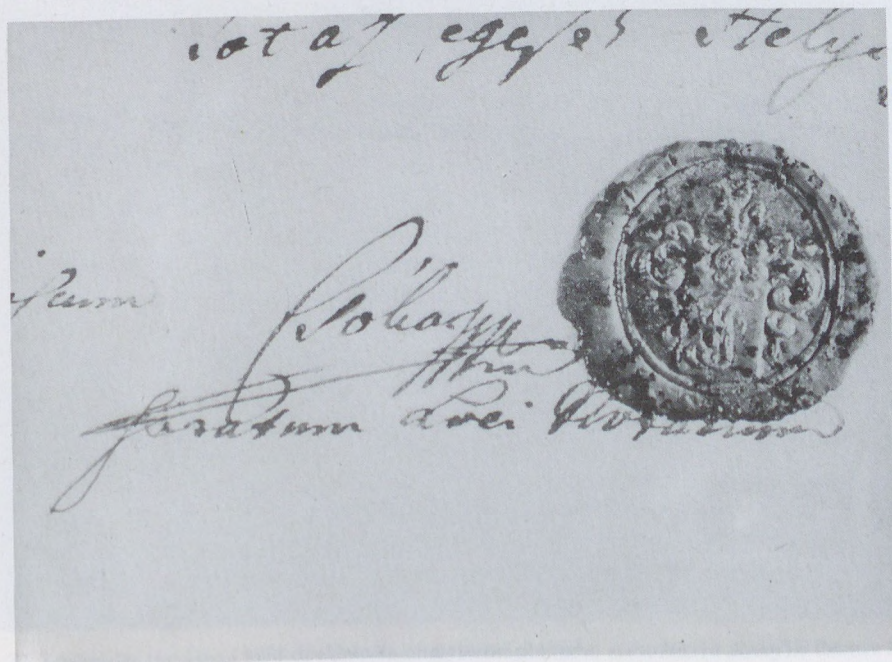
iskolát végezte el, és így már műveltségénél fogva sem tartozott a társadalmilag megbecsült emberek közé.

Mint a társadalom valamennyi rétegének, úgy az egyházi és világi értelmiségnek megítélésénél is az ormánsági valóságból kell kiindulnunk. Az ormánsági falvak olyan uradalmakhoz tartoztak egykoron, amelyeknek urai itt csak látogatók voltak, s helyettük teljes hatalommal különböző rangú gazdatisztek intézték az ügyeket. Helyi birtokos nemesség és a gyermekei iskoláztatását vállaló gazdag paraszti réteg hiányában gyökértelen volt az ormánsági intelligencia, s ha anyagilag boldogulni akart, akkor rá volt utalva az uradalmi tisztekre, s a támogatás ellenében döntéseiben mindig az uradalmi érdekeké volt az elsőbbség. Ez az oka annak, hogy az ormánsági paraszt nem mert bízni jó szándékú vezetőiben sem, hanem egy kitűnő forrásunk szerint¹⁶⁶ „...a rokkot viselő osztálytól félni tanult és igyekezett azt kijátszani”. Lehet, hogy ez a szándéka gyakran sikerült, de közben maga tanács nélkül maradt, és a számára idegen piaci gazdaság kihívásai között, az életszínvonal szabályozásának ősi mechanizmusára hagyatkozva járta a maga szomorú útját. Ez is belejátszott abba, hogy amikor a forradalom széttepte a hagyomány utolsó kötelekeit is, elemeire hullott szét ez az önmagával is meghasonlott, vénülő közösség. Módosabb tagjai belevetették magukat az élet habzsolásába, a szegényebbek erejéből pedig már csak az utolsó (egyházi) kötelekek gyengítésére futotta.

¹⁶⁶ RGy. Can. Vis. 1886. Szaporca.

34. Kákics pecsétje, 1724

35. Csóka Imre, kicsányi jegyző pecsétje

*N*i alább meg nevezem Hidvégi Helységnek elől járó bizonyos és pőnt
 arról, hogy a mely Lovakat Helységünkbeli Eugénia János, most
 a múlt évben C. Előf. Válsában Gyúdi Sipos József, más
 Lovakon fűvelt azok Hőgöl az egyik minden bizonygal és nyilván-
 sággal Lehes, a másik is Ambár valósággal Ki nem tevétközi
 de az egyik kaméval hitáznak tapasztaltatik.

Helységünkbeli: László Dóka János, Csanak János, és Vezér
 Csanak István előtűnt meg vallottak és állítottak birtokuk, hogy
 az ő jelen leteleben Gyúdi Sipos József és Dóka az Csevelis által
 makoságával olyan Kőcset tették az Eugénia Jánosnál hogy ha
 az ő Lovakban valami hiba vagy Hár találtatik, Negyed napra
 hajtsa haza és vizet fogják venni, Mellyet hogy előtűnt a ne-
 vetett emberek meg vallottak és bizonyítottak, e mellett hogy a Ló
 valóságos Lehes, Annak bizonyoságára levelünkkel Helységünk
 Csevelisivel együtt. Híj Hidvégre 1786. Aug. 7.

Balás András Dnó
 Gerő János }
 Kun János }
 Mezős János }

Per me Samuel Hasszard Lci Notarius

Vere Linc

1. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

2. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

3. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

4. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

5. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

6. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

7. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

8. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

9. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

10. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

11. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

12. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

13. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

14. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

15. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

16. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

17. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

18. Nagy-Iskola Helye, ahol a tanítás, és az igazságtétel
van a Horvátok és a Magyarok között.

L. S.

Mi alól is meg irt Adorjási Helység Eszékárosi Jó Lelki és
 mérettel bizonyítást tévünk arról ^{2^{kor}} Hogy Balázs József
 öreg is, tanra is és nyomorult. ^{2^{kor}} Hogy az ő Stacionárius vi-
 tetett fija a Leg becsületesebb jó reményű ^{2^{kor}} volt és egyetlen egy
 s nem a mi által adásunk hanem a conscriptio herent ő is
 be hivattatván ki balázstara. ^{2^{kor}} Hogy Balázs József mind
 maga mind felesége s ha nyomorult nem volna is, az e helyen
 keresésére lehetetlen a pénzeg miatt az edjék of Erendős
 a máh 54 Erendős Lén, mely bizonyítágnak nagyobb
 hitelére Levélünk Helységünk Lokot Persejével meg is
 erősítük Höl Adorjásen Julius 17^{ker} 1818 Erendőben

Ris Foris János Biro
 N. Foris Mihály
 Balázs János Lavin
 Foris János József
 N. Foris József
 Eszékárosi

1826^é Eftér Zalátai Gál János Dízonnak Számadása

1825^é Eftér Hegedűs János volt Dízonnak által vett 184.4

Uj. Jövedelem

F. 1825^é Eftér Bortio fűdetett Sub H. 1° - 787.2
 2. 1826^é H. gyűlt Boróbul Sub H. 2° - 1092.5
 3. H. gyűlt Pálvira nyereség Sub H. 3° - 58.4

Summa 2400.0

H. adás

4. Bortio Honyvire Szonyvira fűdetett - 725 -
 5. Mlyos Urasnagar Szonyvira fűdetett - 157.0
 6. Vett Dízonnak által Sub H. 4° - 1178.12
 7. Dízónak által H. fűdetett Sub H. 5° - 70.0
 8. Dízonnak által H. fűdetett Sub H. 6° - 27.0
 9. Notárius Eftér fűdetett Sub H. 7° - 25.0
 10. " " H. fűdetett Sub H. 8° - 5.20

Summa - 2189.52

Legy a H. fűdetett a Jövedelembe és le vonván maradna

1826^é Eftér H. fűdetett - 210.42 x. de

a Dízonnak H. fűdetett vagon - 108.6 x.

egy teljes vagon adása - 75.00 x.

Eftér adás H. fűdetett vagon 484.12 x.

H. fűdetett Zalátai 20^é János 827.

Nagy And: H. fűdetett Dízón

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

H. fűdetett H. fűdetett

Gál János

Gál János

Egyesfaj' Levél.

[illegible][illegible]

2° Teth János az oroszok által elűzött "n. l."-
beli Teth János felől, 200. v. f. "minidirekcionális meg."
"Mindenki, hogy ezen a fiktívul azonos névvel sem volt,
sem előzőleg Teth János meg annak előzőleg
annak belső Teth Jánosnak a találati perben az
felől, jövőre perrel a derelhasfeli.

Hilley cayeşpîşîkî c^{3om} cayeşî par'bau
 Eolue Beckenê Hilley elolşîrî; di kulaf'ron m.,
 bînh. Rîa xîşînat Mezorîvîkî.

Kult. besenkränzen 1877 - in 1878. no 26^{aa}

Notizen Holamovich, Jma.

Aradului Teftatoru Ingerului Lixu.

Frans Josef Dier

Nayg David Skinner

June 20th

Tot József mint verő

U tolu Janos mint el ado

VIII. *Az ősi civilizáció gazdasági alapjának összeroppanása*

Ennek a fejezetnek eredeti rendeltetése mindössze az volt, hogy áttekintést adjon az ormánsági osztályharcnak arról a szakaszáról, amelynek központi tárgya egészen a polgári forradalomig a falvak határának az a közös használatú része volt, amelynek sorsáról nem intézkedett az 1767. évi rendelet. Amint azonban bővültek az ormánsági civilizáció egészére vonatkozó ismereteim, fel kellett figyelnem a források (látszólag indokolatlan) tragikus hangvételére. Újra elővettem a községek vezetőinek kétségbeesett, segélykérő leveleit, valamint azokat a hivatalos jegyzőkönyveket is, amelyek azt bizonyítják, hogy mennyire szívós harc folyt itt az erdők-legelők-nádasok minden haszonvételeért, és rá kellett döbennem, hogy bár hasonló célokért sokfelé harcoltak a jobbágyságok a feudalizmus utolsó századában (a harc tárgya a belső fejlődéstől függően, hol előbb, hol később vált aktuálissá egy-egy jobbágyság számára), de másutt csak a jövedelemforrások egyikéről volt szó, itt pedig olyan alapokról, amelyek nélkül (a szomorú következmények fájó bizonyossága szerint) nem egzisztálhat ez a 19. század elején is raritásnak tekintett civilizáció, mert a konzerváló mocsár jóvoltából ennél az etnikumnál még ekkor is egybeesett a kultúra és az életmód. Ha ezeket az árutermelést követelő kor parancsára állami vagy uradalmi szervek szétrombolják, akkor nincs tovább jövő, nincs célja az életnek, erkölcsi tartása az egyénnek és elérkezik az 1849—1945 között kibontakozó öngyilkos világ.

E megértést könnyítő premisszákat után a történész ismét az idő uralma alá rendeli tollát, mert az Ormánság történetének ezen a szakaszán úgy áll még előttünk a civilizáció felépítménye, ahogy utolsó igazi hordozóinak emlékegyéből alapján az örökkévalóság számára felragyogtatta a kákicsi Kiss Géza, csak a történész figyel fel döbbenet a fundamentum kezdődő romladozására.

1. Határszabályozások és erdőregulációk a 18—19. század fordulóján

Fentebb láttuk, hogy a határhassználat jogát a parasztok számára biztosító ősi gyakorlattal szemben, a királynő parancsára (1767) elválasztották egymástól a megművelésre vállalt úrbéres állományt a földesúri földektől, s ezt követte az egykor töröktől uralt területen is a földesúri majorságok, illetve leendő területeik kialakítása. Az évről-évre változó vízfelszínnek miatt azonban itt szó sem lehet a majorkodás viharos

fejlődéséről, s forrásaink csupán a 19. század első felét betöltő, fokozatosan erősödő koncentrációs folyamatról beszélnek.¹

A birtokok koncentrálásával arra törekedtek az ormánsági uradalmak is, hogy lehetőleg egy tagban fekvő majorsági táblákhoz jussanak, amelyeken a falu nyomáskényszerétől függetlenül rendezhetnék be gazdaságukat. Ezért folytak szinte áttekinthetetlen kavargásban a sok pénzt felemészítő, különböző felmérések, szabályozások, amelyeket hol az uradalmak, hol a falvak vezetői kezdeményeztek vagy esetleg valamely per során a bíróságok ítélték meg. Céljuk egy 1806-ban kelt megyei jelentés szerint ez volt: „Hogy az eddig összezavart különféle termények tulajdon telkeikben természetődjenek, a gyakori jószágkároktól megmentődjenek, csinosabb és hasznosabb legyen a' határ.” Bár tartalmilag sok igazság van a fenti indoklásban, mert a paraszti és az úri birtokok darabjai hallatlan tarkaságban borították a falvak határát, s a szükségből fenntartott nyomáskényszer időnként súlyosan akadályozta a termelés menetét, de ez a célmeghatározás mégsem elégíthet ki bennünket, mert eltakarja a regulációkat mozgató földesúri érdeket.

A rendbeszedésnek is nevezett határszabályozások megkezdéséhez mindenkor megyei hozzájárulásra volt szükség, de maga a felmérési eljárás az úriszék előtt folyt, s így ha annak döntéseit a megyei törvényszék és onnan a helytartótanács elé lehetett is felterjeszteni, az egész eljárásban döntő módon érvényesül a földesúri akarat.²

A rendezés úgy kezdődött, hogy a tiszti ügyész, illetve segítője, a megyei földmérő az úrbérrendezéskor felvett adatokból meghatározta a hivatalos birtokviszonyokat. Ezután pontosan rögzítették a jobbágyság szolgáltatásait, majd az így elkészített jelentést hitelesítették. Ezt követte a dűlők pontos meghatározása, a klasszifikáció, rossz, nyelvújítási szóval a „sor-szer”. Egy ilyen művelet során 1814-ben Boda József főbíró és Zurka Mihály esküdt előbb „élő szemmel” bejárták a bogdásai határ szántóföldjeit és rétjeit, majd „... választott öregebb Lakóknak vallásaikból” meghatározták az egyes területek előnyeit és hátrányait, s ezután már jó lelkiismerettel sorakoztatták három osztályba a szép nevű dűlőket, a Hideli-mezőt, a Kis-Erdőt, a Nagy-Szélet és a többit.³ Ezt befejezve a rendezési tervet is rögzítették, majd külön kimutatásba foglalták mennyiség, minőség és az ár megjelölésével a maradványföldeket. Mindezek birtokában szállt ki azután egy megyei bizottság, és ha az érdekeltek egyetértettek javaslataival, akkor következhetett a végleges hitelesítés, ha pedig nem, akkor rendszerint jött egy újabb, aprólékos határjárás a tévedések kiigazítására, amelynek megegyezés, fellebbezés, esetleg per lett a vége.

A korban gyakori határjárások alkalmával felvett jelentések sokszínű képet rajzolnak a községek határáról. Előttünk vannak a káptalani uradalomnak az 1812. évi szabályozás alkalmával felvett jegyzőkönyvei, melyeknek bizonyosága szerint Lúzsok „Helységének hites előjárói” úgy látták, hogy 3100 napi munkával lehet csak a nekik ítélt bokrosokat kitakarítani, és megjegyzésük ezúttal nem is volt hiábavaló, mert a gazdák addig „... más földekből és rétekből... ki elégítették”, amíg földjeik termőre nem fordultak.

¹ A volt hódoltsági területen beállt változásokhoz: WELLMANN I. 1979. 108.

² SZABÓ I. 1948. 325.

³ PKGL F. 195. No. 183/1.

Kemsén, ahol 1767-ben 26 holdban állapították meg az egész telek nagyságát, és hozzá 10 kaszás rétet adtak, most 24 hold szántó és 12 kaszás rét adatott, ugyanakkor pedig a 16 6/8 hold maradványföldet, holdanként 3 napi robot ellenében az igénylők használatába adták.⁴

A káptalan később a belső telkekre koncentrálni újabb rendezést hajtatott végre, a jobbágyokat a kimért fundusokba azonnal be is ültette, de az intézkedés ezúttal az 1832/1836. évi törvények miatt „... ítéletesen helybe nem hagyattatott”.⁵ Ez a rendezés Lúzsokon olyan méretű mozgást váltott ki, ami csak a talpas építés világában képzelhető el. Öt jobbágygazda például azt panaszolja a főbírónak 1837-ben, hogy újonnan épült, nagyméretű házaik, istállóik, pajták „...a’ Hellyel együtt... a’ Szomszédnak estek”, ezek meg — továbblépni a saját telkükről nem akarván — egyre csak azt hangoztatták, hogy vigyék el az épületeket és más funduson építsék fel azokat. Ennek a rendezésnek a nyomán mintha az egész falu megmozdult volna, senki sem maradhatott korábbi helyén. Azt írja erről egy névtelen jobbágy: „...az igénytét véget az alsó szomszédom Bassó János Ház Üllése és Örökségébe ált fordítottam és az én régi Ház Üllésem és Örökségem a’ felső szomszédomnak, Bassó Sándornak ált méretett és ki Czöveköltetött, úgy hogy által adattatnék, mely által adással én igen meg vagyok sértetődve... az Okbul, minthogy minden Épületeim a’ Szomszédomnak ált esnének”.

A harmadik sértettnek megmaradt ugyan a fundusa, de ennek meg a földjeit kellett volna elcserélni egy másik 2/8 telkessel. Most a faluközösség ősi törvényeire hivatkozva követeli földjeit, „... mivel a’ Rend (az ősi törvény) is azt kívánja, hogy valamint lakunk a’ Helységben, ugyanazoknak a szomszédságában legyünk a’ Mezőben is.”⁶

Fájt a régi rend megsértése Kemsén is, ami miatt „... az ember (a dülőben) nem esett a’ Szomszédgyával edgyütt”, de itt inkább az uradalom mesterkedéseit bírálják, hogy ne cserélje ki rossz legelőre régi szántójukat és vízjárta berekre korábbi réjtüket.⁷

Határszabályozásokkal mindenütt találkozhattunk az Ormánságban. A különböző helyi sérelmek azonban itt is csak akkor összegeződnek vádirattá, ha a 19. század derekán összegezzük az egyes részleteket.⁸ A század elején a káptalani uradalom népeihez hasonlóan Diósvizslón is a szomszédsági közösség erőszakos megbontását, a fundusok rendjének felforgatását panaszolják, amelynek során a mérnök nem kímélte a parókia és a tanítólakás telkét sem. Híveivel együtt a lelkész sem bízik az uradalom tisztességében, ezért írja még két év múlva is püspökének: „Tartunk tőle, hogy a’ Kenyér helyett, Követ adnak kárpótlásul.”⁹ A következő három évtizedben 3 hold földet vett el itt az uradalom szérűskertnek és 4 holdat erdőnek. A harmincas évek derekán egy darab irtást csatolt az uradalom (becsár ellenében) kaszálójához és az Avas nevű legelőt a tükési pusztájához. 1839-ben a 80 holdas Berki legelőjét adta

⁴ PKGL F. 741. 26. Lúzsok és Kemse szabályozása. 1812.

⁵ Bm. L. Urbéri iratok. 655/1860. Lúzsok. sz. Földrendezések.

⁶ Bm. L. Lúzsok. Urbéri iratok. 650/1860. sz. Sérelmek.

⁷ Bm. L. Kemse. Urbéri iratok. 1837. évi kérvény a felmérés módosítása tárgyában. szn.

⁸ PKML F. 828/49. Hirics iratai. uo. F. 820/62. sz. alatt Kemse, F. 828/76. sz. alatt Kisszentmárton, F. 824/66. sz. alatt Piskó, F. 828/27. sz. alatt Vejti iratai találhatók.

⁹ RGy. Can. Vis. 1817. Viszló.

bérbe többet ígérő vidékieknek, 1840-ben pedig egy olyan 78 holdas berket vett el jobbágyaitól az uraság, amelyet azok 920 öl hosszú kanális ásásával maguk tettek használhatóvá még akkor, amikor szabadon élhettek a határ javaival.¹⁰

Viszlóhoz hasonlóan az irtásföldeket a 18. század végétől rendszerint mindenféle elveszik a jobbágyoktól az uradalmak.¹¹ A követett módszer sokféle, a következmény pedig a jobbágy számára vagy jelentős, újabb pénzterhek vállalása, vagy a nehéz munkával nyert, termékeny irtásföld elvesztése.

Hogy mennyi erdőt irtottak az ormánsági jobbágyok, senki sem tudja pontosan, mert egyetlen összefüggő forrásunk, Baranya megye 1846-ban készült összeírása is csak részben maradt meg, de ez is csak az elvett területekről tájékoztat. Ez a töredék mutatja, hogy a felsőmindszenti uradalom Drávaiványiban 1805-ben 37 hold szántót, a káptalani uradalom 1836-ban Hiricsen 37 hold szántót és 13 hold rétét, Kísszentmártonban 36 hold szántót, 80 hold rétét, Lúzsokon 8 hold szántót és 35 hold rétét, Piskón pedig 40 hold rétét vett el jobbágyaitól. A sellyei uradalom Kiscsányban 1805-ben 121 hold szántót, 20 hold rétét, Zalátán 1806-ban 76 hold szántót és 20 hold rétét, Oszrón 1809-ben 18 hold szántót és 2 hold rétét váltott „irtás” címén jobbágyaitól vissza.¹² A családi munkával nyert és talán sok évtized óta használt irtásokat természetesen sajnálták a jobbágyok, de visszaváltásukat a törvény tette lehetővé a földesurak számára, csak a hivatalos becsü összegét kellett megtéríteni a jobbágyoknak.

A határszabályozások és birtokkoncentráció összefüggéseit keresve jutottunk el az 1860-as években felvett telekkönyvekig, amelyek a legmegbízhatóbban őrzik azoknak a földeknek az adatait, amelyek 1767-ben parasztok által művelt földnek számítottak ugyan, de amelyeket az ormánsági jobbágyok az új feltételek mellett nem vállaltak, s így azokat későbbi telekosztás céljára tartalékolni kellett. Alább közöljük a fontosabb értékeket növekvő sorrendben: Szaporca 342, Tésenfa 404, Kemse 423, Kémes 430, Kórós 500 úrbéri hold. Ezeket a szabad határhasználat idején a jobbágycsaládok használták, de annyira nem voltak „földművelők”, hogy mindenáron vállalták volna a telekre kiszabott terheket. Aki nem számol a természeti körülmények által erősen meghatározott ormánsági civilizációval, az aligha értheti meg, hogy a maradvány egyes esetekben eléri, másutt megközelíti az úrbéres állomány nagyságát, holott földművesmércével mérve a két terület együtt is kevés lenne az adott népességhez.

A szükséges bizonyítékok hiányában nem tudjuk megrajzolni az ormánsági maradványföldek sorsát, csak annyi bizonyos, hogy a feudális kor végéig számoltak velük, de csak a legritkább esetben hasznosították ezeket az úrbéri rendelet szellemében. Sokszor úgy tűnik, hogy az uradalmak is, a jobbágyok is jobban kedvelték az úrbéri kötöttségektől mentes földhasználatot. Ezt a nézetünket látszanak alátámasztani a különböző uradalmakból vett alábbi adatok: A zalátaiak az 1806. évi felmérés után azt panaszolták, hogy a visszamaradt földekből a sellyei uradalom „... sem telkeket nem hasznosított, sem használatba új földet, rétét nem adott”. Sósvertikén ugyanez az uradalom a visszamaradt földből 10 holdat a majorsághoz csatolt, a többit „különös robotra” visszaadta a jobbágyoknak. A megmaradt rétét is

¹⁰ Bm. L. Közgy. iratok. 1846. F. 5. 474. Viszló.

¹¹ WELLMANN I. 1979. 104.

¹² Az irtásföldek összeírásához. Bm. L. Közgy. jkv. 1846. 4744.

odaaadta legelőnek, de kétszeresét foglalta el az úrbéri legelőből, minthogy Vertikén állattenyésztő majorja volt. Bogdásáról azt tudjuk, hogy visszamaradt náluk az 1809. évi mérés után 21 2/4 hold szántó és 36 1/4 kaszás rét. Ebből a káptalan magának tartott meg 2 hold szántót és 4 kaszás rétet, a többit pedig a lakosok „különböző” robotban bírják. Iványiról az az információnk, hogy az 1805. évi mérésből kimaradt 31 hold szántó, és ebből 3 2/4 holdat az uradalom a kocsmá telkéhez csatolt, 28 2/4 holdat pedig a jobbágyság használt harmadosban. A vajszlói uradalom magának nem vett el semmit művelés céljára, de megtartott néhány holdat a feleslegből, és mindjárt be is vetett erdőnek.¹³

Az adatok által demonstrált hasznosítási módszerek a feudális kor végéig mit sem változtak, mert e jelentős földterületekből sem telket nem formáltak a földesurak, sem pedig majorságuk területét nem növelték lényegesen általuk.

Ennek a jelenségnek a hátterében is a természeti viszonyokat kell keresnünk, amelyek rögzítették a földhiányt, és így nem engedték sem a paraszti kisüzem kibontakozását, sem azt, hogy az uradalmak a területi koncentráció révén meggyorsíthassák a termelő üzemet, újabb terminológia szerint „nagybirtoküzem” kialakulását.¹⁴

Bizonyos, hogy a határszabályozások rengeteg szenvedélyt kavartak az 1780—1848 közötti években, és a jobbágyság ősi bizalmatlansággal tekintett a legjobb indulatú földesúri szándéokra is. Általános érvényű és a mi kutatásainkkal is egybehangzó tapasztalatot rögzít Wellmann Imre, amikor arról beszél, hogy ha a rendbe szedés során nem is csökkent lényegesen a paraszt földje, akkor is a rövidebbet húzta,¹⁵ mert az uraságnak jutott a kert java, a biztosabban termő rét vagy a belsőség egy-egy építésre alkalmasabb, értékes darabja. Egyébként Szabó István — az esetleges túlzó következtetésekre gondolva — ismételten figyelmeztet arra, hogy az úrbérrendezés megteremtette a parasztbirtok fogalmát, és az 1767-ben a paraszt kezén talált földet nem lehetett többé megkurtítani.¹⁶ Ahogy a múltó évtizedek egyre újabb támadást hoztak az ormánsági paraszti lét szokott alapjai ellen, úgy kezdték itt is a jobbági jogok forrásának tekinteni a „királynő törvényét”. Ennek emlékét őrzi a Baranya megyei Levéltárban a márfai és viszlói jobbágyság szöveg szerint is azonos, a „Kegyes patrónus”-nak tekintett alispánhoz küldött kérvénye. Ennek bevezetőjében arról tudatják a címzettet, hogy az 1767. évi rendezés mellett meg kívánnak maradni”... nézvén arra a kötésre, hogy valaki az Urbáriumot felbontándja, halál legyen a’ Fején”. Azután elmondják, hogy az uraság elviselhetetlen robotterheket akar rájuk kényszeríteni, ezért ők nem hajlandók a siklósi kancellárián megjelenni, és az alispántól kérdik, hogy „terhes állapotukban” mi tévők legyenek.¹⁷

A kutató a panaszok, zúgolódások, „sértetődések” láttán, könnyen gondolhat arra, hogy a határszabályozások lényegesen csökkentették a parasztság telkiállományát, ha nem veszi figyelembe, hogy az itteni „adóztató” jellegű uradalmak ekkor még semmit sem tudtak kezdeni a kezükre került földdel. Adatok tömege igazolja, hogy a harmincas éveikig az ormánsági uradalmak termelési céllal nem hajtottak végre

¹³ Bm. L. Közgy. iratok. 1846. F. 5. 474.

¹⁴ TÓTH T. 1980. 28.

¹⁵ WELLMANN I. 1979. 105.

¹⁶ SZABÓ I. 1948. 61.

¹⁷ Bm. L. Urbéri iratok. Márfa. F. 2. No. 13.

földcseréket, de azután sem nyúltak a jobbágy „védett” földjéhez, hanem a jobbágyhasználatba adott úri földet vették vissza alkalmanként vagy inkább rosszabbra cserélték.

A határrendezések első szakasza a harmincas évek végével lezárult. Érdemes megnézni, hogy a majorkodásban élenjáró sellyei uradalom ormánsági községeiben, hogy viszonyult egymáshoz a jobbágy úrbéres állománya és az úri birtok.¹⁸ (VIII/1., 2. táblázat)

A kimutatásban fel kell figyelniünk arra, hogy 1840-ben még csak a határ 41,58 százaléka volt művelés alatt, de ennél is izgalmasabb a fennmaradt 58,42 százalék, amelynek hovatartozásáért, vagyis a közös földért való harc kimenetele dönti majd el a birtok népeinek és az egész Ormánságnak a sorsát.

VIII/1. táblázat

Az úrbéres állomány és az úri birtok megművelt területe a sellyei uradalomban

Község	Osztály	Határ hold	Úrbéres állomány Szántó hold	Úri birtok Szántó hold
Osztó	II.	3 098	945	18
Kiscsány	II.	2 822	1 265	157
Nagycsány	I.	1 250	495	45
Zaláta	III.	3 393	1 147	195
Sósvertike	II.	1 476	627	—
Marócsa	II.	2 220	535	11
Kákics	II.	3 319	805	14
Összesen:		17 578	5 819	440

VIII/2. táblázat

Az úrbéres állomány és az úri birtok megművelt területének százalékos aránya a sellyei uradalomban

Község	Osztály	Határ %	Úrbéres állomány a határ százalékban	Úri birtok az úrbéres állomány százalékban
Osztó	II.	100,00	30,50	1,90
Kiscsány	II.	100,00	44,83	12,41
Nagycsány	I.	100,00	39,60	9,09
Zaláta	III.	100,00	33,80	17,00
Sósvertike	II.	100,00	42,48	—
Marócsa	II.	100,00	24,09	2,06
Kákics	II.	100,00	24,25	1,74
Átlag		100,00	34,22	7,36

¹⁸ Bm. L. B-M Lt. Fasc. 10. No. 30. Misc. Az uradalom birtokbevallása az 1839/1840. évi országgyűlési költségek felosztására.

A hosszú és szívos küzdelem II. József halála után kezdődött, amikor a birtokosok megszabadulva a rájuk nehezedett állami nyomástól, támadásba lendültek, hogy a maguk számára biztosítsák az addig a jobbágyság által vagy esetleg közösen használt területek — erdők, legelők, nádasok — legértékesebb részeit. Ebbeli törekvéseik hallgatólagos elismerését látták az ormánsági birtokosok a helytartótanács 1798-ban kelt rendelkezésében, amely utasította a pécsváradi alapítványi uradalom prefektusát, hogy az erdők pusztulásának megakadályozása érdekében az állami birtokokon vezessen be szigorú rendtartást. A megye északi és keleti területein, ahol az állami birtokok többsége volt, valamint a vajszlói uradalomban ez a dokumentum lett a regulációk mintája, a többi ormánsági birtokos regulálási törekvéseiben azonban a Batthyányak 1764-ben bevezetett siklósi rendtartásának hatását véljük felismerni.

Az erdők védelmének szükségességére joggal figyelt fel a helytartótanács. Az országban mindenütt pusztultak ekkor az erdők, de különösen nagymértű volt a pusztulás az Ormánságban, hiszen népének egész civilizációja fára épült. Fából volt lakása, bútora, szerszáma, fűtője. Óriási készleteket emésztettek fel az uradalmi és egyházi alkalmazottak járandóságai is. Ezt a fogyasztást századokon át csak a szükséglet diktálta, de korszakunkban megkezdődtek már a kereskedelmi célú erdőirtások is.

A 19. század első felében pusztította el a sellyei uradalom a Hatvani-erdőt,¹⁹ majd 1813-ban a híres Nagy-Erdő drávai részét adta bérbe Bernhard Antal pécsi polgárnak, a dunai hajózás egyik úttörőjének tíz évre azzal, hogy az erdőt kiirthatja és a fát a maga hasznára fordíthatja. Vállalkozása azonban megbukott, mert bár csak 3 forint 30 krajcárt kért egy hatöles, talpnak való, gyönyörű tölgygerendáért, de nem volt vásárlója.²⁰ A jobbágyszabadítás előestéjén, 1846—1848 között, a siklósi uradalmat terheli a szabolcsi erdő kiirtása.²¹

Az erdő elpusztítása súlyosan veszélyeztethette néhány közeli község érdekeit, de az erdőhasználat korlátozásának hivatalos regulációba torkolló gyakorlata alaposan beleszólt az egész ormánsági társadalom életébe.

Míg a határ haszonvételeivel szabadon élhetett ez a nép, gyakorlatilag korlátlanul állt rendelkezésre az erdők fája is. Az ormánsági férfinépség azonban, más szegény, mocsári vagy hegyvidéki területek lakóihoz hasonlóan, nemcsak saját szükségletére dolgozta fel a fát. Egyes kezű, rotariusnak nevezett kerékgyártók és karpentáriusként emlegetett szekérgyártók vasalatlan, „fakó” szekeret és sokféle mezőgazdasági szerszámot készítettek fából, hogy az értük kapott pénzen kiegészíthessék szegényes jövedelmüket.

Az uradalmak a jobbágyságnak ebből a tevékenységből is hasznot igyekeztek húzni, és előbb a háziiparosok taxáját emelték fel, majd pedig csak pénz ellenében adtak nekik ipari feldolgozásra való fát. A káptalani uradalom ezenkívül a kész árut is megadóztatta, minden elkészült fakószeker után 1 forintot követelven.

Előttünk van a káptalani uradalom 1781. évi kimutatása az erdei jövedelemről,²² amely napjainkig tanúskodik a drávai kerület jobbágyságának szerszámfa-vásárlásairól.

¹⁹ Bm. L. B-M Lt. 108. cs. Inquisitiones. 4. A.

²⁰ Bm. L. B-M Lt. Fasc. 24. No. 3. 141. cs. In iuridiciis Domini Sellye. 1820. évi úriszéki jegyzőkönyv.

²¹ Bm. L. Urbéri iratok. Drávaszabolcs. Tanúvallomási jkv. 1860. aug. 30.

²² Conscriptio diversorum Proventum ex Sylvis V. Capli obvenientium. 1781. PKML. F. 520. 11. sz.

Innen tudjuk, hogy a hét falu jobbágysai egyetlen évben 92 gerendát vásároltak szekérnek (currus), harminchatot keréknek (rota) és tízet kocsioldalnak (latera). Egy teknőnek vagy csónaknak való puhafa gerenda ekkor még 25 krajcárba került. Egy hídnak való tölgygerendáért Bene Istók, piskói jobbágysai 3 forintot fizetett, Sós Mihály nevű falubelije pedig, drávai malmához 4 forintért vásárolt tengelynek való fát. Ennek a gyakorlatnak 19. század eleji folytatását igazolja egy kimutatás,²³ amely szerint Hiricsen, különböző rendeltetésű gerendákért hét jobbágysai, 9 forint 45 krajcárt fizetett. Ebben az esetben valószínűleg kedvezményes díjtételekről volt szó, mert a kimutatás latin címe olyan eszközökre és szekerekre utal, amellyel a jobbágysai úrbéri szolgálataikat teljesítik (... pro lignis in refectionem Currum et Instrumentum suorum ruralium, quibus Dominio serviunt).

Az Ormánság-kutatásban szinte általános, nosztalgikus állítások ellenére le kell itt szögeznünk, hogy az uradalmak már a 18. század végén bevezették azt a gyakorlatot, hogy pénz nélkül, munka és fuvar ellenében csak tűzifát és a tényleges szükségletnek megfelelő mennyiségű épületfát juttatnak a jobbágysaioknak. Ugyancsak korlátozták már a rendtartások hivatalos bevezetése előtt az erdőélés napjait, amikor a jobbágysaiok bemehettek az erdőbe, tűzrevaló, száraz fáért.²⁴

Az erdőhasználatnak már ez a viszonylag korai korlátozása is szenvedélyes kifakadásokat váltott ki a jobbágysaiokból.²⁵ A vajszlói uradalom jobbágysai elpanaszolják, hogy sokan közülük „... Bognározi Szerszámokkal... Szekér és Kocsi tsinyálással” szokták pótolgatni jövedelmüket, hogy az adó lefizetése után maradjon valami a házi szükségletekre is, de az uradalom eltiltotta őket „... az e végre való Fa vágástul”. Ezért jutottak abba a helyzetbe, hogy alkalmatlanná váltak sok irányú jobbágysai kötelezettségeik teljesítésére. A kortársi irodalmat forgatva csak megerősödik az a véleményünk, hogy a jobbágysaiok jövedelemforrásai között nagyobb szerepet játszhatott a faipar, mint általában gondoltuk, s a szabad határháztalálkozást korlátozása ennek elsorvasztásával is csökkentette a jobbágysaiok bevételeit a kapitalizmus felé haladó, dráguló világban.

A 18—19. század fordulóján virágzott leíró statisztikai irodalom művelői között senki sincs, aki nem figyelne fel az ormánsági jobbágysaiok felfeldolgozására. A táj északi mocsarai között helyet foglaló Hernádfárról azt írják, hogy lakói „... abroncsok, hordók készítésével foglalkoznak”, és „... bognármesterség útján keresnek pénzt”. Marócsán fakorsókat készítenek, a szomszédos Kákicsen pedig „Nagy Számban gyártanak parasztszekereket”. A gyakori vízkártól szenvedő Okorág népéről egyenesen azt közlik, hogy „Lakói többnyire bognárok...”, akik maguk készítette fakó szekereikkel kereskednek”.²⁶

Az Ormánságot délről, nyugatról és északról fában gazdag erdős tájak határolják, faipari termékeik ezért csak a keleti oldalon, a fában szegény Alföldön találnak piacot. Így áll elő az a fonák helyzet, hogy míg „... épülethezi fenyő szálát, zsindelet a’

²³ PKML. F. 741. 9. Latin nyelvű szerszámfa-kimutatás.

²⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Drávaszabolcs. Tanúvallomási jkv. 1860. aug. 30. — Bm. L. PAU VP. I. doboz. 1719—1787. Hidvég. Faizási nap kijelölése 1786.

²⁵ Bm. L. PAU VP. 1798—1800. 6. doboz. Panasza a faizás megszigorítása miatt.

²⁶ Hernádfához: FÉNYES E. 1836—1840. I. 24., VÁLYI A. 1796—1799. II. 164. — Marócsához: VÁLYI A. 1796—1799. II. 580. — Kákicshez: THIELE J. C. 1833. II. 22. — Okorághoz: VÁLYI A. 1796—1799. II. 705.

stájerok hoznak le hozzánk a' Dráván...", addig az ormánságiak „... fakó szekereiket Bács, Pest- és Csongrád vármegyékben adják el”.²⁷

Annak bizonyítására, hogy itt nem egy-egy ormánsági falu jövedelemkiegészítő foglalkozásáról, hanem az egész népesség életére ható jövedelemforrásról van szó, idézzük még a kortárs Haas Mihályt, aki tudatosan hangsúlyozza, hogy a szentlőrinci és siklósi járásban „... csaknem minden parasztgazda kádár, kerékgyártó, vagy másféle famíves”.²⁸

A fafeldolgozást mellékfoglalkozásszerűen űző jobbágyok, a Duna—Tisza közéről vagy a távoli Boszniából jött favágók mellett hivatásszerűen foglalkoztak fafeldolgozással „... a' Természetnek bújdosó Fiai...”, a cigányok is, akik egész esztendőben a „Különös vastagságra növekedett hársak tövei körül tanyáztak”. Azóta is az ő titkuk, hogy „... hány száz tekenyőt és medencét, hány ezer fa kalányt, orsót és más eféléket...” faragtak éveken át.²⁹

Az erdőelés fokozatosan szűkülő gyakorlatában minőségi változást hozott a 18—19. század fordulóján már mindegyik uradalmunkban következetesen alkalmazott új rend. Ekkor állították fel a „Tilos” erdőket, ahova a jobbágnak engedély nélkül belépnie sem volt szabad, és amelynek minden haszonvételeért fizetnie kellett ezután. Ekkor vezették be a vágási rendet, és alaposan korlátozták az épületfa igénylését is. A sellyei uradalom például utasítja a községi előljárókat, hogy a jövőben szeptember végéig állítsák össze azon jobbágyok lajstromát, akiknek házhoz, csűrhez, istállóhoz épületfára van szüksége. „A feladott szükségek valósága október folyamán ellenőriztetik”, és csak ezután szolgáltatják ki a kijelölt napokon az épületfát.³⁰ 1830-tól azután valóban kiméretlenné válik a faizás gyakorlata is. Strázsay direktor arra való hivatkozással, hogy a jobbágyok visszaélnek azzal az engedelemmel, amely szerint Szent Mihálytól Szent György napig bemehetnek hetenként két napon, fejsze nélkül az erdőbe, újabb szigorításokat vezet be. Elrendeli, hogy a jobbágyok az urbáriális (karácsonyi) fa megvágása után azonnal tartoznak a vágásokat kitisztítani, az ágakat-bogakat a léniaakra kihordani. Kötelezi őket arra is, hogy ezeket a tuskókat, amelyekre az uradalom a téli vágáskor nem tart igényt, az urbáriális faizásra feldolgozzák. Szigorúan kihirdeti azt is, hogy „Semmiféle szín alatt nem leszen Szabad fejszével, vagy baltával az Erdőkben fát szedni”, hogy megelőzhetőek legyenek „... a fatolvajságot és erdei pusztítások”.³¹

Az ormánsági földesurak magatartásában beállott változás érelődött már a 18. század közepe óta, és bekövetkezése annak bizonyítéka, hogy a század közepére a mi uradalmaink is elérkeztek a majorsági gazdálkodás erőgyűjtő, előkészítő szakaszához, amikor a szükséges tőkekoncentráció érdekében a földesurak egyre növekvő összegeket követelnek a legelőért, rétért, szabadon bérelhető szántóért. Ettől az időtől kezdve a földesúr minden vonatkozásban érvényre juttatja azt a jogát, hogy a paraszti szolgáltatnak csak az engedelmével, illetve a neki adott szolgálat ellenében van helye.³²

²⁷ A drávai steyer tutajokhoz: HÖBLING M. 1845. 113., az alföldi piacokhoz: VÁLYI A. 1799. II. 630. Mónosokor.

²⁸ HAAS M. 1845. 71. — BALASSA I. 1965. 63.

²⁹ BAYER M. 1822. 12. k. 11.

³⁰ Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. 1824. No. 22. sz.

³¹ Bm. L. B-M Lt. Conc. Mac. 1829/1830. 4. sz.

³² RÚZSÁS L. 1964. 41. — WELLMANN I. 1979. 103.

Ezekből az agrárpolitikai célokból következik az is, hogy a földesurak szakítani kívánnak a közös határhaználat gyakorlatával.

Az 1767 óta közösen mondott határésztt évszázadokon át a jobbágyok használták, s ez annyira természetes volt az Ormánságban is, hogy a szántók, rétek gondos elhatárolására minden esetben ügyelő 1767. évi rendelet nem is foglalkozott vele. Ez az oka annak, hogy a kutató nehéz helyzetbe jut, ha meg kell határozni a közös használatú, telken kívüli állományt, a 18—19. század fordulóján élt földesurak kívánatos zsákmányát. Gondjainkat csak fokozza, hogy kénytelenek vagyunk kizárólag az uradalmi levéltárak kimutatásaira támaszkodni, amelyek egy-egy per sikere érdekében akár torzíthatják is a valóságot.

Említettük már, hogy a sok darabból álló ormánsági legelők semmiben sem hasonlítottak megszokott legelőképünkhöz. A 19. század eleji összeírásokban rendszerint még a címben sem szerepel a „legelő” szó, hanem a valóságos helyzetnek megfelelően közlik „... azon Erdőknek, Földeknek, Réteknek, Legelőknek, Berkeknek” területi adatait, amelyeket „... a' Közönséges Helységnek Legelőül ki mutattak”.³³ 1848-ra is csak annyi lesz a változás, hogy rendszerint „Felszámzás” címen külön-külön rovatban közlik a tiszta, az erdős és a berkes legelők mennyiségét.³⁴

A sellyei uradalomnak egy számozás nélkül közölt, de precíz kimutatása 2543 holdnak mondja az uradalommal közösen használt legelő területét, amelyből 1745 hold volt „tisza és erdős”, 789 hold pedig „berek és motsáros”. Ez a kimutatás azt is közli, hogy 38 sellyei polgári telekre a száraz, tiszta és erdős legelőből 45 4/8, a mocsáros legelőből pedig 20 6/8 hold esik. Az uradalom többi községének határáról készült egykorú kimutatásban azonban sem az úrbéri, sem az allodiális állomány rovatai között nem szerepel legelő. Itt mindkét esetben csak az erdők adatait közlik.³⁵

Ebben a kimutatásban az uradalom hat községében a jobbágyi állományhoz tartozó erdők területe 3877 1/8 hold, részben közös használat alatt áll 4209 3/4 hold allodiális erdő.

Hogy tovább növeljük a változatosságot, a vajszlói uradalom úrbéri és majorsági birtokairól készült kimutatásban az úrbéri birtokok rovatában „erdős-berkes legelő” szerepel, a majorsági birtokében pedig csak erdő.³⁶ A kimutatás szerint itt 129 jobbágytelek gazdái 5476 hold legelőt használnak. Az uradalmi erdő területe 2239 3/4 hold.

Legkésőbbi kimutatásunk a káptalani uradalomból való. Ez a dokumentum arról beszél, hogy a drávai kerület hat falujában (Bogdása itt nem szerepel) a 118 telekből álló úrbéres állományra 5716 hold legelő esik, amelyből 1386 hold tiszta, 3278 hold erdős, és 1049 hold berkes legelő.³⁷

A területi adatok alapján mindenütt jelentősnek tűnik a jobbágyok rendelkezésére álló legelő és a század első negyedében, a jobbágyaikkal szüntelenül perlekedő

³³ Bm. L. B-M Lt. 180. cs. Sellyei legelőinek kimutatása.

³⁴ Bm. L. Úrbéri iratok. Piskó. 1860/313. Legelőkimutatás.

³⁵ Bm. L. B-M Lt. 159. cs. Fasc. X. No. 35. Misc. 366. A sellyei uradalom birtokainak bevallása az 1839/1840. évi országgyűlés költségeinek felosztására.

³⁶ Bm. L. PAU VP. 1839. doboz. Kimutatás a majorsági birtokokról.

³⁷ Bm. L. Úrbéri iratok. Lúzsok. 283/1860. Legelőkimutatás az elkülönítés előkészítése céljából. 1845.

földesurak éppen az ebből adódó, mennyiségi szemlélettel igyekeztek leszerelni a szemben álló parasztokat és elaltatni a védelmükre kelt állami szervek adóalanyt védő éberségét.

Sok-e vajon vagy kevés a regulációk után a jobbágyság kezén maradt legelő? Olyan kérdés ez, amelynek megválaszolása során derül ki először, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor az uradalmak lépést tesznek a közös földek egy részének kisajátítására, fokozatosan elhomályosodnak az egykori közös érdekek, amelyek a jobbágyot és urát együtt tartották az adóztató birtok keretei között. Az Ormánságban ez a viszonylag békés együttélés sokáig tartott és nem következett be a markáns elkülönülés, mert az úrbérrendezés csak jogilag mondta ki a földesúri és az úrbéres állomány elválasztását, de a sajátos természeti viszonyok miatt az uradalmak nem kezdtek a harmincas évekig szélesebb körű önálló gazdálkodásba.

Az első összeütközés akkor jelentkezik a szembekerülő felek között, amikor a leendő majorsághoz szükséges terület biztosítása érdekében a földesurak erdővédelem ürügyén szabályozni kezdik a közös terület használatát. Ez az első pillanatban csak annyit jelent, hogy fele-fele arányban megosztják a határt az uradalom és a községek között, mindenütt hangsúlyozva, hogy az elvett legelőkért bőségesen kárpótolják parasztjaikat. Ennek a „jó szándéknak” iskolapéldáját adja a majorkodást nem folytató, de az erdők értékét igen korán felismerő vajszlói uradalom, amely a másutt szokásos 8—10—12 hold, telkenként felkínált legelővel szemben, 26—36 holdakat ajánl fel jobbágyságának.³⁸

A megyei ügyész az 1808—1811 között folyt vajszlói per alkalmával a mágocsi és a pécsváradi uradalom perében hozott királyi döntésre hivatkozva ragaszkodik ahhoz, hogy a reguláció során a jobbágnak adott legelő mennyiségét a telekszámhoz szabják, és vegyék figyelembe az Ormánságban mindig fontos természeti viszonyokat is. Hivatkozik arra is, hogy a per során elrendelt újrafelmérést a csapadékos időjárás miatt csak a harmadik évben lehetett végrehajtani, de az országos szárazság ellenére is csak „... nagy alkalmatlansággal, hajókázással és sok nedves helynek megjárásával” lehetett befejezni. Az ügyész szavainak hitelét támasztja alá egy 1804 októberéből való jelentés, amely szerint „Legelőjüket vizek bírják..., minőségükre többnyire a rosszabbak közé tartoznak..., mennyiségükre nézve, a gyakori vízjárás miatt nem elegendők”.³⁹

Nincs olyan reguláció az Ormánságban, ahol a tilos erdők kijelölésénél ne szorult volna háttérbe a községek érdeke. Kérvények és peres anyagok tömege bizonyítja, hogy a regulációk csak az uradalmak érdekeit szolgálták.

Ezek után természetes, hogy a kiscsányi határbeli Nyakina-legelő, amelynek 4/6 része „tsupa berők”, és a vizek által bírt Kőröcsönye-berek a jobbágyságé. Az is természetes, hogy jobbágylegelő lesz az utak „fües” oldala, amelynek egyébként jó fűvét „... a’ nyáj haitók el élék”. Benne lesz a 30 2/8 telekre felajánlott 673 1/8 holdat kitevő községi erdőbe, a 226 holdas Sastia erdő is, amelyben „... a fák is olly nyomorultak, hogy abból még épületre valót sem lehetne választani”.⁴⁰

³⁸ Bm. L. Urbéri iratok. Besence. A vajszlói uradalom legelőpere. 1810/1811.

³⁹ Kiss G. 1980. 200.

⁴⁰ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 125. sz. Másolat.

Leplezetlenül áll előttünk az uradalmi érdek az ősi állattartásáról híres Kákicson, ahol az osztozáskor azonnal kellett legelő az uraság gulyája számára, tehát egyszerűen elvette a község századok óta használt, két darabban lévő legelőjét, és erdős-bokros területen adott cserébe 610 holdat, hat darabban.⁴¹ Az új legelőt előzetes, alapos tisztogatás nélkül nem lehetett semmire sem használni. Egy másik forrásunk az ősi állattartó gyakorlatot közvetlenül ért sérelemről beszél. Nem lehet ugyanis ezután Kákicson éjszakánként a falu alatti legelőre hajtani a munkából hazatért vonós marhákat, mert a jármos ökrök legelőjén „... most a' Méltóságos Uraságnak Gulya beli Marhája legel”. Ettől az időtől kezdve a kákicsiak ismételt kérvényekkel ostromolják az úriszéket és a megyét „... az Ökrök élőjöknek éppen semmi léte miatt”. — A szomszédos Marócsa is azért fordult 1820-ban a megyéhez segítségért, mert a házi kertektől mindössze 150 lépésre állította fel a Tilost az uraság.⁴² Ez az intézkedés itt is megnehezítette az igavonó jószág éjszakai takarmányozását.

A legelőreguláció törvényesítése érdekében indított pereket rendre az uradalmak nyerték, s ahogy a megye megkapta a helytartótanács jóváhagyását, nyomban végrehajtották a hivatalos regulációt, vagyis megyei hatóságok jelenlétében kijelölték „... azon erdők Léniait, mellyek az Uradalom Reservált Erdeit a' legelő Erdőktől elválasztják”.

A vajszlói uradalomban, ahol csupa vízjárta területen feküdtek a jobbágyság erdei, a következmények már egy év múlva drámai erővel jelentkeztek. 1815. csapadékos év volt. Nyár derekáig vízben álltak a berkek. Dögvész tizedelte az állatállományt. Módosítást sürgető kérvényében így jajdul fel ekkor, a rettenetes jövőt elsőként megjövendőző feliratában, Besence: „Ha a Tilos így marad, mint ki jegyeztetett, sokak közülünk valósággal kipusztulnak.” A következő évben a vajszlóiak már a helytartótanácsához fordulva rajzolják klasszikus tömörséggel a változást. „Az új Lénia szerint a Tilos, mint egy ék vág bele a' mi Szabad Legellőinkbe.”

A tiltakozási hullám lezajlása után mindkét oldalon keresni kezdik a megoldást, hiszen az uradalomnak sem a teljes elzárkózás még a célja, hanem a közös területről kiszakított rész hasznosítása. A községek is szívesen hoztak volna anyagi áldozatot is, csak hogy tágítani tudják a Tilos gyűrűjét. Ezért kéri Vajszló, egy helytartótanácsához intézett kérvényben, hogy a „Tilos erdőből némely részt (ha éppen nem ingyen) mérsékelt áron engedélyezzen az uradalom”.⁴³

A kákicsiak részletesebben bemutatandó kérvényét azonban nem ez, a sok más helyről is idézhető kérés teszi az Ormánság-kutatás fontos forrásává, hanem az, hogy itt maguk az érdekeltek fogalmazzák meg a reguláció kettős következményét: a szorongató legelőhiányt és az erdőhasználat korlátozását. Nincs alkalmas legelő a „vonyós marhának” és nincs többé ingyen fa szekérnek, szerszámnak. A gazdagabbak „szükségből kéntelenítettven” tudnak ugyan pénzen fát szerezni, de a szegényeknél bizony gyakori eset, hogy „A' Szekereknek és Kotsiknak nem léte miatt” nem tudnak robotra menni vagy éppen a karácsonyi fát Pécsre szállítani, s többen „Két három esztendő fájának vitelével adóság”.⁴⁴ Ettől az időtől tehát a szegénység már a

⁴¹ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. 125. szám. Kákics.

⁴² Bm. L. B-M Lt. 111. cs. Vegyes iratok. Kákics. — Uo. Protocollum Sed. Dominalis. dec. 2. Kákics. — Bm. L. Közgy. ir. F. 5—6. sz. Marócsa.

⁴³ Kiss G. 1980. 200—201. A vajszlói uradalom regulációjának végrehajtása 1814. július 18.

⁴⁴ Bm. L. B-M Lt. 111. cs. Vegyes iratok. A kákicsiak levele az uradalom igazgatójához.

fafeldolgozással sem segíthet magán, s azon rimánkodik, hogy legalább minimális szükségletét fedezhetné továbbra is ingyen.

A kákicsi kérvény arra is figyelmeztet, hogy bár a kor kérelmei, panaszai mindig az „egész Kösség” nevében fogalmazódnak, az erdőregulációkkal még „csak” a szegénység kálváriája kezdődik el. Az ő megélhetésüket nehezíti az is, hogy a szabad állattartás és bognározás után, a faizási napok korlátozásával összezsugorodik az utolsó mentségként eddig mindig alkalmazott gyűjtögetés is. Ezek a szerencsétlenek, akik 1767-ben ellenpropaganda, igaerőhiány vagy éppen a nehéz földművesmunkától való húzódás miatt csak töredéktelkeket mertek vállalni, most a századelőn döbbszentek rá, hogy az amúgy is rosszul művelt föld csak a szabad határhassználat javaival pótolva biztosíthatja családjuk megélhetését. Arról azonban, hogy egyszer majd ez a terület lesz életük kizárólagos bázisa, akkor még senki sem álmodott!

A 18–19. század fordulóján a töredéktelkesek még a ragadozó éberségével figyelték, hogy ürül-e valami telek? Növelhető-e a művelésre vállalt földterület? Azután a tilossá tett erdők szorítását igyekeztek könnyíteni a megyét és a helytartótanácsot ostromló kérvényeikkel, hogy végül a maguk módján, pusztító ultima rációt alkalmazva rendezzék kínzó gondjaikat. Hogy mennyi ideje érlelődött bennük a kegyetlen döntés, nem tudható, de 1811-ben a „szűkölködő vajszlói polgárok” már megfogalmaztatják a szörnyű véleményt: „... minékünk tsak egy fertály Sessionk vagyon, a’ mellett az Isten számos gyermekekkel meglátogatott bennünket”. Mintha betegségről, halálról, természeti csapásról lenne szó, úgy beszélnek az eddig áldásnak tekintett gyermekszaporulatról, majd így indokolják a változás okát: „Sessionális fundusainkból [amelyek itt sohasem biztosították a családok egzisztálását] szükséges kenyerünket bé nem teremthetjük . . . , vagy különös földet bérelni, vagy kenyerünket pénzen megvenni kéntelenítettünk.”⁴⁵

A mi piaci törvényekhez szokott szemünk számára nincs ebben semmi különös, hiszen az Ormánságban és másutt is gyakran növelik a termelésbe bevont területeket kisebb-nagyobb bérlet útján a parasztok. Hic et nunc azonban nem tipikus esetről van szó, hanem arról, hogy egy ősi civilizáció hordozóját kényszerítené a változás arra, hogy darabka földjét művelje számára idegen intenzitással. Ez a kényszer nemcsak szokatlan, de lehetetlen is, mert majd csak a 20. század elejére lesz istállózásra alkalmas jószágállománya, és addig jórészt a vizek által hátrahagyott iszap trágyázza a földet. A másik út a korabeli ormánsági magyar számára még ennél is elképzelhetlenebb, mert azt várná a naturális világ szülöttétől, hogy többletmunkával (!) szerzett pénzen vásároljon élelmiszert magának. Aki beleolvasott a kor jobbágynak kérvényeibe, az tudja, hogy nincs keservesebb érv egy-egy kérelem alatt, mint ez az egyre többször előforduló feljajdulás: „Kenyerünket pénzen venni kéntelenítettünk . . .” Ha jól értem ezeket az embereket, akkor (a nevükben) azt is ide írom, hogy nem érzik ekkora szegénynek azt sem, hogy vonós marháik kényszerből történő elkótyavetyélése miatt alkalmatlanná válnak „polgári” kötelezettségeik teljesítésére.

Az ormánsági múlt kutatói gyakran hangoztatták, hogy a földhiány a szegénység oka, s ebből származik a paraszt minden lelki és testi nyomorúsága, általános enerváltsága, életképtelensége.

⁴⁵ Bm. L. PAU VP. 1816–1817. 14. doboz. „Szűkölködő vajszlói polgárok” kérvénye az uradalomhoz. 1811.

Bizonyos, hogy a föld nagyon tud hiányozni egy hagyományos paraszti társadalomban már természetes gazdálkodás idején is, de az életkedv és munkaszeretet hiánya sohasem ennek a társadalomnak a jellemzője. Ezekkel a jelzőkkel napjainkban is csak olyan népeknél találkozunk, amelyek megrekedtek az önellátás szintjén. A mai népbárátok közül is sokan azt hiszik, akár a mi népi íróink a harmincas években, hogy bizonyosan megoldja a problémákat a földreform vagy éppen a korszerű agrotechnikai eljárások bevezetése.

Ez a logika azonban olyan társadalmakban, amelyek minimális erőfeszítést kívánó, alacsony szinten, legfeljebb csak a természetes születésszabályozást alkalmazva élték át századok sorát, és mások számára érthetetlen, „puritán” civilizációt építve-örizve szemlélték a termelés „értelmetlen” felgyorsítását — igen veszélyes. A történelem a messzi ókorban is megtalálható példákkal igazolja, hogy *a külső behatolások, erőszakos beavatkozások gyakori következménye egy-egy civilizáció teljes megsemmisülése.*

Az általunk többször is anakronisztikusnak nevezett ormánsági társadalom vizsgálata során is gyakran tapasztaltuk, hogy a nagyobb föld megmunkálása éppúgy nem volt kívánatos számukra, mint az intenzív módszerekkel járó többletmunka, a csatornázások, építkezések viszonylag jól fizetett bér munkája vagy éppen a kívándorlás bizonytalansága.

A kibontakozó piaci gazdálkodás korában az ország számos, szegény közössége fokozottabb munkával válaszolt a családfenntartás, a lakáskultúra és az öltözködés drágulására, ez a nép pedig a fogyasztók számát csökkentő születésszabályozással, a középkort idéző lakásviszonyok és viselet fenntartásával, és megteremtette hozzá az idők rendjén az életszínvonal fenntartásának öngyilkos etikáját is. Ezzel a „túlélési politikával” kezdődött annak az egyre távolodó, egészséges világnak az elmúlása, amikor még az ormánsági ember is hittel vallotta, hogy „... a legszebb imádság a gyermek”.

A teljes határhasználatra épülő civilizáció bázisának összeszorulásából származó nehézségekre utalva Naszvadi Sámuel, vajszlói nótárius az igaerő hiánya miatt vetetlenül hagyott vagy a tehetősebbeknek átengedett földekről beszél. Vannak azonban már a vajszlói uradalmon kívül is olyan jobbágyok szerte az Ormánságban, akik helyett „A' Publicum részére való szolgálatokat is a' Helység viseli”, más gazdák pedig „... minden Marhákból ki fogyván, elerőtlenedtek”.⁴⁶

A megfogyatkozott legelőjű falvak a regulációs perek lezajlása után kénytelenek voltak jószágaik számára külön is legelőt bérelni. Ha helyben meg lehetett oldani a legeltetést, akkor a május és augusztus közötti „nyári legeltetőért” szarvasmarhánként tíz krajcárt fizettek, s ennek ellenében a vágó erdőket kivéve, általában használhatták a tilos legelőket is.

Ez az összeg annyira szerény volt, hogy Baranya és Somogy távolabbi falvaiból jött gazdák a háromszorosát is szívesen befizették az uradalmak pénztárába, de az ormánsági szegénység nem vállalta, hanem ezúttal a jószágok számát csökkentette, nem törődve azzal, hogy az emberi és állati „fogyasztók” számának kétségbeesett csökkentésével a saját pusztulását készíti elő.

⁴⁶ Bm. L. PAU VP. 1818—1819. 15. doboz. Naszvadi Sámuel nótárius „Maga mentsége”.

Igen sok község kényszerült az Ormánságban arra, hogy különböző szerződések útján biztosítson jószágának legelőt. Közülük a gazdagabbak egy-egy pusztát vagy a rendelkezésre álló terület nagyobb részét bérelték jószágaik számára. A kisebbeknek azonban rendszerint csak kisebb részterületek jutottak, és ebből gyakran keletkeztek súrlódások az ugyancsak szegény szomszédokkal. Így bérelte Kemse a Zehi pusztán lévő Kőrösönye és Gáj nevű legelőt „... minden szarvasmarhája és lovai számára”, de szigorúan tilalmazták vidéki marhák befogadását vagy saját sertések beeresztését.⁴⁷ Úgy tudjuk, a sertések gyakori kitiltása a bérelt területekről idézte elő a szlavóniai makkoltatás egyre szélesedő gyakorlatát, amelyet a saját, összeszűkülő határukban, radikális technológiai változás nélkül megélni nem tudó közösségek vezettek be, hogy így biztosítsák megszokott életmódjuk alapjait.⁴⁸

A fenti „legelőtágítási módszerek” — mutatis-mutandis — minden ormánsági községben előfordulnak, ha nem is rendszeresen, de mostoha időjárási viszonyok mellett bizonyosan. Akkor sokasodnak ugyanis igazán a gondok, ha a megélhetés legfontosabb bázisát adó legelőt víz borítja. Ilyenkor írják azután a panaszkodó községek, hogy létezésük egyetlen alapja a sokfelől veszélyeztetett „baromtartás”. Ezt fogalmazza meg Adorjás, Cún, Kémes, Kórós, Piskó, Szaporca népe is egy 1832-ben írt, s a megyéhez küldött közös kérvényben.⁴⁹

Az uradalmak iratai között tömegével maradtak fenn a községek bírái és esküdtjei által hol panaszlóan (mert nekik is szűkös a legelőjük), hol együttérzően fogalmazott írások arról, hogy határukban vészelt át a nehéz idők egyik vagy másik község jószágállománya. A cúniaakra vonatkozóan írja például Nagy Kanisa Ferkó, harkányi bíró 1800 karácsonya táján: „A’ fellyebb elmúlt Esztendőkbén is... valahányszor legelőjüktől megfosztottak, a’ mi határunkban legeltettek legyen... egész hetekig, jószágainknak kárával.”⁵⁰ Más részük ugyanakkor a vajszlói uradalomban talált jószágai számára menedéket és Naszvadi Sámuel elegáns fogalmazása szerint „... leginkább a’ sámodi határban tengetjék Marhájokat”.⁵¹ Ez az írás azt is elárulja, hogy ezúttal még kölcsönösségen alapult a vajszlói előzékenység, mert amikor az ő jószáguk került cúni legelőre, az ottani jobbágyok csak húsz krajcárt kértek marhánként fűbér gyanánt.

Az itt bemutatott kényszerítő körülmények nagyban hozzájárultak az Ormánságban ahhoz, hogy növekedjék úr és paraszt egymástól való távolsága. Az uradalmak ezután mindenképpen nagyobb részt vettek használatba a közös határból, a jobbágyok pedig éhező barmaiknak kénytelenek voltak idegenben legelőt bérelni.

Mielőtt a huszadik századi emberre jellemző, türelmetlen racionalitással ismételten megkérdeznénk ezektől a talajukat vesztő emberektől, hogy miért nem pótolják fogyó legelőiket takarmánytermeléssel, hallgassuk meg egy pillanatra az időre ügyelő történetét.

Az erdőregulációk az 1810-es évek végére fejeződtek be, és ugyanaz a haszonnövelő szándék bírta rá 1819-ben a somogyi és baranyai Dráva-völgyön érdekelt földesura-

⁴⁷ Bm. L. Urbéri iratok, Kemse. No. 14. Szerződés. 1837.

⁴⁸ ELEK P.—GUNDA B. 1936. 39.

⁴⁹ Bm. L. Közgy. iratok. 1832. 2513. sz.

⁵⁰ Bm. L. Urbéri iratok. Cún. F. 4. No. 12.

⁵¹ Bm. L. Urbéri iratok. Vajszló. F. 4. No. 12.

kat, hogy a Drávát reguláló állammal párhuzamosan hozzálassanak a „fekete-vizek” szabályozásához, így nyerve leendő majorságaik számára megfelelő területet, de a szervezetlen, egyéni szempontok alapján végzett szabályozások egyelőre mindenfelé csak nagyobb zavarokat okoztak. A vízrendezés munkája majd csak a 19. század nyolcvanas éveire fejeződik be, azután épülnek ki az utak, vasutak, azután veszi kezdetét a táj árugabona- és takarmánytermelése, azután jöhet csak a szarvasmarha-állomány lecserélése . . . , de a 19. század elején még az uradalmakban sem található istállózó állattartás. Ebben a mocsárvilágban egy egész évszázad kell hozzá, hogy a falvakban is megvalósuljanak ezek a progresszívnek tartott követelmények. Azt már csak nagyon halkan merem megjegyezni, hogy ennek a pénzügyi érdekek diktálta progresszió az ormánsági civilizáció végpusztulása lett az ára, mert hordozója addig nem tudott előbbre lépni, amíg önkézevel össze nem törte a maga által kiformált civilizációt, létének egyetlen lehetséges keretét.

2. A legelőelkülönözések

Az ormánsági frazeológiában a „különözés”, „elkülönözés” a szegregációt, vagyis a jobbágytelkeknek az uradalmi területektől történt végleges különválasztását jelentette, megfelelően a záróakaszt előkészítő, egy évszázadon keresztül egymást követő stációkról.

A nép tudatában az elkülönözés mint a letűnt, úri világ komisz gesztusa maradt meg, amely a 19. század második felében zajló perek során megfosztotta őt kedvelt erdeitől-legelőitől, a volt úrbéri telkek tenyérnyi szigetére száműzve a szabad mozgáshoz szokott embert. A nép emlékezete ugyan a lényegét rögzítette, de a történeti út figyelembevétele nélkül a mai kutató ebben az esetben sem juthat megfelelő eredményhez.

A kérdés tárgyilagos megközelítése elvárja tőlünk annak előrebocsátását, hogy a paraszti árutermelés és a nagybirtoküzem kialakulásának folyamata 1767 óta már az egykor töröktől uralt területeken is parancsolóan mozdul előre, és a százados együttélés viszonylag békés korszakát mindenütt a sok fájdalmat okozó, fokozatos távolodás váltja fel. A szenvedélyes összeütközések ellenére azonban az Ormánságban, és bizonyára más elszigetelt régiókban is, újra és újra előtérbe kerül a kompromisszum szükségessége, mert azonos történeti fejlődés produktuma lévén egy adott tájban az uradalom és a keretei között kiformálódó paraszti gazdaság, egy jó darabig még nem tudnak egymás nélkül létezni. Az Ormánság erdős-vizes, kevés földű világában például a tilos táblákat felállító uradalom még nem nélkülözhetette az erdők elzárásával elvesző jövedelmét, a jobbágy pedig az erdei legelőt. A százados beidegződésekre emlékeztetett ebben a modern lépéseket tervező világban, hogy az uradalmak a legelőhiány enyhítésére itt-ott saját, allodiális legelőjük használatát engedték át jobbágyaiknak, akik a teljes szakítást hozó úrbérrendezésekig elvárnák uraiktól ezt az „adóztató” uradalmak világában megszokott gesztust.

Ezek az adalékok ugyan az országosnál lassabban bontakozó ormánsági fejlődés tünetei, de azért a 19. század első harmadára már itt is visszhangzik a kor iratanyagában a liberális nemesség programja, amely mindkét fél érdekét és termelési gyakorlatát hangoztatva, propagálja a közösen használt legelők elkülönítését.

Aligha találkozhatunk hát az Ormánságban is olyan korai elkülönözési perrel, ahol a „pártfogó tisztí főügyvéd” ne hangsúlyozná, hogy úrbéri törvényeink mind az „úrbéri összesítés és rendezés”, mind pedig a legelőelkülönözés esetén a jobbágyság „alkalmas fenntartását” tűzték ki célul, hogy az „... értelmesebb gazdálkodás kibontakozásával az általános gyarapodás eszközöltetvén, a jobb léttel párosuló műveltség előidéztessek”.

Lehet persze, hogy ezek a mondatok a „captatio benevolentiae” kor által megkövetelt részei voltak, mert ugyanezek az ügyvédek azt sem hallgatták el beszédeikben, hogy az úrbéri törvény csak „... írott malasztként esméretes”, és ennek alkalmazása során a kívánt haladás helyett „... általános szegénység minden attribútumaival idéztetik elő.”

Ugyancsak ezek a kitűnően képzett jogászok fogalmazták meg beszédeikben a „tér” fontosságát, „... amelyről ez az állattartó nép úri és közadóját megszerezheti, szükségét pótolja és éppen fennmaradását eszközölheti”. Ez a bővítményekkel alaposan megrakott mondat nem kevesebbet mond számunkra, mint azt, hogy az Ormánság összetett gazdasági struktúrájában a pénzszerzés forrása az állattartás. A lúzsoki per során azután az ügyész részletesen is kifejti, hogy az erősen differenciált telekviszonyok mellett a „... leg nagyobb fokozatú szorgalom és a földműves minden ipara, és intenzívus gazdálkodás” sem teszi lehetővé, hogy a jobbágy eleget tudjon tenni az egyházzal, az állammal, a földesúrral és családjával kapcsolatos kötelezettségeinek. Szerinte „... az eddig használt közös határ volt az a talismán, ahonnet annyira gyarapodhatott, hogy úri tartozásait évről-évre leróván, közadóját teljesíthesse”.⁵² Másfél száz éve még pontosan látták e sorsdöntő ügyeket tárgyaló ügyvédek, hogy ebben a tájban a kizárólagos földművelés erőszakolása a halálba vezethet.

A közösen használt területért folyó harc újult erővel indult meg az 1832—1836. évi törvények meghozatala után, amelyek lehetővé tették, hogy a földesurak a maguk közlegelői részét a jobbágyokétól mindenképpen elválasszák. Magatartásuk jellemzésére Szabó István Deák Ferencet idézi,⁵³ aki a legelőelkülönözés országgyűlési vitájában már 1835-ben megmondotta, hogy a rendek a legelőelkülönözési törvénnyel nem arról kívánnak gondoskodni, hogy a jobbágyoknak megadják azt, ami őket megilleti, hanem minden figyelmüket arra fordítják, mennyi adassék a földesúrnak, vagyis nem a jobbágyokról, hanem a földesurakról gondoskodnak.

Nyomon követve az elkülönözéssel kapcsolatos történéseket az Ormánság négy nagy uradalmában, első megállapításunk az volt, hogy míg az erdőregulációkhoz a vajszlói és a sellyei uradalom kínálta a források bőségét, addig az elkülönözések különösen a két drávai uradalomban kavartak erős szenvedélyeket. Ennek a változásnak az az oka, hogy a vajszlói uradalom egyáltalán nem majorkodik és szükségleteit kielégítik a már regulált erdők, az utóbbi pedig már túl van ezen az állapoton és erőit az üzemi táblák kialakítására koncentrálna.

A legelőelkülönözést a jobbágyok eleinte maguk is kívánták, hogy meg tudják oltalmazni legelőiket a földesurak és még inkább alkalmazottaik jószágától. Így kötött a siklói uradalom is szerződést Drávacsehi, Dráwapiski, Drávaszerdahely, Kovácsda, Szaporca, Tésenfa lakóival. Adorjás, Drávacsepely, Drávaszabolcs, Dráwapalko-

⁵² Bm. L. Hirics és Piskó elkülönözési perének jegyzőkönyve. 1846. A tisztí főügyész beszéde.

⁵³ SZABÓ I. 1948. 359.

nya, Kémes, Kórós, Márfa, Rád azonban megijedvén attól, hogy milyen kevés legelőt kaptak a mondott községek, nem vállalták a békés megegyezés útját, hanem inkább bírói döntésre bízták ügyüket. Az Ormánság északi részén is hiába próbálkozott a Batthyányak üszögi uradalma a „barátságos úton eszközlendő” legelőelkülönözéssel, a Hernádfára kiküldött megyei bizottság kénytelen volt azt jelenteni, hogy „... eme barátságos egyezkedést nem sikeríthettük”.⁵⁴

A közös érdeket szolgáló megegyezés helyett azért választották szerte az Ormánságban a hosszadalmas és költséges pereskedést, mert az 1832/1836. évi VI. tc. 3. paragrafusa, amikor kimondta, hogy az elkülönözést akkor is végre kell hajtani, ha a legelő szűk volna, a szociális kötelezettségeket is hordozó régi kapcsolatrendszer helyére nyíltan a nyers anyagi érdeket tette. Ezután az uradalmaknak már csak arra volt szorgalmatos gondjuk, hogy birtokba vegyék a még meglévő legelő nagyobb részét. Nagyharsány legelőelkülönözési perének írszéki jegyzőkönyvében, 1845. február 24-én ennek a törekvésnek a szellemében szögeznek le a siklói uradalom képviselői: „Nem engedjük, hogy a földesúr a legelőelkülönözés által birtokából kifosztassék.” Ettől az időtől kezdve az ormánsági uradalmak irányítóinak cselekedeteit a korszerűnek mondott piaci törvények irányították. Ezt látva a jobbágybirtok 1848/1849. évi problémáit boncolgató Szabó István sem az uradalmak képviselőinek nyilatkozataira támaszkodik többé, hanem ugyancsak bőven idéz azokból a levelekből, amelyeket 1848 nyarán az ormánsági parasztok írtak a velük azonos célért harcoló Táncsics Mihály támogatására.

A kórósiakat idézve Szabó István utalt arra is, hogy falvanként a földesúri önkény szabta meg, mennyi legelőt kaphatnak a jobbágyok egy telek után; azok pedig nem ismervén jogi lehetőségeiket és a peres eljárás gyakorlatát, nemegyszer kerültek hátrányos helyzetbe a kirendelt bírák és a határszemlét végzők részrehajlása miatt. Másutt arra emlékeztek, hogy a kimért legelők nem kerültek (a vízrajzi viszonyok miatt akkor még nem is kerülhettek) egy tagba. Csehi község 150—160 holdas legelőjét 15, Szabolcs pedig 9 helyen kapta. Nem volt ritka a perek lezajlása után sem, hogy csónakkal jártak a vízzel borított legelőkön. Ha tiltakoztak a jobbágyok az elkülönözés ellen, akkor katonaságot küldtek a nyakukra, és bíráik kemény büntetéseket szenvedtek. A siklói főbíró és esküdtjének pecsétes levele bizonyítja, hogy amikor Cún, Drávaszabolcs, Drávapalkonya, Kórós és Rád lakossága megtagadta az elkülönözés ügyében hozott végzés végrehajtását, akkor két osztály lovaskatonát vezényeltek ki a falvakba a rend helyreállítására és a „rendbontók” megbüntetésére. Cúnban negyedévi tömlőcöt és 32 botot kapott a bíró, Kóróson pedig, ahol 375 katona „biztosította” a rendet, három parasztra egy-egy évi börtönt és 48 pálcát róttak ki. Rádot, ahol csak nyolc hold legelőt adtak egy telekre, de az is „tüsök, bokor és posgáta”, 600 katona szállta meg, „... azon túl a helység bíráját a vármegye börtönbe letette fél évig és kapott 48 botot”.⁵⁵

Kevésbé harcosak, de sokkal életszerűbbek azok a panaszok, amelyeket még nem a forradalom szenvedélye diktált, csak a jobbágyok írtak le bennük a közérzetüket zavaró, sorsukat nehezítő gondokat. 1837 áprilisában és júniusában Naszvadi Sámuel vajszlói jegyző, akit a nyugati Ormánság 20—22 falujából kerestek fel rendszeresen a

⁵⁴ RÚZSÁS L. 1964. 112—113. felhasználásával. Bm. L. Úrbéri iratok. Hernádfa.

⁵⁵ A levélgyűjtemény jelzete: OL 1848/1849. o. gy. Arch. Lad. XX. 22. No. 157.

jobbágyok bajaikkal, egy-egy kérvényt fogalmaz Hirics és Kemse nevében a siklósi főbíróhoz.

A hiricsiek azzal kezdik panaszukat, hogy a felmérés során a szántóknak és réteknak majd fele kimaradt, mert szűken mérte nekik a földmérő a földet. Huszonhat évvel Besence után itt találkozunk újra a szegénység feljajdulásával, amint (itt is) Naszvadi uram tollával íratják: „... mit tészünk mi a' Kik számos Cseléddel, sok Fiakkal vagyunk az egy fertály Sessióval, nem élhetünk mi abbul”. Azután elmondják azt is, hogy amikor 1827-ben árvíz borította el határukat, hiába mentek az urasághoz, hogy valamelyik hegyföldi pusztáján adjon nekik legelőt, az nem volt rá hajlandó. Ez a forrásrészlet azt is jelzi, hogy nemcsak az úri és paraszti birtok van távolodóban egymástól, hanem az úr is a jobbágytól, mert nem érzi már erkölcsi kötelességének, hogy segítsen a bajba jutottakon. Az ősi rendszert tehát nemcsak alapjaiban kezdték ki a 19. század törekvései, hanem moráljában is. Ennek a meg nem értésnek a következményeként kényszerültek a kemsei jobbágyok arra, hogy ágakkal etessék éhező jószágait, majd elhajtván azokat „... a' Dráván által a' Fekete-hegy alá”, olyan nyomorult helyre jussanak, hogy „Sokan [csak] a' Bőröket hozták Haza Marhájuknak”.⁵⁶

Nem tekintve az elkülönöseket bevezető felmérések ismételt súrlódásait, a megajánlások és követelések gyakran szóbeli előjátékát, az esetleges per különböző fordulóit, magának az eljárásnak a lefolyását a siklósi uradalomhoz tartozó Adorjás példáján szemléltetjük.

A munkát a közös legelő „Bírói szemléjére” felkért bizottság kezdi, amely mindig a megyei főügyész engedélye alapján, a község képviselőjének jelenlétében fog munkához. Először a hiteles térkép és a közlegelő mérnöki adatai alapján számba veszi annak részeit. Ennek során az adott esetben azt állapítja meg, hogy a helység legelője „három rendbéli”, úgymint száraz-tiszta, berkes és erdei. A száraz legelő hét, a berkes három és az erdei négy részből áll. Ezután veszi majd kezdetét egy másik bizottságban a kíméletlen harc az ellentétes érdekek kielégítéséért. Itt a jobbágyság veresége kezdettől bizonyosnak vehető, hiszen annyi más társával együtt, ez a bizottság is az uradalom oldalán áll, döntései majd minden esetben annak érdekeit szolgálják. Ha a jobbágyság egy-egy saját munkával ásott vízlevezető árkot szeretne továbbra is megtartani magának, munkáját leértékelve máris úgy határoznak, hogy az „... nem rendes vízi ároknak vétethetik”, s ezzel igényét máris elvetették. Az erdőről viszont nyomban az derül ki, hogy abban a jobbágy csak nyáron legeltethetett, de ott makkoltatnia nem volt szabad, tehát igénye sem lehet rá. Mikor azonban az uraság azt kívánja, hogy a jobbágy munkájával bokros-tövises berekből tisztított rétet tekintsék a közös legelő részének, kérése azonnal teljesül. Ha a jobbágy érvelne, vagy fölényesen leintik, vagy pedig bevénél álláspontját a jegyzőkönyvébe, utána írkák, hogy „... ezt, mint a' Legelő elkülönözési eljárásához tartozandót megjegyezzük”. Rossz érzésünkön az sem változtat, hogy az írat alján ott van a megyei főügyész, a megyei és járási főbíró és egy megyei esküdt aláírása. Ilyen környezetben aligha figyeltek oda valahol is a hivatalból kirendelt pártfogók míves mondataira!

A „Közlegelő Elkülönözési Egyesség” című dokumentumon megtalálhatjuk a közlegelő összes területét, amelynek meghatározásánál gondolnak a telkesekre, a

⁵⁶ Bm. L. Urbéri iratok. Hirics 1837. április és Kemse 1837. június. Kérvények a siklósi főbíróhoz.

zsellérekre, az esetleges maradványföldre, a lelkész és Adorjás esetén az „üdövel behozandó mester és jegyző” járandóságára. Ezt követően a második pont keneteljes szavai jönnek: „A Földes Uradalom ügyelve ezen Helység beli jobbágyoknak jobb voltára egy-egy polgári telekre 12 holdakat örök időkre ajánl. . .” Azután kiderül az iszonyú rablás! Az uradalom a néhai 988 5/8 hold közös legelőből a 14 7/8 jobbágytelekre 178 2/8 holdat adott. Ez bizony annyit jelent, hogy a néhai „térből”, amely szükséges volt az adorjási jobbágy állattartásához, mindössze 18 százalék maradt meg. A sok telekkel rendelkező Szerdahelyen ez a szám ugyan 46, de az egykor kiterjedt állattartásáról ismert Kísszentmártonban már ismét csak 28 százalék. Ha tovább vizsgálódunk, akkor kiderül az is, hogy Adorjás 35 telkes jobbágya közül csak kettőnek volt 4/8, tehát fél telke, tizennyolcnak 3/8, és tizenötnek 2/8.

A dokumentumot 1845. február 25-én írta alá a siklósi várban a tudós Nagy Károly, Batthyány Kázmér egykori nevelője és 1840 óta teljhatalmú megbízottja. A másik oldalon 35 jobbágnév, ugyanannyi kereszt és annak hangsúlyozása, hogy ez a szerződés melynek megtartása az utódokra is kötelező „köz- és szabad akarattal” született.⁵⁷

A szerződés aláírása azt jelenti, hogy megkezdődött az állattartás új szakasza Adorjás határában, amikor is a siklósi kancellária fogalmazása szerint, „. . . a' fentebbi módon elkülönözendő legelőnek tettelegi kihasítása után az ugarra, rétre és tarlóra nézve megszűnván a közös legeltetés, mindegyik rész csak az elkülönözött határban. . . élvezheti a legeltetés javadalmát”. Adorjás esetében az egyik félnek a határ 18, a másik félnek 82 százalékán szabad legeltetnie. Másutt bizonyosan jobbak az arányok, de az aprófalvas Ormánságban a 20. századig uralkodó extenzív állattartás miatt az 50 százalékos megosztás is katasztrófát okozhatott. 1936-ban, amikor a kákicsi templom építésének centenáriumán először idézte fel annak lelkésze az „elkerülhetetlen katasztrófa” képét, még sokan beszéltek „morbid gondolkodásról”, beteges pesszimizmusról. Most, 1986-ban, amikor ezeket a sorokat rovom, Adorjásnak már nincs magyar lakója és Kákicsen is csak két házban élnek a régi családok leszármazottai.

A tilos erdők bevezetése óta fokozatosan nehezedő helyzet gyakran kényszerítette a falvak népét, hogy saját földesurától vagy akár idegenben vegyen bérbe barmainak legelőt. A közfelfogással szemben nemcsak az uradalmaktól lehetett legelőt bérelni, hanem nagybérlőktől, sőt egyes községektől is. Vejti, amelynek különösen súlyosak a legelőgondjai, mert „. . . a' Dráva végig folyván mellette, számos holdnyi darabokat, a' legjobb minőségű Legelőből el mosott. . .” és a Szlavóniába vagy a vajszlói vásárra siető rengeteg utas mind az ő legelőjét tapossa, fűvét fogyasztja, kipróbált minden lehetőséget. A község 1846-ban készített hivatalos kimutatást az utolsó néhány év legelőbérleteiről. Ebből az okmányból derül ki, hogy a káptalan Schönhof István nevű bérlője 7 forintért, a siklósi uradalom Hobogy nevű pusztája 8 forint 30 krajcárért, a két szomszéd község, Piskó és Lúzsok pedig 10 forintért adott legelőt marhájuknak, darabonként.⁵⁸ Ebben az embertelenedő, kufár világban bizony a jobbágy már a saját testvére ellen fordul, hogy maga élhessen.

⁵⁷ Bm. L. Urbéri iratok. Adorjás. Legelőelkülönözés. 1856/116. sz.

⁵⁸ Bm. L. Urbéri iratok. Hircs. Vejti kérvénye a vármegyéhez, 1823. és uo. Vejti község hivatalos igazolása a legelőbérletekről.

A nagybirtoküzem kialakulásával kapcsolatban a levéltári anyagban feltűntek a jobbágyok legelőhiányát kihasználó, új típusú szerződések, amelyek a jobbágyok munkaerejét hol bizonyos majorsági földek művelésére, hol pedig a majorság céljára kialakítandó földek előkészítésére használják fel. (Bozóttisztítás, irtás, körülárkolás, feltörés stb.) Rád esetén például, ahol csak nyolc hold legelőt mértek telkenként, a siklósi uradalom átengedi a közös legelőből ráeső, sok apró darabból álló részét nyári legeltetésre, de minden fertály telek után 3, azaz összesen 330 gyalognapszám ellenében.⁵⁹

Világosan kitűnik ezekből a szerződésekből, hogy a kérdéses falvak jobbágyságai ezt a nehéz munkát „önként”, „szabadon”, abból a gazdasági kényszerből adódóan vállalták, hogy jószágaik tartására kevés legelőjük maradt, s pénzük nem lévén a szükséges pótlásra, munkaerejüket kényszerültek áruba bocsátani.

Ilyen jellegű, de egyéni munkavállalást rögzítő szerződéssel sehol sem találkoztunk az uradalmak levéltári anyagában. Úgy látszik, mintha elsőként a közösség vezetői hajtottak volna fejet az új útra lépő uradalmak és a törekvéseiket támogató törvény előtt. Senki sem tudja ma már, hogy mi ment végbe a kemény családfők lelkében, amíg a gondjaikra bízott közösség nevében kötött szerződések lapjain olyan közmunkát is vállaltak, amit az ő általuk képviselt morál szerint kétszeres bérért sem vállalt volna korábban ormánsági „pógár”. Azt is mondhatnánk, hogy ezekkel a szerződésekkel került először kényszerpályára az ormánsági társadalom, mert nem elég többé a fogyasztók számának csökkentése vagy a gyakran provizórikus jellegű legelőbérlet a hagyományos életmód folytatásához, s így belekényszerül a közösség (pénzfizetés mellett) a tőkés munkavállalásba. A sors iróniája, hogy ezekkel a munkákkal már rendszerint csak az uradalom számára haszontalan, dirib-darabokhoz és vízjárta bozótosokhoz tudnak jutni.

Ezeknek a kínban fogant vállalkozásoknak egyik korai darabja a siklósi uradalomhoz tartozó Cún 1845-ben kötött szerződése, amely szerint a község bérbe vesz az uradalomtól legeltetésre 59 3/8 hold vizes területet: a Bokrost a Nádaskaberekkel, a Bokrost a Fekete-víz mellett, a Papta-dűlőt a falutól a vizig, továbbá az Öreg Erdőt, a Rugást és „... az Irokháton lévő földet, amelyben az idén repce volt”. Fizetnek mindezért 190 pengő forintot, vállalnak 150 gyalognapszámot, továbbá „... a' Papta-rétet a' hídtul kezdve az Irtás földig” egy öl széles, 3 láb mély árokkal veszik körül és az irokháti töltést keverőre szántják.⁶⁰ Nem általános még ez a gyakorlat, de követik majd Cúnt a többi községek is különböző legelő- és földbérletekkel, ha élni akarnak.

Ne higgyjük, hogy a siklósi uradalom különösen kegyetlen volt és példáink önkényesek. Siklós csak azért szerepel többet ebben a fejezetben, mert a legtöbb konkrét elkülönülési ügy 1848 előtt itt zajlott. Nyugati szomszédja, a káptalan 1846-ban szintén megindította drávai kerületében a legelőelkülönítési pereket Hirics, Kemse, Kísszentmárton, Lúzsok, Piskó és Vejti falvak népével szemben. A drávai birtokkerületben a közlegelő összterülete ekkor 5716 holdra rúgott, ebből az uradalom terve szerint a jobbágyság kapott volna 1340 holdat, az uradalom pedig magának

⁵⁹ Bm. L. B-M Lt. 16. cs. Fasc. VIII. No. 265. Contractus, 1837. jan. 9. — Rádhoz: uo. Siklósi uradalom. Főtitst iktatott iratai 44/1842., és 91/1843. sz.

⁶⁰ Bm. L. Siklósi uradalom. Főtitst iktatott iratai. 1845—1849. 168/1845. sz.

megtartott volna 4233 holdat. Az elkülönözés azonban a káptalan falvaiban 1848-ig nem fejeződött be. A megye ugyanis 1847 februárjában azzal küldte vissza az úriszéknek a pert, hogy előbb a falvak rendbeszedési perét folytassa le, mert csak ennek alapján lehet döntést hozni.⁶¹

Bár a legelőelkülönözésekkel kapcsolatban csak a siklói és a káptalani uradalmakról beszéltünk, de mégis bizonyítottak érezzük, hogy mire elérkezett volna az Ormánságba is a szabadulást hozó forradalom, annak népe már elveszítette sajátos civilizációja bázisát, mert jövátehetetlenül kiszorult a közös földek használatából.

Állításunk bizonyítására feldolgoztunk egy statisztikát, amely a jobbágyfelszabadítás után, de a nagy úrbérrendezési perek előtt 1853-ban keletkezett.⁶² Ez az összeírás annyiban különbözik a hagyományos jószágösszeírásoktól, hogy bár fajtánként összegzi az egyes adóközösségek állományát, de rákérdez a legelő elégséges vagy elégtelen voltára, és a kapott választ rögzíti is megjegyzésrovatában.

Kezdjük vizsgálódásunkat a baranyai állattartásban hajdan élen járt szentlőrinci járás 21 ormánsági községében. Hat esetben a nagyon átlagos helyzet miatt semmit sem jegyeztek be a jegyzetrovatba. Három esetben mondták a legelőt elegendőnek: Sellyénél megjegyzés nélkül, Kákicsnál azzal a kiegészítéssel, hogy „Elegendő térű, tágas”, Marócsánál pedig azt írták be, hogy elegendő ugyan a terület, de többnyire erdő, és itt a tavaszi és az őszi legeltetésért bizonyos összeget fizetnek. További két községnél (Okorág és Mónosokor) a mocsaras, terméketlen, bozóttal borított legelőre irányították a figyelmet. Közülük Okorág a jószág párjáért 10—12 forint fűbért fizet az uradalomnak, Mónosokor pedig 30 forint átalányt. A többieknél mindenütt kevés a legelő, és különbséget csak a fizetendő összeg szerint tudunk tenni. 200 forintig terjedő fűbért fizet például Czinderibogád, Kemse, Rónádfa; 4—500 forintot Bogdása, ahol „Igen kevés sima, kopár legelő vagyon . . .”, és 500 pengő forintot Nagycsány, 800-at Lúzsok. Külön vettünk két községet, ahol a fűbér mellett munkát is kellett teljesíteni a legelőért, megegyezés szerint. Hernádfa például 240 hold legelőért 125 forintot fizetett, de csak 50 napszámot vállalt, Mecske viszont, ahol kevesebb volt mindig a pénz, 200 holdas legelő után csak 50 forintot fizetett, de 300 napot dolgozott.

Érdemes áttekinteni az ormánsági falvak másik felét felölelő siklói járás állattartóinak lehetőségeit is. Megjegyzés nélküli „elegendő” bejegyzést találunk Hirics, Márfa, Kísszentmárton neve után. „Ritka évben képes eltartani” a község jószágát Adorjás, Csehi, Kémes, Kovácshida, Palkonya és Szaporca legelője. Közülük négy község 100—400 forint közötti összegben bérel tiszta erdei legelőt. Palkonya az uraság erdeiben ugartartásra bérel 80 holdat 200 forinton és Kovácshida 900 darab jószágnak bérel legelőt darabonként 5 forinton. Kovácshida rovatába a „kelleténél” alighanem bővebbre sikerült a bejegyzés. A sokatmondó bővitmény „Az uraság bőségben lévő legelőjéből” — alighanem a közvélemény hangja. A többiek is rendszeresen fizetnek és pedig Hidvég, Csepely, Szabolcs 70—300 forintig terjedő összeget. Szabolcs rovatában megint ott az árulkodó bejegyzés: „Az elkülönözött, vízállásos legelő miatt.” A legelő szűk voltára való utalással 3—400 forint közötti összeget fizet Páprád és Sámód, 426 forintot Besence, s az uradalom központját jelentő

⁶¹ Rúzsás L. 1964. 114—116.

⁶² Bm. L. Közgy. iratok. 1853. 7718. Összeírása azon marháknak, amelyek Baranya megye adóközösségeinek legelőin élnek.

Vajszló „az csekély legelő miatt” évi 580 forintot. 500 forint Szerdahely állattartóinak terhe is. A sort zárják a siklói uradalom végképpen megnyomorított községei. Talán legkönnyebben boldogult még Piski, ahol ugyan „... az elkülönözött legelő semmiképpen sem képes a meglévő marhamennyiséget eltartani...”, de meg tudja szerezni a szükséges kiegészítést 40 pengő forinton és 100 kereszt búza nyomtatásával. Cún, amely „Semmikor sem képes eltartani!” jószágait, egy 80 holdas legelőért 300 forintot fizet, de a vízállásos legelőjű Tésenfa állattartóit már 400 pengő forint fizetése és 800 kereszt búza cséplése nyomorítja. Végül 100 hold tiszta erdei legelőért 900 forintot fizet és 1000 kereszt búzát csépel Rád, 120 hold erdei legelőért pedig az arányoknak megfelelően 1200 forinttal és 1000 kereszt búza cséplésével szolgál Kórós. A dús fűvű „gyóták” szabadságát és gazdag legeltetési lehetőségeit nem hozhatta vissza már a forradalom sem...

3. A korai örökváltsági szerződések

Az uradalmak és a falvak elkülönözésének útján fontos szerepet játszanak az 1848 előtti, úgynevezett „korai” örökváltsági szerződések.

Az a gondolat, hogy a paraszti és úri földeket részint összesítsék, részint egymástól elválasszák ismételten felbukkan a harmincas évek végétől. A megye vezetői szerint az elkülönözés célja „... a’ valahára óhajtott jó rendnek helyreállítása és a szegény adózó Jobbágyságok tulajdonának biztosítása, a káros következtetésű önkények gátlása és az eddigi súlyos terheltetéseknek és illetőségen felüli adózásnak korlátozása.” A gondolat sok helyütt tetszett a jobbágyságoknak, de a földesurak közül is többen szívesen felszámolták volna a tarkaságot a falvak határában, s szabadultak volna az immár mindkét fél számára terhes úrbéri kapcsolatokról.

A rendbeszedési törekvésekből az Ormánságban több helyütt született legelő-elkülönözés, de csak a siklói uradalom néhány falujában (Drávacséhi, Drávapalkonya, Drávaszerdahely) lett *örökváltsági egyezség*, és arról van még tudomásunk, hogy 1848-ban a kovácshidaiak is komoly formában tárgyaltak az örökváltságról.

Minthogy a szerződések megközelítően azonos nagyságú falvakról szólnak és 1845—1847 között a siklói kancelláriában készültek, tartalmukat a csiszoltabb palkonyai szerződésen mutatjuk be.

Ez az „Örökváltsági Szerződés” az 1840. évi VII. tc. 9. paragrafusából indul ki, amely lehetővé teszi, hogy a község magát „... minden nemű és nevű úrbéri tartozásaitól és adóitól örök időkre felszabadíthassa...”, és így egész erejéből a mezei gazdaság és állattenyésztés felé fordulhasson.

A palkonyai szerződésben az uradalom és személyesen Batthyány Kázmér elengedi a 18 3/8 telket használó 53 jobbágygazda és 23 zsellér minden úrbéri adóját és tartozását, a szekeres és gyalogrobotot, a füstpénzt, a kazánbért, a kenderdezs-maváltságot és a gabonakilencedet. Megszűnik a vadászrobot, a favágás és -hordás és természetesen a faizás is. Ezek után a község határa „... mindennemű hűbéri tartozásoktól és terhektől felszabadult föld”. A szerződés csak az úriszék jogi illetékességét nem érintette.

Ezután következik a kemény pénzügyi feltételek megfogalmazása. Az „Egyetemes úrbéri tartozás” megváltási összege Palkonyán 18 ezer ezüst forint (három ezüst

huszast egy forintnak számolván), Szerdahelyen 17 ezer, Csehiben pedig 12 ezer ezüst forint ez az összeg. A szerződés megkötése alkalmával a két előbbi községnél még 2 ezer, Palkonya esetén már csak ezer forintot kellett előre lefizetni. A fennmaradó összeget viszont 6 százalék kamat mellett Palkonya 16, a másik két község pedig 20 év alatt volt köteles kifizetni. A törlesztési részletek összegét nem kötötték ki, de ahhoz határozottan ragaszkodott az uradalom, hogy a kamatokat évenként két részletben január, illetve július 1-ig pontosan fizessék. Ha pedig a váltásdíjat a törlesztés utolsó évéig, a kamatokat pedig az évi határidőig ki nem fizetnék „az örökváltási szerződés megszűnik”.

A bevezető sorokban ugyan azt olvassuk mindhárom esetben, hogy „... a' Helység egyetemes Községe és Lakosa több ízben folyamodott már ...” az uradalomhoz az örökváltás megnyerése érdekében, de nehezen bizonyítható, hogy a menekvést kereső községeknek vagy a súlyos anyagi gondokkal küzdő uradalomnak volt-e fontosabb az örökváltás szorgalmazása.⁶³

4. A paraszti és az úri birtok végleges elkülönítése

Aligha volt a régi Magyarországnak még egy olyan tája, amely jobban rá lett volna utalva a forradalmi megújulásra, mint a hatalmas birtokosok által uralt és a természeti viszonyok által elzárt Ormánság. Itt egy archaikus maradványoktól nyomorított, családi struktúrájában is beteg, egészséges reakciókra már régen képtelen társadalom alapjait semmisítették meg egy fél évszázad földrablásai. Ezt a társadalmat megváltani már csak kívülről lehetett volna, mert az új világ küszöbén nélkülözte annak minden szükséges előfeltételét: az erős paraszti gazdaságokat csakúgy, mint a munkára éhes, pauperizált tömegeket. Hiányzott itt az a nemesei birtoksréteg is, amely a szomszédos Somogyban, Tolnában meghatározó szerepet játszott a forradalomban. E réteg tagjaiból az Ormánságba már csak néhány közigazgatási és uradalmi tisztviselő jutott. Az események helyi irányítói armalista nemesek és honoráciorok voltak: jegyzők, lelkészek, tanítók. Olyan emberek tehát, akiknek csak lelkesedésük volt, de falujuk-gyülekezetük határán kívül befolyásuk vagy éppen hatalmuk semmi. Erejükből csak arra futotta, hogy a Siklóson követte választott Táncsics útján világgá kiáltották népük rettenetes állapotát. Az is különös sajátossága a forradalom helyi körülményeinek, hogy Batthyány Kázmér gróf, Siklós ura, Baranya megye főispánja, a nagyon exponált déli területek forradalmi kormánybiztosa és a forradalom második kormányának külügyminisztere volt.⁶⁴

Baranya forradalmi időszaka 1848. március 18-án kezdődött a pécsi városi tanács által szervezett népgyűléssel, ahol is „Perczel Miklós és Katits István, a városháza előtt

⁶³ Bm. L. Úrbéri iratok községenként. Csehi és Szerdahely 1845, Palkonya 1847. L. még uo. Közgy. iratok F. 18. 1720. sz. — Siklósi uradalom 1848. előtti vegyes iratok 1848/26. Az üszögi tisztartó bizalmas levele siklósi kollegájához arról, hogy a kováchidaiaik vállalták-e a váltásot, vagy nem, mert ha a 2000 pengő forint foglalót le nem fizetik, „... a pénztár nem leend képes a már utasított költségeket megfizetni”.

⁶⁴ A forradalommal kapcsolatos megállapításaink jórészt a Baranyai Helytörténetírás 1973. évi jubileumi számára támaszkodnak.

hordókra állván, az öszve sereglett népnek kihirdették, hogy . . . a' szabadság megjött, nintsen többé robot, nints dézsma, egyenlő a volt jobbágy urával, semmivel sem tartoznak". Az eseményekről legkorábban talán a püspöki uradalom Pécshez közel lakó bogádi jobbágyai értesültek, akik a hírek vételekor a szántást rögtön abbahagyták, és hazamentek.⁶⁵ Az ormánsági uradalmak jobbágyainak magatartására vonatkozóan a kitűnően tájékozott, lakonikus Kelemen József kanonoktól kapjuk az első információt, aki a káptalan jobbágyairól ezt írja: „. . . a' parasztság szabadsági mámorában dolgozni nem akart", s ezzel azt a máshonnan is ismert gyakorlatot akarta leírni, hogy ha valahol a hajdú nem gondolt az idők változásával és robotra parancsolta a jobbágyokat, akkor azok [eleinte] azt sem mondták, hogy mennek és azt sem, hogy nem, hanem egyszerűen otthon maradtak. Erről a szokatlan magatartásról írja Sellye tiszttartója, hogy „. . . egész Oszró és Kis Csány szántani parantsolva lévén. . . sem zabot, sem burgonyát vetni nem lehetett".⁶⁶

A megyei rendek a belső béke biztosítása érdekében küldöttség útján igyekeztek megértetni a falvak vezetőivel, hogy a jobbágyfelszabadítás országos kárpótlással történik, de a birtokosokat is óvták, hogy volt jobbágyaikkal „gyászos összeütközésbe jöjjenek”.⁶⁷

A forradalmi hírek jobbágyok közötti terjedésének nincs írott története. Hordták-vitték azokat fuvarosok, piacozók és mindenféle útonjárók, később pedig közltek az országos lapokat járató helyi értelmiségiek. E hírek hatására azonban zavarok keletkeztek már az úrbéri munkák rendjében is, de a jobbágyokban ekkor élt még a remény, hogy nemcsak jogilag lesznek szabadok, hanem gazdaságilag is és az általuk használt föld mind az övék lesz majd.

Ilyen várakozások között értesültek az ormánsági jobbágyok is arról, hogy a király április 11-én szentesítette az alsótábla által már március 18-án, egyhangú szavazattal elfogadott törvényeket a jobbágyfelszabadításról, a földesurak állami kárpótlásáról, az úriszékek megszüntetéséről stb.⁶⁸

A törvény értelmében szabaddá lett 15 ezer főt meghaladó úrbéres népesség, a parasztság tulajdonába került mintegy 27 619 hold szántó, 13 204 kaszás rét, megszabadult az Ormánság népe közel 82 200 gyalognapnyi robottól, nem fizetett többé füstpénzt, nem adott csirkét, tojást, vaját, nem végzett a kender- és lentermeléssel kapcsolatos különféle szolgáltatást.

Az áprilisi törvények fényes lapjai e nép történetének is, de osztatlan örömmel még a volt úrbéres társadalom módosabb része sem fogadta, mert a földművelés bázisát adó telkiállományból a Dráva mocsárvilágában igen nehéz volt megélni. A föld itt sem eladható gabonát, sem az istállózáshoz elegendő takarmányt nem adott, így alig-alig lehetett nélkülözni a közös használatú erdők-legelők és az ártér haszonvételeit. Különösen áll ez a megállapítás a népesség 63 százalékát kitevő, bémunkához nem szokott fertályosokra, akiknek 1848-ban már sem jószágá, sem gyermeke nem volt, s ezek gazdasági tehetetlenségével szemben állt a tőkés korszakát kezdő ormánsági nagybirtok.⁶⁹

⁶⁵ BHi. 1973. 182—183. NÁRAY J.: Pécsi Krónika.

⁶⁶ BHi. 1973. 212. KELEMEN kanonok naplója. — KARDHORDÓ K. 1973. 99.

⁶⁷ Bm. L. Közgyűlési jkv. 4/1848. BHi. 1973. Okmánytár. 298. Eredeti jkv.

⁶⁸ Az 1848. IX. tc. ismertetése: SPIRA GY. 1957. 121. alapján

⁶⁹ Ormányság. 1937. 367.

Az ormánsági jobbágyság nem a telkiállomány polgári tulajdonba adását várták a forradalomtól, hiszen annak használatát biztosította számukra az 1767. évi rendelet, hanem a határ egészének használatát, mert erre épült civilizációjuk rendszere. Ha volt konkrét célja az általunk rajzolt világban a paraszti osztályharcnak, akkor az az egész határ használatának a biztosítása volt, hiszen a falvak követelései között soha nem találkozunk a földmagántulajdon igényével. Másfél évtized is elmúlt a forradalom után, mire megértették, hogy csak az a tényérnyi föld maradt az ő világukból. Ezt oltalmazták ugyan, de nem polgári szorgalommal, hanem a saját fegyvertárukból elővett, de most már általános erkölcsi kötelességgé tett születésszabályozással.

Nem valamiféle ünneprontás vagy nemes szándékú forradalmunk negatív vonásainak provinciális túlhangsúlyozása vezeti tollunkat, amikor arról szólunk, hogy csak az ősi civilizáció sorvadásának folyamatát tette teljessé a roppant csalódással fogadott 1848. évi X. törvénycikk, amely kimondta: „Olyan helyeken, ahol a földesúr és a volt jobbágyság között a legelőelkülönözés, illetve úrbéri rendezés akár egyezség, akár úrbéri per útján valóságosan és tettelesen végrehajtott, az akként megtörtént összesítés, illetőleg elkülönözés többé fel nem bontható”.

A X. törvénycikkről írja Spira György: „... általa a törvényhozás szentesítette mindazokat a földrablásokat, amelyeket a földesurak jobbágyságuk rovására az előző évtizedekben reguláció vagy legelőelkülönözés formájában véghezvittek”. Ez pecsételi meg az ormánsági agrárnépesség sorsát, s ne csodálkozzunk azon, ha Szaporca és Tésénfa panaszlevelében így fogalmazódott meg a keserű vélemény: „Örömről igen hamar lehanyatlott a törvények kihirdetésekor.”⁷⁰ A továbbiakban az ormánsági jobbágyság minden megmozdulásában benne lesz explicite vagy implicite az a keserűség, hogy véglegessé vált a közös földért való harcban elszenvedett veresége.

A tavasz múlt hónapjai máskor együtt teltek a robot növekedésével, a nyarat pedig azért várta egyház és földesúr, hogy megtizedelhesse jobbágyság évi munkájának gyümölcsét. Az előbbre jutás most ezeknek megtagadásával vagy legalább szabotálásával járt együtt. Az emberek tudták, hogy végleg lejárt a robotolás ideje és ezt a meggyőződésüket adott esetben ki is fejezték. A vajszlói uradalom jobbágysága például, amikor május 7-én a főtiszt felszólította őket, hogy térítsék meg a féleves robotelszámolás különbségét, azt válaszolták, hogy fizetni csak akkor fognak, ha a követelés jogosságát a környező uradalmak jobbágysága is elfogadják. Később arról is tudomást kellett szereznie a főtisztnek, hogy a „lakosok” nem hajlandók a felesleges földek után sem fizetni, sem dolgozni, és azt ismételtetik, hogy „... a’ Robotnak szolgálati ideje már lejárt”. Az emberek az uradalomban nyárra már nem vállalják a robot pótlására javasolt különböző részes megoldásokat sem. A vajszlói tisztartó például június 10-én utasítást kap, hogy a szokott robot helyett harmadosban kaszáltasson, de senki sem vállalkozik, mert szálló hírekből úgy tudják, hogy a szomszéd uradalmak ekkor már felében adják ki a kaszálást vagy napszámot fizetnek.⁷¹

Az ormánsági parasztságnak a földesúr számára végzett munka félbehagyásánál is korábbi válasza volt az idők változására, saját munkájának alapos felértékelése. Kelemen kanonok már a pécsi március eseményeit kommentálva ezt írja: „... volt olyan szemtelen paraszt a’ki midőn a káptalan ölfáját akarta hordatni, egy ől fának

⁷⁰ OL 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. No. 157. bb. ee.

⁷¹ A vajszlói eseményekhez: Kiss G. 1980. 202–204.

behordásáért 10 forintot kért pengő pénzben”.⁷² Kardhordó Kálmán viszont azt közli, hogy 1848 tavaszán a sellyei uradalomban a gyalog napszámért 1 pengő forintot, 1 hold megszántásért pedig 10 forintot is elkértek a jobbágyok.⁷³

Az események lassú áradásába új szint hozott május vége, amikor az első népképviselési választásokat előkészítendő, megkezdődtek Baranyában is a jelölő gyűlések. Sokak meglepetésére ekkor javasolta falusi értelmiségiekből álló baráti körének Munkácsy Albert szaporcai lelkész, hogy a siklósi kerületben léptessék fel Táncsics Mihályt.⁷⁴

A Táncsics jelölése nyomán kirobbant helyi szenvedélyek azt mutatják, hogy a nagy fordulat nyomán politikai tényező lett a nép az Ormánságban is.⁷⁵ Helyzete most annyival lett jobb, mint korábban, hogy nem szabhatta meg közvetlen teendőit se hajdú, se ispán, s cselekedett, ahogy mindennapi érdekei vezették. Előbb a robot nyűgét rázta le magáról, azután, amikor megérett 1847 őszének vetése, örömmel vágta le búzáját, s nem adott többé dézsmát sem az egyháznak, sem a földesúrnak. Ezt már törvényesen tehette. Nem volt azonban hajlandó dézsmát adni többé a különböző bérföldek után sem.⁷⁶

Bizonyára különös öröme szolgált az ormánsági jobbágyoknak, hogy a földesúri kiváltságok megszűnte után most szabadon járhatták a határt, és élhettek annak sokféle haszonvételével. Halászták határuk folyó és álló vizeit, sőt arra „vetemedtek”, hogy megzavarják az erdők hosszú évtizedek alatt kialakított feudális rendjét.⁷⁷ Októberben a vajszlói tiszttartó azt panaszolja a megyei ügyésznek, hogy „Az erdei károk a szabadság által felfingerelt lakosok által napról napra szaporodnak...” Egy másik jelentésében pedig azt adja hírül, hogy az uradalom polgárai (!) „... puskát szereztek és sorozatosan vadászni minden félelem nélkül járnak”.⁷⁸

A „fegyelmi helyzet” megromlása miatt kértek a sellyei uradalom tisztjei is ismételt megyei segítséget azzal az indoklással, hogy ha „... kellő, és példás elégtétel nem adatik, a legborzasztóbb következt várhatni, s úgy leend, mint Slavóniában, hol a communismus ellenállhatatlanul gyakoroltatik”.⁷⁹ Visszapillantva a nyári eseményekre, ennek a feszült helyzetnek az okáról írja Vas Gereben (aki Radákovics József néven volt pécsi diák): „Ha a hazát a camarillai harcok más térre nem viszik, kétségtelenül megkezdődött volna a legelők miatti harc, amely annyival rettenetesebb lesz, mert magyar a magyart ölte volna.”⁸⁰

A szlavóniai eseményeket kommentálva Perczel Imre másodalispán július 31-én már azt írja, hogy Jellačić „... a’ szomszédos Verőcze vármegyében a népnek... javadalmakat osztogatván... Magyar Hon Dráva folyam menti népére máris hatni kezd”. Két hét múlva pedig arról tudósít, hogy a megyében növekszik az

⁷² BHi. 1973. 212.

⁷³ KARDHORDÓ K. 1973. 98.

⁷⁴ RÚZSÁS L. 1964. 186.

⁷⁵ A Táncsicsot jelölő drávacsepelyi gyűlés utáni viszonyokhoz bővebben: Kiss G. 1973. 117—118. — L. még Szűts E. 1973. 22.

⁷⁶ KARDHORDÓ K. 1973. 99.

⁷⁷ Bm. L. B-M Lt. 97. cs. 1830. 159. sz.

⁷⁸ Bm. L. PAU VP., 1847/1848. 40. doboz. Erdei károk jelentése.

⁷⁹ Bm. L. B-M Lt. 2. cs. Höltszi sellyei tiszttartó levele Kerese Gy. uradalmi ügyvédhez. 93/1848. aug. 3.

⁸⁰ Kossuth Hírlapja 1848. dec. 28.

elégedetlenség és „... a drávai lakosság eltelve communisticus elvekkel, több helyen erőszakos foglalást tesz” és arra vágyik, hogy „... falujának egész határa övéje legyen”.⁸¹

Az alispán jelentésébe is bejutott tehát az egész határ birtoklására vonatkozó „anarkronisztikus” igény, amelynek magyar megfogalmazóit kommunisztikus nézetek, horvát hirdetőit (Felsőszentmártonban és környékén) nacionalista álláspontjuk miatt üldözték az uradalmi és a megyei szervek. A Dráva-völgyi jobbágyság múlt felé forduló vágyait nem értették már a liberális eszmék igazát valló, a polgári tulajdonságtól csodát váró kortársak sem, ezért az eseményekért az Ormánságban a református értelmiséget, Munkácsy Albertet és elvbarátait, a horvát Felsőszentmártonban pedig Czapják János plébánost és a katolikus kántort tették felelőssé. Szerepük azonban, az Ormánság esetén tudományosan is dokumentálhatóan csak annyi volt, hogy kapcsolatot teremtettek a legelőelkülönözés korrekcióját követelő képviselőjük, Táncsics Mihály és ormánsági választói között. Az ormánsági választók különösen akkor tanulták meg tisztelni Táncsicsot, amikor a legelőkülönözések 1767-ig visszamenő revízióját vette fel programjába. Ez a program — véleményünk szerint — éppen azért volt vereségre kárhozható, mert országosan csak zárt szigetek minoritása indokolta volna végrehajtását, de ezek konkrét igényeit már nem lehetett figyelembe venni az országos szabályozásnál.

Táncsics 1848 nyarán benyújtott törvényjavaslatának melléklete volt az a sok levél,⁸² amelyet elvbarátai küldtek a *Munkások Újsága* külön rovata számára. Van olyan szám, amely 9 levelet is közöl a nép között élő intelligenciától vagy egyes községektől.⁸³ Ezekről az írásokról tudjuk, hogy műfajilag a „jobbágylevelek” (jegyzők, lelkészek, tanítók írták) kategóriájába tartoznak, tehát nem mezei munkában elnehezdedett kézzel írták őket. A legszorgalmasabb levélíróról, Munkácsy Albertről azt írta Németh Balázs szép tanulmányában, hogy ő volt „... a híd Táncsics és a baranyai parasztság között”, s abból a 49 levélből, amely 1848 júliusában a legelőelkülönözések és az úrbéri szolgáltatások körüli parlamenti harc során keletkezett, tíznek bizonyíthatóan ő volt a szerzője, sok másnak pedig a sugalmazója.

Munkácsy levelei a magyar politikai próza legszebb darabjai közül valók. Ezzel a gyönyörű nyelvvel Munkácsy Dánielnél az apánál, és a kákicsi Kiss Géžánál, az unokánál egyaránt találkozhatunk. Munkácsy Albert esetében Táncsics eszméi kapták a generációk során át csiszolódott, nemes foglalatot. Szaporcai híveinek panaszában benne volt az ormánsági nép teljes magárahagyottsága: „Nem volt az egész megyében egy pártfogónk, nem ki nyomorult ügyünket felfoghatta volna!” És aki tudja, hogy mit élt meg ez a nép, amíg eljutott az élet megtagadásáig, az nem felejt el Munkácsy szavait: „Ha sérelmeinket mind előszámálnánk, az emberi kebelnek lehetetlen össze nem borzadnia...”

Külön kell említenünk a siklői választók gyönyörű levelét, amelyet 1848. július 13-án közölt a *Munkások Újsága*. Ez a levél olyan remek foglalatát adta az ormánsági parasztság harcának, hogy tartalmához hozzátenni valónk nem is lehet. Nagyszerű

⁸¹ OL Büm. Rend. 1848. I. 370. PERCZEL I. 1848. július 31-én és 1848. aug. 13-án kelt jelentései a belügyminiszterhez.

⁸² OL 1848/1849. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. A. No. 157.

⁸³ BÖLÖNI GY. 1946. 280.

összegezése az ormánsági követeléseknek és a táncsicsi álmoknak. Közölte ezt a levelet Bölöni György, elemezte Rúzsás Lajos, ezért mi itt egy középkori múltjából a maga erejéből szabadulni nem tudó nép legszebb álmainak foglalataként csak néhány sorát adjuk közre: „... mindennemű úrbéri tartozások kárpótlás nélkül eltöröltessenek”; „minden földek, rétek, berkek... amelyeknek századok óta birtokában volt, ezután is legyenek a nép birtokában”; „... a vizek, akinek a földjébe, vagy határába esnek, annál használjanak”; „... Úri jogok, korcsmáztatás, ser-, pálinkafőzés... vadászat, madarászat minden lakosok által szabadon gyakoroltassanak”.

Gyönyörű szavak, pompás mondatok, realitásukat azonban (mint fentebb láttuk) már 1757-ben megkérdőjelezte a káptalan, és 1764-ben, óriási felzúdulást keltve, az akkor még egy irányítás alatt lévő Batthyány-domínium. Az azóta eltelt kilenc évtized alatt, ha megszakításokkal és látszólagos megtorpanásokkal is, de mindig előre jutott az a földesúri szándék, amelynek igazi tartalma az 1767-ben közösen hagyott határ minél nagyobb részének a földesúri birtokhoz való kapcsolása és szigorú elkülönítése volt. 1848-ban a liberális nemesség ezt a történelmi folyamatot szentesítette. Táncsics és baranyai barátainak küzdelme vereségre kárhoztatott, reménytelen utóvédharc lehetett csupán, és teljes vereséget szenvedett, amikor a kormány, Deák Ferenc igazságügy-miniszter 1848 szeptemberében benyújtott javaslata alapján az országgyűlés a jobbágyság legelőilletményeire nézve továbbra is fenntartotta az 1832/1836. évi törvény által 4—22 holdban megállapított mértéket.⁸⁴

Ezzel a törvényes határozattal véget értek az ormánsági nép és vezetői számára a forradalom lehetőségei. A törvény csak a végtelenségig szétaprózott urbáriális földeket és réteket biztosította a volt jobbágyság számára, de jóváhagyott minden korábbi megállapodást, amely az ismertetett, szűkös legelőhelyzetet idézte elő. Nem láthatták a törvényhozók, hogy amikor odafenn a legnagyobb objektivitással szolgálják a társadalmi progressziót, akkor ideleln megsemmisítik egy ősi civilizáció gazdasági bázisának jelentős hányadát.

A létalapját vesztett civilizációt ezután saját hordozói söpörték el az útból, hogy utódaik jobban élhessenek. Senki sem tudta még ekkor, hogy a társadalmi fejlődés ilyen alacsony szintjén az ősök által önvédelemből felépített civilizáció elleni harc a legbiztosabb út az öngyilkosság felé...

Világos után a vezetők osztályrésze a bujdosás, börtön, a volt honvédeké a hosszú katonai szolgálat idegen földön, a falvakban pedig Kossa László szentlőrinci szolgabíró szavai szerint „... ismét csendre és napi munkájához tért minden”. Az embertelenül összeszorított élettér azonban fiút az apa, testvért testvére ellen fordította, s a szolgabíró jövőbe mutató jelentése azzal zárul, hogy „... a birtokviszonyokra nézve... nem ritkák (már 1849-ben sem) a vérengző veszekedések”.⁸⁵

A forradalom jogilag felszabadította és telkének birtokosává tette a jobbágyságot, de nem zárta le, hanem inkább a feudális jogi kötöttségek feloldásával meggyorsította azokat a külső és belső folyamatokat, amelyek e nép történetét 1767 óta meghatározták. Ekkor gyorsult fel igazán a földesuraknak az a törekvése, hogy szét tépve egy sok évszázadra visszanyúló kapcsolatrendszert, kiépítsék tőkés üzemeiket és ekkor

⁸⁴ KÓNYI M. 1882. II. 132. — Közlöny, 1848. szept. 21. 528.

⁸⁵ Bm. L. Alispáni iratok szn. Szentlőrinci járási jelentések 1849. Tisztázat.

bontakozott ki félelmes méretekben a termelési okokból együtt maradt családok elváltakozása is. E folyamatok befejeződése együtt járt az ormánsági civilizáció minden elemének megsemmisülésével.

A közeli és távoli idők történéseit és lehetőségeit így summázza szokott precizitásával Szabó István: „... császári parancsok és alkotmányos törvények mellett, bírói ítéletek igazgatták a jobbágyvilág múltból ittmaradt kérdéseit, miközben a süllyedő kérdések mellé egyre növekvő feszültséggel nyomult fel... a föld egészszégtelen megoszlása”.⁸⁶

A császári parancsok közül az 1853. évi úrbéri pátens volt a legfontosabb, amelynek az volt a rendeltetése, hogy végérvényesen felszámolja a feudális rendszert. A fájdalmas folyamat, amelyet a szakirodalom összefoglalóan úrbérrendezésnek nevez, a tájnyelv pedig leglényegesebb eleme alapján elkülönözésnek, a megyei úrbéri bíróságok felállításával kezdődik. Ezt követően falvainkban évtizedekre is elnyúló perek során pontosan meghatározzák a hajdani úrbéres állomány terjedelmét és helyét a rektifikációk során, majd elkülönítik, vagyis szegregálják az eddig még közösen használt legelőket, erdőket, nádas-vizes részeket. A peres eljárás befejezéseként azután rendszerint azonnal, de gyakran csak évtizedes késéssel kimérik a már meghatározott, de még szétszórta lévő földet a volt birtokos és néhai jobbágysági számára.⁸⁷

Az úrbérrendezés bemutatását a káptalani uradalom példáján végezzük, mert a drávai kerületben csak a forradalom szakította félbe a birtokrendezési és elkülönözési eljárást, és így közvetlenül érzékelhetjük a folyamat kontinuus voltát. Választásunkat az is indokolja, hogy Kelemen József prépost az uradalom érdekében minden elemét felhasználja annak az érvrendszernek, amellyel az ormánsági uradalmak vezetői indokolják a falvak népének kirablását.

Valószínűleg nemcsak szimbolikus jelentősége van annak, hogy az ormánsági uradalmak közül az a káptalani uradalom lát hozzá elsőként az úrbérrendezés előkészítéséhez, amely az 1770-es évek végén először küldött mérnököt drávai kerületének rendbe szedésére. Még meg sem jelent az úrbéri pátens, amikor 1852 augusztusában az uradalom Gyenis János mérnökkel elkészíttette a drávai kerületben lévő legelők és erdők felmérését, majd egy év múlva az úrbéres népesség telkiállományát tartalmazó *Bemondási Táblát*, bár a hivatalos pert csak a többi uradalmakkal egyidőben, a baranyai alispáni úrbéri bíróság 1856-ban történt felállítását után tudta megindítani.

A drávai kerület központja Bogdása volt. Az ellene indított perben világosan megmutatkozik, hogy az uradalmak célja a perek indításával a törvényes lehetőségek maximális kihasználása és az ezzel kapcsolatos gazdasági előnyszerzés volt. Érvrendszerük kitűnően tanulmányozható Kelemen József nagyprépostnak az úrbérrendezéssel kapcsolatos elképzeléseiből. Bogdása esetén például az erdőnek csak mintegy harmadát tekinti közösnek, mert a legeltetés — véleménye szerint — csak a nyári négy hónapra terjedt ki, és ezt követően a többet ígérők makkoltattak szerződés szerint az erdőben. A faizásról szólva abból a hivatalos gyakorlatból indult ki a nagyprépost, hogy a változott világban már nem a jobbágyháztartás faigénye szabja meg az erdőhasználat mértékét, hanem a felszabadulás előtti telekhányad. Ezért javasolta a

⁸⁶ SZABÓ I. 1948. 396.

⁸⁷ SIMONFFY E. 1960. 339—400.

törvényes lehetőség minimumát jelentő 2 holdat „... a faizás törvényes élvezetének fejében”. Ebben az esetben az erdő minőségével érvelt, amelynek holdja, az uradalmi mérnök szerint 100 öl hasáb- és 25 öl ágfát is megad, amely megfelel az eddigi 111 öl faizási haszonvételnek.⁸⁸ Úgy tűnik a mérnök adatai egy kiirtott erdő famennyiségére vonatkoznak, mert az uradalom egyik hivatalos kimutatásában azt olvashatjuk, hogy az átlagos ormánsági erdő minden 1200 négyszögöle 1 kocsi faizásra való ágat, büttyköt, dült fát ad ki, és a jobbágyság által felvágott minden öl fa után az uradalom 6 kocsi ágfát számolt.⁸⁹

Legelőből a nagyprepost kegyesen 5 holdat ajánl fel a falvak népének, de szerinte elég lenne a minimális 4 hold is „... hiszen ingyen jutnak hozzá”. 43 2/8 telek után ezek szerint csak 220 hold legelő jutna a jobbágyságnak.

A káptalannak ugyan Bogdása határában nem volt saját kezelésű birtoka, s nem élt legeltetési jogával sem, de a prepost mégis úgy véli, hogy jelentős területre tarthat igényt, mert az uradalmat a közteherviselés bevezetésével jelentős érvágás érte, míg a felszabadulással a jobbágyság terhe csökkent.⁹⁰ Kelemen József egy pillanatig sem gondolt az 1832/1836. évi törvénynek azzal a megállapításával, hogy az elkülönözés által a jobbágyság sorsa az eddiginél rosszabbra nem változhat, és a legnagyobb természetességgel javasolt a néhai 1536 holdas legelő helyett 763 holdat, de azt is úgy, hogy a lakosság a maga részét legfeljebb 10 öl széles és több száz öl hosszú, az uradalmi területek között fekvő sávokban kapja, amelyek egyébként berkesek, nedvesek, vizesek.

A bíróság ugyan részben nagylelkűbb volt, mint az uradalom, mert az első fordulóban 5 hold helyett nyolcat ítél meg a volt jobbágyságnak telkenként, de a 347 hold közös legelőt 18 darabban adta volna. A továbbhullámozó per során végül 6 hold legelőt kaptak a volt jobbágyság telkenként, 8 darabban; az eddigi faizás fejében pedig egy egész telek után 3 hold erdőt ítél meg a törvény.⁹¹ Így igazolják a káptalan, de a többi uradalom iratai is Für Lajosnak azt a megállapítását, amely szerint „... a bíróság az esetek túlnyomó többségében vagy a földesurak megajánlását tette magáévá, vagy 1—2 holddal megemelte a földesúri ajánlatot... a jobbágyság a legelőmaximumot követelve, általában a felét kapták annak, amit kívántak, s másfélszeresét annak, amit a földesúr megajánlott.”⁹²

Az ismert úrbérrendezési perek mérlege szerint a jobbágyság az Ormánságban is csak az 1767. évi úrbérrendezés során birtokukba adott földet tudták megszerezni a maguk számára, de a közös határhatszolgáltatást folyó harcuk vereséggel felérő, siralmas eredménnyel zárult minden községben.

Az évszázados szétválási folyamat igazi következményét azonban csak a megfelelő történelmi távlat tárhatja fel számunkra. 1935-ben az Ormánság 85 343 katasztrális holdnyi területéből 50 holdnál nagyobb birtokok foglaltak el 45 311 holdat, vagyis 53,09 százalékot. Ez a jelentős terület az 5946 gazdaságnak mindössze 2,66 százalékát jelentő 158 gazdaság keretében volt, míg az 50 holdnál kisebb gazdaságok aránya

⁸⁸ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása. 1856. III. 26.

⁸⁹ Bm. L. Úrbéri iratok. Lúzsok. Erdőrészek kimutatása

⁹⁰ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása. 1856. III. 26.

⁹¹ Bm. L. Úrbéri iratok. Bogdása 1859. május 19. 411.

⁹² Für L. 1956. I. 113—114.

ekkor 97,33 százalékot tett ki. Ebből azonban csak 27,14 százalékot birtokoltak a 10—50 holdig terjedő gazdaságok tulajdonosai, de 70,19 százalékuknak csak 1—10 holdas gazdaság jutott.⁹³ Ez a terület pedig az 1914-ig extenzív gazdálkodást folytató Ormánságban már nem volt elég az egészséges paraszti életvitelhez. Ezt bizonyítja egybehangzóan az eddig feltárt közigazgatási, bírósági, demográfiai, egészségügyi és egyházi források tömege is.

A 19. század derekától ívelő évtizedek tették megfordíthatatlanná az ormánsági társadalom tragédiába torkolló útját, s amikor a megszokott életmód által megkövetelt nagy mozgásteret az uradalmak modern érdekei végleg összeszorították, akkor úgy roppant össze az ősi civilizáció sokáig védelmező, de a változó világ százados kihívásai nyomán már meggyengített burka, mint erős férfikéz szorításában a papírhéjú dió. Az egyén pedig, minthogy alig ismerte még 1848 történelmi napjai idején is a piac törvényeit vagy a bér munka igazi lehetőségeit, átmenetileg is csak úgy tudott megfelelő életszintet biztosítani gyermekének, hogy kegyetlen törvénnyé tette az egyetlen utód vállalását. Azt az egyet azután elhalmozták a szülők, nagyszülők, gyermektelen nagybácsik és nagynénik minden szükségessel, amit (szerintük) megkívánt a kor. Az ormánsági utazásra vállalkozó népi írók a harmincas években ezeket a munkától megkímélt, de végül egyedül maradt embereket látták szerencsétlenkedni a szülők által épített, díszes polgárházak gazos udvarán...

⁹³ Magyarország földbirtokviszonyai 1935-ben birtoknagyság csoportok szerint, Magyar Stat. Közlemények. Új sorozat. 102.

Függelék

Bevezetés

1.1.1. A

1.1.2. B

1.1.3. C

1.1.4. D

1.1.5. E

1.1.6. F

1.1.7. G

1.1.8. H

1.1.9. I

1.1.10. J

1.1.11. K

1.1.12. L

1.1.13. M

1.1.14. N

1.1.15. O

1.1.16. P

1.1.17. Q

1.1.18. R

1.1.19. S

1.1.20. T

1.1.21. U

1.1.22. V

1.1.23. W

1.1.24. X

1.1.25. Y

1.1.26. Z

1.1.27. AA

1.1.28. AB

1.1.29. AC

1.1.30. AD

1.1.31. AE

1.1.32. AF

1.1.33. AG

1.1.34. AH

1.1.35. AI

1.1.36. AJ

1.1.37. AK

1.1.38. AL

1.1.39. AM

1.1.40. AN

1.1.41. AO

1.1.42. AP

1.1.43. AQ

1.1.44. AR

1.1.45. AS

1.1.46. AT

Rövidítések

Arch. Rak.	= Archivum Rakocianum
BFN	= Baranya megye földrajzi nevei, I—II. 1982.
BHi.	= Baranyai Helytörténetírás
Bm. L.	= Baranya megyei Levéltár
B—M Lt.	= Batthyány-Monrenuovo Levéltár
Can. vis.	= Canonica visitatio
Conscr.	= Conscriptio
Conc. Mac.	= Conceptum Maculatorium
Contr.	= Contractus
DTI	= Dunántúli Tudományos Intézet
Fasc.	= Fasciculus
Fol. Lat.	= Folia Latina
IPM	= Interpress Magazin
JPM	= Janus Pannonius Múzeum
KSH	= Központi Statisztikai Hivatal
Közgy. ir.	= Közgyűlési iratok
Lib. Rep.	= Liber Repartitionalis
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
MOTV	= Magyar Orvosok és Természetvizsgálók
OL	= Országos Levéltár
OL Büm. Rend.	= Országos Levéltár. Belügyminisztérium. Rendészet
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
PAU VP.	= Pécsváradi Alapítványi Uradalom, Vajszlói Provizoratus
PKGL	= Pécsi Káptalan Gazdasági Levéltára
PKL-PC.	= Pécsi Káptalani Levéltár-Protocollumok
PKML	= Pécsi Káptalan Magánlevéltára
PPL	= Pécsi Püspöki Levéltár
Prot. Szle.	= Protestáns Szemle
RGy.	= Ráday Gyűjtemény
Regn. Conscr. 1828.	= Regnicolaris Conscriptio. 1828.
Stat.	= Statisztika
Ven. Cap.	= Venerabile Capitulum

Irodalom

- AIGL, P.: *Historia brevis venerabilis capituli cathedralis ecclesiae Quinque-Ecclesiensis...* 1838. concinnata. (A tiszteendő pécsi székes káptalan története annak eredetétől az 1838. év végéig összeállítva) Quinque-Ecclesiis, Typ. Lyc. 1838.
- ANDORKA RUDOLF: Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 1975. 6. sz. 45—62.
- ANDORKA RUDOLF: Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. *Ethnográfia*, 1975. 2—3. sz. 340—365.
- ANDRÁSFALVY BERTALAN: Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. VII. Szekszárd, 1975.
- BABICS ANDRÁS: Táncsics Mihály követte jelölése az 1848/1849. országgyűlésre. *Dunántúli Tudományos Gyűjtemény* I. k. 1. f. Pécs, 1947.
- BAKSAY SÁNDOR: A magyar népviselet. *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország, I. Bp. 1888. 387—408.
- BAKSAY SÁNDOR: A Mecsek környéke. *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben*. Magyarország, IV. k. Bp. 1897. 263—360.
- BAKSAY SÁNDOR: Szederindák. *Válogatott művek születésének 150. évfordulójára*. Bp. 1982.
- BALASSA IVÁN: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973.
- BALASSA IVÁN—ORTÚTAY GYULA: *Magyar Néprajz*. Bp. 1979.
- BÁNKUTI IMRE: Tolna megye a Rákóczi szabadságharcban. (1703—1711) In.: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*, II. Szerk. PUSKÁS ATTILA. Szekszárd, 1969. 87—167.
- BÁNKUTI IMRE: Iratok a kurucok első hadjáratának történetéhez. (1704. jan.—ápr.) In.: *Somogy megye múltjából*. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1977.
- Baranyai Okmánytár 1848—1849. BHi. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1973. 295—415.
- Baranya megye földrajzi nevei. I—II. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- Baranya megye természeti földrajza. Szerk. LOVÁSZ GYÖRGY Pécs, 1977.
- Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk. BÁNDI GÁBOR. Pécs, 1979.
- BÁTKY ZSIGMOND: Magyarország néprajza. In.: GYÖRGY ALADÁR: *A föld népei*. Bp. 1905.
- BÁTKY ZSIGMOND: Az ormánsági lakóház kialakulásának kérdéséhez. *Ethnográfia—Népelet*. XLVII. 1936. 262—268.
- BAYER MÁRTON: Egy tekintet Baranyára. *Tudományos Gyűjtemény*. 1822. 12. k. 3—36.
- BENEDEK SÁNDOR: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. *Őrsziget*. (Ausztia, Burgenland) 1971.
- BEZERÉDY GYÖZÖ: Baranya megye községeinek feudális kori pecsétjei. BHi. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1972. 147—195.
- BEZERÉDY GYÖZÖ: Agrárvonatkozású ábrázolások Baranya megye községeinek pecsétjein. BHi. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1980. 257—281.
- BÓDAI FERENC: Baranya vármegye topographiai és historiai leírása. *Tudományos Gyűjtemény*. 1820. 12. k. 31—69.
- BODONYI NÁNDOR: Ormánság. *Baranya múltja és jelenje*. Szerk. VÁRADY FERENC. 1896—1897. Pécs. I. k. 170—213.
- BOLLA ILONA: A királyi és egyházi birtokok népei a korai feudalizmus idején. *Jogtörténeti tanulmányok*. IV. Bp. 1980. 19—34.
- BÖKEMEIER, R.: A megmaradás esélyei. *IPM*, 1985. július. 15—18.

- BÖLÖNI GYÖRGY: Hallja kend Táncsics. Bp. 1946.
- BRÜSZTLE, J.: Recensio universi clerici diocesis Quinque-Ecclesiensis... (A pécssegyházmegyei teljes papság számbavétele különösen a török zsarnokság XVII. századbeli megszüntétől) I—4. t. Quinque-Ecclesiis, 1874, 1876, 1879, 1880.
- BUDAY DEZSŐ: Az egyke Baranya vármegyében. Pécs, 1909.
- CSEKEY ISTVÁN: Harkány. Pécs, 1957.
- CSILLÉRY KLÁRA: Házassági szerződések. Ethnográfia, 1947. 276—279.
- CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. század végétől a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.
- CSUKÁS ELEK: „Az ormányi nép”. Kalauz, Pest. II. évf. 1858. 138—139., 156—158.
- DÁNYI DEZSŐ: Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti Statisztikai Évkönyv. Bp. 1960. 167—193.
- DÁNYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN: Az első magyarországi népszámlálás. 1784—1787. Bp. 1960.
- DEGRÉ ALAJOS: Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII—XIX. században. Levéltári Közlemények, 1961. 101—128.
- DOMANOVSKY GYÖRGY: A magyar nép díszítőművészete. Bp. 1981. I—II.
- Egészségügyi ABC. Bp. 1978. 4. kiad.
- Egyházi névtár az 1848. évre. Szerk. BATHORY GÁBOR. (ifj). é. n.
- ELEK PÉTER—GUNDA BÉLA stb: Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Bp. 1936.
- Építkezés Drávapalkonyán. Gyűjt. KOVÁCS SÁNDOR. 1954. JPM Néprajzi Osztály. Adattár: 83. sz.
- Építkezés Kelet-Baranyában. Gyűjt. ZENTAI JÁNOS. JPM Néprajzi Osztály. Adattár: 351. sz.
- ERDEI FERENC: Parasztok. Bp. 1973.
- ÉBNER SÁNDOR: Zselici kanászélet. Bp. Ethnográfia, 1933. 3—4. sz.
- FARAGÓ TAMÁS: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon. (1787—1828.) Tézisek. Agrártörténeti Szemle, 1978. 1—2. sz. 292—300. Fügedi Erik beszámolója.
- FARAGÓ TIBOR: Éghajlat és társadalom. Magyar Tudomány, 1981. 7—8. sz. 503—547.
- FÉL EDIT: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948.
- FÉNYES ELEK: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. 1—6. k. Pest. 1836—1840.
- FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
- FÉNYES MIKLÓS: Kelemen József pécsi kanonok naplója. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ, Pécs, 1973. 211—221.
- FRICSY ÁDÁM: A pécsi klérus telepítésügyi összeírása 1733-ban. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ, Pécs, 1978. 151—204.
- FRÖLICH RÓBERT: Magyarország területe a római hódítás előtt. In.: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. 1896. I. Bp. XI—LIX.
- FÜR LAJOS: Jobbágyföld-parasztföld. In.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. I—II. Bp. 1965. I. 33—54.
- FÜZES ENDRE: Adatok a mecseki megosztott településekhez. JPM Évkönyve. Pécs, 1956. 83—103.
- GALGÓCZY KÁROLY: Magyarország a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.
- GÖNCZI FERENC: Göcsej és kapcsolatos Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.
- GUNDA BÉLA: Ethnográfiai problémák az Ormánságban. Magyarságtudomány. I. Kecskemét 1935. 172—187.
- GUNDA BÉLA: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földrajzi Közlemények, LXVI. 1938.
- GUNDA BÉLA: Népi vadfogó eszközök Magyarországon. Búvár, 1939. V. évf. 444—448.
- GUNDA BÉLA: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. Az Ormánságról: 17—41.
- GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963.
- GYÖRFFY ISTVÁN: Nagykunsági krónika. Bp. 1955.
- HAAS MIHÁLY: Baranya. Pécs, 1845.
- HERMAN OTTÓ: Halászélet, pásztorkodás. Bp. 1980.
- HIDVÉGI JÁNOS: Hulló magyarság. Bp. é.n. (1938)
- HOBLIK MÁRTON: Verőtze megye esmérete. Tudományos Gyűjtemény, Bp. 1832. II—III. és Bp. 1833. IX.
- HOFFER TAMÁS: Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. Ethnográfia, 1957. 346—349.
- HOFFER TAMÁS—FÉL EDIT: Magyar Népművészet. Bp. 1975.
- Hofmannsegg Johann utazása Magyarországon 1793—1794. Németből ford. BERKESZI ISTVÁN. Bp. 1887.
- Olcsó Könyvtár. 581—582.

- HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA: Magyar történet. Bp. 1936. I—V. 3. kiad.
- HORVÁTH GYULA—TIMÁR GYÖRGY: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyében. (1542, 1551, 1564.) BHi, Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1972. 7—129.
- HÓKE LAJOS: A baranyai Ormánság. Hazánk és a Külföld. VIII. Bp. 1872. 212—216.
- HÓKE LAJOS: A vajszlói Luca-napi leánynéző vásár. Fővárosi Lapok, 1880. okt. 29. sz.
- HÖLBLING MIKSA: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845.
- JANKÓ JÁNOS: A szőlőművelés állapota Baranyában. MOTV. hatodik nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 343—349.
- JEREMIÁS SÁMUEL: Baranyai szótár-pótlék. Tudományos Gyűjtemény, 1828. 10. k. 63—72.
- KÁLLAY ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711—1848. Bp. 1980.
- KARDHORDÓ KÁLMÁN: A bolyi és a sellyei uradalom állattartása a reformkorban. BHi. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1971. 37—55.
- KARDHORDÓ KÁLMÁN: Adatok a „Boly és Sellye Földes Uradalom” reformkori történetéhez. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1972. 229—259. és 1974/1975. 249—263.
- KARDHORDÓ KÁLMÁN: A bolyi és sellyei uradalom 1848—1849-ben. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1973. 91—115.
- KECKSEMÉTHY ZOLTÁN: Járó József, az 1766. évi jobbágypelitelés vezére. Múzeumi Kurír, 1979. márc. 3—7. Debrecen.
- KISS GÉZA (kákicsi): Ormánság. Bp. 1937.
- KISS GÉZA (kákicsi): Talpasszentegyházak, kötemplomok. Bp. 1937. Kálvin Könyvtár. 17. sz.
- KISS GÉZA (kákicsi): Ormánsági Szótár. Hagyatékából szerkesztette KERESZTES KÁLMÁN. Bp. 1952.
- KISS GÉZA (kákicsi): A lélek harangja. Bp. 1984.
- KISS GÉZA: Adatok Munkácsy Albert portréjához, különös tekintettel 1848/1849-es tevékenységére. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1973. 115—131.
- KISS GÉZA: Táncsics baranyai hívei 1848-ban. Történelem c. periodika. A TIT 13. sz. kiadványa. Bp. 1974. 40—52.
- KISS GÉZA: Baranya megye 1838. évi térképének forrásértéke. 1979. Kézirat.
- KISS GÉZA: Barangolás a régi Baranya útjain. Baranyai Művelődés. Pécs, 1979. IV. 101—106.
- KISS GÉZA: Fejezetek a vajszlói vallásalapítványi uradalom nyolc évtizedes történetéből. (1767—1848). BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1980. 187—244.
- KISS GÉZA: A reformkorban és a szabadságharc idején. Sásd. Szerk. FÜZES MIKLÓS. III. fej. 215—265. Kaposvár, 1982.
- KISS GÉZA: Az ormánsági társadalom fejlődése Mária Terézia úrbérrendezésétől a szabadságharc bukásáig. (1767—1849). Kandidátusi disszertáció. Kézirat. 1983. MTA Könyvtárában.
- KISS GÉZA: Felsőszentmárton és környéke a feudalizmus megerősödése és bomlása idején. Kézirat. 1984. Tankönyvkiadó Nemzetiségi Szerkesztősége.
- KISS GÉZA: Egy Dráva-menti régió társadalmának változásai a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton. (Ormánság 1767—1867) In.: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1985. 187—231.
- KISS Z. GÉZA: Az ormánsági települések változásai a 18—19. században. Kézirat. 1984/a BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ.
- KISS Z. GÉZA: A dunamelléki ref. egyházkerület 1816—1819. évi püspöklátogatása és a történetírás. Kézirat. 1985/a Ráday Gyűjtemény Évkönyve szerk.-ben.
- (KISS TIBOR): A Szigetvidék és Ormánság népének építészete. Bp. 1943. (A magyar ház barátainak 3. könyve)
- KODOLÁNYI JÁNOS: Baranyai utazás, 1941. Bp. 1942.
- KODOLÁNYI JÁNOS: Vas fiai. Bp. 1981. 10. kiad.
- KODOLÁNYI JÁNOS (ifj.): Adalékok az ormánsági Vajszló és környéke néprajzához. Ethnográfia, 1946. LVII. 1946. 73—77.
- KODOLÁNYI JÁNOS (ifj.): Problémák az ormánsági etnikai csoportok körülhatárolásában. Néprajzi Értesítő, 1958. 5—18.
- KODOLÁNYI JÁNOS (ifj.): Ormánság. Bp. 1960.
- KODOLÁNYI JÁNOS (ifj.): Ormánsági néptudományi kutatások. In.: KODOLÁNYI JÁNOS, ifj. KODOLÁNYI JÁNOS: Baranyai utazás. Bp. 1963. 235—331.
- KOLLER, J.: Historia episcopatus Quinque-Ecclesiarum. (A pécsi püspökség története.) Posonii 1782—1812. 1—8. k.
- KOLTA JÁNOS: Pécs. Második átdolg. kiadás. Pécs, 1972.

- KÖNYI MANÓ: Deák Ferenc beszédei. I—II. Bp. 1882.
- KOPASZ GÁBOR: A pécsváradai alapítványi iratok. BHi Szerk.: SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1970. 57—79.
- KÖHEGYI MIHÁLY: Ormánsági jobbágysérelmek. (Hirics, Piskó, Kisszentmárton kérelmei az országgyűlésen.) JPM Évkönyve. Pécs, 1966. 191—195.
- A köznép házasodásának módja Baranyában. OSzK Quart. Hung. Közli: HOFFMANN TAMÁS. Ethnográfia, 1954. 517—529.
- LÓRINCZE LAJOS—BENKŐ LÓRÁNT: Magyar nyelvjárási bibliográfia. Bp. 1951.
- LUKÁCSY IMRE: Ormánság népe. Pécs, 1907.
- LUKÁCSY IMRE: A diósvizslói ref. egyház története. Siklós, 1900.
- MADARASSY LÁSZLÓ: A pusztakapu az Ormánságban. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, 1933. XXV. évf. 63—65.
- Magyar Gazda. Bp. 1841. 16. sz. 249. hasáb és 1842. 17. sz. 99. hasáb. Tudósítások.
- A magyar honfoglalás kútfoi. Bp. 1900.
- Magyar Művelődéstörténet. I—V. Szerk. DOMANOVSKY SÁNDOR. Bp. 1939—1943.
- Magyar Néprajzi Lexikon. I—V. Bp. 1977—1982.
- A magyar vízszabályozás története. Szerk. IHRIG DÉNES. Bp. 1973.
- MAKKAI LÁSZLÓ: Ars Historica. Megjegyzések Fernand Braudel: Civilisation materielle, economic et capitalisme XV—XVIII. siècle c. művéhez. Századok, Bp. 1981. I. 206—215.
- MÁNDOKI LÁSZLÓ: Újonnan felfedezett festett ref. templomok Baranyában. JPM Évkönyve. Pécs, 1975/1976. 155—169.
- MÁNDOKI LÁSZLÓ: Ormánság népeletéből. Sellye, 1978. A Kiss Géza Múzeum állandó kiállításának vezetője.
- MÉREI GYULA: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon, 1790—1848. Bp. 1948.
- MERÉNYI FERENC: Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában, 1729-ben. Specimina diss. fac. phil. Hung. Univ. Elisabethianae Quinque Ecclesiensis. 161. (Doktori disszertációk). Pécs, 1939.
- MÉREY KLÁRA: Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848. Kaposvár, 1962.
- MÉREY KLÁRA: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965.
- MÉREY KLÁRA: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyadi birtokon. Kaposvár, 1975.
- MÉSZÖLY GEDEON: Az Ormánság szó finnugor eredete. Magyar Nyelv, XXVII. 1931. 276—284.
- MÓRÓ MÁRIA ANNA: Az 1828. évi országos összeírás malomtörténeti adatai Baranyában. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1980. 281—355.
- MORVAI JUDIT: Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956.
- MORVAY FERENC: Baranyai egyházi élet a XVIII. században. Prot. Szle, 1900. XII. évf. 8. f.—Klny.: Bp. Hornyánszky könyvnyomda, 1900.
- MUNKÁCSY (DÁNIEL): Bököz (Baranyában) Táj és népismertetés. Pesti Divatlap, 1842. 62. és 63. sz. 567—570., 583—584.
- NÁRAY JÁNOS: Pécsi krónika 1848—1849. BHi. Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1973. 179—211. Közli: BEZERÉDY Győző.
- NÉMETH BÉLA: Baranya Szent Istvántól a jelen korig. Baranya múltja és jelenje. Szerk. VÁRADY FERENC. Pécs. 1896—1897. II. köt. 209—730.
- NÉMETH BALÁZS: Munkácsy Albert, egy lelkipásztor arcképe 1848—1849-ből. Ref. Egyház, 1955. december.
- A népmozgalom főbb adatai községenként. 1828—1890. III. k. Baranya, Pécs és Tolna megye. Bp. 1974. KSH
- OLÁH MIKLÓS: Hungária. Gondolkodó magyarok. Bp. 1985.
- Az ormánsági festett, fa mennyezetű templomok. Műemlékeink I. Pécs, 1975.
- Palóc kutatások. I. Módszerek és feladatok. Eger, 1968.
- PÁLFFY ILONA: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokosai. Statisztikai Szemle, 1933. 12. sz. 972—988. Pécs—Baranyai ismertető. Szerk. KOLTAI LÁSZLÓ. Pécs, 1934.
- PENAVIN OLGA: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon). Újvidék, 1981.
- PESTY FRIGYES: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Bp. 1888.
- PETROVICH EDE: Baranya megye népoktatása a reformkorban. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1974/1975. 263—323.
- POLÁNYI KÁROLY: Archaikus társadalom és gazdasági szemlélet. Társadalomtudományi Könyvtár. Bp. 1976.
- POLOHN ISTVÁN—SZAPPANOS FERENC: Vízgazdálkodási társulatok a Dráva völgyében. Pécs, é. n. (1975).

- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ: Ormán. Magyar Nyelv, 1928. XVII. évf. 23—28.
- Régi Magyar Levelestár. I—II. Bp. 1981.
- RÉPÁSSY MIKLÓS: Halászat. In.: Technikai fejlődésünk története, 1867—1927. Bp. 1929. 2. kiad. 260—266.
- RÉVAI SÁNDOR: Az Ormányság. A Magyar Néprajzi Múzeum Néprajzi Osztályának értesítője. VIII. Bp. 1907. 193—200. 1908. 18—25. és 174—178.
- RÉVAI SÁNDOR: Az Ormányság népeinek és nevének eredete. A Pécs—Baranya megyei Múzeumi Egylet Értesítője, I. Pécs, 1908. 49—55.
- RUMY KÁROLY—SZÉCHÉNYI FERENC: Descriptio-statistico Topographica. Comitatus Simeghiensis. Kézirat. 1812.
- RÚZSÁS LAJOS: A jobbágyság mezői (szántóföld, rét, legelő) gazdálkodásának fejlődése Baranyában a feudalizmus végén. 1790—1848. Bp. 1959.
- RÚZSÁS LAJOS: A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 30. sz. 1961.
- RÚZSÁS LAJOS: A baranyai parasztság élete és küzdelmei a nagybirtokkal. 1711—1848. Bp. 1964.
- SÁNDOR LÁSZLÓ: Adatok a baranyai népoktatás történetéhez. 1770—1848. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1977. 131—169.
- SÁPI VILMOS: Községi bíráskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadaiban. Jogtudományi Közlemények, Bp. 1966. 466—472.
- SIMONFFY EMIL: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyszabadítás után. In.: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Bp. 1960. 339—414.
- STRÁZSAY JÁNOS: Baranya vármegyének topographiai leírása. Tudományos Gyűjtemény, 1823. 3. sz. 28—63.
- STRÁZSAY JÁNOS: A harkányi ferdők. Tudományos gyűjtemény, 1825. 1. sz. 13—25.
- SUGÁR ISTVÁN: Lehanyatlak a török félhold. Bp. 1983.
- SZABAD GYÖRGY: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.
- SZABÓ ELEMÉR JÓZSEF: Ormánysági települések. Geographia Pannonica XXVII. Specimina 117. Pécs, 1937.
- SZABÓ ISTVÁN: A magyar parasztság története. Bp. 1940.
- SZABÓ ISTVÁN: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.
- SZIRMAY ANTAL: Hungaria in parabolis. Budae, 1804.
- SZITA LÁSZLÓ: A Rákóczi-kutatások újabb eredményei. Pécs, 1974.
- Szokások és öltözékek. Hazai Tudósítások, 1806. 3. sz. 24—25.
- SZÜTS EMIL: Baranya megye 1848—1849-ben. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1973. 13—51.
- TAGÁNYI KÁROLY: A falusi földközösség története. Bp. 1894.
- TAGÁNYI KÁROLY: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családi és öröklési jogszokások. Bp. 1919.
- TAKÁCS LAJOS: Irtásgazdálkodásunk emlékei; irtásföldek, irtásmódok. Bp. 1980.
- TÁRKÁNYI SZÜTS ERNŐ: Magyar népi jogszokások. Bp. 1981.
- TEMESI MIHÁLY: Mutatvány az Ormányság Nyelvatlaszából. Klny. a Pécsi Tanárképző Főiskola 1965-i évkönyvéből. 141—171.
- TESSEDIK SÁMUEL—BERZEVICZY GERGELY: A parasztsók állapotáról Magyarországon. Bp. 1979.
- THIELE, J. C.: Das Königreich Ungarn. Ein topographisch-historisches Rundgemälde. . . 1—6. B. Kaschau, 1833. Die Baranyaer Geschpansschaft. 2. B. 302—347.
- TIMÁR GYÖRGY: 16. századi rovásadó összeírások a mai Baranya megye területéről. BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1974/1975. 21—95.
- TIMÁR GYÖRGY: A pécsi provizoratus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései. (1695/1696) BHi Szerk. SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1982. 47—105.
- TOBI ANTAL: Baranyai szótár. Tudományos Gyűjtemény, 1826. 2. k. 38—48.
- TÓTH TIBOR: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszán. Agrártörténeti tanulmányok. 5. Bp. 1978.
- TÓTH TIBOR: Ellentét vagy kölcsönösség. Bp. 1980.
- Az úrbéres viszony Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl. Szerk. FELHŐ IBOLYA. Bp. 1970.
- VÁLYI ANDRÁS: Magyarország leírása. I—III. Pest, 1796—1799.
- VÁMBÉRY ÁRMIN: A magyarok keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895.
- VÁRADY FERENC (Szerk.): Baranya múltja és jelenje. I—II. Pécs, 1896—1897.
- VARGA JÁNOS: A jobbágyság földbirtoklás típusai és problémái. 1767—1849. Bp. 1967.
- VARGA JÁNOS: Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767. Bp. 1969.

- VISKI KÁROLY: Etnikai csoportok és vidékek. Bp. 1938.
- VLASICS GYÖRGY: A gyümölcsstermesztés Baranyában. In.: MOTV hatodik nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 348—356.
- VÖRÖS KÁROLY: Az 1765—1766. évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. Szerk. SPIRA GYÖRGY. Bp. 1952.
- VÖRÖS KÁROLY: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, Bp. 1975. 10. sz. 1—21.
- WELLMANN IMRE: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933.
- WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok. 6. Bp. 1979.
- WELLMANN IMRE: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. Történeti Szemle, Bp. 1980. 3. sz. 376—450.
- WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XVI. század közepéig. 1—2. Temesvár, 1891.
- ZENTAI JÁNOS: Ormánsági fejfák. Klny. a JPM Pécs, 1963. évi Évkönyvéből. 277—296.
- ZENTAI JÁNOS: Egy letűnt életforma utolsó képviselője az Ormánságban: a kólészó. JPM Évkönyve. Pécs, 1965. 181—205.
- ZENTAI JÁNOS: Adatok az Ormánság néprajzi határainak megállapításához. JPM Évkönyve. Pécs, 1966. 77—129.
- ZENTAI TÜNDE: A dél-dunántúli település- és népi építkezés változásai a XIX. században. é. n. (A szabadtéri Néprajzi Múzeum dél-dunántúli tájegysége.)

Egyes kifejezések magyarázata

ab immemoriali tempore	= régi, emlékezetet meghaladó időtől fogva
acta Judiciaria Domini	= úriszéki iratok
ágenda	= protestáns szertartáskönyv
akadémikus rektor	= protestáns akadémiákról meghatározott időre érkezett tanító
aktuárius	= hivatalvezető, jegyző
ártány	= herélt kandisznó
artikuláris	= törvénycikk szerinti, abban meghatározott
ászok	= hordó alá párhuzamosan tett gerenda
attributum	= elválaszthatatlan tulajdonság
„ballangos” hely	= gyommal felvert, lapályos terület
bátyámuram	= a férj testvérbátyja
bebíró	= idegen illetőségű birtokos egy adott község határában, szőleijében
berek	= mocsaras, vizes, fás hely
bikla	= féllábszárig érő, bő, fehér szoknya
bodony	= odvas, valami célra üredékesre vajt fatörzs
botránkoztató szegyenpénz	= a közösségi élet megsértői által fizetett büntetés
céló	= kisház, kunyhó; anyaga: gally, kukoricaszár, nád, szalma
cirkalom	= fejfák, szökrönyök stb. díszítésénél használt körző
communisticus	= közösségi viszonyokat (birtoklást) hirdető
computus	= számadás, számvetés, számítás
controllor	= ellenőr
conventio boariis	= marhapásztor-egyezség, szerződés
cölömpkerítés	= alul földbe mélyedő, hasított deszkából álló palánk, melynek elemeit felül erős vesszőfonat tartja össze
csántérfa	= hordótartó gerenda, ászok
csík (Misgurnus fossilis)	= vadvizekben tömegesen élő halféle
csíkgát	= lassú folyású vizek útjába, törmelékből, gazból rakott töltés. Nyílásai alá tették a csíkfogó kast
deductio bonorum	= jószágok (birtokok) felsorolása
dikális	= adóbeli. Dicalis conscriptio = adóösszeírás
dobháló	= a varsához hasonló, dob alakú háló, amelyet a vízfolyásba helyeztek
döngör	= rét vagy szántó dombos része
elváltakozás	= a nagycsaládi szervezetben élt vérrokonok (fiak, testvérek) szétválása, a vagyonszövetség felbomlása
endogámia	= 1. a népcsoporton belüli házasság kötelezettsége, gyakorlata, 2. beltenyészet
erdőélés	= az erdő javainak (fájának, gyümölcsének, gombájának) élvezete
executio	= végrehajtás
exhibitum	= iktatott anyag, beadvány
exogámia	= a csoporton, (itt) falun kívüli házasság rendszere, gyakorlata
extirpator	= a talaj felső rétegének lazítására és gyomirtásra szolgáló eszköz

extractus possessionum
extraneus
fakőszekér
fassio proventum
Fekete-hegy

foglaló

fok

fölsörkentget
futólevél
galambica
genitor
geometra
göbe
göboly
gubásodik
gugás
gűrű
gyűlésfa
halászbokor
hidraulikus
hipertireosis
hipotireosis
Historia parochiae vaisloiensis
hörgőfa
igyenített
incassatio
inquisitio non regesta
intertentio
intsenér = inzsellér
jegyajándék
kalangya
kalim
kasolni
kebél
kerékjászol

kerengetés, megkerengetés

kétbaltelkes rendszer

keverőszántás

kisebbik uram
komplanál
kótya-vetye
kotorék (tölgy)
körösfű
közösülés (vizek)
lengé nád

lész
libellál

= a birtokok „kiírása”, azaz kimutatása
= idegen, máshonnan való
= vasalatlan, csak fából készített szekér
= jövedelembevallás
= a szlavóniai Papuk-hegység neve, amelynél messzebbre, déli irányba az ormánságiak nem mentek
= jegyajándék, a régi Ormánságban a menyasszony státusának megfelelően fizetett, 50—250 forint közötti összeg
= vízjárta, keskeny meder. Gyakori a középszakasz jellegű folyók gátján és árterén
= biztat, noszogtat, felszólít valamire
= currens = futár útján továbbított körlevél
= az ormánsági erdőkben gyakori gomba
= nemző, apa
= mérnök
= anyadisznó
= hizóba fogott szarvasmarha
= penészedik, rothad
= golyvás
= zsombékos, mocsaras terület
= árnyékában tartották a faluközösség bizonyos összejöveleteit
= a halászok egy közös, nagy háléhoz társult csoportja
= vízrendező, vízimérnök
= a pajzsmirigy fokozott működésével járó állapot
= a pajzsmirigy csökkent működésével járó állapot
= a vajszlói parókia (egyház) története
= kergétől, letisztított fatörzs
= egyenesítés
= adó, adósság behajtása
= nem lajstromozott tanúvallatás
= élelmezés
= mérnök
= foglaló; 50—250 forintnak megfelelő összeg a 19. században
= 20 darabból vagy kötegből (vessző, kéve) álló csomó
= az ósmagyaroknál a menyasszonyért fizetett foglaló
= vesszőből font tapogatóval halászni
= a bikla kelet-ormánsági megfelelője
= eredetileg földbe vert karókból, később deszkából készített takarmánytartó
= az irtás munkáját könnyítő művelet, amelynek során a kérget baltával körülfaragják, hogy a fa gyorsabban száradjon
= egy gazdának két telke van, az egyikén áll a lakóház, a másikon a gazdasági épületek (akol, istálló, pajta)
= a feltört ugar porhanyósítás vagy gyomtalanítás céljából történő szántása
= az asszony sógorának megszólítása
= elegyenget, elsimít, elintéz
= árverés
= belül már korhadtt, odvas
= körisfa
= egyesülés
= szántóföldjeink „vizez” múltját idéző nádféle, amelyet százados művelés sem tud teljesen kiírtani
= rekesztő fal, a halászat nádból, vesszőből készült eszköze
= szintez

Liber Repartitionalis	= robotkivetési könyv
Liber Robottarum	= robotkönyv
limbus	= rendezetlen levéltári anyag, bozót
linea limitanea	= határjelző vonal
locus adaquationis	= itatóhely
lóggó fa	= a kerítés cölöpeit vízszintesen összekötő fa
lúdpete	= lúdtojás
maculatorium conceptum	= elkészült fogalmazvány, fogalmazványgyűjtemény
mater ekklesiá	= lelkésszel rendelkező „anya”- gyülekezet, amelyhez egy vagy több filia (leányegyház) tartozik
mellesztett toll	= élő libáról, kacsáról tépett toll
mellyü, lájbi	= mellény
meregle, meröglye	= arasznyi hosszú karócska, amelyet a szalmával (nem zsuppal) fedett tetők léceibe vertek, hogy a szalmát tartásák. Lugas esetén a meregle a szőlőindát tartotta
moor föld	= lápi föld
nonationis tituli pennaticium	= kilencedeléskor szedett írárdíj
nyargalló	= a vármegye katonájának a község által fizetett napidíja
oculata	= szemle
observatio	= észrevétel, megjegyzés
opár	= feneketlen, híg sár
oratórium	= imaház, talpasszentegyház
ormágy, ormány	= vízjárta síkságból kiemelkedő élő föld
padolás, padozás	= fából, vesszőből készült gazdasági épületek (hidasok, ólak) fa aljzatának készítése
pincze lik	= bor tárolására alkalmas, földbe mélyített hely
piókás szüle	= piócat szedő asszony
Podravina	= a Dráva-völgy déli oldala
porong	= folyók, tavak fővenyborította széle
porongvessző	= porongon nőtt fűzvessző
protocollum urbariale	= úrbéri jegyzőkönyv
rekeszt, mögrekeszt	= valami rést (kaput, házoldalt) vesszővel befon
rikés disznó	= a mangalica és a siska keveredéséből származó, a ridegtartást jól bíró hibrid
rusticus spanus	= falusi ispán
sigillum	= pecsét
sinyedeg	= 1. mētely, ha állatról van szó, 2. gümőkör állat és ember esetén
siska	= nagy, lelógó fülű sertés
sivó = sió	= árok-csatorna torkolatát nyitó-záró zsilip
slivovitza	= sligovica, kisüsti szilvapálinka
szalufa	= a háztető vagy gulyaakol oldalgerendája
szárazmalom	= emberi-állati erővel meghajtott őrlő-daráló szerkezet
szuperintendens	= püspök
szűkő	= fakéregből készült, szilfahéjjal fűzött szatyor
talpasszentegyház	= tölgyfatalapra rakott, sövényfalú templom
tanyalevél	= külhatárban lakó személyek igazoló okmánya
taxaszedés	= adó, illeték, díj beszedése
tisztiszék	= a nagybirtok kormányzatának uradalmi tisztekből álló testülete
törzscsalád	= két generációt, a szülőket és házas fiukat vagy lányukat összekapcsoló családforma
tsiggátos	= csikgátos (meder vagy terület)
tüsökállás	= tüskével kerített hely kint éjszakázó jószág számára
tüskelés	= tüskekerítés készítése

vágó vagy vágási erdő
varsa, vorsa

vejsz(e)

venerabilis consistorium
vérhatalom
vicarius generalis capitularis
vonyós marha
zadruga

= az uradalmi erdő kitermelésre elkülönített része
= tölcsérszerű nyílással ellátott, a végén kúposan végződő, vesszőből
font halfogó eszköz. Sűrű fonású változata a csikvarsa
= a rekesztő halászat fenékre rögzített, sarkosan összeállított falból
(lésza) és a hozzá csatlakozó fogókészülékből álló eszköze
= főtisztelendő testület, tanács
= pallosjog
= káptalani főhelytartó
= igavonó jöszág, rendszerint ökör
= házközösség, nagycsalád a déli szlávoknál

Régi mértékegységek

Hosszmértékek

1 magyar mérföld	7585 m
1 osztrák mérföld	8353 m
Az első katonai felmérés szerint	6000 lépés
1 öl	1,896 m
1 láb	31,6 cm
1 hüvelyk	2,63 cm
1 óra járás, postakocsi- vagy kociúton	9,3—9,5 km

Területmértékek

1 négyszögmérföld	10 000 kh
1 katasztrális hold	1600 négyszögöl
1 magyar hold	1200 négyszögöl = 0,75 kh, 0,40 ha
1 kaszás rét (általában)	800 négyszögöl
1 kapás szőlő	200 négyszögöl
1 fertály szőlő = 10 kapás	2000 négyszögöl

A kaszáló terület mértékéül szolgáló 1 szekér szénát termő rétet a 18. században 1 kaszás 1 holdas réttel tekintették egyenlőnek. Urbáriumok a 16—18. században. Szerk. MAKSAI F. Bp. 1979. 837. Így számoltak Baranyában is az úrbérrendezést végző biztosok. Az uradalmak közül a bolyi és sellyei uradalom általában 800 négyszögöllel mérte a kaszást. KARDHORDÓ K. 1973. 109.

Ürmértékek

1 köböl	125 liter
1 pozsonyi mérő	62,50 l
1 nyolcadköböl (nyolcada)	kb. 16 l
1 bécsi akó	54,30 l
1 vödör	11,3 l
1 pint	1,69 l
1 icce (borhoz)	0,88 l
1 icce (maghoz)	0,86 l

Súlymértékek

1 bécsi mázsa = 100 bécsi font	56 kg
1 bécsi font	560 gr
1 libra	560 gr
1 lat	17,5 gr

Egyéb mértékegységek

1 porció széna a 18—19. sz.-ban	= 10—12 font
1 szekér széna (currus foeni)	= annyi széna, amelyet a korban egy 4—6 ökrös szekérre raknak

A kalangya ormánsági mértékegység. Jelentése 20 darabból vagy kötegből álló valami (1 kalangya vessző = 20 szál, amibe a kévét kötik. 1 kalangya búza = húsz kéve búza. Ormánsági Szótár. 1952. 271. kalangya.

Képek jegyzéke

1. A vajszlói előjáróság válasza a 9 pontra, 1767. Latin. Bm. L. Urb. ir. Vajszló, sz.n. (Nádor Gábor felvétele)
2. Páprád úrbéri tabellája, 1767. Bm. L. Urb. ir. sz. n. (Nádor Gábor felvétele)
3. A zalátai földek és rétek klasszifikációja, hitelesített dűlőnevekkel, 1796. Latin—magyar. Bm. L. Urb. ir. Zaláta. sz. n. (Nádor Gábor felvétele)
4. A sósvertikei remanentialis földek és rétek a 19. sz. elején. Bm. L. Urb. ir. Sósvertike, sz. n. (Nádor Gábor felvétele)
5. Marócsai bokrok összeírása, 1803. Bm. L. Urb. ir. Marócsa, sz. n. (Nádor Gábor felvétele)
6. Magyarmecske határának szabályozási térképe, 1837. Bm. L. Urb. ir. 483. (Nádor Gábor felvétele)
7. Vajszló határa dűlőnevekkel. Bm. L. Pécsi járásbíróság ir. K. 256/1. (Nádor Gábor felvétele)
8. Kemse határának tagosítási térképe, 1862. Bm. L. Urb. ir. Kemse, 355. (Nádor Gábor felvétele)
9. Sellye pecsétje, 1781. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
10. Czinderibogád pecsétje. é. n. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
11. Márfa pecsétje, 1758. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
12. Hidvég pecsétje, 1808. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
13. Lúzsok pecsétje, é. n. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
14. Zaláta belterülete. Bm. L. Pécsi járásbíróság ir. K. 262/2. (Nádor Gábor felvétele)
15. A palkonyai oratórium építőinek adatai, 1771. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
16. A gyöngyfai katolikus harangláb eredeti helyén (Jelenleg a sellyei tájház udvarán áll restaurált formában) 1976. (Lantos Miklós felvétele)
17. a) és b) A lúzsokiak kérvénye templomépítés tárgyában, 1799. Bm. L. Közgy. ir. 1018/1798 (Nádor Gábor felvétele)
18. A lúzsoki templom tervrajza, Uo. 1799 (Nádor Gábor felvétele)
19. A lúzsoki templom épületfa-szükséglete. Uo. 1799 (Nádor Gábor felvétele)
20. A sósvertikei templom homlokzat- és alaprajza. Bm. L. Közgy. ir. 1018/1798 (Nádor Gábor felvétele)
21. A tésefnai református templom, 1975 (Lantos Miklós felvétele)
22. Ormánsági talpasház (Járai felvétele. MTI./EF X-8/802. levél. Itt fekete-fehér.)
23. Szaporcai házsor, 1987 (Lantos Miklós felvétele)
24. Drávacsepelyi utcakép, 1975 (Lantos Miklós felvétele)
25. Bogdásai „pógárház” a 19. század végéről, 1975 (Lantos Miklós felvétele)
26. Bogdásai tornácrészlet, 1975 (Lantos Miklós felvétele)
27. Kórósi házsor bástyakerítéssel, 1986 (Lantos Miklós felvétele)
28. Csányoszrói tornácrészlet, 1965 (Lantos Miklós felvétele)
29. Márfai pusztuló ház, 1972 (Lantos Miklós felvétele)
30. Bogdásai udvari kenyérsütő kemence a 19. századból, 1975 (Lantos Miklós felvétele)
31. 19. századi homlokdiszkek elhagyott házon Vejtiben, 1983 (Lantos Miklós felvétele)
32. Elárvult fejfa a diósvizslói temetőben, 1972 (Lantos Miklós felvétele) (A borító képe is)
33. Magányos köris az adorjási legelőn, 1986 (Lantos Miklós felvétele)
34. Kákics pecsétje, 1724. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)

35. Csóka Imre kiscsányi jegyző pecsétje. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
36. A sámodi előjárók nyilatkozata urbarialis investigatio alkalmával, 1774. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
37. Lóvásárlás tárgyában kiadott bizonságlevél, Hidvég, 1786. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
38. A vajszlói uradalom jobbágynak pótlólagos robotteljesítése, 1796. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
39. A nagycsányi iskolamester jövedelmének összeírása, 1808. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
40. Balázs József nyomorék hatósági elhelyezése, Adorjás, 1818. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
41. Gál János bíró számadása, Zaláta, 1826. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)
42. Besencei egyezséglevél, 1847. Bm. L. Pecsétnyomatok gyűjteménye (Nádor Gábor felvétele)

Acsády Ignác történész 60
 Adorjás, Aderjás 28, 34, 36, 37, 89, 101, 107, 137,
 154, 155, 158, 162, 223, 225, 227, 228, 230
 Aggtelek pusztá Mónosokor mellett 31
 Alföld 12, 47, 119, 216
 Ali, szigetvári bég 47
 állattartás 87, 113, 118, 122—134, 230
 Almás 11, 13, 15, 22, 40, 41, 45
 Andrásfalvy Bertalan néprajztudós 20
 áprilisi törvények 233
 ariánusok, unitáriusok 151
 Babarcsszőlős 151
 Bács-Bodrog, Bács vármegye 76, 217
 Badeni Lajos őrgrof, hadvezér 48
 Baksa 12, 163
 Baksay Sándor Duna melléki püspök, író 11, 13,
 149, 150, 157
 Balassa Iván néprajztudós 116
 Balaton 26, 49
 Bánfa 23, 32, 151
 Báni-hegyek 67
 Baranyahidvég (Hidvég) 28, 54, 64, 68, 77, 88,
 104, 125, 137, 142, 166, 230
 Baranya márciusa 232—233
 Baranya megyei Levéltár 19, 22
 Baranya vármegye, Baranya 10, 11, 15, 21, 23, 28,
 35, 38, 40, 44, 54, 81, 106, 108, 120, 124, 138,
 151, 152, 154, 157, 169, 204, 205, 206, 212, 222,
 235
 Barcs 21, 47, 48
 Baski pusztá Lúzsok határában 153
 Báta 70
 Báthory Gábor Duna melléki püspök 139, 150
 Batina (Jugoszlávia) 18, 124
 Bátty Zsigmond néprajztudós 11
 Batthyány Ádám gróf 54
 Batthyány Ádámné, Strattmann Eleonóra grófnő
 55

Batthyány Alajos gróf 54
 Batthyány Fülöp herceg 55
 Batthyány Iván gróf 54, 55, 58, 69
 Batthyány Károly herceg, tábornagy 55, 96, 99,
 101
 Batthyány Kázmér gróf 63, 76, 228, 231, 232
 Batthyány Lajos gróf 152
 Batthyány birtokok, uradalmak 39, 55, 57, 60, 69,
 96, 97, 100, 237
 Batthyányak 54, 100, 106, 111, 148, 154, 215
 Bécs 55, 111
 III. Béla (1172—1196) 53
 IV. Béla (1235—1270) 18, 54
 Bernhard Antal 215
 Berzeviczy Gergely közigazdász 111
 Besence 36, 37, 41, 54, 68, 77, 88, 104, 108, 125,
 131, 159, 163, 173, 220, 227, 230
 Beszédes József mérnök 44
 Bicsérd 71, 164
 Bódai Ferenc lelkész, író 114
 Bogádmindszent (Czinderibogád, Újmindszent)
 41, 52, 89, 116, 122, 152, 157, 230
 Bogdása 11, 23, 28, 31, 32, 35, 36, 45, 53, 58, 71,
 107, 110, 126, 137, 149, 164, 178, 182—184,
 213, 218, 230, 238, 239
 Bolla Ilona történész 18
 Bóly 54
 Bóly-sellyei uradalom 35, 54, 56, 96, 98, 106, 123,
 202, 206
 Bökköz 12, 13, 68, 140
 Bükkösd, Bükkösd-víz 22, 41, 45, 122
 Caprara Aeneas gróf, tábornagy 55
 Clarissák (pozsonyi, budai) 54, 127, 152
 cigányok 217
 Cún 23, 25, 37, 41, 50, 57, 58, 105, 115, 126, 142,
 154, 162, 223, 226, 229, 231
 Czinderibogád I. Bogádmindszent
 Czindery-uradalom 41, 44, 202

Csadjevica (Jugoszlávia) 119
 Csányoszló (Kiscsány, Oszró) 17, 26, 28, 43, 45,
 55, 56, 66, 89, 101, 105, 107, 137, 138, 152, 162,
 163, 169, 172, 212, 233
 Csehi I. Drávacsehi
 Csekey István egy. tanár, bibliográfus 96
 Csepely I. Drávacsepely
 Csertelek (Csörtelek) elpusztult község a vajszlói
 határban 32
 Csoboka pusztája Mónosokor határában 88
 Csongrád vármegye 217
 Csonka Ignác mérnök 40
 Csősz-pusztája Piskó és Lúzsok határában 89
 Csukás Elek tanító, újságíró 11
 Csurgó 179
 Dárda 38
 dárdai uradalom 37, 41
 Deák Ferenc 225, 237
 Debrecen 58, 172, 207
 Debreceni Református Kollégium 159, 207
 Decs 70
 Degré Alajos jogtörténész 60
 Dióviszló (Viszló) 22, 28, 34, 41, 64, 66, 75, 81,
 105, 107, 116, 118, 120, 121, 138, 152, 211, 212
 Domanovszky György művészettörténész 156
 Domcsics Mátyás kanonok, püspöki helynök 151
 Donji Mihajlovac (Jugoszlávia) 48, 119
 Dráva 11, 12, 13, 15, 17, 21, 23, 24, 26, 28, 30, 33,
 34, 35, 37, 38, 39, 40—43, 46—50, 55, 57, 78, 86,
 93, 101, 102, 108, 113, 114, 119, 123, 136, 137,
 139, 143, 178, 194, 205, 217, 224, 227, 228, 233,
 235
 Drávacsehi (Csehi) 17, 34, 37, 57, 107, 126, 150,
 153, 167, 225, 226, 230—232
 Drávacsepely (Csepely) 23, 25, 28, 50, 75, 126,
 157, 225, 230
 Drávafok 23, 128, 174
 Drávaiványi (Iványi) 28, 37, 55, 136, 154—156,
 163, 212, 213
 Drávakeresztúr (Keresztúr) 13, 37, 180
 Drávaköz 21
 Drávapalkonya (Palkonya) 23, 34, 37, 44, 107,
 118, 128, 136, 143, 150, 153, 162, 168, 204, 225,
 226, 230—232
 Drávapiski (Piski) 28, 37, 43, 63, 107, 115, 136,
 145, 146, 157, 225, 231
 Drávaszabolcs (Szabolcs) 34, 36, 37, 38, 40, 41,
 75, 108, 132, 144, 149, 150, 162, 225, 226, 230
 Drávaszerdahely (Szerdahely) 28, 75, 107, 108,
 191, 225, 228, 231, 232
 Drávasztára (Sztára) 13, 37, 180

Drávatamási 38
 Dráva-völgy 12, 15, 47—49, 120, 125, 151, 178,
 179, 204, 205, 223
 drávai árvizek 34—38
 drávai molnárság 204
 Duna 21, 35, 38, 44, 49, 50, 123
 Duna melléki református egyházkerület 15, 19
 Duna-Tisza köze 205, 217
 Dünnewald, Johann Heinrich gróf, altábornagy
 48
 Ébner Sándor néprajzkutató 123, 129
 Egerszeg 55
 Egerszegi-víz 22, 41
 egykekérdés 13, 189, 191
 egykés magatartás 175—176, 179, 185, 196—197,
 201, 222, 240
 Eisenhut György mérnök 39
 ELTE Új- és Legújabb kori Magyar Történeti
 Tanszék 19
 elváltakozás 187—189
 Endes pusztája Drávasztára közelében 35, 55, 70,
 122
 Erdei Ferenc író 197
 erdő 30—33
 erdőhasználat 93, 95
 erdőirtás, irtás 89, 212, 229
 erdőregulációk 82, 98, 114, 118, 125, 215—224,
 225
 Eszék 11, 35, 39, 205
 Eszterházyak 52, 88
 falvak 135—139
 Faragó Tamás statisztikus 20
 Fejér megye 70
 Fekete-hegy (Papuk) 46, 227
 Fekete-víz rendszer, Fekete-berkek, Fekete-vizek
 21, 22, 35, 40—47, 101, 108, 137, 139
 Fél Edit néprajztudós 16
 Felső-baranyai református egyházmegye 15
 Felsőmindszent 55
 Felsőszentmárton 174, 205, 236
 Fényes Elek statisztikus 19, 40, 65, 122, 123
 I. Ferenc (1792—1835) 64
 Festetics Lajos gróf, Somogy megye alispánja 96
 festett templomok 155—158
 feudális járadék az uradalmakban 76—85
 földbérletek (árrenda) 68, 89, 103, 114—115
 földesúri jog hasznosítása 62—67
 földművelés 87, 91, 98, 112—122
 Frendl, Georgius Batthyány Károly gróf siklósi
 megbízottja 100, 101

Fricsy Ádám lelkész, helytörténész 19

Frölich Róbert régész 16

Für Lajos történész 20, 239

Galgóczy Károly statisztikus 57

Gerde 93

Geredistye puszta Kemse határában 17, 89

Gergely András történész 20

Gilvánfa 163

Gordisa 15, 42, 150

Grabarits Ernő kormánybiztos 45

Gunda Béla néprajztudós 11, 14, 65, 93, 116, 133, 136, 144, 205

Gyenis József mérnök 41

Gyöngyfa (Hernádfa, Rónádfa) 28, 52, 116, 120, 156, 159, 163, 216, 226, 230

Gyöngyös 22, 41, 43, 45

Györffy György történész 17, 18, 53, 54

Gyüd I. Máriagyüd

gyűjtőgető életmód 87, 94, 95, 112, 113, 118, 136, 221

Haas Mihály kanonok 21, 49, 50, 65, 67, 118, 123, 217

halászat 91—93, 112, 136

halászati jog 65

Harkány 12, 41, 68

Hársfalvi Péter történész 20

határszabályozások 209—214

Hatvani erdő Bogádmindszent mellett 215

házi ipar 79, 119, 215—217

Hegyföld 13, 15

Hellepront János kuruc ezredes 48

helytartótanács 215, 220

Hercegszölös (Kňeževi Vinograd, Jugoszlávia) 32

Herder, Johann Gottfried von 9

Hernádfa I. Gyöngyfa

Hidvég I. Baranyahidvég

Hidvégi (Herbert) János vajszlói orvos 15, 47, 50

Hirics 23, 26, 32, 34, 37, 41, 53, 64, 80, 107, 110, 116, 153, 128, 160, 181—184, 212, 227, 229, 230

Hódmezővásárhely (Csongrád m.) 76, 156

Hóman Bálint történész 190

Höke Lajos tisztviselő, tolnai helytörténész 11

Hölbling Miksa megyei tisztviselő orvos 15, 21, 49, 50, 65, 115, 123, 134, 163, 164, 175, 180, 185, 191, 194, 206

Ipacsfa 57, 149, 150

iskolák 161, 162

V. István (1270—1272) 18

Istvádi 18, 163

Iszró elpusztult település Drávaszabolcs mellett 36, 149

italmérés, italmérő helyek 62—64, 173

Iványi I. Drávaiványi

Jankó János lelkész, amatőr szőlőnemesítő 120

Járó József, a siklói parasztlázadás vezetője 96

Jeremiás Sámuel vajszlói lelkész, író 10, 11, 15, 192, 193, 198

jobbágyfelszabadítás 215, 233

jobbágházak 139—147

Johannita-rend 53

II. József (1780—1790) 152, 174, 204, 214

Kákics 12, 28, 43, 56, 66, 122, 125, 128, 137, 138 —140, 144, 163, 180, 216, 220, 228, 230

Kalán nemzetség 53

Kállay István történész 20, 57

Kanizsa I. Nagykanizsa

Kápolna puszta Zaláta mellett 55, 81

Kaposvár 86

Kardhordó Kálmán helytörténész 19, 69, 235

Katádfa 23

katonaállítás 171

Kecskemét 172, 207

Kecskeméthy Zoltán helytörténész 96

Kelemen József kanonok 233, 234, 238, 239

Kémes 11, 21, 28, 35, 37, 63, 75, 79, 118, 126, 152, 157, 160, 163, 212, 223, 226, 230

Kemse 34, 41, 45, 53, 80, 91, 107, 126, 181—185, 211, 212, 223, 227, 229, 230

Keresztúr I. Drávakeresztúr

Kiscsány I. Csányoszró

Kiss András földmérő 22, 41

Kiss Géza (kákicsi) lelkész, néprajztudós 13, 14, 16, 31, 114, 117, 120, 124, 144, 180, 209, 236

Kiss József kákicsi lelkész 138, 161, 163, 180

Kiss Tibor építész 143, 152

Kisszentmárton (Szentmárton) 32, 34, 37, 41, 53, 80, 106, 118, 126, 139, 181—184, 191, 212, 228 —230

Koczián József mérnök 28, 41, 42, 44

Kodolányi János író 28, 32

Kodolányi János néprajztudós 9, 13, 14

Körös 23, 24, 26, 28, 37, 42, 46, 57, 58, 93, 118, 126, 132, 152, 155, 198, 212, 223, 226, 231

Kossa Dániel rektor, népvezér 24, 173, 207

Kovács Sándor helytörténész 136

Kovácskida 17, 18, 25, 28, 41, 102, 103, 105, 107, 108, 118, 137, 158, 225, 230

Kovárdi ispánság 17, 54

Körcsönye, Körtsönye puszta Bogdácsa mellett 22, 24, 31, 41, 71, 79, 88, 205, 223

Körösönye-víz 43
középületek 147—155
községek önkormányzata 87, 88
községek szervezete 165—173
Kun László (1270—1290) 18

Lak, elpusztult középkori falu Kémes mellett 18
legelő, legelő-erdő 33, 34, 218, 219, 220, 223, 226, 230
legelőbérlet 222, 223
legelőelkülönözések 224—231
Legencse pusztá Marócsa mellett 55, 66
I. Lipót (1657—1705) 47, 53, 54
Lukácsy Imre lelkész, műfordító 13, 14, 16, 150
Lúzsok 17, 32, 41, 53, 71, 89, 110, 136, 153, 162, 173, 181—184, 211, 212, 228, 229, 230

Mágocs 77
Magyarmecske (Mecske) 12, 28, 36, 52, 89, 116, 126, 144, 160, 163, 230
Magyaróvári Gazdasági Intézet 38
makkoltatás 129—132
maradványföld 110, 210, 212
Márfa 28, 41, 64, 66, 81, 107, 108, 118, 120, 137, 138, 226, 230
Mária Terézia (1740—1780) 38, 55, 59, 139
Máriagyűd (Gyűd) 64
Markóc 23, 128
Marócsa 17, 23, 28, 43, 55, 66, 101, 122, 136, 138, 139, 148, 159, 163, 216, 220, 230
Matty 15, 150
Mecsekalji síkság 44
Mecsek-hegység, Mecsek 11, 15, 21, 54, 84
Mecske l. Magyarmecske
Megyaszó (Zemplén m.) 156
Mérei Gyula történész 189
Mészöly Gedeon nyelvész 13
Mezőkeresztes (Borsod m.) 156
mocsárvilág történeti szerepe 47—51
Mohács 47, 76, 84, 86, 110, 149, 173
Mónosokor 31, 52, 89, 108, 144, 230
Monoszló (Podravska Maslavina, Jugoszlávia) 119
Monyoróskai-csárda 63, 75
Móro Mária, Anna könyvtáros 19
Morvay Ferenc lelkész 139
Mozsgó 60
Munkácsy Albert szaporcai lelkész 10, 14, 161, 235, 236
Munkácsy Dániel tengődi lelkész, író 123, 140, 141, 144, 180, 191, 203
munkaerőgondok 181—201

Nádasdi-csárda a besencei határban 63, 163
nagy család 103, 110, 116, 126, 179—187, 188
Nagycsány 12, 28, 31, 32, 43, 55, 56, 101, 118, 137, 163, 230
Nagy Géza történész 16
Nagyharsány 18, 81, 179, 226
Nagykanizsa (Kanizsa) 18, 47, 124, 163
Nagy Lajos orvos, helytörténész 19
Nagy Ludovicus statisztikus 19
Nagyvát, Vát 17, 18
Naszvadi Sámuel vajszlói notárius 44, 60, 148, 152, 166, 206, 207, 222, 223, 226, 227
Németh Balázs lelkész 236
Német Béla helytörténész 16, 97
Nempti (Németi) család 54
népképviselői választások 235
népviselő 194
Nesselrode II. Ferenc pécsi püspök 53
Noszlopy Gáspár forradalmi biztos 24
Noszvaly (Borsod m.) 156
nők helyzete 194—197
nővétel 190, 191

nyomásos gazdálkodás 115, 116, 126, 210
Nyúl-sziget, Nyulak szigete (Margit-sziget) 53
nyúl-szigeti apácák 18, 53, 54, 152

Ócsárd 117
Okor 11, 13, 40, 43
Okorág 12, 21, 36, 41, 46, 108, 115, 122, 136, 153, 163, 216, 230
Okor-vidék 12, 13, 15
Old 37
Ormánköz 12, 13
Ormánság, Ormányság, Ormán, Ormánd, Ormány 11, 13, 15, 17, 18, 21, 23—28, 36, 38, 44, 46—48, 50, 51, 52, 55, 67, 68, 71, 74—76, 78, 82—84, 88, 90, 91, 95, 97, 98, 100, 101, 103, 107—113, 115, 116, 118—120, 122, 124, 128, 133, 137—142, 147, 148, 150, 153, 155, 159, 160, 163, 165, 167, 174, 175, 178—180, 182, 185, 190—193, 197, 202, 204—207, 209, 211, 214—216, 218, 219, 221—226, 228, 230—233, 235, 236, 239
Ormánság-kutatás 9—20, 98, 114, 151, 216, 220
Ormánság történeti gyökerei 201—208
ormánsági árvízvédelem 38—40
ormánsági mentalitás 51, 91, 102, 112, 187
Ormánság (Kiss Géza, 1937) 14, 16
Ormánsági Szótár (Kiss Géza, 1952) 10, 33
Orosz István történész 20
Oszró l. Csányoszó
osztásos földközösség 90, 92, 97, 101, 114, 115

örökbefogadás 200, 201
 örökös jobbágyság 110
 örökváltási szerződések 231, 232

Páli, Páli-rév Drávaszabolcs mellett 36, 40, 41, 45, 57, 150, 153
 Palkonya I. Drávapalkonya
 Pápa 172, 207
 Pápai Textoris János vajszlói lelkész 27
 Páprád 12, 28, 38, 41, 54, 68, 77, 104, 108, 131, 132, 137, 161, 166, 230
 parókiák 159—161
 Pécs 12, 27, 47, 48, 49, 55, 59, 60, 68, 76, 78, 82, 84, 96, 97, 121, 163, 167, 173, 202, 206, 220, 233
 pécsi püspökség 151
 Pécs-villányi dombvidék 21
 Pécsi káptalan 18, 19, 26, 32, 35, 37, 39, 53, 55, 56, 58, 60, 63, 64, 75, 83, 93, 97, 98, 104, 105, 106, 131, 170, 202, 211
 Pécsi káptalan drávai kerülete. (Districtus Dravanus) 30, 53, 58, 71, 78, 80, 128, 172, 180, 182, 215, 218, 229, 230
 Pécsi-víz 22, 24, 41, 45, 46
 Pécsváradi Alapítványi Uradalom 64, 215, 219
 pécsváradi apátság 18
 Pécsváradi Gazdasági Főtitkarság 54
 Pellérd 84, 163
 Penavin Olga néprajzkutató (Jugoszlávia) 144
 Pest 93, 217
 Pesti János néprajzkutató 22
 Pesty Frigyes néprajzkutató 11, 16, 25, 27, 138
 Petrovsky János birtokos 156
 Petrovsky József birtokos 55
 Petrovsky Zsigmond birtokos 156
 Piski I. Drávapiski
 Piskó 32, 34, 35, 41, 45, 53, 75, 79, 107, 136, 153, 182—184, 212, 223, 228
 Póka Antal mérnök 40
 politikai harcok (18. sz.) 96—101

rác futások 24, 48
 Rád I. Rádfalva
 Rádfalva (Rád) 28, 34, 83, 105, 107, 226, 229, 231
 Révai Sándor helytörténész 16
 Révfa 13, 18, 163, 180
 Rónádfa I. Gyöngyfa
 Rugásd 93
 Rúzsás Lajos történész 17, 42, 48, 90, 98, 120, 123, 181, 237

Sámód 17, 53, 54, 68, 77, 88—90, 104, 110, 125, 126, 137, 230
 Sándor László kuruc vezér 48

Sándor László levéltáros 19
 Sárköz 46, 115, 179
 Schärffenberg Friedrich Siegmund gróf tábornok 48
 Sebestyén Béla történész 16
 Segesd (Somogy m.) 86
 Sellye 11, 12, 18, 21, 28, 30, 36, 37, 41, 43, 46, 47, 54—58, 60, 64, 74, 81, 83, 90, 119, 121, 122, 124, 126, 135, 145, 147—149, 163, 167, 170, 202, 205, 230, 233
 sellyei uradalom 19, 30, 39, 42—44, 54, 58, 60, 66, 69, 71, 76, 81, 82, 96, 97, 98, 101, 103, 105, 117, 119, 122, 140, 162, 167, 169, 172, 189, 212, 215, 218, 225, 235
 Siklós 11, 13, 18, 21, 41, 45, 47, 48, 57, 81, 84, 103, 119, 121, 124, 131, 167, 173, 229, 232
 Siklósbadony 178
 Siklósi járás 11, 22, 34, 90, 125, 194, 201, 217, 230
 siklósi uradalom 19, 39, 41, 54, 55, 57, 60, 63, 64, 66, 68, 71—74, 75, 81, 83, 103, 105, 106, 122, 124, 130, 153, 170, 181, 188, 194, 215, 225—227, 229—231
 somodori uradalom (Somogy m.) 73
 Somogy vármegye, Somogy, Somogyság 11, 22, 23, 35, 40, 41, 45, 49, 54, 82, 151, 156, 178, 205, 222, 232
 Somogyi dombvidék 15
 Sósvertike (Vertike) 37, 41, 55, 56, 89, 115, 126, 136, 172, 212, 213
 Spira György történész 234
 Stájer hegyek 21
 Stájerország 28
 Strázsay Nepomuk János a Bóly-sellyei uradalom igazgatója 69, 74, 82, 123, 131, 206, 217
 Sumony 23, 151

Szabad György történész 19, 20
 szabad határhasználat 88, 90, 97, 98, 101, 105, 212, 235
 szabadságtudat gyökerei 86—96
 Szabadszentkirály (Szentkirály) 48, 93
 Szabó István történész 58, 68, 69, 74, 111, 213, 225, 226, 238
 Szabolcs I. Drávaszabolcs
 Szaporca 17, 23, 27, 34, 41, 45, 50, 57, 63, 83, 102, 108, 126, 131, 139, 157, 193, 212, 223, 225, 230, 234
 Szász Károly a Duna melléki püspök 138
 Szava 10
 Szekfü Gyula történész 55
 Szentgyörgy (Sveti Gyuragj, Jugoszlávia) 150
 Szentkirály I. Szabadszentkirály
 Szentlőrinc 12, 15, 163

Szentlőrinci járás 90, 124, 126, 141, 185, 201, 230
 Szentmárton l. Kisszentmárton
 Szentmihályfa (Somogy m.) 40
 Szerdahely l. Drávaszerdahely
 Szigeti-víz 22, 38, 45
 Szigetvár 11, 13, 48, 119, 138
 Szigetvidék 155
 Szita László levéltárigazgató, történész 19, 22
 Szlavónia 18, 48, 76, 119, 121, 150, 163, 178, 228, 235
 szőlő- és gyümölcstermesztés 120—122
 szőlőpásztorság (viszlói) 192
 Sztára l. Drávasztára
 Sztárai Mihály reformátor 149

Tagányi Károly történész 180
 talpasház 34, 117, 141, 143, 145, 146, 151, 185, 204
 talpasszentegyház, oratórium 48, 138, 159
 Táncsics Mihály 14, 226, 232, 235—237
 társadalmi szerkezet 174—179
 templomok berendezése 158, 159
 Terehegy 64, 81, 179
 Tésenfa 34, 37, 50, 63, 102, 108, 126, 131, 137, 139, 157, 212, 225, 231, 234
 Tessedik Sámuel lelkész, közigazdász 185
 Thiele J. C. statisztikus 19
 Timár György lelkész, helytörténész 19, 22
 Tisza 44
 Tobi Antal siklósi könykereskedő 10, 11
 Tolna, Tolna megye 54, 178, 204, 232
 Tóth Tibor gazdaságtörténész 20
 trágázás 70, 71, 116, 117
 Turbék 47
 Turony 24
 Türelmi Rendelet 9, 19, 138, 152, 154, 156, 157

Újmindszent l. Bogádmindszent
 uradalmak gazdálkodása 67—76
 uradalmak kialakulása 53—55
 uradalmak szervezete 56—62
 uradalmi alkalmazottak 202, 203
 úrbérrendezés (1767) 55, 96, 101—111, 112, 114, 210, 213, 218, 234, 239
 úrbéri pátens (1853) 238

üzsoégi uradalom 55, 60, 96, 226

vadászati jog 66

Vajszló 11, 12, 17, 26—28, 36, 42, 54, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 75, 77, 83, 84, 93, 103, 107, 110, 119, 124, 126, 127, 132, 137, 142, 147—149, 152, 154, 156, 160, 163, 166, 167, 170, 171, 173, 178, 205, 206, 220, 231

vajszlói uradalom 19, 37, 53, 55, 56, 63, 64, 65, 66, 68, 102, 103, 113, 114, 118, 119, 127, 128, 130, 145, 172, 213, 215, 216, 218, 220, 222, 225, 234

Vályi András statisztikus 9, 19, 115, 122

Várady Ferenc újságíró 16, 21

Várkonyi Nándor könyvtáros 46

vásárok 64, 65, 192, 228

Vejtí, Vejtí-rév 12, 27, 34, 37, 40, 41, 53, 63, 79, 89, 108, 126, 128, 136, 137, 143, 163, 182—184, 205, 228, 229

Verőcze vármegye 21, 38, 48, 55, 178, 235

Vertike l. Sósvertike

Villányi hegység 15, 28

Viski Károly néprajztudós 12

Viszló l. Diósvizlő

vízi világ 21—28

Vörös Antal történész 20

Vörös Károly történész 20, 201

vőszállítás 197—199

Wellmann Imre történész 213

Werbőczy István 67

Wertner Mór történész 16

Zaláta 21, 23, 31, 34, 37, 41, 91, 110, 126, 158, 203, 212

Zana György kuruc vezér 48

Zehi-pusztá Kemse határában 63, 89, 94, 122, 223

Zentai János múzeológus 13, 14, 142

Zentai Tünde 13

Zrínyi György gróf 47

Zrínyi Miklós gróf költő és hadvezér 47

Zselic-dombvonulat 15, 21

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991

Nyomdai táskaszám: 18 643

Felelős szerkesztő: Szécsi Katalin — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A fedélterv Urai Erika munkája

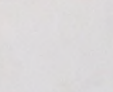
Kiadványszám: 2753

Megjelent: 23,59 (A/5) ív + 3,03 (A/5) ív melléklet terjedelemben

Ormánsági néptudományi irodalmunk egyik jellemzője, hogy művelői főleg csak közvetlen megfigyeléseikre és kortársaik emlékeire hagyatkoznak, de ritkán hívják segítségül a múlt történéseit híven őrző forrásokat.

E kötet szerzője elsőként vállalkozik arra, hogy történeti sétára invitálja azokat, akiket érdekel az Ormánság régi, örökre elsüllyedt világa. Olvasói megismerhetik a Dráva és a „fekete-vizek” áldott-átkozott mocsárvilágát és a huszadik század első évtizedeiben még élt eszes-okos vének szabadságtudatának a török időkig visszanyúló gyökereit. Az olvasó tanulmányozhatja az uradalmak termelési gyakorlatát, szervező tevékenységét, a falvak arculatának változásait. Megismerkedhet a faluvezetéssel, a jobbágyi érdekvédelemmel, a sok ősi titkot rejtő ormánsági családszervezet működésével. Követheti azt a folyamatot is, amelynek következtében a modernizálódó uradalmak szorításában összeroppan az ősi civilizáció, a tőkés piac törvényei pedig e civilizáció hordozóit keserves útra kényszerítik.

A művet egységbe fogja a szerző szilárd meggyőződése, hogy az ormánsági társadalom jellemzője a változás, amely elhalt struktúrává és történeti kutatás tárgyává tette ezt az őseinknek másfél évszázadon át kenyeret adó néhai társadalmat.

Kiss Z. Géza

681369

Országos
Könyvtár